

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В ДВА ТОМА

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ

ТЕСНОСОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯТ ПЕРИОД В РАЗВИТИЕТО НА НАШАТА ПАРТИЯ

(Из доклада на др. Г. Димитров пред V конгрес на БКП)

На първо място, преди разглеждането на тесносоциалистическия период, трябва да отбележа, че първият период от основаването на Партията в 1891 год. до 1903 г. се характеризира с усилена и упорита пропаганда на социалистическите идеи и с непрестанна борба против буржоазните и дребнобуржоазни идеолози, отричащи възможността за социалистическо движение при тогавашните още неразвити обществени отношения. Трябваше да се докаже, че в България, при настъпилото нейно капиталистическо развитие, има почва за социализма, носител на който се явява зараждащата се работническа класа, че на тая класа принадлежи бъдещето и че тя трябва да има своя самостоятелна политическа партия. Във връзка с това все повече се разгаряше вътрешнопартийната борба между революционно-марксисткото течение начело с Димитър Благоев, от една страна, и реформисткото, общоделско течение начело с Янко Сакъзов — от друга.

В тая продължителна идейно-политическа борба победи, както е известно, революционният марксизъм над дребнобуржоазния, широкия социализъм.

Главните положителни особености на Партията през нейния тесносоциалистически период се състояха в дълбоката ѝ вяност към марксизма, към пролетарския социализъм и интернационализъм, в нейната класова непримиримост към буржоазията и реформистките ѝ оръдия, в нейната непоколебима вяра в силите и бъдещето на работническата класа, в нейната съзнателна желязна дисциплина. Основен закон за тесните социалисти беше пълното подчинение на личния живот, личните интереси, личната воля на партиецата на интересите и волята на пролетарската партия. Тези главни особености на нашата партия, в периода преди първата световна

война и непосредствено след нея, осигуриха нейните големи успехи. Те ѝ осигуриха възможността да стане организатор и ръководител на работническите борби и да изтласка общоделството от неговите основни позиции в работническото движение. Те също така и спомогнаха през време на първата световна война да заеме мъжествено интернационалистическа позиция, да се приближи към болшевиките и след Октомврийската социалистическа революция и създаването на Комунистическия интернационал да тръгне по пътя на своята болшевизация.

През тесносоциалистическия период нашата партия очисти редовете си от общоделството, осигури самостоятелното развитие на работническата класа, като класа за себе си, водеше непримирима борба против господстващата буржоазна класа. Класа против класа — това бе девизът, линията на Партията през този период. Тя застана начело на разрастващите се борби на работниците и трудещите се за осемчасов работен ден, за социално законодателство, за подобрене условията на живота и труда им, против вътрешната и външна реакционна политика на буржоазията. Тя организира и ръководи класовото синдикално движение. Тя ръководи голямата рудничарска стачка в Перник през 1906 год., както и другите стачки и борби на работническата класа през следващите години у нас. Нямаше нито една работническа стачка, която да не бе под нейно ръководство или нейното влияние.

Партията възпитаваше трудещите се в духа на пролетарския интернационализъм. Тя взе инициативата и най-активно участва в изграждането на Балканската федерация на социалистическите партии и в провеждане на нейната ползотворна дейност, работейки с всички сили за укрепване солидарността на българските трудещи се с трудещите се от другите балкански страни и от целия свят.

Тесносоциалистическата непримиримост към реформизма и реформистите в различните техни разновидности, обстоятелството, че тесните социалисти не търпяха да съжителствуват с буржоазните агенти в работническото движение, тяхната героична борба в защита на жизнените интереси и правата на работническата класа — всичко това ги правеше своеобразно революционно.

марксистическо течение в международното работническо движение и във II Интернационал, което от всички други леви социалдемократически течения най-много се приближаваше до болшевиките.

Но оттук, другари и другарки, никак не следваше, че тесният социализъм нямаше съществени различия по основните въпроси с болшеvizма.

Много опасно бе съществуващото тогава в Партията схващане, че теснячеството било болшеvizъм на българска почва и че то трябва само да се приспособи към новата международна обстановка.

Трябва още тук да подчертая, че именно това погрешно схващане на Партията и особено на партийното ръководство начело с Димитър Благоев задържа Партията дълго време на позициите на стария марксизъм и ѝ попречи да възприеме своевременно новото в марксизма, което внесе гениалният Ленин, изхождайки от новите условия, създадени в епохата на империализма като най-висша фаза на капитализма. Това допринесе много за забавянето на болшеvizацията на Партията, както и за погрешната позиция на партийното ръководство по време на Владайските събития и особено при военно-фашисткия деветоюнски преврат.

Вярно е, че тесният социализъм, особено със своята класова непримиримост, с борбата си против българския меншеvizъм, със своята строга желязна партийна дисциплина, бе течение близко на болшеvizма. Не по-малко вярно е обаче, че теснячеството се различаваше от болшеvizма, от ленинизма по редица основни, принципиални и тактически въпроси.

В какво се заключаваха главните различия между теснячеството и болшеvizма?

Тесният социализъм не поставяше пролетарската диктатура като основен въпрос на пролетарската революция. Тоя въпрос липсваше в програмата на нашата партия. Не осъзнавайки още новата фаза на капитализма като негова последна фаза, като навечерие на пролетарската революция, тя не поставяше конкретно въпроса за властта, за въоръженото въстание като средство за събаряне на буржоазната класа от властта.

Тесният социализъм не стоеше напълно на ленински позиции по въпроса за ролята на Партията като боеви

авангард на работническата класа в революцията, в борбата за власт, макар че в изграждането на Партията и в нейната организация и дисциплина да се доближаваше твърде много до ленинското учение за партията. Партията още не гледаше на себе си като на такава висша форма на организация на българската работническа класа, която да ръководи всички други организации на трудещите се, да осъществи най-тясна връзка с масите и по този начин да си осигури успешно революционно действие.

Тесният социализъм не беше свободен от известно преклонение пред стихийността в работническото движение. Той се намираще под влиянието на социалдемократическото схващане за автоматичното действие на обективните обществени закони. Той схващаше своята задача предимно в това — да води агитация и пропаганда за обяснение и разяснение на обективно действащите закони на общественото развитие, да организира и просвещава работниците и трудещите се в социалистически дух, да издига класовото съзнание на работниците, да ръководи техните всекидневни борби с оглед на неизбежната социалистическа революция, която ще настъпи в резултат на съзряващите обективни условия. Партията не разглеждаше себе си като такава активна сила, която е призвана не само да организира и просвещава трудещите се и да води техните всекидневни борби, не само да обяснява събитията, но и да участва в създаването и направляването на революционните събития, да бъде ръководещ фактор в подготовката, организирането и развитието на пролетарската революция. Оттук се явяваха изоставане и пасивност на Партията в моменти на остри класови битки, сектантско откъсване от вдигналите се на борба маси.

Тесният социализъм възвеждаше в догма редица марксистки положения, поради което Партията изпадаше в сектантство и затрудняваше връзките си с широките маси на трудещите се. Така например, провеждайки линията на непримирима борба против буржоазията като класа, правилно противопоставяйки се на безразборните изборни коалиции с буржоазните партии и на „градивната“ законодателна работа в буржоазния парламент, Партията издигна самостоятелното действие в догма, отричаше въобще каквото и да било споразумение с други обществени и

политически групи при всички условия и по такъв начин фактически се самоизолираше. Нашата партия беше чужда на ленинското учение за революционните компромиси, без каквито нито една революционна партия не може успешно да се бори и върви напред.

Не разбирайки ролята на селяните като съюзници на работническата класа в борбата срещу капитализма, по въпроса за отношението към селяните Партията стоеше не на ленински, а на плехановски позиции. Тя привличаше селяните под своето знаме само дотолкова, доколкото те преминават на позициите на пролетариата. А както е известно, Ленин допълни и разви Марксовото учение за отношението на пролетариата към селяните. Ленин издигна и разви идеята за боевия съюз на работниците и селяните в борбата против царизма и буржоазията, при което работническата класа привлича към себе си, печели като свои съюзници селяните още в качеството им на дребни стокотриизводители, преди те да са дорасли до възприемане на социализма. Ленин обоснова възможността да се използват съществуващите у широките селски маси революционни възможности както в буржоазнодемократическата, така и в социалистическата революция.

Нашата партия правилно и успешно се бореше против реформистите, които искаха да превърнат партията на работническата класа в една разводнена дребнобуржоазна партия, да я направят по този начин оръдие на буржоазната класа, да лишат работническата класа от нейната самостоятелност. Но нашата партия не разбираше, че селяните като дребни стокотриизводители, подложени на експлоатация и разорение от монополистическия крупен и спекулантски капитал, крият в себе си значителни революционни възможности, че те са естествен съюзник на работническата класа в нейната освободителна борба; че, собствено, без съюза на работниците със селяните, без осъществяване ръководството на работническата класа в този съюз не е възможно събарянето на капиталистическото господство, не е възможна победата на пролетариата.

Тесният социализъм доктринерски определяше селяните-стокотриизводители само като консервативен елемент. Той не си даваше сметка, че господството на

монополите носи все по-голямо угнетяване и разорение на основните селски маси, прави ги все по-недоволни и революционно настроени. Това неразбиране на революционните възможности на селячеството като съюзник на работническата класа в революцията представлява едно от най-характерните отличия на тесния социализъм от ленинизма. Поради това не е никак случайно, че Партията в 1900 г., през време на селските бунтове, пренебрегна революционните способности на селяните в борбата против капитализма, които естествено могат да бъдат разгънати и осъществени успешно само под ръководството на работническата класа и нейния боеви авангард. Никак не е случайно също така, че нашата партия от онова време нямаше своя революционна аграрна програма. Трябва ясно да се подчертае, че по нито един от въпросите, разработени и внесени от Ленин в съкровищницата на марксизма като негово продължение и приложение в епохата на империализма, тесният социализъм не стоеше на ленински позиции. Затова той не можа да извлече за себе си необходимите поуки от първата руска революция в 1905 г. и както в оценката на революцията, така и в изводите от нея не отиде по-далеч от Кауцки. Той беше съвсем чужд на обосноваването от Ленин още в „Двете тактики“ нови съществени моменти от марксистката теория на пролетарската революция — за ръководната роля на работническата класа в буржоазно-демократическата революция, за прерастването на буржоазнодемократическата революция в социалистическа революция, за въоръженото въстание. Поради това нашата партия, макар и да пропагандираше неуморно идеята за социалистическата революция, макар да сочеше тази революция като единствен спасителен изход за трудещите се, нямаше ясна представа по основните въпроси на тази революция. Тя не поставяше пред себе си за разработка въпросите за конкретните пътища, по които може да се осъществи революцията у нас, в България, за нейните главни движещи сили, за нейния характер, за нейните особености, за ролята на работническата класа и партията в нея. Тя не поставяше въпроса за съюзниците на работническата класа.

Това показва, че нашата партия, въпреки своите огромни революционни заслуги пред трудещите се в

нашата страна, още не беше болшевишка, марксистко-ленинска партия, партия от нов тип — „достатъчно смела, за да поведе пролетариата на борба за власт, достатъчно опитна, за да се ориентира в сложните условия на революционната обстановка, и достатъчно гъвкава, за да заобиколи всички и всякакви подводни камъни по пътя към целта“, както казва др. Сталин.

В периода до първата световна война, когато на пръв план стоеше задачата за организирането и класосъзнаването на работническата класа, недостатъците и слабостите на тесния социализъм не се чувствуваха още практически. Но когато избухна първата световна война и постави на дневен ред като практическа задача и у нас събарянето на капитализма, те изпъкнаха с всичката си сила и се почувствуваха съвършено определено.

През време на първата световна война, особено след Октомврийската социалистическа революция, Партията проведе широка разяснителна и агитационна дейност сред войниците на фронта и в тила, задачата на която беше да се подготвят войниците „да последват примера на своите руски братя“, т. е. на революцията. Но в решителния момент, когато войниците на фронта обърнаха щиковете против виновниците за войната, вдигнаха се и потеглиха към София, т. е. последваха на дело примера на руските братя, Партията не се оказа на висотата на своята задача да организира и възглави въстанието на войниците, да го разпространи широко в страната, като привлече в него работниците и селяните, да му даде насока, да го превърне в народно въстание срещу монархията — главната агентура на немския империализъм — и срещу властващата капиталистическа класа, която използваше войната за грабеж и забогатяване. Лозунгът за мир и за народна демократична република, ако бе издигнат тогава от Партията, щеше да обедини без съмнение огромната маса на трудещите се от градовете и селата, а единдействието между нашата партия и Земедельския съюз би осигурило успеха на въстанието. Едно победоносно народно въстание в името на народната република през 1918 г. можеше да измени общата насока на развитието на страната и Балканите в интерес на огромното мнозинство от нашия народ.

Българска Социал-демократическа Библиотека № 1.

ЩО Е

СОЦИАЛИЗМЪ

И

ИМА ЛИ ТОЙ ПОЧВА У НАСЪ?

ОТЪ

Д. Братановъ.

ТЪРНОВО

Скоропечатница на П. Х. Панамотовъ

1891.

ПРЕДГОВОР

Книгата, която предлагаме на читателите, е проектирана още преди три години, когато в нашите вестници за пръв път се тури питанието: има ли почва за социализма у нас¹. Обаче тя и сега се явява тъкмо навреме. Питанието: дали социализмът има почва у нас? — в последно време още по-категорически се туря. А от това се вижда, че питанието настоятелно иска отговор. Тая книга е отговор на питанието. Дали е пълен и ясен отговорът, оставяме на читателите да видят.

Авторът на тая книга, както ще видят читателите от съдържанието ѝ, като социалист, се придържа о началата на научния социализъм и причислява себе си към ония български социалисти, които приемат названието на най-голямата част социалисти в света — *социалдемократи*. С това българските социалдемократи коренно се отличават от ония още неопределени социалисти у нас², които със своето поведение успяха само да представят нашите социалисти изобщо във вид на смешна, фанатическа, мистическа секта. Но различието на българските социалдемократи от такива социалисти отива още по-далече. Среда за деятелност на социалдемократите у нас съставляват наемните работници и кандидатите за тая, така да кажем, обществена служба, както и образованите хора у нас, на които възлагаме надежда, че рано или късно ще разумеят обективния вървеж на историческото развитие на нашето общество.

Какво направление ще вземе социалистическото движение у нас в бъдеще, зависи от условията, в които то ще бъде турено, и от отношенията на господствующата класа и нейните представители към него. Обаче българските социалдемократи признават, че мирната, откритата и легалната деятелност е най-естествената. Само такава деятелност ще спечели право на гражданство за идеите на научния социализъм и у нас, както това спечелиха социалдемократите в другите държави. Днес социалдемокра-

тите почти в цяла Европа са признати за легална социалистическа партия. И знае се, че гдето е признато правото на гражданство за социалдемократите и гдето правителствата се показват толерантни спрямо тях, там не могат да виреят стремленията да се осъществяват идеи и да се *съчиняват* революции с бомби и динамит. Пример на това ни служи Америка, Швейцария, Франция, Белгия, Холандия, Германия и други. А опитът на другите народи е задължителен за нас, ако не щем да повтаряме грешките, от които другите държави не видяха никаква положителна полза, а вреда твърде голяма.

Авторът на тая книга вярва, че точно предава възгледовете на българските социалдемократи. Неговото най-искрено желание е да бъде добре разбран.

Още две думи. Книгата е писвана в провинциален малък градец³, гдето научните източници са рядкост. Затова се ползувахме само с ония източници, които имахме под ръка. Но счетохме за нужно да покажем и на източници, които нямахме под ръка, но в които читателят може да намери по-пространни сведения върху предмета. Ако читателят намери непълнота в приведените в IV глава факти, нека вземе пред очи, че статистическите сведения у нас много мъчно се събират. Нашата официална статистика в най-важните неща куца. Така например, за най-важното нещо — за движението на земята, сиреч за минаването ѝ от ръце на ръце, никакви сведения не ни дава. Сетне, от ведомостите на земеделческите каси⁴ много мъчно, невъзможно е да се види колко земи са заложени. Статистически сведения за бедните, спомагани от обществените учреждения, съвсем няма и т. н. Някои от сведенията, които привеждаме в IV глава, са събрани лично и чрез приятели, на които изразяваме своята благодарност. Най-подире, старяхме се да изложим идеите на научния социализъм популярно, доколкото позволява научността на предмета. Достига ли си целта тая книга, оставяме на безпристрастната критика да се произнесе.

От автора

ГЛАВА I

Що е социализъм и какво искат социалистите? — Думата *социализъм* и нейното значение. — Примери. — Коя е най-главната цел на съвременния социализъм? — *Народното домакинство* в сегашно време. — Социалистическото народно домакинство и неговите преимущества. — Трудът като основа на социалистическото народно домакинство. — Обществено необходимото работно време и разпределението на продуктите в социалистическото общество.

Чувате ли какво приказват? Все за социализма, че той нямал у нас почва, сир. нямал си мястото у нас. Да видиш пък, остави дете не ти казват защо, ами бъркат и две различни неща — социализма със състава на една социалистическа партия. Мигар това е сѐ едно? Най-сетне, съвсем не си струва, дете нищо не пишат: **що е социализъм и какво искат социалистите?**

Щом е такава работата, нека ние сами се помъчим да видим дали социализмът има у нас почва. Но преди да направим това, мислим, че по-напред трябва да видим **що е социализъм и какво искат социалистите.** Това бездруго трябва да направим, за да могат и другите да съдят доколко ние сме прави.

Тогава да захванем от това, **що е социализъм и какво искат социалистите?** Това е голямо питане, но ще се помъчим да отговорим колкото се може по-ясно. Думата *социализъм* излиза от глагола *социализирам*. А тая дума на български език ще рече: *правя нещо си да е обществено*. Най-добре ще се разбере това с примери.

Преди 200 години напр. навсякъде, а у нас даже преди 30—40 год., за да се изпратеше нещо, напр. писмо, от един град в други и от едно царство в друго, можеше само с частни хора, с кираджии, на които всеки трябваше отделно да плаща. Тая работа беше частна за всеки. Разбира се, че това ставаше много бавно, с губение на много време, на много разноски и с големи пречки. Тогава още нямаше онова учреждение, което днес се казва поща. По-сетне се явиха такива частни хора, които прекупуваха пренасянието на пощата само за известни

места, а за други места пък я купуваха други. Така щото хората от известни места, напр. от няколко градове, плащаха на едного, за да им пренася писма и други различни неща, а други градове заедно плащаха за това на друг такъв човек. Най-подир видяха, че това пренасяние на пощата не е нито здраво, нито разумно. Хората се убедиха, че най-добре ще бъде, ако всички плащат на едного за тая цел. Но на кого? Кой е оня, който ще обезпечи всички, че няма да стават злоупотребления, че пренасянieto на писма, книги и други неща ще става скоро и редовно? Кой е тоя, наистина, който може да обезпечи цял народ? То се разбира, че това може да направи пак самото общество, целият народ, както е сега навсякъде. По този начин пренасянieto на писма, сир. на пощата, стана обществено нещо. Цяло общество, цял народ плаща за една обща поща, която е длъжна на всички еднакво да пренася писмата им. Сега за тая работа и много по-малко труд и време се губи, и много по-евтино струва, и много по-малко страх има. И нали това е хубаво, разумно и здраво? Разбира се. Едва ли може някой да се съмнява в това. Нали щяхме да наречем луд всекиго, който вземе днес да ни проповядва, че пощата трябва да се унищожи и че за пренасянieto на писмата и книгите си всякой трябва да се грижи сам? А между това и тая работа не е напълно социализирана, сир. извлчанието полза от това учреждение не е досуш както трябва обществено. То се вижда, защото всички еднакво плащат за нарежданieto на пощата, а не всички еднакво се ползват от нея. Има села и градове, дето не отива поща, или отива много бавно. Сетне, по причина на сиромашията и простотията на по-голямата част от народите най-много се ползват от пощата богатите и тя струва сравнително още много скъпо. А могат да се наредят работите така, щото всички еднакво да се ползват от пощата и с много по-малко разноски и губение на време и труд. *

Друг пример. Преди 50—100 години, а у нас даже преди 15—20 год., всеки, като се разболееше, трябваше сам да си дири доктор, за да се лекува. Докторите, както се знае, със занаята си искаха и искат да се обогатяват, та вземат много пари за лекувание, а най-голямата част са бедни и не се лекуваха, умираха и разпространяваха

болести върху цяло общество. Пък и ония, които можаха да повикат доктор в къщи, то или защото жилищата са лоши, или защото лошо се хранят и нагледват, не виждаха полза от такова лекуване и болестите пак лесно се разпространяват. Малко по малко хората захващат да дохождат в съзнание, че е по-разумно да става лекуването с общи средства, в обществени болници, дето болните да имат и добро лекуване, и добра храна, и добро жилище, и нагледвание, каквото трябва. А това що означава? Нали средствата, с които се пази народното здравие, стават обществени? Лошо ли е това? Може ли да се отрича ползата от обществените болници? Но от друга страна, като плащат всички за общо лекуване, не всички имат възможност да се ползват от него. Първо, че обществени болници няма навсякъде, а се намират само в градовете, далече от градовете и селата; и друго, че по-голямата част от народите са сиромаси, пък и прости, та не отиват в болниците. А между това, сега има много болести, които заплашват не само мене и тебе, ами цялото общество, целия народ. И от какво се раждат болестите? Нали от чрезмерно работение, от лошата храна, от лошите жилища и от неразумния живот, който живеят сега хората? Ето защо сега се иска да се разнасят много средства, много време и труд и пак не може да се запази народното здравие. А мигар причините на болестите не могат да се махнат, та общественото лекуване да стане достъпно за всички и грижите на народа за здравето му да струва сто пъти по-евтино? Разбира се, че може; но затова трябва, щото средствата, с които се пази народното здравие, да станат досущ обществени, да се социализират.

Още един пример. Било е време, когато съвсем нямаше училища, а който искаше да си учи децата, или сам ги учеше, или търсеше им учител. По-сетне богатите взеха да се съединяват и да отварят училища за своите деца. То се разбира, че богатите имат време да се учат, защото те сами нищо друго не работят. А с разпространението на учението те поискаха да отварят и по-високи училища. Но за такива училища трябва толкова много разходи, щото само цял народ може да ги даде. Така и стана. Особено сега за поддържане на високи училища, сир. университети, на гимназии, на основни и др. училища,

плащат всички, цял народ. Дето ще се рече, и училищата станаха най-сетне обществено дело. Но работата пък е там, че като плащат всички за тия обществени училища, не всички пък могат да се ползват от тях: тия, които най-много плащат, най-малко се ползват или съвсем се не ползват, защото по-голямата част най-много работят и най-много са сиромаси. А между това може да се наредят работите така, щото всеки да може до известна възраст, като напр. до 21 год., бездруго да се учи.

Може да се приведат още много примери за обяснение на думата социализирам, правя нещо си да е обществено, от която произлиза думата социализъм — както за телеграфите, железниците, шосетата и мостовете, осветяването на улиците по градовете и мн. др. Но най-добър пример за това е следующият:

Било е време, когато навсякъде, а в някои народи, които са останали назад, и досега е така, че всякой работник в същото време е бил и владетел на сечивата, с които си изработваше потребните за живеение предмети. Всяка фамилия сама си изработваше всичко, що ѝ беше потребно за поддържане на своя живот. Но сега не е така. Ако погледнем в Европа и Америка, ще видим, че земята се намира в ръцете само на няколко землевладелци и най-голямата част от народа се обърна и се обръща на бездомни работници. Например, „половината от Англия, казва професорът на Парижкото антропологическо дружество Летурно, принадлежи на сто и петдесет лица; половината от Шотландия — на десет или дванайсет личности. Седемнайсет собственици владеят повече от един милион хектара* земя, които струват две хиляди и петстотини милиона; от 31 мил. хектара английска земя 2238 лица владеят 16 мил. хектара. Във Франция, както показват последните описи, е същото и въпреки голямото число на земените делове, едрата собственост при всичко това представлява 35 на 100 от всичката земя, която плаща данък.“** Така е почти навсякъде, с една малка разлика, която от година на година се губи. Изработването на всички сегашни богатства става с машини, във фабрики, големи колкото един наш обикновен град. В тия фабрики денонощно работят

* Един хектар е равен на 10 дюлюма.

** Ch. Letourneau, „L'Evolution de la Moral“. Paris 1888, p. 388.

хиляди огнени машини и много стотини хиляди наемни работници. Тия фабрики и машини, както и земята, принадлежат само на няколко компании, дружества, в които влизат до стотина души, а целият народ е обърнат на работници, които работят от 10—14 ч. на ден за една наемна плата, с която едвам могат да поддържат живота си. Но трудът на тия работници е разделен между тях, и така изкусно, щото всеки работник изработва само една част от един предмет. Така например, работата в една фабрика за игли е разделена така, щото едни правят телата, други го режат, трети го излъщат, четвърти наточват върха, пети правят ухото и т. н. По тоя начин за едно кратко време във фабриката се приготвят милиони игли. Така щото във фабриките, както и в земледелието, народният труд е събран, точно разделен между работниците и нареден тъй, щото всеки работник да изработва най-много предмети. При това изработванието на предметите във фабриките и от земята нямат пред очи нуждите нито на тия, които ги изработват, нито на самите фабриканти, а имат пред очи цял народ, всички народи и даже неопределени купувачи, които могат да ги придобият. А от това нали се вижда, че народният труд и изработванието на богатствата, производството на продуктите, са зели характер обществен, социален, социализирали са се? Никакво съмнение няма в това. Но от друга страна погледнато на работата, виждаме, че изработванието на предметите, производството, се намира в частни ръце, в ръцете на няколко стотини души, които го управляват според своите частни цели, сир. да станат богати, да печелят. Това е най-голямото противоречие на сегашните наредби и най-въпиющата несправедливост в сегашното общество: милиони работници изработват големите сегашни богатства и живеят в сиромашия, а присвояват се тия богатства само от няколко стотини души. Най-подире сегашното производство на *стоките* става без всякакъв план, пресметнат от по-напред. Фабрикантите и землевладельците произвеждат предмети без да знаят колко са нужни и где са нужни: затова днес пазарите се препълват все по-често с твърде големи количества стоки, които остават непродадени, не могат да се продават. А това препълване на пазарите със стоки спира по-нататъшното производство, армията на работниците остава без работа:

сиромашията, редом с най-големите богатства, става сè по-голяма и по-голяма и прави невъзможно по-нататъшното развитие на народното домакинство, сир. на промишлеността, на земледелието, индустрията, техниката и т. н. Става ясно, че пълната социализация, преобръщането на фабриките, на машините, на земята, на рудниците, на средствата за съобщение, изобщо на средствата за изработване обществените блага, от частна собственост в обществена, социална собственост и нареждането на общественото производство по един план точно пресметнат, според нуждите на цял народ, на самите производители, е необходимо.

И така, социализация, преобръщане в обществена собственост на всички средства, които правят цял народ да е доволен, здрав и да може да се развива умствено и нравствено, такова е общото съдържание на онова учение, което се нарича *социализъм*. Да преобръне сегашното частно капиталистическо производство в обществено, да преобръне всички оръдия на производството — машините, земята, почвата, рудниците, средствата за съобщение — в обществена собственост, която да се управлява от особни промишлени учреждения, а сегашното частно капиталистическо присвояване на обществените блага да стане обществено, сир. да стане възможно за всички и за всекиго отделно — тая е *най-главната цел* на сегашния, съвременния социализъм. Ония, които изповядват това учение и работят за разпространението му и за осъществление на социалистическите идеали, се наричат *социалисти*.

Казахме, че най-главната цел на съвременния социализъм е — да преобръне средствата за производство и присвояването на благата от частни в обществени. Това е най-главното стремление на съвременните социалисти. Другояче не може и да бъде, защото всичко зависи от това, как е наредено производството, изработването на обществените блага. Измени ли се наредбата в производството, всичко друго се изменя само от себе си, всички други учреждения сами от себе си падат и се заместят с нови, които отговарят на новата наредба. „Затова — казва А. Шефле — съвременното социалистическо движение и се стреми, преди всичко, да преобрази коренно икономиче-

ските наредби, които съществуват сега, в това всички са съгласни.“*

И наистина, когато средствата за производство от частни станат обществена собственост, само тогава могат да се обърнат в обществени и другите средства, които правят един народ да е силен и свободен. „Пролетариатът (сир. работниците) — казва известният социалист Фр. Енгелс — завладява обществената власт и обръща с помощта на тая власт отнетите от буржоазията *обществени* средства за производство в обществена собственост. С това той освобождава производителните средства от съвременното им капиталистическо свойство и дава пълна свобода за развитието на техния характер. По тоя начин става възможно общественото производство по план, определен по-отрано. развитието на производството прави безсмислица съществуването на различните класове. В такава мяра пък, в каквато изчезва неразборията в общественото производство, отслабва политическата власт на държавата. Хората, които най-после са станали господари на обществените си отношения, стават същевременно господари и на природата, и на сами себе си, сир. добиват — свобода.“**

Всичко това е необорима истина. Но ето че за най-важното нещо за един народ, както и за всеки човек, хората най-късно дохождат до съзнание. И наистина, кое е най-важното за един народ или за всеки човек? Нали да бъде той и поколението му сити, обезпечени в храна, в облеклото, в жилищата, в здравето? Първото условие за живота на един народ, както и за живота на всеки човек, е това; от него зависи всичко друго. Тая е истинската цел на обществото; затова хората живеят заедно, в общежитие. Но що виждаме? Откато историята на човечеството ни става достоверна и досега, народите и техните поколения никога не са били обезпечени в най-важното нещо. В народното домакинство и досега царствува безначалие, неразбория; то се управлява от произвола на частните лица, в него царствува борбата на частните интереси. Историята на човечеството е история

* А. Шефле. Сущност социализма. Женева 1891 г., стр. 2.

** Фр. Енгелс. „Развитието на научния социализъм“. Габрово 1890 г., стр. 61.

на междуособните и международните войни на разните класове, с цел всеки за себе си да защити своите лични интереси, всякой за себе си да обезпечи средствата за живеяние. Тъкмо преди 100 години почти захващат да признават това. Така напр., на края на миналото столетие немският известен философ Фихте пише: „И към общото враждебно отношение, което го има между народите зарад границите на земята им, присъединява се още един нов повод — търговските интереси; изниква всеобща скрита борба от търговските сношения. Към частния интерес, който кара всеки за себе си да добие полза, съединява се още интересът да накара другите да изгубят: често се случва даже да се радват, когато сполучат последното, без да сполучат първото, и правят само едни злини. . . Борбата на тия търговски интереси често бива истинската причина на войните, които се правят под друг предлог. . . Най-подире от търговските интереси изникват такива диви политически понятия, щото не може и да бъде, и заради тия понятия стават войни, истинското основание на които вече не се крие, а се изважда наяве пред всички.“* А преди 50 години току речи Карл Маркс и Фридрих Енгелс още по-ясно изказват това. „Историята на всички досега съществуващи общества е история на борбата между класовете. Свободният и робът, патрицият и плебейт, средновековният барон и крепостникът, еснафският майстор и чиракът, притеснителят и притесняваният — всичките са се намирали във вечна вражда помежду си; водили са ту скрита, ту явна непрекъсната борба, която винаги се е завършвала или с революционно преобразование на цялото обществено здание, или със съвместното погинване на класовете, които са се борели.“** И забележително нещо е, че за тия междуособни и международни войни на различните класове народите лесно се подчиняват на една строга народна организация, каквато е постоянната войска или армия, в която всеки е задължен да служи от 21 год. в продължение на две или на три години, а народното домакинство, което е основа на всичко, и до-

* Фихте „Замкнутае государство“, Библиотека Европейских писателей и мыслителей. Петербург 1883, стр. 110—111.

** К. Маркс и Фр. Енгелс. Манифест на комунистическата партия. Русе 1891, стр. 8.

сега се води без всякаква строга и задължителна наредба. Онова, от което зависи благоденствието на народите — народният труд и народното производство, се водят без всякаква строго пресметната организация.

И наистина, кой владее средствата, като земята и производителните оръдия, с които се изработват обществените блага? Владее ги няколко хиляди частни лица. Самото изработване на предметите, производството, се управлява навсякъде от няколко хиляди частни лица или от стотина компании, дружества от капиталисти, за тяхна лична полза, без всякакво нагледване от обществото, от народа или от някакво упълномощено от него учреждение. Възможно ли е такова нещо? Възможно ли е, щото най-главното нещо — народното домакинство на народите — да се намира в ръцете само на няколко частни лица, които го управляват според своите лични интереси? Колкото и да е чудно, но това си е така. Видяхме, че изработването на предметите става, без да се имат пред очи нуждите на някои определени хора, нито колко са големи тия нужди, сир. става без всякаква сметка. Казахме, че по тая причина днес сè по често се препълват тържищата със стоки, без да могат да се продават, а от туй производството се спира. Какво излиза? А излиза, че трудът на милиони работници отива на вятъра, че средствата за производство се хаят безполезно за народа. По-голяма от тая глупост не може да бъде, но тя съществува. Предаването на предметите от фабриките на ония, които могат да ги придобият, сир. търговията, се извършва така също по един начин твърде неразумен. И наистина, додето предметите, *стоките*, достигнат от фабриките до ония, които могат да ги придобият, до *потребителите*, до купувачите, трябва да минат през хиляди ръце, през ръцете на хиляди търговци, посредници, комисионери, самсари⁵ и различни прекупвачи. И какво излиза? Остава дето цените на предметите стават много по-скъпи, но колко време напразно се губи, колко народен труд се разнася на вятъра! Но всичко това още по-неразумно излиза у народите, които са останали назад в развитието.

И се разбира. Стига да минем през селата и градовете на тия народи, за да се уверим в това. Да погледнем най-напред в селата какво става. Първото нещо, което виждаме, е раздроблението на земята между мнозина земе-

делци. Как обработват те земята? С първобитни орала и по един първобитен начин работят по 16—20 часа на ден. И какво? Колко човешки сили се харчат напразно и какъв нечовешки живот живее една грамадна част от народите в това време, когато науките, изкуствата, техниката дават възможност да се изработва хиляди пъти по-голямо богатство с хиляди пъти по-малко труд! И защо хората да не се ползват от тия леснотии? Казват, че защото са прости, невежи. Ето, у нас напр. окръжните управители и пътуящите земеделчески учители⁶ постоянно се оплакват от невежеството на народа, защото не искал да си купува машини*. Дали това е съвсем право? Че селяните не искат да си купуват машини, това е истина. Но защо не искат? Разбира се, първо, защото машините струват много пари. Второ, да речем, че селяните могат да си купят машини; пита се, ще ли могат да се ползват с тях? Нали за да може да се работи с машини, трябва много земя да е съсредоточена в ръцете на оня, който владее машините. Инак най-добрата машина нищо не струва. Може ли един земеделец, който има даже хиляди дюлюма земя, да работи с машини и да приложи всички технически усъвършенствувания в земледелието, ако земята му е разхвърлена на различни места? Ясно е, че не може. Другите народи работят с машини, но там, както видяхме, земята е събрана в ръцете на няколко едри землевладелци, а земеделците са обърнати на прости наемни работници. Разумно ли ще бъде, ако народното земеделческо стопанство се предаде в ръцете на няколко едри землевладелци да го управляват според своето желание, за своя лична полза, а земеделците да се обърнат на бездомни работници? Разбира се, че не е разумно. Но хиляди пъти пък е по-неразумно да се бъхтиш по цели дни върху земята и вечно да не можеш да се сетиш, че си човек, вечно да си сиромаш и да киснеш в невежество. Да стои един народ на тая степен, значи да обрече себе си на вечна сиромашия и вечна зависимост. „Да се увековечи това състояние, ще рече, както добре казва Пеккер, да се прогласи посредствеността във всичко.“** Какво тогава

* Гл. Изложенията на окръжните управители пред окръжните съвети, през 1890 г.

** К а r l M a r x. Le Capital. Paris 1875, p. 341.

остава? Ясно е, че едничкото разумно нещо е — да се преобърне земята на обществена собственост и управлението на земледелието да бъде обществено дело. „За да не се развива сиромашията в такава мяра — казва Емил де Лавеле, — в каквато се развиват богатствата, г. Джордж вижда само едно средство: земята да се обърне в държавна собственост. . . В последните години на живота си Стюарт Мил предлага, щото цялото умножение на рента (прихода), която е плод на колективния (общия), социален, обществен прогрес, а не на личните усилия на собствениците, да стане държавна.“*

Да погледнем сега в градовете на закъснелите народи! Където и да минеш, едно и също нещо те поразява — че тия народи съвсем не ценят нито времето, нито труда. И наистина, минаваш по улиците на кой да е град и какво виждаш? Хиляди дюкенджии, които продават едни и същи стоки, хиляди занаятчии с подвити крака и нагърбени с игла да работят едно и също от зари до вечеря. И какво? Доволни ли са, здрави ли са, богати ли са, или са просветени? Знаем ги какви са. Всякой става с безпокойно сърце, дали ще продаде нещо днес, дали утре или другиден ще има с какво да се прехрани; отваря дюкения си с една тайна завист към съседа, с тайно желание да погинат всички други, да остане само той да продава и с много други различни, нито християнски, нито човешки пожелания. Остави това, ами колко труд, колко време народът губи напразно, когато всичко може да бъде по-другояче, когато работите могат да се наредят така, щото всички да бъдат обезпечени.

И наистина, нали хиляди пъти по-малко време и труд ще се губи, ако вместо хиляди дюгени, да има във всеки град само по една обществена магазия? В тая обществена магазия да стават поръчките, според образците на всички стоки, които се изработват в народното домакинство. Тая магазия се съединява с една окръжна обществена магазия на самите стоки, която от своя страна се съединява чрез изкуствени съобщения с жилищата на гражданите, на които се пращат поръчките направо. Ще речете, че това е фантазия, че е невъзможно да се направи? Не е истина.

* Emile de Laveleye. le Socialisme Contemporain, Paris 1888, p. 303.

В големите градове на Европа и Америка това и сега го има. Идете в Париж, в Лондон, в Ню-Йорк и др. градове в света, и ще видите, че в големите магазини търговията така става, само че от тия сгоди се ползват само богатите и че това става с голямо още губение на време и гурд. Сетне, ако тия хиляди занаятчии, наместо всеки да седи с подгънати крака и да бодне с игла по 15—18 часа на ден, се съберат в една или две фабрики в България и работят с машини, тогава колко малко би трябвало, за да облекат цял народ! Ами ако цялото народно домакинство бъде разделено на няколко стръкове, колкото са потребни за пълното поддържане на народа, и във всеки стрък се приложат машините, изкуствата, техниката — тогава с какъв нищожен труд всички би били сити, облечени и здрави!

Изобщо, ако народното домакинство се обърне в обществено дело, което се води по план, пресметнат поотрано, което да се управлява от едно упълномощено от народа учреждение, ползите от него за всички ще бъдат неизброими. И наистина, ако средствата за производство станат обществена собственост и народното домакинство получи строго пресметната наредба, ако богатата, произведени по такъв начин, се придобиват направо от потребителите в обществените магазини, най-важната полза от това ще бъде тая, че всички сегашни учреждения с производителната армия от чиновници ще стане непотребна и народното домакинство се сдобива с нови работни, производителни сили, които досега ги хранеше без всякаква за себе си полза. Сетне, борбата, завистта, която съществува между хората при сегашните наредби, гдето всеки вижда своето щастие в нещастията на другите, ще изчезнат и ще се заместят с благородното съревнование — всякой да изпълни своя дълг спрямо обществото, което му обещава спокойно съществуване. От друга страна, с премахването на сиромашията, която сега е източник на много престъпления, ще станат непотребни полицията и затворите. Най-подир, с премахването на сегашната търговия с всичките ѝ учреждения — с различните видове лихварство, с парите, размяната, продажбите и др. учреждения, основани на борбата на частните интереси — ще изчезнат източниците, които раждат вечните препирни между гражданите, ще изчезнат сегашните съдилища с

ужасно заплетената им наредба и заедно с многочислените адвокати. С малко думи, ще се махне всичко това, що ожесточава хората и ги прави да приличат повече на зверове отколкото на човечи.

Да се осъществи такава обществена наредба искат и работят социалистите.

За положителните начала, според които ще стане социалистическата наредба, тука няма да говорим, защото е работа дълга и широка. Който иска да се запознае по-широко с положителните основания на бъдещото социалистическо общество, нека прочете най-главното съчинение по социализма — „Капиталът“ от Карла Маркса, или както го казва Шефле, „Новото евангелие“ на работниците*, „Манифест на комунистическата партия“ от К. Маркс и Фридрих Енгелс, „Развитието на научния социализъм“ от Фр Енгелс, „Сущност социализма“ А. Шефле, „Будущия век“ („Через сто лет“) от американеца Беллами**. Тука ще се ограничим само да кажем за най-главното основание на бъдещата социалистическа наредба. Коя наистина ще бъде най-главното основание на бъдещото социалистическо общество? Няма съмнение, че това ще бъде *трудът*; сир. всякой, след свършването на образованието си, ще бъде задължен в продължение на няколко години да участва в националното производство като прост работник, а подир тая общозадължителна служба в производството ще служи още до известна възраст на обществото според своите наклонности и способности. Правото на всекиго да се ползува от благата на общественото производство ще се определя само с обществената полезност на труда на всекиго. Qui pop laboret, nec manducet — който не работи, няма право да яде, — това нравствено правило ще бъде основният камен на социалистическата наредба. Това правило само в бъдещото социалистическо общество ще намери пълното си справедливо приложение и ще служи за най-главно побуждение към труда. Ако днес трудът

* Които четат по френски, най-добре ще сторят да прочетат френския му превод — „К. Marx. Le Capital“, защото е по-егледан и допълнен от Маркс.

** Които знаят английски език, могат да прочетат за това съчинението на американеца Лоренц Грондленд „The Co-operative Commonwealth in its Outlines“, English edition. 1886.

служи за един като наказание, а на други вдъхва отвращение, причината е тая, че той е чрезмерен, твърде тежък, а от предметите, които се изработват, не се ползват тия, които най-много работят. От друга страна, от сиромашията и от неразумното водение на народното домакинство човечеството не може да приложи напълно към изработванието на благата изкуствата, машините и всички технически знания. А от това и *обществено необходимото* време още се смята твърде по-продължително, отколкото може да бъде в социалистическото общество. В социалистическото общество грубият физически труд, ръчният труд, ще се замени във всичко с машини и трудът ще стане само една приятна длъжност, която ще се уголемява още със съзнанието, че всекиму е обезпечено съществуването напълно, а най-главно, че *обществено необходимото* работно време ще се съкрати до най-малки размери.

Обществено необходимо работно време се нарича времето, което е потребно на едно общество, на един народ за изработване на предметите, необходими за неговото съществуване. Това зависи, разбира се, от средната степен на изкуността и налягането, които се прилагат към изработване на потребните продукти. С въвеждането на машините и техническите знания, няма съмнение, че средната степен на изкуността на народите все повече и повече се уголемява, а налягането се намалява... Напр., при сегашната изкуност и налягане на народа у нас, за да се изработят всички необходими предмети за съществуване, всеки трябва да работи най-малко по 14 часа на ден средно число. С въвеждането на машини това необходимо работно обществено време ще се намали наполовин. При сегашното прилагане на машините към производството на продуктите смятат, че обществено необходимо време за другите народи най-много е шест часа. В социалистическото общество обществено необходимото работно време ще служи за осъществяване при разделението на националното производство на различни стръкове, според различните нужди на народа. От друга страна, ще определя и личното участие на всекиго едного в народното производство. Това работно време ще бъде в социалистическото общество, няма съмнение, много по-малко, отколкото се смята

днес, може би два пъти по-малко. А при такова съкращение на работното време трудът, разбира се, не може да не бъде една приятна длъжност.

И така, при социалистическата наредба обществената полезност на труда на всекиго ще бъде основание за разпределение на обществените блага между всички. В социалистическото общество ще важи само полезността на работата, а не колко предмети изкарва човек в определено работно време. Неравенството на хората в способностите и силите ще си остане може би за всякога, но това не важи нищо, защото съвсем не нарушава чувството на справедливостта. За обществото важи, щото всеки да работи. При социалистическата наредба, ако по-способният по-малко старание приложи при работата си, а по-малко способният най-много се старее, обществото, народът винаги по-голяма благодарност ще изказва, разбира се, на последния. И може ли, наистина, едно общество да възнагражда по-малко по-неспособния, който прилага към работата си всичките си сили, отколкото по-способния, който по-малко се старее, а изкарва същото, колкото първият? При социалистическата наредба ще се осъществи онова велико нравствено правило, което казва: „комуто е дадено много, от него много ще се иска.“*

От казаното вижда се обаче, че начинът, според който ще се разпределят обществените блага, зависи от начина, според който се обработват те. А тъй като от начина на производството всичко зависи, то с преобразяването на сегашното частно производство в обществено ще се преобразят и нравствените понятия на хората. „Начинът на разпределението — казва Карл Маркс — се изменява според производителния организъм на обществото и според историческото развитие на производителите**“. Разбира се, че не може да бъде иначе, защото всички сещания, всички действия на човешката съвест не са нищо друго освен отражения на изменението на вещественния свят, на действителността. „Няма съмнение, казва Ф. Ланге, че последователният материалист ще отрича, че сещанията съществуват отделно от веществото.

* Гледай Беллами: „Будущий век“, Петербург 1890.

** Karl Marx: „Le Capital.“ Paris 1875, p. 31. Гл. L'Evolution de la Morale“ par Ch. Letourneau, Paris 1887.

Също той не вижда в проявлението на съвестта освен отражение на обикновените веществени изменения.** Така щото с осъществяването на социалистическата наредба в едно кратко време ще се преобразят и умовете на хората.

Никой, разбира се, не казва, че социалистическите наредби ще се осъществят утре или другиден. Но няма съмнение пък, че колкото по-нататък отиваме, толкова порасте съзнанието, че там ни кара историческото развитие. Като вземем пред очи голямото развитие на съвременните производителни сили и че международното социалистическо движение вред се усилва днес, може да се каже, че не е и далеч времето на социалистическия преврат. „И само тогава, казва Фр. Енгелс, хората ще захванат съзнателно да си създават своята история, само тогава докараните от тях в движение обществени причини ще имат в значителна и сè възрастающа степен желаните резултати. И това ще бъде преминаване на човечеството от царството на необходимостта — в царството на свободата.“** Това именно искат социалистите.

Учението, което внесе това съзнание, което обяснява законите на историческото развитие в миналото и настоящето и което начертава пътя на съзнателното историческо развитие на човечеството в бъдеще, *това учение е социализмът.*

* F. A. Lange: „Histoire du Materialisme.“ Paris 1879, p. 30.

** Фр. Енгелс: „Развитие на научния социализъм“ Габрово 1890, стр. 58.

ГЛАВА II

Законът на историческото развитие на човечеството. — Историята на народите е история на класовата борба. — Произходжение на класите. — Начинът на производството в първобитните общини. — Начинът на производството и на размяната у древните народи — Феодалний и еснафский начин на производството и размяната в средните векове. — Манифактурний начин на производството и размяната в новите времена. — Съвременното капиталистическо производство. — То увлича в своя път на развитието всички народи.

От предната глава вижда се вече, че съвременният социализъм е учение, което е плод от историческото развитие на човечеството. Там видяхме, че начинът на производството и начинът на размяната в сегашно време социализират всичко, всичко обръщат в обществено, сир. ни водят към социализъм. Късо казано, към социализма ни водят законите на историческото развитие на човечеството.

И наистина, в живота на народите всичко зависи от начина, според който се изработват предметите, сир. от начина на производството и от начина на размяната на предметите. Както споменахме в предната глава, днес предметите се изработват с огнени машини и на едро, а размяната им става чрез купуване и продаване, при което цената им се определя с *пари*, та за това сега предметите, които се изработват, се обръщат *на стоки*, стоките на пари, а пък парите отново се обръщат на стоки. Разбира се, че тоя начин на производството и на размяната на предметите не винаги е съществувал, а само от някое време насам. Било е например време, когато човечите не са знаели никакви сечива за изработване на предметите, и тогава човечите са били, разбира се, най-сиромаси и най-слаби. По-сетне изнамерват стрелата и лъка, научват се да правят от камъни: чукове, лопати и др. сечива, по-нататък изнамерват ралото, научават се да сеят хляб, да леят металите и да се ползват от тях.

Откато човеците изнамериха първите сечива, през твърде дълго време изработването на предметите, сир. производството, е било обществено. Когато човеците знаят лъка и стрелата, те вече образуват малки или големи общини, малки или по-големи *родове*, в които работението е общо, а предметите, придобити с общи труд, са разделяни между всички членове на общината. Така например е било у всички ловджийски общини, когато човеците се занимават най-вече с лов. Когато вече общините захващат да се занимават със земледелие, земята принадлежи пак на цялата община, е обществена собственост и се обработва общо, а събраните плодове са ги делили помежду си. Така например е било у всички първобитни народи, а остатъци от тях наредби се срещат и досега по селата у някои народи. Например, по свидетелството на Страбон, в Индия земята е била обществена собственост, работила се общо, а подир жътвата плодовете ги делили между членовете на общината. В някои части на Индия и до началото на сегашния век имало такива общини. У славянските народи, както например у южните славяни, „задругата“ се срещаше до последно време, а у русите и досега има селски общини, в които земята се смята за обща, а само от време-навреме се дели наново между членовете. В първобитните общини или „задруги“ трудът се разпределя по план, според възрастта, пола и времето на годината. В индийските например селски общини разделението на труда достига до доста сложна степен: трудът е задължителен за всички, управлението на производството и на общините се води от избрани обществени службаша, които се възнаграждават от общото поле и или от плодовете на жътвата*. При такова обществено производство нямаше нито нужда от размяна. И в това време човеците не знаят никаква размяна. Размяната на предметите се захваща по-подире, когато общото работение и обществената собственост се обърнаха на частни. Но на начина на производството в първобитните общини отговаряха и свойствени на него обществени наредби. Преди всичко у тях нямаше разделение на народа на

* Кауцкйй. Экономическйя ученйя Карла Маркса. Женева 1888, стр. 13—14.

богати и бедни класи, на господари и подчинени; всичко се решава в общинските събрания; управлението на общината е преди всичко управление на производството.

Но с развитието на средствата за производство, сиреч с подобрене на сечивата, с разширението на самото производство, общото работение и обществената собственост падат. Защото, щом средствата на производството се подобриха, а производството от това се разшири, яви се в някои общини излишек от някои предмети и потребност от други предмети, които се изработваха от други общини. Но отделните общини бяха съвсем чужди една за друга и съвсем независими една от друга. Наместо да съединят обществения си труд, да разширят общественото си производство и да работят по план с по-нови оръдия, а предметите да си ги разделят, те захващат да ги разменяват. Инак пък не можеше да бъде, защото сравнително твърде малкото още развитие на производството и на сечивата караше общините винаги да се местят от едно място на друго: земеделческите общини винаги да дирят нови земи за работение, а скотовъдските напр. общини винаги да дирят нови пасбища. А тъй като общините бяха чужди една за друга, преместванията им ги докараха до враждебни сблъсквания, в които по-силните общини ограбваха богатствата на по-слабите. По тоя начин отделните общини се запознават с предметите на всяка, а това запознавание роди и мирната размяна на предметите помежду общините*.

Тия сблъсквания между общините накараха някои общини да се съединят за обща защита; но от друга пък страна тия сблъсквания малко по малко развиха в тия общини отделна класа хора, която нищо не работи. Най-напред общините във време на война си избираха един военачалник, който да ги води и управлява и на който властта отнемаха след войната. Но малко по-малко тия военачалници набраха наоколо си военни дружини и грабнаха властта от народа. Тия военни дружини, разбира се, нищо не работеха, а обогатяват се чрез грабеж и заробват членовете на победените общини.

* Н Зибер. Очерки первобытной экономической культуры, Петербург 1883.

От това средствата за производство: земята, скотът и сечивата, на победените общини ставаха частна собственост на победителите, народите се разделят на подчинени, на роби, и на господари. Тука вече старото общо работение и обществена собственост изчезват.

Когато стават известни на историята древните народи — гърците, римляните и други, вече навсякъде средствата за производство са частна собственост и са разделени на различни обществени класи: на робе, на бедни, и на богати, свободни граждани, които постоянно се борят помежду си. Производството на предметите у древните народи се основава на робството: робете произвеждаха всичко потребно на господарите. Но с развитието на занаятите и на потребите у робовладелците мирната размяна за предметите се развива. Най-напред размяната на предметите ставаше предмет на предмет. Например, един даваше кожи на другия, а тоя получаваше съразмерно количество жито. Първо време при размяната на предметите нямаше още поредник между тях, за такъв скоро избяраха парите. Трябва да се забележи още и това, че размяна се допушала в старо време само на излишните предмети.

На робовладелческото производство се основаваха и всички учреждения у древните народи. Робството туряше печат на обществения, политическия и духовния им живот. Така например, и най-просветените умове в старо време смятаха, че едни от хората са родени свободни само да се наслаждават и да управляват, а другите — да бъдат робе, да работят за свободните и да се подчиняват. Числото на робете, които владеше един гражданин, определяше общественото му положение: колкото повече робе имаше някой, толкова по-богат се считаше, защото повече земя и скот имаше, повече предмети произвеждаше. И обратно. А кои имаха най-много робе и земя? Ясно е, че най-богати бяха военачалниците и техните дружини, които образуваха благородната класа: у гърците езпатридите, а у римляните патрициите. Разбира се, че и управлението на гърците и римляните; политическата и обществена власт се намираше в ръцете им и служеше им да подчиняват другите и да се обогатяват. Всички политически и обществени дела се решаваха в народни събрания, или буле у гърците и центуриални

комиции у римляните, в които събрания участвуват само богатите робовладелци. Бедните свободни граждани, плебейте, а особено робете, са съвсем безправни. Затова историята на древните народи излиза история на борбата между последните и патрициите, в която борба погинват и едните, и другите.

При тогавашното развитие на условията, в които живяха древните народи, друг изход от борбата на обществените класи нямаше за тях освен царската власт и завоеванията. Така и стана. Гърция много по-рано погина под тежестта на тия обстоятелства. В стара Италия, като плод на класовата борба, се яви също царската власт и завоеванията, които подчиниха под Рим почти цял известен тогава свят. Тия завоевания наистина разшириха размяната, сир. търговията, а в градовете дадоха потик за развитието на занаятите. От друга пък страна, завоеваните страни докарваха на Италия във вид на данъци и чрез търговията доста хляб, та за това земята в Италия постепенно се обръща на пасбищ, които най-подире се събраха в ръцете на царете и на царските големци във вид на големи едри владения — *latifundia*. Това съсредоточение на земята а дето ще рече и скотът, в ръцете на няколко едри землевладелци направи, разбира се, съвсем ненужни робете. Най-подире малко по малко в Италия изчезва робството. С падането на робството всичко се изменява. Освободените робе уголемиха числото на свободните, на голите и гладните граждани. Средствата на производството и самото производство бяха още толкова малко развити, щото тия гладни и голи граждани не можеха да намерят приложение на своя труд, нито пък изход от своето положение. Те съставляваха една тъпа неорганизирана, без всяко съзнание като класа, та затова всеки политически авантюрист леко я увеличаше подире си. По тия причини най-подире всички обществени, политически, семейни и религиозни учреждения се разклатват в основанията си. Всички изгубиха старите вявания, политическите и обществени наредби семеняха спред това, кой увеличаше подире си тъпата, семейният живот се развали и се разви явен разврат, проституция и безочлива разпущеност.

В такова положение намериха римското царство германските племена. Последните съсилаха римското цар-

ство и на неговите развалини изникнаха нови царства с нови наредби. Германските племена разделиха помежду си завоеваната римска земя, а населението подчиниха под своята власт, като го свързаха към земята, за да я работи и да ги храни. Всичката завоевана земя се обяви за собственост на кралете, които я даваха на своите барони и графове с условие, че те ще им помагат със своите хора във време на война. Бароните и графовете пък от себе си я даваха на други от дружината на кралете със същото условие, щото във време на война да им помагат. Тия наредби, които са известни под името *феодални*, господствуват в Европа през цели векове, които правят един исторически период, известен под името *средни векове*. Основата на феодалните наредби е землевладението и свързването на селяните о земята. Селяните не можеха самоволно и безнаказано да напускат земята на феодала; те трябваше да работят земята с условие да хранят феодала, на който са подчинени, и неговата дружина. Само землевладението даваше независимост и различни права. И наистина, феодалите бяха съвършено независими в своите землевладения и се управляваха самостоятелно във всяко отношение: в политическо, военно, съдебно и парично*. Напротив, селяните се намираха под пълния произвол на феодалите. Селяните не можеха даже да се женят без позволенията на феодала, който при това се ползуваше с правото на „първата нощ“. Феодалите, както и патрициите, на труда гледаха с презрение, а грабежа и войните смятаха едничко достойно за тях дело. Само това и вършиха: нападаха от укрепените си кули на градовете и грабиха пътниците, воюваха помежду си и с кралете. При такива условия производството и размяната на предметите, сир. търговията, не можеха, разбира се, да се развият.

За защита от грабежите на феодалите малко по малко се подигат градовете. В средните векове градовете все повече и повече се уголемяват още от селяните, които бягат в тях, за да се избавят от своите господари. В тия градове се развиват занаятите и изниква оная еснафска наредба, която е известна под името *цехова*.

* гл. Фердинанд Лассал. Сочинения, т. I.

Еснафската или цеховата наредба съвсем естествено изникна от начина на производството и на размяната в средните векове. Майсторите от всеки занаят бяха пълни собственици на средствата на производството, сир. на сечивата. Всеки калфа и чирак изучаваше занаята, за да стане майстор и собственик на занаятчийските сечива. Предметите, по тоя начин изработвани, принадлежаха на самите производители, сир. на майсторите, калфите и чираците. Размяната тука беше твърде малка. Занаятчиите, както и земеделците, в средните векове произвеждаха преди всичко за себе си или за себе си и за господарите си; домашните приготвяваха нужния за занаята материал и всички други предмети, потребни за живеяние. Така щото разменяваха се само излишните за производителя предмети. Например, селянинът носил на градския пазар само излишека от своите произведения и ги разменявал с излишните за занаятчийята предмети.

Еснафската наредба е плод именно от тия икономически наредби. Всеки майстор е искал да запази своето самостоятелно положение като собственик. Затова трябваше да се подчинят на ограничения както калфите и чираците, така и самите майстори. На стеснения, на ограничения се основава цеховата наредба. Всички майстори от един занаят съставляваха един еснаф или цех. Да се занимава някой с един занаят или пък да се раздели един занаят на клонове зависяше напълно от еснафа или цеха на всеки град. Всяки еснаф имал право да се занимава само той с един занаят и никому другиму, който не е бил от еснафа, не се позволявало да се занимава със същия занаят, нито пък един еснаф да се занимава със занаята на други еснаф. Майсторите нямаха право да се местят от един град в други. За да стане калфата майстор, е било твърде мъчна работа.

Както феодалната наредба, така и еснафската сковаваха всичко, сковаваха човеческия ум и човешкия дух. Затова в средните векове преобладава религиозният мистицизъм, религиозните суеверия, сляпата вяра в свръхестественото и схоластиката. Феодалната и еснафската наредба, основани на подчинението един под други и на зависимостта едни от други, разделяха народите на множество отделни единици, съвсем независими една от друга. Във феодалната наредба селяните са напълно подчинени на

феодалите; последните пък са свързани с различни условия на взаимна зависимост. В еснафската наредба калфите и чираците са под пълната власт на майсторите; последните пък са свързани едни с други в един еснаф и всички еснафи в един съюз. Както феодалните землевладения образуваха съвсем самостоятелни държавици, така също и градовете образуваха отделни градски комуни, градски общини, съвсем независими една от друга. Всякой град беше самостоятелна единица във всяко отношение: управляваше се от свой съвет, от свои закони, имаше си свой съд и своя милиция. Тия права градовете ги придобиха от феодалите с борба, ту в съюз със селяните, ту в съюз с кралете. Историята на средните векове е така също история на борбата между различните обществени класи. През цялата средна история минава цял ред от въстания, войни и социално-религиозни движения на селяните против светските и духовните феодали. Такива са войните на таборитите и хуситите, на богомилите в България, на албигойците във Франция, въстанието на селяните в последната, известно под името „Жакерия“, въстанието на селяните в Англия и селските войни в Германия. В тая борба на селяните с феодалите в наги се присъединяваха и градовете. Вътре в градовете същата борба виждаме на калфите и чираците с майсторите и с еснафските ограничения.

Като захванем от кръстоносните походи, производството и размяната, а главно сухопътната търговия, се развиват бърже-бърже, а от това градовете малко по малко достигат до висока степен на благосъстояние. Кръстоносните походи са плод на средновековния религиозен мистицизъм и религиозните суеверия, както и на всички условия на средновековния живот. Те, като дадох нов потик към развитието на производството и търговията, помогнаха за отслабването на феодалите и усиляването на кралевската власт. Но най-главно, те спомогнаха да се освободи човешкият ум, човешкият дух от средновековните окови, та пробудиха в Западна Европа духа на изследванията и съмнението.

От XIII век, когато кръстоносните походи се свършват, феодалните наредби постепенно падат и се усилява градското съсловие, от което по-после изникна третото съсло-

вие (tiers état), буржоазията. До това време, както се знае, земите се намираха в ръцете на феодалите само.

Но в XIII столетие и земите малко по малко минават в ръцете на градското съсловие. С това селяните постепенно се освобождават от феодалите си и се развърват от земята, та стават самостоятелни земледелци. Отслабването на феодализма разшири сухопътната търговия, която се съсредоточи в градовете и в техните съюзи. Разви се богатството на градското съсловие и наред с недвижимата собственост расте значението и на движимата собственост, на капитала. Къде края на средните векове изнамиранието на капитала усили и морската търговия, която големи още повече значението на капитала. Еснафската наредба излезе вече неспособна да задоволява новите потреби и захваща да пада. Самите занаяти захващат да се раздробяват все повече и повече на различни клонове; майсторите се отделят от цеховете и работят независимо от другите майстори и си създават самоволно свои занаяти. Това раздробление на занаятите най-подир съв ем скъса с връзките на еснафската наредба, явяват се предприемачи, които купуват суровите предмети в голямо количество, обработват ги с наемни работници и ги продават на едро на пазара.

Но феодалният и еснафският начин на производството и на размяната съвсем се измества с откритието на Америка и морския път за Индия. Америка скоро се засели, се колонизира от европейците. Америка, Индия и Китай разшириха пазарището и предизвикаха неизвестно до това време развитие на търговията, на промишлеността и мореплаването. Старите начини на производството, феодалният и еснафският, станаха вече съвсем неспособни да задоволяват потребите на новото всемирно пазарище. И те се изместят, падат. В големите вътрешни градове и в крайбрежните се отварят големи фабрики, в които се изработват предмети само за размяна, за продан. Стоките в тия фабрики се изработват от ръчния труд, на наемни работници, на които числото расте бърже. Наемний труд се развива, едно, защото еснафите падат и занаятите спират а друго, защото в това време селяните, пореди големите данъци и дългове, продават земите и се обръщат в наемни работници. Развитието на големите ферми, на

чифлици, още повече увеличи наемния труд. Трудът, който дотогава беше разпокъсан между различните еснафи, се събира вече в големи занаятчийници, във фабрики, и се разделя между наемните работници. Средствата за производство, сир. сечивата, които се намираха в ръцете на отделни производители, така също се събират във фабриките, в ръцете на фабрикантите, на промишлените капиталисти.

Тоя нов начин на производството е *манифактурният начин*. Изработванието на предметите става на едро и вече преди всичко с цел да задоволят не потребите на производителите, а исканията на тържището. Тука вече предметите, които се изработват от човешкия труд, получават свойството *на стоки*. При тоя начин на производството и размяната дребното производство и ситната търговия захващат малко по малко да падат. От градското еснафско съсловие изниква новото, трето съсловие, промишленото съсловие, или буржоазията.

Новите начини на производството и размяната изменяха съвсем и понятията на обществото, и обществените и политически наредби. До това време на търговията и на промишления труд напр. гледаха с презрение, а тука вече и най-горделивите барони, графове и князе стават членове на различните търговски дружества. Разви се изобщо салтанатът и в обществените работи посока захвана да дава буржоазията. Науката, знанията разширяват своя кръгзор, окрилят се и захващат да подхвърлят на критика и съмнение старите вярвания и религиозни заблуждения. Най-подир третото съсловие, буржоазията поиска и сполучи да раздели и политическата власт с кралете и другите съсловия.

Но манифактурата пък твърде бавно разрушава старите начини на производството и размяната и редом с нея последните съществуват още дълго време. Затова редом с третото съсловие съществуват още и старите съсловия на средните векове, та обществената и политическа власт се раздели между всички имотни съсловия. Късо казано, от началото на новите векове и до края на 18-й век всичко в историята зема едно средно състояние. Но къде края на 18-й век и в началото на сегашния всесветското пазарище дотолкова се разшири и потребата от стоки се уголеми дотам, щото манифактурният начин на производството не

може да задоволява новите потреби. В това време се явяват тъкацкий стан на Аркрайта и парните машини на Уата, които направиха цял преврат в промишлеността, в производството. Манифактурните фабрики се обърнаха на грамадни фабрики, в които работят машини; манифактурното производство се преобрази в едро машинно производство и из третото съсловие изникна сегашната класа от милионери-капиталисти. Съвременното производство, както и размяната на стоките, сир. търговията, днес се управляват от борбата между капиталистите, от конкуренцията между тях кой да продаде стоките си на всесветското пазарище. От друга страна пък последното създаде още по-голямо развитие на търговията и производството. Мореплаването и сухопътното движение се развиват до невидени размери. Изнамирането от Дж. Стефансона на парните двигатели създаде парапловите и железниците. А тия нови средства на съобщението помогнаха за още по-голямото развитие на производството, търговията, мореплаването и железниците до сегашния им вид. Така щото сегашните икономически наредби са плод от дълго развитие, от цял ред преврати в начините на производството и размяната.

Сегашното едро производство, което от времето на знаменития учен социалист Карла Маркса се нарича капиталистическо производство, съсипа съвсем старите начини на производството и всички други съсловия в едно твърде кратко време. Кое е средството, с което капиталистическото производство направи тоя преврат? Това средство са евтините стоки, с които капиталистите натрупват пазарището. А кога стоките излизат по-евтини? Ясно е, че когато те се изработват на едро и с най-нови машини. Та затова на всесветския пазар само ония продават стоките и печелят, които се явяват на него с най-евтини стоки, а всички други губят, съсипват се. По тоя начин сега едрото производство съсипа и съсипва дребното производство и обръща дребните производители в прости наемни работници. И навсякъде, гдето едрото машинно производство се разви, а заедно с него и сегашната размяна, там всичко дребно производство и ситна търговия се съсипва. Средствата на производството и сир. машините, земята и оръдията на труда, са събрани в едни ръце, в големите фабрики и едрото землевладение, сир.

се обръщат в обществени, се социализират. И наистина, трудът в тия фабрики и землевладения е разположен между работниците така, щото богатствата, които се изра отват, излизат плод на много хиляди работници. Тия богатства нямат пред очи нито потребите на работниците, нито потребите на капиталистите, а потребите на цял свят. А от това е ясно, че трудът и производството взеха и вземат характер обществен, социален. Но кой присвоява богатата от обществения труд и производство? Знае се, че ги присвояват капиталистите. Това, както видяхме, е най-вопиющото противоречие в сегашното капиталистическо производство. Сетне народите сега са разделени и все повече и повече се разделят само на две класи: на милионери-капиталисти и на наемни работници, лишени от всякаква собственост, числото на които постоянно се допълва от самите капиталисти. Подобрието на машините пък прави ненужен човешкия труд и най-голямата част от работниците не могат да намерят работа. От това работническата заплата пада до най-ниска степен. Съвременното производство създава грамадно богатство, но, редом с тия богатства създава и нечувана сиромашия. А от това излиза, че като захванем от 1825 год. насам пазарището все по-често и по-често се препълва със стоки, без да могат да се продават все по-често и по-често се раждат промишлени и търговски кризи, банкротства, спира се производството и търговията, а богатствата и народният труд погинват без всякаква полза. В тия именно кризи погинват и самите капиталисти, които влизат в редовете на наемните работници, или, както казват сега, в редовете на *пролетариата*. По тоя начин съвременното капиталистическо производство излиза пълно с противоречия, които го правят вече неспособно да управлява израсналите в него производителни сили. Сегашните икономически наредби, както и средновековните, стават вече пречка за по-нататъшното развитие на производството. Те, както и средновековните, носят в себе си своето разрушение и развият елементите на бъдещите нови наредби.

И наистина сега производителните сили дотолкова израснаха, щото не могат да се побрат в тесните предели на капиталистическото производство, възмушават се тия сили и разклашат издъно сегашното производство. Затова сегашното капиталистическо производство само

захваща да изменява вида си — от частнокапиталистическо става на акционерно, сир. капиталистите, с цел да оправят съвременните производителни сили, съединяват производителните средства в едно. Но в много предприятия и този вид капиталистическо производство излиза неспособно, вижда се пред тях в чудо. Ето защо сега държавата все повече и повече бива принудена да вземе в ръцете си управлението на най-едрите клонове от производството, каквото направи с пощите, железниците, телеграфите, рудниците и др. предприятия. Дето ще се рече, държавата все повече и повече се превръща в общ, колективен капиталист, като поглъща всички частни и акционерни капиталисти. Какво излиза от това?

Явно е, че класата от капиталисти, буржоазната класа, излиза непотребна вече, излишна, безполезна, нейното съществуване става безсмислица. За да се уверим в това, стига да видим кой сега управлява производството, кой извършва работата на капиталистите, биле те в вид на акционерни дружества или във вид на общ, колективен капиталист, като държавата? Ако отидем и погледнем във фабриките и търговските магазини в Европа и Америка, навсякъде виждаме само наемни работници: виждаме наемни техници, наемни инженери, наемни механици, наемни химици, наемни лекари, наемни управители, наемни надзиратели и касиери, наемни изобщо работници, но нийде не виждаме самите капиталисти в тия фабрики и магазини. Те съвсем нищо не работят, а само присвояват грамадните богатства, които създава общественото производство, излизат само като паразити, които се хранят от соковете на общественото тяло и без които производството и така може да се управлява, и се управлява. Така щото излиза, че с превръщането на по-частното капиталистическо производство в акционерно и държавно противоречията на сегашните икономически наредби не се премахват, а стават още по-големи, достигат до последната си степен на развитието. Превръщането на производителните средства в държавна собственост е последната точка, до която се развиват противоречията, без да може да ги разреши. Противоречията в сегашните икономически наредби ще се премахнат само тогава, когато се мине към *общественото производство, наредено по*

паяк и пресметнато така, щото да може да задоволява потребите и на цял народ, и на всекиго отделно. А това може да се достигне, когато производителните средства станат обществена собственост, а капиталистическото присвояване на обществените блага стане обществено, когато една част от продуктите се присвояват обществено, като средства за разширение на производството, а другата — се присвоява лично от всекиго, като средства за живение.

Към тоя преврат именно ни води историческото развитие на съвременното човечество. Сегашният капиталистически начин на производство сам създава и обществените сили, които трябва да направят тоя преврат. Той, като обръща населението на наемни работници, на пролетарии, дава им оръдието, с което ще направят преврат. Капиталистическият начин на производството, като туря много хиляди работници в еднакво положение, обръща ги в една промишлена армия, подчинена на различни управители, на различни надзиратели, на машините и на самото стокопроизводство, сир. ги дисциплинира като войници. Не стига това, ами капиталистическият начин на производството и размяната, като се основава на конкуренцията между капиталистите, кара последните постоянно да се борят и с ония от своята класа, интересите на които противоречат с едрото производство, и с капиталистите на другите държави. Ето тая борба принуждава буржоазията да прибегва до помощта на пролетариата и го увлича в политическите движения. А това възпитава пролетариата политически. От друга страна, съсипаните пък от промишлените и търговски кризи капиталисти, като допълват редовете на пролетариата, внасят в него и своето политическо възпитание. Най-подире, противоречията в сегашното общество станаха дотолкова осетителни, щото мнозина от буржоазната класа разбират дървежа на историческото движение и минават към страната на пролетариата, както някога една част от болярите се присъедини към буржоазията*. Всичко това прави пролетариата една обществена сила, в състава на която влиза почти цял народ и която постоянно придобива всички нужни средства за преобра-

* К. Маркс и Фр. Енгелс. Манифест на Комунистическата партия. Русе 1891 год.

зуванието на съвременните икономически наредби. Борбата на пролетариата, която почнува от 1831 година, сега се обръща в борба между народите и една шепа капиталисти. Тая борба до последно време се водеше отделно, без споразумение между работниците, беше местна. Но бързите и лесни съобщения сега правят тая борба международна класова борба на пролетариата с буржоазията. А всяка класова борба, както казва Карл Маркс, е борба политическа. Затова пролетариатът сега навсякъде излиза като социално-политическа партия, която с всички си сили се стреми да изтъргне държавната власт от ръцете на буржоазията. Най-главното средство за това се явяват всеобщото избирателно право, свободните избори и свободната пропаганда идеите на научния социализъм. Буржоазията пък, както излезе неспособна вече да управлява сегашните производителни сили, излиза така също неспособна да задържи и обществата под своята власт. А сегашното капиталистическо производство от своя страна, като превръща все повече и повече едрите средства за производство в държавна собственост, показва начина, според който ще се извърши социалистическият преврат. Ето защо в сегашно време виждаме, че навсякъде всесветската социална демокрация малко по малко завладява и политическата власт в държавите. Както някога буржоазията, едрите капиталисти, със своето болшинство завладя политическата власт и подчини на капиталистическото производство всичко, така също и работническата класа ще завладее със своето болшинство държавната власт и с нейна помощ ще преобърне средствата за производство от частна собственост в обществена. Подир провъзгласяването на социалистическите наредби държавата съвсем естествено става излишна, умира сама, както казва Фр. Енгелс. Защото, като се превърнат средствата за производство в обществена собственост, класовата борба, която сега съществува, се унищожават, унищожават се самите класи, а така също и работническата класа, пролетариатът. Всичките други класи, като вземаха властта в ръцете си, подчиняваха под себе си другите, а целия народ туряха в такова положение, щото само те да се обогатяват. Работническата класа е цял народ, та няма кого да подчинява; нейните

интереси са интереси на цял народ*. Така щото с прогласението на социалистическите наредби се унищожава разделението на народите на класи, на господари и подчинени. „Пролетариатът, казва Фр. Енгелс, *завладява господарствената власт и превръща средствата за производство най-първо в господарствена собственост*. Ала с туй наедно той прекратява и съществуването си като пролетариат, унищожава различните класове и техния антагонизъм, а тъй също и самото господарство като господарство. Класовият антагонизъм, който лежи в основанията на досега съществуващите общества, предизвиква необходимостта да има господарство, т. е. организация на известен клас експлоататори, за да могат се запази общите условия на производството, следователно и за да може насилствено се удържи експлоатируемият клас на оная степен на подчинението, която се изисква от известен начин на производството (в робство, в крепостно състояние или в положението на наемни работници). Господарството е официален представител на цялото общество, то го обединява в една видима организация, ала то изпълнява тая си роля дотолкова, доколкото е господарство на оная клас, който от своя страна се явява представител на цялото съвременно нему общество: в старо време — господарството на гражданите робовладелци, в средните векове — на феодалното дворянство, в наше време — на буржоазията. Като остане, най-последно, действителен представител на цялото общество, то става излишно. Когато няма да има вече обществени класи, които трябва да се удържат в подчинение, когато няма да има класово господство и борба за съществуване, която се корени в съвременната анархия на производството, когато няма да има стълкновения и насилия, които произлизат от тая борба за съществуване, тогава няма да има кой кого да претиска и огранича, тогава ще се премахне и потребата от господарствената власт, която власт изпълнява сега тая функция. Първият акт, в който господарството става действителен представител на цялото общество — обръщането средствата за производство в обществена собственост, — ще бъде негово най-подирно самостоятелно действие в качеството му на господарство. Намесата на

* гл. Ф. Лассал. Сочинения, т. I. Програма Работников.

господарствената власт в обществените отношения става малко по малко излишна и ще се прекрати сама по себе си. Господарството няма да бъде „унищожено“ — *то ще си умре*. Оттука може да се види какъв смисъл има фразата: „свободно, народно господарство“, която понася за временни агитационни цели, ала е неудовлетворителна в научно отношение; оттука може да се съди за исканията на тъй наречените анархисти, които искат премахването на господарството комахай ли не в 24 часа.“*

И така, какво излиза от всичко гореказано? Излиза, че историята на човечеството, като извадим първобитните времена, е история на борбата на различните обществени класи. Така например, историята на старите народи е история на борбата на робете и на плебеите с патрициите; средната история е история на борбата на заробените селяне със своите господари землевладелци, на калфите и чираците с майсторите; новата история е история на борбата на третото съсловие с феодалите и еснафската наредба; най-новата — е история на борбата на работническата класа, на пролетариата, с буржоазията, с едрите капиталисти. Но от какво се раждат класите? Видяхме, че те се раждат от начините на производството и на размяната, сиреч от икономическите условия, в които живеят народите. От гореказаното се вижда тъй също, че всичко у народите зависи от икономическите условия, в които живеят те във всеки даден исторически период: от тия или ония икономически наредби зависят тия или ония политически, обществени и религиозни учреждения и понятия. „Икономическите наредби, казва Карл Маркс, са реалното основание, над което се издигат наподире юридическото и политическото здания, както и начинът на производството на материалния (веществен) живот управлява изобщо развитието на обществения, политическия и интелектуалния живот.“** А видяхме в тая глава, че начините на производството постоянно се изменяват. Тия изменения се зараждат в самите стари наредби, развиват се в тях и най-подире ги изместват. Така манифактурата измести еснафската наредба, а сегаш-

* Фр. Енгелс Развитие на научний социализъм. Габрово 1890, стр. 53—54.

** Гл. Kar Marks, Für Kritik der pol. Oekonomie, Strasburg 1859 Цитираното по Le Capital, Paris 1875. p. 31.

ното едро производство измести манифактурата. Сегашното капиталистическо производство, като социализира, сир. като превръща средствата за производство от частни в обществена собственост, само себе си отрича. То само създава средствата на своето унищожение. То развива в себе си елементи на бъдещите социалистически наредби. „Ни очаква, казва Леви Морган, пълно съсипване на обществото, на което едничката цел е богатството, вследствие на историческия вървеж; защото тоя вървеж съдържа елементите на неговото собствено съсипване. Демокрацията в управлението, братството в обществото, равенство в правата, общо възпитание, това ще огрее най-близката степен на обществото и ще даде всекиму да достигне опитност, разум и наука. *Тая степен ще оживи наново — но в по-висока форма — Свободата, Равенството и Братството на старите родове.*“* Към това ни води историческото развитие на човечеството. Минаването към социалистическите наредби е неизбежен исторически закон, на който се подчиняват всички народи.

Това се разбира, защото производството и размяната сега изгубиха своя национален дух и получиха всесветски, космополитически. Например, по-напред потребите на всяка една нация (народност) се задоволяваха със собствени, местни богатства, а сега не могат да се задоволяват само с тях, искат предмети, които се добиват в най-далечните страни. От това народите изпадат в една взаимна зависимост и сегашната размяна, сир. сегашната всесветска търговия, прави народите да излезнат от своя затворен национален живот. Сегашното капиталистическо производство, като развива бърже-бърже производителните сили, като прави извънредно бързи и леки средствата за съобщение между народите, повлича подире си в своя път всички народи, даже най-закъснелите. То с ниските цени на своите стоки принуждава всеки народ или да приеме неговите начини за изработване на предметите и на размяната, или да погине. А щом един народ бъде повлечен в пътя на капиталистическото производство, тогава всички стари наредби на тоя народ пропадат, животът му

* Levis H. Morgan. Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism, to civilization, London 1877. Цитирано по Friedrich Engels Der Ursprung der Familie, der Privateigentums und des Staats. Zürich 1884, 145-146.

се подчинява под пълното влияние на законите на капиталистическото производство и нищо не може да отвърне той народ от пътя, по който вървят сегашните икономически наредби. „Когато — казва Карл Маркс—обществото е налучкало стъпката на *естествения закон*, който *управлява неговото движение*, тогава то не може нито да прескочи, нито да унищожи с декрети (заповеди) фазите (измененията) на своето естествено развитие; но обществото може да съкрати периода на бременността и да улекчи мъките на неговото раждане.“* А естественият закон, който управлява днес всички народи и ги тласка по стъпките си, е, както рекохме, сегашното капиталистическо производство. Но това производство пък само води към социализация, сир. към превръщане на средствата за производство от частни на обществени.

Дето ще рече, законът на естественото развитие на съвременното човечество води ни към социализма.

* Karl Marks. Le Capital. Paris 1875, p. 11.

ГЛАВА III

Социализмът не е случайно явление. — Социалистическите идеи са по-пълно развитие на идеите от XVIII век. — Социализмът в началото на XIX век. — Развитие на едрата промишленост и развитието на социализма. — Метафизически и диалектически начини на мислението. — Научен материализъм и научен социализъм.

На този свят нищо не става току така, случайно, без причини. Например, ако днес у нас занаятите падат, ситната търговия не върви, сиромашията расте, това не е току така, случайно. Всичко, що видиме да става наоколо ни, всички изменения, що стават всекидневно в природата и в човешкия живот — всичко си има и причината. Та и социализмът, както видяхме, не е случайно нещо, нито пък е някаква празна измислица. В предната глава видяхме, че съвременният социализъм е плод от историческото развитие на човечеството, че развитието на сегашните икономически наредби ни водят към социализма. Социализмът изобщо, както и всяко явление, си има своя история на развитие. Затова, ако разгледаме социализма в неговото развитие, ще видим, че той излиза като едно по-пълно развитие на ученията, на идеите от 18-й век.

И наистина, какво проповядват философите на 18-й век? — Свобода, равенство, братство. Те проповядват, че всички човеци по направата си са еднакви; а от това излиза, че всички трябва да са и равноправни. Философите на 18-й век проповядват, че всички човеци от природата са свободно родени; а оттука излиза, че свободата е най-високото благо за човека. Те проповядват още, че всичко, що съществуваше дотогава, било несъгласно с човешкия разум, че всички наредби, в които живеят човеците до края на 18-й век, са несправедливи, са несъгласни с целта на човешкото общежитие, което е един доброволен обществен съюз, основан на общите интереси; а оттука излиза, че равенството и братството са идеалът на човешкото общежитие. „Свобода, равенство,

братство“ — това беше знамето на Великата френска революция от 1789 година. И какво? Осъществи ли тя тия велики начала? Знае се, че не. „Равенството, справедливостта, правдата и досега — казва професор Летурно — съществуват във вид на правила, на празни човешки формули: те не съществуват нито в делата, нито в сърцата.“*

Всеобщата свобода, равноправност и справедливост обещани от философите на 18-й век, излязоха свобода, равноправност и справедливост само за богатите, за *третото съсловие*, или, както казват сега, за *буржоазията*. Скоро подир революцията това се видя. Още на втория месец, подир като се прогласи тя, в септември 1789 год., представителите на третото съсловие, на буржоазията, изработиха своята конституция с избори, основани на богатството: който е богат, той да има право да бъде избирател и избран. Така най-сетне и стана. Най-голямата част от народите, сиромасите, работниците, останаха пак безправни, угнетени. Наистина, бяха прогласени „свободата на труда, на търговията и на преместванието“, но тая „свобода“ мяза ли на свободата, която обещаваеше 18-й век? Знае се, че не мяза. Най-главното нещо, властта, грабнаха богатите, буржоазията; тя издаваше законите според своите интереси, които излязоха право противоположни на интересите на сиромасите, на работниците. Средновековното робство си измени само вида, формата: сега се яви робството на наемните работници под игото на капитала. Третото съсловие, което философите смятаха за цяла нация, за цял народ, излезе само класата на капиталистите със своите класови интереси, съвсем противоположни на интересите народни. Всичко това още на навечерието на сегашния век стана ясно. Стана ясно, че наместо „царството на разума и справедливостта“, наместо „мира“, които обещаваха философите, настъпи царството на капитала, на нечувания грабеж, царството на безкрайните войни за тържища, на които буржоазията да може да си продава стоките.

Разбира се, че подир толкова големи обещания на 18-й век, подир такова голямо излъгване в надеждите трябваше да дойде разочарование в прогласените

* Ch. Letourneau. L'Evolution de la Morale. Paris 1887, p. 375

обществени наредби. Скоро и дойде. Пък можеше ли инак да бъде? Френската революция разруши старите наредби с особените права, с привилегиите на аристокрацията и духовенството, както и неограничената власт на царете; но не докара и обещаното „царство на разума“. Прогласените „свобода на труда“, „свобода на търговията“ и „свобода на местението“ излязоха за сиромасите жестока насмешка, а за сиромасите и богатите заедно жестока война на всички против всички. Наместо обещаното „братство“ излезе началото — *homo homini lupus est* — човек за човека е вълк. Наистина, като се разрушиха еснафските наредби заедно с всичките привилегии, производството на богатствата, което дотогава вървеше лениво и пълзешката, се изправи, израсна и тръгна с големи крачки напред; но провъзгласената война на всички против всички, която буржоазните икономисти наричат „свободна конкуренция“, вместо обещаните равенства и благоденствие донесе грозна сиромашия, страдания, престъпления, разврат, измама и завист.

Когато това ставаше във Франция, в Англия пък в същото време се извършваше една мирна, но дълбока революция. Предилний стан на Аркрайта и парните машини на Уата, изнамерени около това време, преобрази коренно изработването на предметите: работилниците, в които се изработваха предметите с ръчен труд, сир. манифактурата, преобърнаха се на големи фабрики, на едра промишленост. Всички стари основи на обществото се разклатиха: обществото захваща да се разделя на едри фабрижанти, землевладелци и търговци, еснафите и дребните търговци се обръщат на сиромаси наемни работници, сиромашията, развалата на семейството и развратът растат.

При такива обстоятелства настъпи сегашният 19-й век. Разбира се, че богатите бяха не само доволни, но прогласиха новите наредби за вечни и за неизменяеми и се пуснаха да насищат своята жажда за богатство. Но самите пък тия обстоятелства дотолкова противоречаха на общите надежди,⁴ щото не можеха да не закачат човешкия разум на ония, които мислят. Среди всеобщото разочарование в началото на 19-й век и среди всеобщото стремление към богатството и грубите удоволствия трима велики мъже, почти едновременно, подемат делото на

току-що миналото столетие. Двама гениални френци — Сен-Симон и Фурие, и не по-малко гениалният англичанин Роберт Оуен залавят се в началото на сегашния век да развиват по-нататък идеите на 18-й век. Те, както и философите на тоя век, смятаха, че само онова е достойно да съществува, що е основано на разума. Но изникналите от революцията наредби съвсем не отговаряха на разума. Защо така? Затова, отговарят те, защото в 18-й век не са знаели истинските закони на разума, та и затова началата, прогласени от революцията, не можали да бъдат осъществени. Истинските закони на разума искат освобождението на цялото човечество, а не само на една класа, истинските закони на разума искат не освобождението на коя да е класа, а премахването на класите. Само тогава ще може да се осъществят свободата, равенството и братството. Но как да се премахнат класите? Ясно е, че за това са потребни съвсем други обществени наредби от ония, които съществуват от началото на нашия век. А кои са тия наредби и при какви условия могат да се осъществят?

И тримата тия велики умове бяха съгласни, че тия наредби трябва да ги изнамери човешкият разум: той трябваше да изнамери най-добрите обществени наредби, при които могат да се осъществят началата на свободата, равенството и братството. Човешкият разум, в своите си лутания да изнамери тия най-добри наредби, съвсем естествено дойде до *социализма*. И наистина, човешкият разум дойде до убеждение, че за да се осъществят великите начала, провъзгласени в 18-й век, трябва да се премахнат класите. Но как да се премахнат? Ето дирението отговор на това питане докара човешкият разум съвсем естествено до неизбежното заключение, че само когато всички работят, когато средствата, с които се изработват предметите, сир. средствата, за производство — машините, земята, рудниците, средствата за съобщение, — станат обществена собственост, а предметите, които се изработват по тоя начин, принадлежат на ония, които ги изработват, че само при такива обществени наредби могат да се премахнат класите и да се осъществят великите начала на човешкото общежитие. Че това е така, няма съмнение, но где са средствата, с които може да се осъществят тия наредби? Сен-Симон, Фурие и Оуен смя-

така, че и това е работа на човеческия разум: той трябва да измери и средствата, необходими за осъществяването на социалистическите наредби. За това те и тримата основаваха социалистически общества, всякой според ума си и знанията. По тоя начин смятаха с примери да покажат как човечеството може да се нареди на справедливи начала. Знае се, че нищо не излезна от техните опити: техните социалистически общества, колкото скоро се основаваха, толкова скоро и се разваляха. Социалистическите идеи на тия първи знаменити социалисти не можеха да се разпространяват, защото не можеха да докажат научно верността им. Те не се опираха на научна почва, а само на силата на гениалния им човешки разум. Та затова социализмът на Сен-Симона, Фурие и Оуена се нарича *утопически социализъм*, сир. социализъм, който си няма място.

Както и да било, а ясно е, че социализмът е по-пълно развитие на философските идеи от 18-й век. Под влиянието на изникналите от революцията обществени наредби „мислещият разум“ съвсем естествено дойде до социализма. Логичното развитие на идеите не можеше да не докара човешкия разум до социализма. Едно само не стигаше: да стъпи социализмът на здрава почва, на научни основания, сир. да стане наука. Първите социалисти не можеха да турят социализма на такава почва. Но техните гениални умове посеяха първите зърна на научния социализъм. Русо още забележи, че „който първи загради едно парченце земя, който първи каза: земята е моя — и намерил хората доста глупави да му повярват, той е бил основателят на гражданското общество. Най-високото благо, *свободата*, тука и погина“*. Но Сен-Симон, Фурие и Оуен първи изказват още в началото на нашия век мисли, които историческите факти дойдоха да ги потвърдят напълно подир 40—50 години. Сен-Симон пръв изказа великата мисъл, че „всичките хора трябва да работят“, че „политическата власт над хората трябва да се обърне в управление вещите, в заведвание процесите на производството“. Фурие пръв показа всички лоши страни на сегашните икономически наредби и че при тия

* Гл. Rousseau. Oeuvres completes. L'origine de L'inégalité parmi les hommes II. Geneve.

наредби „сиромашията се ражда от излишека на богатствата“. „Той пръв изказал мисълта, че степента на свободата, до която достигнало някое си общество, трябва да се измерва с голямата или малка свобода, която има жената в него общество;“ той също пръв изказа мисълта, че човечеството в своята история на развитието преминава през няколко степени. „Всичкото нейно минало той разделя на четири стъпени на развитието: Диво състояние, Варварство, Патриархат и Цивилизация“; той тъй също пръв изказа великата мисъл, че „не само всяка историческа фаза си има период на растене и умиране, но че и цялото човечество, най-подир, е обречено да изчезне“. Оуен пък показа със своите си работнически дружества и пазари, че човечеството може да се минава без търговци и фабриканти, че и без парите се може и че машините и другите сечива трябва да станат обществена собственост*. Но да се развият и докажат научно тия наистина гениални мисли на първите социалисти в началото на 19-й век не можеше. Не помагаше на това малкото още развитие на икономическите условия, както не помагаше то и в 18-й век да се види истинското направление на историческото развитие.

И наистина, както видяхме в предната глава, съвременното капиталистическо производство с машините се захваща едвам в началото на сегашния век. В началото на тоя век едрото машинно производство беше още в зачатъка на своето развитие, та не бяха още са се обявили свойствата му, не бяха още излезли наяве законите, според които то се развива, не се виждаше още неговото направление или, както казват, не се виждаше още *тенденцията му*. Късо казано, в началото на тоя век не се знаеше още към какво води развитието на капиталистическото производство. Разбира се, че на това малко развитие на икономическите условия, на неопределената още *тенденция* на новите икономически наредби отговарят мътното съзнание и неопределеност в идеите на първите социалисти. Те изказват отделни гениални мисли и дохождат до основните начала на социализма, но не могат да ги основат научно, не могат да докажат, че историческото развитие води към социализма, нито пък могат

* Гл. Фридрих Енгелс. Развитие на научний социализъм, стр. 9—17.

да открият средствата, с които може да се осъществи социализмът.

В началото на 19-й век над умовете на социалистите, както и над умовете на всички, в науката и във философията, господаруват още старите начини на мислението и старите понятия, старата система (ред) от идеи. Така например първите социалисти, както и философите на 18-й век, смятаха, както казахме, че човечеството се управлява от законите на човешкия разум. Ако вместо „царството на разума“, на „равенството и братството“, се яви царството на буржоазията, това се случило, защото до тях не са знаели истинските закони на разума. Първите социалисти смятаха, че стигало да се покаже на хората истината и да им се покаже пример как да се осъществи тя. *Социалистите-утописти* земаха новите наредби съвсем отделно от миналите изчезнали наредби в историята; те разгледваха новия исторически период съвсем независимо от миналите исторически периоди и ги намериха съвсем неразумни, несправедливи. Те дойдоха до убеждение, че трябва да се махне разделението на класи, оръдията на труда да станат обществена собственост. Но средствата за такъв преврат те не диреха в условията на живота, те не смятаха, че тия наредби са плод на дълго историческо развитие и че в тях се крият средствата за преминаване към по-високи наредби, а че трябвало да ги измисли човешкият разум. Тоя начин на мислението се казва *метафизически*.

Същността на метафизическия начин се заключава именно в това, че взима нещата, измененията или явленията, що стават в природата и човешката история, отделно едни от други, без да се има пред очи взаимната им свързка. Тоя начин на мислението е добър, когато искаме да изучим свойствата само на някое отделно явление. Например средните векове можем да ги земем отделно от другите векове и да ги изучим. Ако ги разглеждаме отделно, ще узнаем само това, кога те се захващат и се свършват, какви са биле наредбите в тия векове, ще изучим свойствата на един исторически период, даже можем да изучим и отделните исторически явления в средните векове. Ясно е, че от такова изучаване на средните векове същността на работата няма да узнаем, няма да узнаем закона на развитието. Нали наредбите в средните векове.

както и сегашните, не се явиха току така, случайно, не са поднаели от небето? Ето защо когато искаме да изучим нещата в развитието им, метафизическият начин на мислението нищо не струва. Разгледвани нещата, измененията или явленията, що стават наоколо ни, според метафизическият начин на мислението, сир. отделени едни от други, независимо едни от други, не във взаимната им връзка, излизат случайни, забъркани и безсмислени. Ето защо и първите социалисти, като земаха сегашния исторически период отделно от миналите периоди, смятаха го за случайно нещо, за погрешка на човешкия разум. Затова в отрицателните (в лошите) страни на сегашните наредби те не можеха да видят положителните (добрите) страни. Обаче инак не можеше и да бъде, защото метафизическият начин на мислението господарува когато не са развити явленията и нещата. А в началото на 19-й век, както видяхме, икономическите наредби тъкмо захващаха да се развиват. Затова именно във всичко господарува метафизиката. В началото на сегашния век господарува още учението на Нютона за неизменяемостта на слънчената система, че тя завинаги си е еднаква, с едни и същи небесни тела, които се движат по един, и същи път. Спрямо органическия свят господаруват ученията на Линей и Кювие за постоянството на растителните и животните видове. Нашата планета се гуряше на първо място между другите планети, а човекът се смяташе за същество, създадено отделно от другите същества, разумът на което управлявал света.

Но от началото на този век подобрението на машините и на изкуствата, а заедно с това и развитието на капиталистическото производство вървят бърже-бърже. Тънко-предилните машини на Гайгса, Гаргривса, Кромптона, механическият тъкарний стан на Картрайта и парните двигатели на Стефенсона дадоха нов потик на развитието на капиталистическото производство. Колкото по-насам върви, толкова по-ясно стават свойствата на капиталистическото производство, толкова по-явна става тенденцията му. Става ясно, че капиталистическото производство съсипва съвсем дребното производство, занаятите, земледелието и ситната търговия, събира, социализира средствата на производството — машините, земята и другите оръдия на труда — в ръцете на няколко едри

капиталисти, а народите обръща в наемни работници, *пролетарии*. Стана ясно, че съвременното капиталистическо производство разделя народите само на две обществени класи, право противоположни една на друга: на едри капиталисти и наемни работници, борбата на които и образува съвременната най-нова история. Въстанието на работниците в Лион⁷ (във Франция) в 1831 година и движението на работниците в Англия⁸ в 1842 г. захващат тая класова борба, която в сегашно време се води от страна на пролетариата систематически (редовно) и в цял свят.

Заедно с това става преврат не само в обществено и политическо отношение, но също така и в главите на хората. Голямото развитие на техниката и на производството даде една голяма ширина на човешкия ум и на човешката мисъл. Най-напред стана преврат в начина на мислението; старият начин на мислението (метафизическата метода) излезна съвсем вече неспособен да обясни станалото развитие. Свойствата на новото производство станаха толкова ясни, щото редом с отрицателните му (лошите) страни излязоха наяве и положителните (добрите) страни. Ако в началото на 19-й век беше ясно, че капиталистическото производство уголемява сиромашията и докарва банкрутства, че то разпространява разврата, грабежа и лъжата, че то разрушава всичко и туря на мястото му борбата на всички против всички; по-насетне стана ясно, че с подобрението на машините и с развитието на производството се освобождава човекът от физическия труд, че капиталистическото производство социализира, сир. превръща в обществени, машините, земята и всички оръдия на труда, че то превръща народите в пролетарии и ги организува в една съзнателна класа, че капиталистическото производство с развитието на собствените си противоречия най-подире само себе си отрича. А от това става ясно, че историческите изменения или явления, що са станали и стават, можем да ги разберем вярно и ясно само тогава, когато земаме пред очи не само отрицателните им страни, но и положителните, сир., когато измененията или явленията, що стават наоколо ни, ги разглеждаме във взаимната им свързка едно с друго. Тогава нито едно изменение или явление няма да ни се вижда като случайно и безсмислено; тогава само ще видим, че всичко се изменява, всичко се движи, всичко се развива по известни общи закони.

Тоя начин или метода на мислението, според който човешкият ум открива в противоречивите явления общия закон, се казва *диалектически*. Същността на тая метода се заключава именно в това, че явленията се разглеждат свързани едно с друго. Най-добре ще се разбере същността на тоя начин на мислението с примери. За да разберем същността на развитието на едно например растение, трябва да разгледаме живота и погинването му във взаимната им връзка. Разгледано така развитието на растението, ние се убеждаваме, че то в едно и също време живее и умира, и то е и не е то същото растение. На пръв поглед това може да ни се покаже чудно, но това е съвсем естествено. И наистина, ние знаем от естествената история, че живуването на растенията е постоянно образувание на нови килийки и постоянно умиране на старите. Така щото растението в едно известно време живее и умира, съществува и не съществува. Също така, като разглеждаме средните векове в връзка с другите векове и различните явления в тях във взаимната им връзка, ще се убедим, че средновековните наредби захващат да се развиват още в миналите времена, че в различни времена тия наредби не са едни и същи: редом с тях захващат да се развиват нови, в самите тях се намира зародишът на новите наредби, от самите тях се раждат елементите на новите наредби. С малко думи казано, историята на средните векове излиза едновременно процес на живуване и умиране: постепенно развитие на новите наредби и постепенно умиране на старите. Тая метода всъщност е много стара. Още гръцкият философ Аристотел я е развил. Но пълно развитие и съзнателно приложение получи в сегашния век, когато историческото развитие на човечеството захваща да става ясно, съзнателно. Съвременният начин на капиталистическото производство, като развива до последна степен противоречивите явления, от които досега безсъзнателно се раждаше напредъкът на човечеството, направи неизбежно и господството на тая метода в наше време. Господството на тая метода става толкова по-силно, колкото повече се развива съвременното капиталистическо производство. Още къде края на 20-те години от сегашния век диалектическият начин на мислението захваща своето господство. Най-напред той се явява в науката. Лаплас пръв доказва математически неверността на Нютоновото учение за неиз-

менливостта на слънчената система; той доказва, че движенията на планетите не са постоянни, че пътят, по който се движат земята и другите планети, вечно се изменява, че слънцето и другите небесни тела се образуват от мъглявата маса, която ги обикаля и която далекотелните издирвания на Гершеля напълно потвърждават*. А от това учение на Лапласа излиза ясно, че слънчената система има начало и край, има своя многомилionenна история. Пък науката за развитието на земята, сир. геологията, доказва, че и земята има своя многомилionenна история на развитие, че тя не винаги е била такава, каквато е днес, че тя се изменява постоянно, има начало и край.

В тридесетите години от нашия век диалектическият начин на мисленето от науката минава във философията. Немският философ Хегел първи приложи диалектическия метод към философията и представи всички явления в един общ процес на развитието. Но при всичко това до къде края на първата половина от сегашния век старите системи от понятия или от идеи бъркаше на учените да си съставят ясно представление за същността на законите, според които се развиват нещата, а най-главно бъркаше на вярното разбиране на човешката история. До къде края на петидесетите години на тоя век учените смятаха, че всичко, що съществува в света, е било еднобледо отражение на идеите, които са се намирали уж готови в главите на хората, че всичко, що ставало в историята, било плод на човешкия разум и на човешкото съзнание.

ака например, учените смятаха, че понятието (идеята) за огъня, че той пари и грее, не е добила от опит, а че тая идея съществувала готова в главите ни, та чрез опит само се открило нейното съществуване в нашите глави. Идеята за живуванието на растението, че се заключава в израстванието на нови килийки и умиране на старите, била готова в главите ни, а не че са ражда тя в нашия ум от изучванието живота на растението. Изменението на икономическите, на политическите, обществените, съдебните и други наредби зависели от човешкия разум и от човешкото съзнание. Тая система (ред) от понятия или идеи господарствува отдавна, господарува в много умове и

* Гл. Дрелер. История умственнаго развитія Европы. Вск. разума, т. II, С. Петербург, 1865.

досега. Тя е известната стара система на гръцкия философ Платона, тя е *идеалистическата* система.

Идеализмът отговаря напълно на малкото развитие на човешкото съзнание. Че той господарува до края на първата половина от сегашния век съвсем не е чудно. Не е чудно, защото само в това време капиталистическото производство достига съвременното си високо развитие и в това време захващат да се явяват научни издирвания върху свойствата на капиталистическия начин на производството и размяната. И колкото повече се развиват последните, толкова по-широка става човешката мисъл, толкова повече се развиват знанията, и особено естествените науки. Разбира се, че сега старите начини на мислението и системи от идеи съвсем излизат неспособни да ни обяснят явленията. Учението на Дарвина за произхождението на видовете и човека сега полека-лека съвсем измества метафизическата метода. Дарвин доказва, че всичкият органически свят, растенията и животните, а дето ще рече, и човекът, са плод на много милиони годишно развитие. „Оня, казва Дарвин, който не се задоволява да разгледва, както дивакът, явленията на природата като лишени от всякаква взаимна свързка — той вече няма да мисли, че човекът е дело на някसे отделно творческо действие. Той трябва да признае, че голямата прилика на зародиша на човека със зародиша например на кучето, направата на неговия череп, на челювете и на цялото тяло, без да се гледа на прилаганието на тия части, по еднакъв план с направата на същите органи у другите млекопитающи; случайното появяние на различни наприви, например, на особените мишци, свойствени на четириръките, но ненормални (необикновени) у човека — че всички тия и много такива факти най-ясно ни дават да разберем, че човекът произхожда еднакво с другите млекопитающи от един общ за всички прародител*.” Това именно учение определи най-подир мястото и значението на човека в природата, а с това поразил метафизическия начин на мислението в самия му корен.

Най-сетне естествените науки изобщо ни доказват, че човешкото тяло се слага само от материя (вещество), сир. от кости, от месо, кръв и нерви. Нищо повече. Те ни

* Дарвин. Происхождение человека. Выпуск II, стр. 585.

доказват, че животът на човека е постоянно изменение на веществото, от което се образува тялото, е постоянно взаимно действие на частиците на материята. Нашите същания са също само различни изменения на веществото на нашето тяло. Така например, когато усещаме жажда, ще рече, че между частиците на материята в тялото ни става твърде бързо взаимно действие, разлагане и съединяване на частиците или че течните и други тела, които приемаме, са изхарчени и има нужда от нови тела. Сега се знае, че идеите или понятията за предметите на външния свят не са готови в главите ни, ами са само повече или по-малко върно отпечатване на тия предмети в нашите глави. За да се роди в главата ни някаква идея за един предмет, трябва той предмет да съществува и да направи впечатление на нас. Нашето съзнание зависи от веществените условия, в които живеем, а не условията на живота зависят от нашето съзнание, така например, за да се дойде до съзнание, че социалистическите наредби са неизбежни в бъдеще, трябваше да се развие сегашното производство и неговите средства, сир. машините и различните изкуства, техническите подобрения. И това съзнание расте, колкото повече се развива сегашното производство, колкото повече неговото развитие отива към края си. Късо казано, сега е необорима истина, че целият духовен живот на човека се развива под влиянието на материалните (веществените) условия, които го окръжават. Сблъскванията на работниците с буржоазията, които от началото на втората половина от този век захващат да стават борба на международния пролетариат с капиталистическата класа, доказва, че историята на човечеството е история на борбата между различните обществени класи и че господството на тая или оная класа в известно време зависи от начините на производството и размяната, сир. от материалните условия или от икономическите наредби. Затова тая система се казва *материалистическа*. Тя е плод на съвременното развитие и все повече и повече подчинява умовете, науката, мисълта под своето влияние.

Но трябва добре да се различава *научният материализъм* от думата материализъм, под която разбират: жадност към веществените блага, към грубите удоволствия и наслаждения. Научен материализъм няма нищо общо с грубия практически материализъм. „Когато, казва

Ланге, под практическия материализъм разбират общото гонение за печалба и материални удоволствия, против него се подига научният материализъм и всичките домогвания на духа към знанията. Може да се каже, че по своята голяма простота великите материалистически системи на древните народи много по-добре отколкото мечтателният идеализъм, който твърде и често се обръща в илюзия, са способни да отдалечат ума от ниските и обикновените предмети и да му дадат едно здраво насочване към въпроси, достойни за решение.* И наистина, съвременният материализъм ляга в основата на всички съвременни човешки знания; той ги свързва в едно цяло, което ясно ни обяснява всички природни и исторически явления с материалните условия на живота. Съвременният материализъм е научна система, без която не може да си обясним разумно нито едно явление. В сегашно време, който не мисли материалистически, лута се в тъмнината, не е напълно съзнателен, не е мислещ, не е образван човек.

И така, съвременният начин на капиталистическото производство и размяната преобрази не само политическите и обществени отношения, но и самите начини на мисленето, както и системата на идеите. Диалектическият начин на мисленето кара човешкия ум да признае неизбежно, че съвременните икономически наредби са само един исторически период, който ще мине и ще отстъпи място на други наредби, както минаха старите наредби и отстъпиха място на сегашните. Той кара ума, който мисли, да дойде до необоримото убеждение, че в противоречията на съвременните наредби се развива зародишът на новите наредби. Това е общият закон на развитието. Научният материализъм пък кара човека да признае, че всички исторически явления в най-подирна сметка се обясняват с материалните условия, сир. с икономическите наредби във всяко дадено историческо време. А икономическите наредби във всеки исторически период се определят с начините на производството и на размяната, които господаруват в тоя период. Като разглеждаме съвременните икономически наредби, виждаме с очигледна ясност, че те социализират, сир. превръщат всичко в

* F. A. Lange. Histoire du Materialisme, b I., p. 39.

обществена собственост, сир. ни водят към социализма. Така щото научний материализъм съставлява теоретическата (научната) основа на съвременния социализъм. И колкото по-нататък вървим, толкова по-скоро научний материализъм става господствующа система в науката и в главите на хората. Това, що първите социалисти не можеха да направят, това направи съвременното историческо развитие и създадените от него диалектически начин на мислението и съвременната материалистическа система. Най-сетне социализмът стъпи, както казва Фр. Енгелс на здрава почва.

Социализмът стана наука.

ГЛАВА IV

ИМА ЛИ СОЦИАЛИЗМЪТ ПОЧВА У НАС?

За разпространението на социализма у нас. — Развитието на фабричното производство и упадъкът на старите икономически наредби у нас: еснафската наредба и занаятите. — Развитието на предилното и шаечено фабрично производство и централизация на земята. — Развитието на едрата търговия и на търговските центрове у нас. — Машините и експлоатацията на работниците у нас. Превратът в обществено, политическо, семейно, съдебно, религиозно и умствено отношения.

Сега е време да се отговори на питанието: *има ли социализмът почва у нас?* Подир казаното в предните глави, отговорът на това питане е ясен. Който прочете предните глави на тая книга с внимание и без предубеждение, той ще се съгласи, че *социализмът не може да няма почва у нас.*

В предните глави видяхме, че социализмът е плод от историческото развитие на човечеството, че сегашният начин на производството и на размяната или търговията *социализира*, сиреч *обръща средствата за производство в обществени*, води ни към социализма. Видяхме още, че социализмът е наука, която, както и цялата съвременна наука, се основава на диалектичката метода на мислението и на научния материализъм. А с усвоението на тия последните мислещий човешки разум все повече и повече иде теоретически (научно) да признае, че естественото развитие на човечеството води към социализма. И колкото повече се усвояват те, толкова повече образовани човечи признават, че социализмът е неизбежна степен от развитието на човечеството. Днес най-добре образованите личности в Америка, Англия, Германия, Русия, Франция, Белгия и другаде признават, че минаването към социалистическите наредби е неизбежно. Най-подире видяхме, че тържеството на социализма не е национално дело, сиреч не е работа само на един народ. Неговото възтържествуване е възможно, когато той възтърже-

ствува едновременно поне в една-две европейски държави. Та затова днес социалистическото движение става международно, според една обща международна програма, се стреми към едно и също нещо — към завладяването на държавната власт, с помощта на която ще прогласи социалистическите наредби. А щом социалистическите наредби бъдат прогласени в една-две европейски държави, бездруго ще бъдат принудени да се подчинят на тия наредби и всички други, както днес се подчиняват на сегашните буржоазни наредби.

Разбира се, че щом социализмът е закон на историческото развитие, тогава и нашето развитие се подчинява на тоя закон; щом социалистическото движение е дело международно и тържеството на социалистическите наредби в някои държави ще подчини на тях и всички други, разбира се, че нашият народ ще бъде принуден да се подчини на тях; щом социализмът е наука, без знанието на която днес не може да се нарече човек напълно образован, тогава, разбира се, че социализмът и за нас българите е наука, без знанието на която винаги ще бъдем слепи, невежествени в научно отношение. Ясно е, че социализмът, като закон на историческото развитие, трябва да го знаем, трябва да го изучаваме, трябва да се разпространява у нас; защото инак не ще знаем вървежа на своето развитие като народ, не ще знаем към какво ни води това развитие. Ясно е, че социалистическото дело, като международно, тържеството на което ще подчини и нашия народ, трябва да се изяснява на народа, трябва да се изяснява значението на социалистическия преврат, трябва да се развиват пред народа социалистическите идеи; защото инак нашият народ ще остане непригответен за един най-велик международен преврат. Ясно е най-подире, че социализмът като наука трябва да се развива у нас, трябва да се пропагандира; защото без знанието на тая наука ще вървим сляпо, без съзнание, в тъмнината. А няма няма у нас почва за разпространение на историческите знания? Да допуснем такова нещо, ще рече да допуснем, че у нас няма почва за нищо. Ясно е, че такова допускане е чиста нелепост, безсмислица.

Дето ще се рече, за разпространението на социализма у нас има почва, както има почва за разпространението и на други учения. Друго е питанието, доколко

бързо или бавно може да се разпространяват идеите на социализма у нас. Бавното или бързото разпространение идеите на научния социализъм у нас зависи от това, доколко бавно или бързо се развиват икономическите условия и с какво старание се разпространяват социалистическите идеи у нас. А щом е така работата, тогава няма си място питанието: има ли социализмът почва у нас? По-право ще бъде да се тури друго питане: *има ли у нас почва капитализмът, съвременното капиталистическо производство?* Защото, както видяхме, начинът на капиталистическото производство и на размяната социализира средствата за производство — машините, земята оръдията на труда, — сиреч води към социализма, открива средствата, с които ще се осъществят социалистическите наредби, и показва на начина, според който ще се мине към тях. Бързото или бавното разпространение на социализма у нас зависи от това, доколко бавно или бързо се развива у нас капитализмът. Та затова най-лесно ще достигнем целта, като отговорим на питанието: развива ли се у нас капиталистическото производство и какви изменения прави то в нашия живот?

И наистина, има ли у нас почва за капитализма? Във втората глава на тая книга видяхме, че при сегашните лесни и бързи сухопътни и морски съобщения, при сегашната всесветска търговия капиталистическото производство завлича по своя път на развитието всички народи, даже и най-закъснелите, изважда ги из първобитния им тесен национален живот, туря във взаимна зависимост всички нации. Разбира се, че и нашият народ трябваше да подпадне под всесилното влияние на капиталистическото производство. Веднага след освобождението ни това влияние се усети: веднага се захвана разлагане на старите наредби. Най-напред това разлагане се захваща, разбира се, от старите начини на производството. Веднага след освобождението ни се разлага еснафската наредба на нашите занаяти и под влиянието на външната конкуренция се съсипват самите занаяти и спира ситната търговия. В настояще време еснафската наредба съвсем изчезва, а занаятите и ситната търговия окончателно спират. Стига да минем през който и да било град, за да видим това. Навсякъде виждаме едно явление: много от занаятите изчезнаха, пропаднаха в ситната търговия

пълно спиране на вземанията и даванията, а ситните търговци постоянно напушат дюкените си. Това вече се признава от всички и потвърждава от правителствените известия. Всяка година окръжните управители потвърждават тоя упадък в „изложенията“ си пред окръжните сесии. Правителственият вестник „Свобода“ от 19 юни 1891 година, като говори за уголемението на „чиновническия пролетариат“, сиреч на сиромашта, която търси спасение в чиновничеството, пише: „коренът на злото е в упадъка на занаятите и търговията... и контингентът на чиновническия пролетариат съставляват изпадналите занаятчий и търговци“*. А в броя от 20 юни същата година в статията „Как можем да повдигнем нашата индустрия?“ четем това, що следва: „Неотдавна, преди освобождението почти във всичките наши градове и паланки съществуваше доста обширна ръчна индустрия, която освен дето задоволяваше местните нужди и доставяше поминък на голяма част от населението на тия градове и паланки, но и беше предмет на доста развита износна търговия... Де остана и какво виждаме сега от тая неотдавна цветуща индустрия и толкоза обширната, свързана с нея вътрешна и външна търговия? Нищо друго освен едни печални остатки и повечето от тия цветущи градове и паланки в едно толкова късо време достигнаха близо до запустение и тяхното развито, трудолюбиво и заможно население сега, при всичкото си оредяване, едвам успява с най-голям труд и мъки да си достави едно оскъдно препитание.“** А в брой 511 същият вестник пише: „И от провинциалните вестници, и от частни лица — от всички, и от всяка страна се чува сè едно и също: *пари няма, търговията спи, занаятите не работят*. И това не е лъжа, това е цяла истина — истина горчива, която на всяка крачка се хвърля в очите на човека.“*** Същото потвърждава и вестник „Пловдив“ в броя си от 14 май тая година. В ред статии под название „Нашите занаяти“, като разгледва кои занаяти паднаха вече и кои могат да се подигнат, казва: „Едно време, и то не в отдавнашното минало, нашите занаяти и нашите занаятчий бяха в най-

* Гл. в. „Свобода“, брой 553.

** В. „Свобода“, брой 553, стр. 3.

*** В. „Свобода“, брой 511, стр. 2, кол. 3.

цветущо състояние. Те бяха главната подпора на страната. .. Днеска обаче работата стои съвсем другояче. Днеска състоянието на повечето от нашите занаяти и занаятчий е твърде незавидно.**

Така щото сега навсякъде у нас се забелязва едно коренно изменение в старите начини на производството и на размяната. Капиталистическото производство със своята конкуренция съсипе от дъно нашите стари икономически наредби и ни нуди да приемем неговите, капиталистически начини на производството и размяната, ако не щем да погинем. Днес това ясно се съзнава. Вестник „Свобода“, като говори как да се подигнат нашите занаяти, пише: „Не, тук се иска частна инициатива, разбира се, при съдействието на надлежните държавни учреждения. Частната инициатива в дадения случай трябва да се прояви в занаятчийските дружества, които да имат за цел поддържането и подкрепянето - българските занаяти.“** Вестник „Пловдив“ пък, като говори за подобриенето на занаятите изобщо и частно за френк-терзилъка, казва: „Нашите френк-терзии трябва да разберат добре, че ако искат да конкурират със своите европейски съперници по терзилъка, трябва да съберат малките си сили в едно. Защо са тези 20—30 малки френски дюкянчета в Пловдив? Защо тези 20—30 крояча, които едвам ще могат да скроят по един или по два ката дрехи в седмицата? Колко по-износно щеше да бъде, ако всичките тези дюкянчета съставяха само една или две маази с по двама или по четворица най-изкусни крояча и с по 20—30 шивача!“*** Вестник „Балканска Зора“ в статията си „Новата българска индустрия“ още по-ясно казва: „Не е останал вестник у нас да не оплаче отпаданието на нашите занаяти и да не търси средство за повдигането им. А между това, каквото и да правим, злото е непоправимо, занаятите няма никога да се въздигнат до едновременната си висота. Паданието на занаятите е един икономически процес, който се е произвел и се произвежда още в цяла Европа. Занаятите произвеждат на дребно всеки един отделно и с отделни раз-

* Вестник „Пловдив“, брой 51, стр. 1, 1891 год.

** Вестник „Свобода“, брой 511, стр. 3, 1891 год.

*** Вестник „Пловдив“, брой 54, стр. 1, 1891 год.

α В оригинала навсякъде „пак“. — Б. ред.

носки разни стоки. С развитието на индустрията се оказва, че фабричното производство излязла несравнено по-евтино... Занаятите, които у нас са изпаднали, в Европа са вече изчезнали. Да мечгаем да въздигнем занаятите на прежната им висота, поне ония от тях, които е заменило фабричното производство, значи да искаме невъзможното, да искаме да спрем развитието на индустрията не само у нас, но и в странство. Вместо това много по-умно и по-добре е да се стараем да се сдобием и ний с една усъвършенствувана индустрия, която убива нашите занаяти, за да стане едно промещение само у нас, без да се изнасят навън нашите богатства. И към това трябва да се стремим и ще се стремим волею-неволею, защото това е един икономически закон, на който не може да се противостои.“*

Всичко това се потвърдява и от вървежа на работите. С паданието на еснафската наредба у нас захватат да изникват отделни занаятчийски работилници, които произвеждат наготово стоки и на които работят всички други майстори, калфи и чираци, или като отделни наемни работници, или майсторите заедно с калфите и чираците в дюкените си работят стоки за работилниците. Така например, по кундураджилъка в много градове сега виждаме да изниква по една работилница, която принадлежи на едного, на когото работят другите майстори, калфи и чираци от тоя занаят като наемни работници с плъта или на парче по дюкяните си. Същото виждаме в терзилъка, в жезларството, в бояджилъка, в грънчарството и другите занаяти. Такива заведения срещаме в София, Самоков, Видин, Русе, Търново и другаде.

Но засега най-голямо е развитието на капиталистическото производство у нас в изработванието на шаеците и преждата. Както се знае, с изработване на последните у нас до недавна се занимаваше почти цялото население. Но от освобождението насам и особено в последно време и тоя дребно домашно производство бърже-бърже се унищожжава. На негово място изниква фабричното производство и фабриките растат от година на година. Най-голямо развитие на това производство виждаме сега в Сливен. В града и околността му в 1890 го-

* Вестник „Балканска Зора“ 1891 г., бр. 199, стр. 2.

дина числото на фабриките беше 14*, а тая година вече станаха 16 фабрики. Подир Сливен идат: Габрово, Трявна, Казанлък и Карлово. В Габрово има 5 фабрики за шаеци и прежда, в Трявна 3 в Карлово и Казанлък — по една. По-главните от тия фабрики работят с огнени машини и механически станове. А както видяхме във втората глава на тая книга, тия машини заместят човешкия труд и за управлението им не се иска нито голяма физическа сила, нито особено изкуство. Затова днес навсякъде, а така също и у нас, за управление на тия машини предпочитат да наемат деца, момичета и жени. Във всички наши фабрики повечето работници са деца от 6—9 до 14 години, момичета и жени. Работниците мъже са повече в ония фабрики, гдето работят със старата система машини и станове. Както и да е, но на тия фабрики сега работи цялото население на градовете, в които ги има — работи във фабриките и в къщи, като наемни работници.

Подире, у нас доста голямо развитие намира едрото производство в брашнарството. Така например, във Видинския окръг има две огнени-брашнарни фабрики, в Търновския—четири брашнарни фабрики и по една, доколкото знаем, в Бургас, София и Пловдив. За производството на тия фабрики точни сведения няма. Точно е известно производството на търновските брашнарни фабрики, от които две изкарват в годината 1,900,000 оки брашно, една част от което се изкарва навън, а другата се разпродава във вътрешното пазарище. Всяка от тях струва 138,000 лева**. Освен тия фабрики тая година се открива една нова и както се вижда, голяма фабрика за хартии, в която земат участие като акционери най-богатите у нас хора и на която нашето правителство прави големи облекчения, като задължава всички учреждения да купуват хартии от нея.

Изобщо фабричното производство у нас има почва в много още други клонове на промишлеността. Но най-важ ото засега е развитието на шаечното и предилното производство. Наистина, числото на фабриките по това производство расте бързо, но това е временно нещо.

* Изложение на сливения окръжен управител за 1890 г.

** Гл. Изложение на търновския окръжен управител за 1890 г.

Конкуренцията, борбата на интересите, която управлява капиталистическото производство и размяната, не може да търпи такова голямо число фабрики в едно място, ще съсипе много от тях и ще остави само ония, в които се социализират най-много средства за производство, най-много капитали. Това и сега вече се види. Така например, от 16 фабрики в Сливен най-много се развива правителствената фабрика, което се разбира, защото тя разполага с по-големи средства за производство. Подир нея иде фабриката на Саръиванов, която най-успешно вървяла и която, вероятно, ще погълне по-нататък другите. Същото виждаме в Габрово и в Трявна. Някои от фабриките на тия градове излизат неспособни да конкурират с фабриките, например на Манафова и С-ие в Габрово и на Златева и С-ие в Трявна. Така са вървели работите навсякъде, така ще вървят и у нас, с тази само разлика, че у нас камшикът на конкуренцията много-поскоро ще принуди да се съберат капиталите, средствата за производство, в ръцете на няколко акционерни компании.

Както и да било, а развитието на едрото предилно и шаечно производство у нас води към важни икономически изменения. Както навсякъде, така и у нас, това производство е най-важен клон от народното домакинство. За това изменението начина на производството в тоя клон ще направи коренно изменение и в другите клонове на народното домакинство. Както се казва по-горе, изработванието на шаека и преждата до последно време беше разпределено между цял почти народ, а сега се отне от ръцете на народа и се обърна на фабрично. Както у другите народи, изменението на това производство от дребно на едро, от домашно на фабрично, отне повечето земя от земеделците и я обърна в големи пасбища за овцеводство и за обработване на фабрични растения, така също и у нас развитието на фабричното производство в тоя клон на нашата промишленост ще поиска развитието на овцеводството и обработванието на големи пространства за различни фабрични растения. Това и сега се вижда от настроението на умовете у нас. Така например, индустриалната комисия при Министерството на народното просвещение в доклада си, като разсъждава за подобрието на овцеводството, казва:

„Най-първо трябва да се подобри храната на нашата овца чрез подобрене на пасбищата и ливадите и чрез въвежданието в културата на нивите тревосеянието.“* Комисията, като намира, че при сегашното дребно земеделско производство у нас пасбищата, ливадите и др. се обръщат на ниви, смята за необходимо да се земат мерки против това преобръщане пасбищата на ниви. „Необходимостта от тази мярка, казва тя, става още по-осезателна, като си припомним, че пространството на нашите ниви, което съставлява 65,8% от културната земя на Княжеството, се уголемява бързо, което не е желателно, понеже нивите трябва да бъдат в известно отношение по пространство с ливадите, пасбищата, горите и т. н.“** Във вестник пък „Балканска Зора“ четем: „И наистина, докато нямаме големи имения, които способствуват да се групира по-голям капитал в едни ръце и може да се предприеме нещо по-съвършено, дотогиз не ще може да се въведат в употребувание сложните земеделчески машини, нито да се мисли за обработванието в голямо количество на фабрични растения.“*** А какво ще рече всичко това? Ясно е, че това ще рече — по-голямата част от земята да се обърне на пасбища, на ливади и за обработване на растения за фабрично производство, ще рече — да се събере земята в ръцете на неколцина едри землевладелци.

Обаче земята и така сè повече и повече се събира в ръцете на капиталистите, сè повече и повече ще минава от ръцете на дребните земеделци в по-едри землевладения. Вървежът на работите у нас фатално (сляпо) ни води към това. Работите у нас така се слагат, щото самите земеделци ще бъдат принудени да остават земите и да дирят щастие другаде. Всъщност и сега земята не е на земеделците; те я имат само на име. Това се разбира, защото върху земята на нашите земеделци лежат тежки дългове и повинности. Нашата статистика не ни дава никакви сведения за движението на земята у нас, сир. за минаванието ѝ от едни ръце в други. Но

* Гл. Доклада на Индустириалната комисия при М-вото на просвещението, стр. 41.

** Гл. Същият доклад, стр. 9.

*** Гл. в. „Балканска Зора“, 1891 година, брой 387, стр. 2.

всекиму е известно, че земята на земеделците у нас е заложена или в банката, или в земеделческите каси, или пък на лихварите. Г. Габе, като говори за лошото икономическо положение на земеделеца във Варненското окръжие, казва: „Само ще прибавим, че като вземем пред очи безценността на земите и огромните суми дългове на земеделческия елемент в Банката и в земеделческите каси, а най-вече в последните, то ще видим, че земеделците владеят земята фиктивно; че стига Банката и касите да ликвидират един ден делата си, и ще завладеят цялото Окръжие.“* Това е вярно и за земята на всички почти окръжия у нас, което може да се види приблизително от следующето. Според сметката на Индустиалната комисия при Министерството на просвещението излиза, че със земеделци се занимават в Княжеството 2,211,547 души и обработват 17,918,769 дюлюма или 1,791,876⁹ хектара ниви**. Земеделческите пък каси в Княжеството са издали в записи до 1 януари 1890 година 22,423,548 лева и 24 стотинки. Като разделим последната сума на числото на земеделците, ще видим, че на всеки земеделец в Княжеството се пада 10 лева и 15 стотинки дълг, без да смятаме лихвите, които плащат на касите; а като разделим същата сума на числото на хектарите, които се обработват в Княжеството, намираме, че на хектар земя се пада дълг 12 лева и 50 стотинки приблизително, пак без лихвите. Освен това, откакто излезе законът, с който се разрешава на Банката да дава заеми под ипотека на ниви, ливади и други земи, тия заеми пораснаха от 2,687,632 лева и 55 стотинки в априлий 1889 година до 11,832,777 лева и 73 стотинки, от които, като турим само 5 мил., издадени под ипотека на земи и др., ще намерим, че на 1 хектар земя се пада дълг още 3¹⁰ лева приблизително без лихвите***. Така шото излиза, че на един хектар земя се пада дълг едно върх друго 15—16 лева. Средната цена на един хектар земя у нас не надминава тая сума, а оттука ясно е, че

* П. Габе. По земеделческия въпрос. Русе 1890, стр. 12.

** Гл. Доклад на Индустиалната комисия при Министерството на просвещението за 1891 год., стр. 4.

*** Гл. Държавен вестник за 1890 година. Ведомост за положението на земеделческите каси в Княжеството и баланс на Банката за 1889—90 година.

земята у нас я имат земеделците само на име, а всъщност тя не е тяхна.

От друга страна, даждията, които плащат земеделците, растат от година на година. Както е известно, бюджетът на Княжеството порасна от 36 мил. лева в 1885 година до 81,093,175 лева в 1890 година. От това се вижда, че за пет години бюджетът порасна на 45 милиона лева най-малко. Като земем пред очи, че най-голямата част от тоя бюджет се образува от даждията върху земеделците, виждаме, че те плащат най-много данъци от всички други данъкоплатци. Много красноречиви изчисления прави г. Габе за разпределението на данъците в Варненския окръг, които представляват приблизително ярна картина и за цялото Княжество. Като прави една таблица за даждията във Варненския окръг, той казва: „От тази таблица виждаме, че един земеделец плаща едно връз друго 84 л. и 15 ст., или един земеделец носи върху си толкова данъци, колкото данъци носят около 20 чиновници, или колкото 6 лица със свободни занаяти, или колкото 27 търговци, или колкото 6 индустриални занаятчии, или колкото 68 занаятчии. С други думи, земеделците носят парична повинност по 620% повече от другите данъкоплатци.“* Сега, ако направим една сметка, ще дойдем до заключения още по-неутешителни. Както видяхме от доклада на Индустриалната комисия, всички, които се занимават със земледелие, са 2,211,547 души на 17,918,769 уврата или 1,791,876·9 хектара земя, или средно едно дюлюм земя дава 14 лева, а 8·1 дюл. ще дадат 113·4 лева. Да турим средно число на всеки земеделец по 70 лева даждия и 12 лева дългове за земята, ще получим 82. Изваждаме от 113·4—82 лева, остават на земеделеца 31·4 лева, или 155 гроша. Кое по-напред ще посрещне той с такава сума — лихва ли да плаща или да се прехрани и посреща другите потреби?

Най-подире трябва да се има пред очи и това, че днес в селския живот изчезват старите обичаи и в селското младо поколение се вмъква *индивидуализмът*, сиреч стремлението по-скоро всякоя да се отдели в самостоятелен домакин. А от това земята се раздробява все

* П. Габе. По земеделческият въпрос. Русе 1890, стр. 17.

повече и повече на дребни късове, които при сегашните първобитни земеделски сечива и начини на обработване земята съвсем не могат да възнаградят труда на земеделеца, приходът му все по-малък и по-малък става. Ето защо земеделците у нас се принуждават да дирят средства за прехрана у лихварите, които без жалост се ползват от лошото положение на земеделеца. Лихвата, срещу която лихварите заемат на земеделците у нас, достига неимоверни размери: 100—200 и даже 300% в година! „С една реч, казва г. П. Габе, лихварството е пуснало дълбоки корени в страната и се е обърнало на силна икономическа епидемия.“*

Разбира се, че при такива условия за по-голямата част от нашите селяни става невъзможно да изплатят безбожните лихви и различните други дългове. Какво излиза най-сетне? Излиза, че земята захваща да минава от ръцете на земеделеца и става собственост на лихварина. Днес това трябва да е обикновено явление у нас, но за него, както се спомена, няма статистически сведения. Обаче знаят се някои такива случаи. Така например, известният богат еврейин от Бургас е завладял вече много имуществва в Бургаско, Ямболско и Карнобатско. Известният пък дрянновски богаташ продал земя на селяните на едно село в Севлиевската околия, на разстояние два часа от Севлиево, на почек с лихви; но подир няколко време той взел назад земята си, а за лихвите завладял и собствените имоти на селяните, които се обрънаха на негови роби. Същото нещо имало и в Станимашко. Известният хаджия в Станимака в 1890 година купил няколко села, а в 1891 година още две, земите на които продал на селяните от Станимашката околия на почек с лихви. Подир няколко време обаче той взел обратно земите си, а за лихвите отнел и имотите на селяните. Същото нещо виждаме в Тузлушко. В Кюстендилско пък, както се знае, още от турско време голяма част от земята остава в ръцете на неколцина чифликчии, а другата е камѝниста и песъчлива, та населението е обърнато или в полунаемни, или съвсем в наемни работници. А от всичко това става ясно, че и в начините на земеделческото производство стават и се очакват важни изменения.

* П. Габе По земеделческият въпрос, стр. 11.

Най-подире, търговският дух у нас в последно време се развива най-широко. Няма град, в който да няма поне едно акционерно търговско или спестовно дружество за уголемяване на капиталите. Така например, във Варна през 1890 година съществуват три дружества: „Българско търговско параходно дружество във Варна“, с 1,000,000 лева капитал, „Трудолюбие“ и „Добра чест“. Целта на двете последни е уголемяване на капиталите им чрез лихви*. В Русе — „Гирдап“, „Дружество за осигуряване“, „Акционерно ботушарско дружество“. В София — „Стопанство“, целта на което е да доставя на членовете си недвижими имущества, спестовно дружество „Сполука“. В Пловдив — Българско търговско дружество „Извор“. В Сливен акционерно спестовно дружество „Постоянство“. В Габрово — 6 спестовни и търговски дружества. В Севлиево — 1 търговско и 3 спестовни дружества и така нат. и т. нататък**. В размяната на предметите също виждаме едно коренно изменение. До последно време у нас на едро търговия се вършеше на панаирите, каквито бяха: Джумайският, Узунджовският и други, но сега тия панаири съвсем изпадат. Сега търговията се повече и повече се съсредоточава в няколко търговски центрове, край железниците и водните пътища, както в София, Пловдив, Бургас, Варна, Русе, Свищов и други. По-заможните търговци постоянно се преместват от вътрешните градове в тия търговски центрове, които от година на година растат. Така щото и у нас, заедно с развитието на капиталистическото производство, ще се развият и големите градове.

И така, нашата държава встъпи вече в пътя на капиталистическото производство и размяна. От освобождението насам нашият живот се намира под пълното влияние на западноевропейските икономически наредби и нашият народ влезна във взаимната зависимост, на която капиталистическото производство отдавна подчини другите цивилизовани народи. И колкото по-нататък вървим, толкова повече ще се уголемява това влияние и зависимост на нашия народ от другите. Това е ясно, защото

* Изложение на варненския окръжен управител за 1890 год.

** Гл. Държавен вестник за 1889 и 90 год.

нашите търговски сношения с другите народи от освобождението насам все повече и повече се разширяват. Това може да се види от статистическите сведения за вносната и износната търговия. Така например, вносът и износът за 4 год. в левове е:

Години	Внос	Износ*
1886	64,285,309 лева	50,404,314 лева
1887	64,742,481 „	45,747,247 „
1888	66,362,431 „	64,198,634 .
1889	72,869,245 „	80,581,076 .

Като сравним тая таблица, а най-вече износа в тия години с износа в 1879 година, ще намерим една извънредна разлика. Износът от 1 януари 1879 до 1 март 1880 година, сиреч за 14 месеца, е 7,377,209 лева, а за година — 6,096,016 лева**. А оттука излиза, че търговските сношения на княжеството станаха в 10 години, ако не точно 10 пъти, то най-малко 5 пъти по-големи! Че се уголемяват търговските ни сношения с другите държави, може да се види и от международната телеграфо-пощенска кореспонденция. Така, международната телеграфо-пощенска статистика ни показва:

Години	Изходяща		Входяща		Забелешка
	частни телеграми	образци със стоки	частни телеграми	образци със стоки	
1886	53,185	12,508	35,732	27,678	в тая таблица не влизат правителствените и служебните телеграми***
1887	56,034	5,272	40,692	32,340	
1888	59,629	12,950	46,384	16,368	
1889	64,807	15,812	48,196	47,724	

* Статистика за търговията на Българското княжество с чуждите държави за 1889 год., София 1890 год.

** Държавен вестник за 1879 год.

*** Гл. Държавен вестник за 1888, 1889, 1890 година.

Разбира се, че тия сношения с построяването на железниците и със свързването им с крайморските и дунавски търговски центрове все повече и повече ще се уголемяват, влиянието на европейските икономически наредби ще стане още по-голямо и съдбата на нашия народ толкова по-тясно се свързва със съдбата на другите народи. Свързката на България с Европа чрез морето, Дунава, железниците и телеграфо-пощенските съюзи, любовта на българина към парата, естествените богатства на страната — всичко това тика нашия живот напред по пътя, в който е встъпил, сиреч по пътя на капиталистическото производство и размяна. *А щом един народ налучка закона на своето естествено развитие, както казва К. Маркс, тогава нищо не може да го отклони от него.* В такъв случай на личността остава да облекчи мъките, които изпитва нашият народ при ражданието на новите начини на производството и да дири добър цар за излекувание на раните, които те правят на народното тяло.

Капитализмът се явява у нас в най-новия си вид, какъвто има в Европа и Америка — във вид на акционерни капиталистически компании и във вид на колективен (общ) държавен капиталист, с машини от най-новите системи. В експлоатацията на труда той така също се явява у нас в най-новите си форми. Така например, у нас, както и у другите народи, във фабриките се предпочита детски и женски труд, като поевтин и достатъчен за управлението на машините. У нас така също работниците работят дено и ноще по 14 до 16 часа на ден, с една наемна заплата от 20 до 60 стотинки, която само за мъжете работници едвам достига 1 лев до 1 лев и 50 стотинки на ден. Не стига това, но експлоатацията на работниците у нас е нечувана. Обикновено нашите фабриканти наемат работниците по месечно. Това ще рече, че фабрикантът в продължение на месеца експлоатира не само работника, ами и неговата заплата. Фабрикантът в продължение на месеца (на годината още повече) работи с платата на работниците, печели с тая заплата и от печалбата на работническата заплата плаща на края на месеца труда на работника. Така щото излиза една двойна жестока експлоатация на работниците у нас. Тоя начин на

експлоатация сега нийде в Европа не се среща. В другите страни работниците работят на парче и поне в края на всяка седмица получават заплатата си. Ако и при тия условия експлоатацията на работниците в другите държави е голяма, у нас тя наистина излиза жестока в най-висока степен. Ако естественият исторически вървеж и у нас преобръща нашите довчерашни самостоятелни производители в наемни работници, които гладът ги кара да се конкурират помежду си в продажбата на своя труд, длъжност на държавата е пък да ограничи тая жестока експлоатация на работниците от фабрикантите.

Както и да било обаче, а капитализмът не само има почва у нас, но той се явява в най-новите си форми, до които се разви. А щом капитализмът има почва, тогава, разбира се и *социализмът има почва у нас*. Това е ясно като ден. Колкото повече се развива капиталистическото производство, толкова по-широка става почвата на социализма у нас. Наистина, чуждата конкуренция пречи на по-бързото развитие на капиталистическото производство у нас вътре, но следствията от влиянието на капиталистическото производство и размяна си остават същите — сиромашта, пролетариатът у нас ще расте от година на година. Това не може да се отрича. „Балканска Зора“ право казва: фабриките създават пролетариат, но у нас без фабрики пролетариатът ще бъде още по-голям.“*

В предните глави видяхме, че икономическите наредби са основата, над която се издигат всички други учреждения: обществени, политически, религиозни и т. н. Изменят ли се икономическите наредби на обществото, изменят се и всички други наредби. Разбира се, че капиталистическото производство у нас, като съсипа старите начини на производството и размяната, сиреч икономическите наредби, преобразява нашия живот и във всяко отношение: в обществено, политическо, съдебно, семейно, религиозно и умствено. Знае се какви прости са били до освобождението тия отношения в нашето общество. Но от освобождението насам капиталистическото производство издъно изменява всичко у нас. И колкото повече се развива това производство, толкова по-широки ще

* „Балканска Зора“, 1891 год., брой 399, стр. 3.

стават тия изменения, толкова по-дълбоки и по-ясни ще бъдат те. И наистина, преди у нас общественото положение на всички беше еднакво: нямаше големи богатства, но нямаше и голяма сиромашия, богатствата бяха разпределени горе-долу равномерно. Сега е тъкмо обратно — богатствата все повече и повече се централизират (събират) в ръцете на малцина. Имаме големи богаташи, но и голяма сиромашия, числото на бедните расте от ден на ден. Това е печална, но необорима истина. В правителствения вестник „Свобода“ от 12 април 1891 год. четем: „Наистина сиромашията не се чувствуваше, защото животът беше прост и баснословно евтин, но сега с влиянието от освобождението ни в *по-сложен живот*, с наченатата се *фактически* диференцировка на обществените слоеве и с развитието централизацията на капитала в едни ръце (макар че всичко това става у нас в миниатюрна форма в сравнение с това, що се е вършило и се върши в другите части на Европа), *не може да се каже, че няма сиромашия у нас.*“* В същия пак вестник от 26 юни 1891 година, в статията „Сѐ за индустрията“, четем: „Но когато по-страшната Сърбия — бедността — ни съблича голи и с глад изнурява умствените ни и физически сили, ние равнодушно мълчим и понякога прошенем нещо, като че правителството само трябвало да му мисли. Но това е грях. Всякой патриот има дял и в това народно дело. Отечество голо и гладно е по-лошо завладяно.“** Във вестник „Балканска Зора“ от 19 юни тая година четем: „Съобщават ни, че един селянин от село Кнеже, Троянска околия, продал жена си на друго за 100 оки брашно и пет лева. Той бил принуден да направи тази продажба от сиромашия, понеже нямал с какво да храни жена си. И наистина, в Троянско сиромашията е голяма, понеже по-голямата част от тамошната земя не ражда нищо и много колиби просто гладуват.“*** Същият вестник от 23 юни 1891 г., като отговаря на вестник „Свобода“, казва: „Знаят ли още редакторите на „Свобода“, че в Кюстендилско има каменисти места, в които селяните ядат хляб на три дена

* Гл. „Свобода“. 1891 год., брой 504, стр. 3.

** Гл. „Свобода“, 1891 год., брой 559, стр. 6.

*** Гл. „Балканска Зора“, 1891 год., брой 373, стр. 2.

един път, а се хранят обикновено с варен един зеленчук, посипан с малко брашно, което напомня малко *полентата** на ломбардските селяни? Знаят ли те, че във Врачанско и Плевенско има места, в които селяните живеят в колиби не построени *над земята, а издълбаки в земята*, и то по цяло семейство в такава пещера с едно едничко отворстие, което служи и за врата, и за прозорец, и за комин.** А като отговор на опровержението на Кюстендилския окръжен управител същият вестник пише от 31 юли с. г. следущето: „Трето, нека Ви е известно, макар това и да се не отнася до Вашия окръг, нито до Вашето управление, че в Софийско има една околия, която се вика *Искреца*, и в нея околия едно село, което се вика Свогия. В това село миналата година забележил някой си, че жени мелят *кочани от царевица без зърна*, за да хранят с брашното им децата си.“*** Варненският окръжен управител, г. Драсов, като разглежда земледелието в окръга, казва за живота на земеделеца: „Храната му, облеклото му, жилищата са от лошите. Главната му храна се състои от черен, недобре опечен хляб, от чушки, лук и нарядко от мляко и сирене. Месото е разкош за него, и то на заговезни, отговевки, Коледа, Великден и други два три дни. Облекло нечисто; а къпане не знае що е. Една голяма част от жилищата им са такива, щото можете всякаж да ги наричате, но не и къщи. Гдето живее човекът, там — и добитъкът му. Ето откъде произлизат разните болести.“****

Че сиромашията у нас расте, може да се види още от много други неща. Може да се види, например, от списъците на общините за бедните, на които те помагат, макар че тия списъци се крият и не се обявяват, като че ли с това ще се помогне нещо. Както и да е, но доколко бърже расте сиромашията у нас, можем да съдим от списъците на две общини, сведения за които имаме. Така например, Казанлъшката община е издала следущото

* Полента е каша от кукурузено или кестеново брашно.

** Гл. „Балканска Зора“, 1891 год. брой 377, стр. 3

*** Гл. същия вестник, 1891 год., брой 407, стр. 3.

**** Изложение на варненския окръжен управител за 1890 год.

Цитирано из книгата на г. П. Габе „По земеделчески въпрос“, стр. 10.

число безплатни рецепти на бедни: в 1888 година — 300, в 1889 година — 800 и в 1890 година — 1,100. Както виждаме, в разстояние на две години числото на бедните, спомагани от Казанлъшката община, порасте повече от три пъти. Русенската градска община за поддържане бедни в 1888 година е отпуснала 2,035 лева, а в 1889 година — 3,500 лева*. От 1883 година до 1889 година, сиреч за 6 години, осъдени (най-малко за 1 лев и 77¹/₂ стотинки, а най-много за 3,000 лева), но несъстоятелни, умрели в бедност и изселивши се (без да оставят никакви имоти) длъжници на хазната смятат 77 души. На януари 1890 година земеделческите каси в Княжеството за прехрана на бедни преселници са издали 184,827 лева и 74 стотинки. Освен това, но че сиромашията у нас расте, можем да видим още и от други статистически пресмятания. Сега е общоизвестна истина, че с уголеменieto на сиромашията растат и престъпленията, самоубийствата и числото на затворниците. А числото на тях последните расте твърде бърже. Така например, от месец ноември 1887 година до юли 1888 година са извършени 492 умишлени убийства и наранявания, самоубийства 117, а обири и кражби 639 случая**. А от месец февруари 1889 година до август 1890 година са извършили 814 умишлени убийства и наранявания. Самоубийства—206 и обири и кражби — 1,263 случая***. От 1,496 в януари месец 1888 година числото на затворниците земеделци в Княжеството пораста постоянно от месец на месец и в октомври същата година достига цифрата 1,563, а в октомври 1890 година — 1,775, като пораста в август 1890 година до цифрата 1,984 души. Числото на затворниците занаятчи от 355 в януари 1888 година достига, като се уголемява от месец на месец, в октомври с. г. до 407 души, а в октомври 1890 година до 414 и в септември с. г. се качва до 454 души****. Както виждаме от тях статистически данни, най-голямото число затворници у нас се пада на земеделците и занаятчиите, подир тях идат слугите, сиреч все на сиромашията. Най-много затворници се падат на обирите и кражбите и сетне идат за убийство. Така например, от 1,070 затвор-

- * Гл. Държавен вестник за 1890 година.
- ** Гл. Държавен вестник за 1888 година.
- *** Гл. същи вестник за 1890 година.
- **** Гл. също там за 1890 година.

ници за кражби и обир в януари 1890 година в октомври същата година, като расте всеки месец, числото им достига до 1,275 души. Числото на убийците от 646 души в януари 1890 година, като расте всеки месец (изключение прави април месец, когато пада до 402 души), в октомври същата година пораста до 753 души*. А нима хората обират, крадат и убиват от добро, от оholen и спокоен живот? Най-подире, за уголемението на сиромашията у нас ни говори и числото на несъстоятелните данъкоплатци, което от година на година расте. Това се вижда от големите недобори и от строгостта, с която те се събират. Така например, недоборите във Варненския окръг за 1890 година бяха 2,344,112 лева; недоборите в Сливенския окръг — 2,026,040 лева и 65 стотинки; в Търновския окръг — 1,637,573 лева и т. н.** За степента на сиромашията може да се осъди така също и от уголемяването на кръчмите и пиянството, които в последно време, както ни показват „Изложенията“ на окръжните управители, растат забележително бързо. Заедно със сиромашията, разбира се, растат и болестите, в което можем да се уверим от ведомостите на болниците в Княжеството, разпространява се и проституцията тайна и явна, а така също и сифилисът, който заплашва да зарази цяла България.

И така, сиромашията расте и нашият народ все повече и повече се разделя на две обществени класи: на капиталисти, в ръцете на които се централизират богатствата, и на сиромаси, голи и гладни, сиреч на пролетарии, числото на които расте от ден на ден, уголемява конкуренцията между тях и положението им се влошава още повече. От сведенията, които можахме да съберем от самите работници в Сливен, Габрово, Казанлък и Трявна, излиза, че запасът от работници без работа у нас е доста голям. „Ако един работник напусне, 10 души чакат на вратата на фабриката“ — казваха ни работниците навсякъде. Обаче бързото уголемяване числото на фабриките в тия градове потвърждава напълно мнението, че пролетариатът у нас расте.

* Гл. Държавен вестник за 1890 година.

** Гл. Изложенията на варненския, търновския, сливенския и др. окръжни управители за 1890 година.

В политическо отношение у нас така също става едно коренно изменение. Преди няколко години нашата държава покровителствуваше само интересите на дребното производство и старите обществени отношения; тя не беше представител на интересите на някоя класа, а на цял народ. Съвсем друго е сега. Държавата сега все повече и повече явно захваща да поддържа новите начини на производството, капитализма, едрата фабрична индустрия и явно покровителствува интересите на капиталистическата класа. Така, миналата година държавата отпусна 150 хиляди лева помощ на Акционерното дружество в Габрово за построяване на изгорялата фабрика; тая година дава особени права на хартийната фабрика на Манафов и С-ие. В „Балканска Зора“ от 15 август четем: „Циркулярно по войската от 10 март 1889 година, под № 9 се предписва на войсковите части и учреждения, щото всички мобилировачни предмети за в бъдеще да бъдат от местно производство. С приказ по Военното ведомство от 18 априлий 1889 година, под № 200, се установи за войниците „шаечно облекло“ . . . С Циркулярно по войската от 3-й май т. година, под № 83, се направи разпореждане да се предпочитат местните гайтани, шнулове и др. под. пред чуждестранните* От друга страна пък виждаме да се явяват в Народното събрание като народни представители вече фабриканти и капиталисти. Най-подире държавната власт все повече и повече се централизира, а местното самоуправление изпада. Въпросът за „ценза“, сиреч за съкратяване на избирателното право, който в последно време се подигна, посегна на основния закон — Конституцията. Съкратяването на избирателното право, с какъвто и да било ценз, ще направи, щото политическата и обществена власт да се централизира в ръцете само на имотната класа, в ръцете на капиталистите и фабрикантите?

В съдебните наредби, от които се въведе новият закон за наследството, стават така също важни изменения в отношенията между хората. Новият закон за наследството¹⁰ е буквален превод от френски и разбира се, е притъкмен към интересите на буржоазната класа. Той разкъсва вече всички стари обичайни отно-

* Гл. „Балканска Зора“, 1891 година, брой 418, стр. 3, кол. 2.

шения между хората у нас. До последно време у нас се ръководеха от турския закон за наследството, в който на семейните и общински обичаи се дава широко място и който напълно отговаряше на старите прости икономичеки отношения между хората. Но с развитието на новите икономически наредби отношенията на хората станаха много по-сложни, та не можеха да се управляват според старите закони. Новият закон тъкмо навреме се яви като поддръжка на новите начини на производството и размяната. В бъдеще може да се очаква изменение на цялото законодателство у нас, съгласно интересите на новите икономически наредби.

Но най-бият в очи сега измененията в семейно и религиозно отношение. Известна е на всички чистотата на нравите у нас до освобождението. Тогава на съпружеската невярност гледаха като на най-тежко престъпление и парясването беше едно извънредно рядко явление. При сключването на брака тогава от жената се искаха качества само на добра домакиня и спестовница. Съвсем обратното е сега. Съпружеската невярност и парясването са толкова чести, щото станаха обикновено нещо. На брака сега гледат като на средство за обогатяване и за създаване наследници на богатства. Мъжете дирят богати жени, а последните — богати мъже, които да им дадат да живеят празен живот и салтанат. Това е главното основание на сегашния брак — богатство, капитал, а всички по-напрѣжни основания изчезнаха. Разбира се, ченештастите бракове станаха обикновено нещо и многоженството все повече и повече се развива. Сега у нас съвсем не е рядкост, щото женени хора с хубави и здрави жени да ходят и на други, и в публични домове. „Сегашният брак — четем във в. „Деятел“ — донася съпружеска невярност, която довежда до най-големи злочестини, горчила, дори и до престъпления като: тровение и убийство.“* Във вестник „Балканска Зора“ пък четем: „Обаче с освобождението ни заедно като че ли разкошът, разпуснатостта и развратът, и те добиха свобода и почнаха да върлуват из скромните ни жилища.“** Като говори за причините на това, „Деятел“ казва: „причините на

* Гл. „Деятел“. 1891 год., брой 1, стр. 13—14.

** Гл. „Балканска зора“, 1891 год., брой 430, стр. 2

това са много и едва могат се изброи всички, но главните са: встъпване в брак по сметка, а не по искрена и света любов; встъпване в неравен брак по възраст.**

И така, бракът съвсем изгуби онова романтическо-религиозно значение, което имаше преди, и се обърна на средство само за разбогатяване. Тоя преврат е плод на капиталистическото производство. Това последното разруши и разрушава старата форма на брак у нас, както я разруши навсякъде.

Същото разрушение виждаме да става и в религиозно отношение. Капиталистическото производство съсипа и съсипва от дъно вярата у нас. Нашият народ и понапред не се отличаваше с голяма религиозност, но все пак религиозните правила и религиозният страх служеха донейде за ръководство на хората в живота им. Днес и това изчезва. Днес всякой се ръководи от своите лични интереси, от жаждата към богатствата и наслажденията. За интерес, за пари, за богатство днес хората водят животинска война помежду си. Интересът, парите, богатството — това днес съставлява религия у нас, както и в Европа. Затова и у нас безнравствеността, лъжата и измамата пускат дълбоки корени. В януари 1890 година затворниците за *подлог и фалшификация* са 52 души, в май са 60, в юни 64, в юли 67 и т. н. *И изнасилванията и обезчестяванията* в януари месец 1890 година бяха 113, като растат от месец на месец, достигат в октомври същата година до 150**. Това е поразително явление у нас. А ако официалната статистика у нас да беше точна, тогава картината щеше да излезе още по-поразителна. Както и да е, а под влиянието на съвременните капиталистически начини на производство и размяната българите, както и всички цивилизовани християни, излизат християни само на думи, а всъщност в живота си се ръководят от правила тъкмо противоположни. И всичкият тоя преврат става без никакви усилия от страна на когото и да било, а само в силата на икономическите условия; това е естествен плод от съвременното капиталистическо производство и размяна; това е плод от историческото развитие на човечеството в което встъпва и България.

* Гл. „Деятел“, 1891 год., брой 1, стр. 13—14.

** Гл. Държавен вестник. вестомост за затворниците в затворите на Княжеството за 1890 година.

Най-подире, ние виждаме да става у нас и един голям умствен преврат. Преди 5—6 години у нас никакво внимание не се обръщаше на икономическите въпроси; умът на българина се въртеше в тесния кръг на старите понятия, които се заключаваха в общи изтрити мисли. Простотата в живота и обществените отношения, неподвижността икономическа сковаваха и духа, ограничаваха мисълта. Разбира се, че със съсипванието на старите икономически наредби, с развитието на капиталистическите начини на производството и размяната, простотата и неподвижността все повече и повече изчезват и се заместят с по-сложни обществени отношения и с една трескава подвижност. Заедно с това умът и мисълта излизат от тесния кръг, разширяват се и съвсем не се задоволяват от старите понятия. В последно време изведнаж всички заговориха за индустрията, търговията, земледелието и машините; всички се заловиха за разрешение на икономическите въпроси. Икономическите въпроси станаха и у нас „насушни въпроси“. Развитието на икономическите условия у нас извиква и развитие на икономическите учения. Вестниците „Свобода“ и „Балканска Зора“ развиват учението на *протекционизма* (покровителството на нашите стоки от чуждата конкуренция), списанието „Промисленост“ развива старото изтрито буржоазно начало *laissez faire, laissez passer*, сиреч никаква намеса на държавата в икономическите работи на обществото*. Редом с тия учения се развива и новото икономическо учение — *научният социализъм*. Наистина, развитието на научния социализъм у нас е съвсем слабо: досега, и то в най-последно време, са преведени само три-четири книжки по научния социализъм. Но колкото повече се развиват икономическите условия у нас, толкова повече се сеща нуждата от развитие на новото икономическо учение — научния социализъм. Колкото по-ясно става икономическото направление на нашия живот, толкова по-ясна става и в главите на социалистите теорията на научния социализъм. Така щото социализмът у нас се явява така също като естествен плод от икономическото развитие на България.

* Гл. „Свобода“, брой 554 от т. г., статията „Как можем да подигнем нашата индустрия?“; вестник „Балканска Зора“, 1891 год., бр. 399, статия „Новата българска индустрия“; списанието „Промисленост“ за 1890 година.

И така, какво излиза от всичко гореказано? Излиза ясно като ден, че нашият живот изменява своя образ съвсем и получава образа и подобие на капиталистическото общество. Излиза, че нашият живот се намира под пълното влияние на начините на капиталистическото производство. А това последното, както видяхме, съвсем естествено води към социализма. Дето ще се рече, естественото развитие на нашия живот води и нашия народ към социализма. С една дума — *социализмът има почва у нас.*

ГЛАВА V

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От казаното в тая книга всеки вижда доколко са справедливи обвиненията, които се правят изобщо на социалистите у нас. Тия обвинения, макар да са нелепи и безсмислени, но дотолкова са разпространени, щото в заключение смятаме за потребно да кажем няколко думи.

Казват, че социалистите у нас искали да разделят богатствата. Това не е истина.

Всеки знай, пък и от казаното в предната глава на тая книга вижда, че у нас богатствата бяха разделени горе-долу равномерно между всички. Но под влиянието на капиталистическото производство и размяна богатствата у нас днес се централизират (се събират) в ръцете на неколцина, а най-голямата част от народа се обръща на голи сиромаси, на пролетариат. Българските социалисти, под които разбираме ония, които се придържат о началата на научния социализъм, сиреч социалдемократите, признават, че тоя процес е исторически неизбежен, че тоя *социализира, прави обществени средствата за производство* — машините, земята и всички други оръдия на труда, — сиреч *тоя исторически процес води към социализма*. Българските социалдемократи признават, че тоя исторически процес сам прави най-подире анахронизъм (безсмислица) съществуването на класата от неколцина капиталисти, които буквално нищо не работят, които излизат неспособни да управляват порасналите производителни сили, а само присвояват обществените богатства. Те признават още, че самият начин на съвременното капиталистическо производство става вече пречка за развитието на производителните сили на народите. Промислените и търговските кризи (банкрутства), които стават все по-чести и по-чести, спират производството и размяната, съсипват грамадните богатства, които се създават сега, и уголемяват сиромашията и страданията. Затова сега държавата все повече и повече бива принудена да вземе

върху си управлението на производството в много клонове на промишлеността. Но историческият процес не се спира на това; той върви напред и ще принуди най-сетне държавата да провъзгласи средствата за производство в обществена собственост и да превърне капиталистическото присвояване на богатствата в обществено.

И така, българските социалдемократи не разделиението на богатствата искат, а социализирането им, превръщането им в обществени. Или по-право да кажем, не искат, а признават, че разделението на богатствата, както е било по-преди, не е полезно; то прави хората завинаги сиромаси и ограничени, та и не е възможно да се върне човечеството назад към такова разделение на богатствата. Човечеството отива към преобръщане на богатствата и присвояването им в обществени. Те, социалдемократите, не искат, а признават, че с преобръщането на средствата за производство в обществена собственост и присвояването на продуктите от капиталистическо на обществено, ще стане цял преврат във всяко едно отношение. Те признават, че с тоя икономически преврат ще се махне от само себе си класовото разделение, а заедно с него и държавата в сегашния си вид; тя ще се преобръне от политическа единица в икономическа, от управление на хората — в управление на производството; тя ще се преобрази на федеративен съюз от производителни общини. Те признават, че тоя преврат ще направи равноправни и двата пола в социално и политическо отношение и че образованието ще бъде еднакво и обществено — задължително за всички. Те, най-подире, признават, че това ще стане в силата на естествения закон на историческото развитие на човечеството, а не защото тоя или она го искат или не го искат. Българските социалдемократи са далеч от онова наивно детинско мнение, че революциите в обществата стават по желанията на личността. Като се опират на началата на научния социализъм, те признават, че задачата на българските социалисти е: да изясняват на работниците, на народа, законите на историческото развитие на човечеството и към какво водят те; да развият класово съзнание на работниците и тяхната роля у нас като обществена класа; да развият у нас изобщо съзнанието, че ние отиваме към социализма, или по-определено към:

- 1) Преобръщане на средствата за производство и присвояването на продуктите в обществени;
- 2) Децентрализация на държавата и преобръщането ѝ на федеративен съюз от производителни общини¹¹;
- 3) Социално и политическо равенство на двата пола, и
- 4) Еднакво за двата пола обществено-задължително, пълно и научно възпитание и образование.

Да покажат на нашите работници законните средства⁴ с които те могат да се съединят и работят съзнателно, съгласно историческото развитие на обществото — това е задачата на нашите социалисти.

Не е истина и това, че уж нашите социалисти искали развалата на брака.

Както видяхме, бракът у нас се разваля под влиянието на капиталистическото производство. Под това влияние у нас се развива семейният разврат, многоженството и многомъжеството, проституцията и сифилисът. Бракът у нас се прави днес по сметка, за пари, за богатство, а за това той излиза разврат. Българските социалдемократи признават, че бракът при социалистическите наредби ще се основава само на взаимната любов и на равноправността на двата пола и че само бъдещият брак ще унищожи разврата и семейните драми, които са обикновени днес.

Не е истина така също, че социалистите съсипвали религията.

Видяхме, че религията у нас се съсипва без старанието на когото и да било; съсипва се тя под влиянието на икономическото развитие. Българските социалдемократи признават, че вярата на хората в каквото и да било зависи от развитието им; то е дело лично за всекиго. Еъртросът за вярата дотолкова се касае до социализма, доколкото тя пречи да се съзнае естественият закон на историческото развитие на обществото. Но и в тоя случай социалдемократите признават, че религиозните вярвания зависят от икономическите условия и че с изменението на последните се изменяват и първите.

Не е истина и това, че социалистите разпространявали омразата против богатите.

Българските социалдемократи са най-далече от такова обвинение; защото те признават, че централизирането на капиталите е естествен плод на развитието, че капиталистите не са отговорни за обективния вървеж на исто-

прията. Те са отговорни само дотолкова, доколкото съзнателно пречат, за да се развие съзнание у работниците като обществена класа и доколкото те олицетворяваа-назадъка и пречат на напредъка.

Най-подире не е истина, че уж социалистите развратявали нашата младеж.

Разврат ли е да обясняваш комуто и да било естествените закони на историческото развитие на човечеството. Разврат ли ще бъде да направиш когото и да било да съзнава естествените закони на развитието на обществото, в което той живее? Най-подире какъв разврат може да има в това, че запознаваш някого с една наука, която днес вълнува цял свят? Прочее социалдемократите признават, че нашата учаща се в гимназиите младеж не е средата, из която се образува контингентът на социалистите у нас; такава среда образуват работниците и кандидатите за работници, каквито са занаятчиите, земеделците, дребните търговци и образованите хора, които могат да разумеят вървежа на историческото развитие. Учениците дотолкова са интересни за социалдемократите, доколкото те в бъдеще могат да се явяват като образовани сили, които разбират съвременното историческо движение на човечеството.

Колкото до обвинението, че социалистите били против националността, и това не е истина.

Както видяхме, съвременното капиталистическо производство със своя бич — конкуренцията, с бързите и леки съобщения унищожават националната заключеност, туря в най-тясна зависимост нациите, разрушава националните граници и превръща всички нации в едно всесветско пазарище, в една обща нация. Съвременното капиталистическо производство и размяна правят всесветско всичко: науката, литературата и даже езика. Но ние признаваме, че човек е най-полезен там, гдето най-добре може да работи. А най-добре може човек да работи в известно място и между известен народ; защото това място и тоя народ по-добре познава, по-лесно може да ги изучи и по-лесно може да ги разбира. С една дума, всякой най-добре може да работи между своя народ, с когото е свързан с различни и сложни свръзки: с възпоминанията на детинството и младините, с приятелство, роднинство и т. н. Но метафизическата (нео-

пределената) любов към известна местност, която господстващите класи препоръчват на сиромашта и която наричат „любов към отечеството“, под булото на която се крие експлоатация на народите за егоистическите (себелюбивите) цели на капиталистиче ката класа, у социалистите е любов към народа, като съвкупност от реални личности, които страдат, искат да живеят, да се развиват, да се радват и т. н. Тая, така да се рече, реална любов на социалистите към народа е толкова по-силна, колкото е по-слаба метафизическата „любов към отечеството“. А тая последната под влиянието на капиталистическото производство съвсем отслабва. И наистина, както видяхме, съвременното капиталистическо производство и размяна, като превръща народите в пролетарии, в гладни и голи наемни работници, които не могат да намират работа, кара ги да се движат от място на място и от държава в държава и по тоя начин свързките, които свързват чело-века с известно място и с известен народ, се скъсват. Пък и какво ще защитава пролетария в своето отечество? „Гладно и голо отечество е по-лошо и от завладяно.“ От друга пък страна, начините на капиталистическото производство и размяна кара работниците от различните страни да се сблъскват, да се запознават, да се сближават и да се съединяват. По тоя начин любовта към мястото се обръща у пролетария на любов към личността и на сбора им като народи. Тая именно любов социалистите развиват, защото тя ще ускори историческия процес, за да минем по-скоро към по-високата и по-справедливата форма на човешкото общжитие, към социализма.

И така, всичко онова, що приписват на социалистите, излиза, че не е истина — обвиненията не са справедливи. Не може обаче да се отрича, че може би има у нас и пропсведници на такива нелепости. Но те или съвсем не са социалисти, или пък са социалисти, които не разбират съвременното социалистическо движение, нито са изучили началата на научния социализъм. Българските социалдемократи не могат да имат нищо общо нито с ония социалисти, които стоят на ненаучната почва на утопистите, нито с ония социалисти, които виждат социализма в подигнатите крачоли и яки, в непраните ризи и не-митото лице — признаци на отдавна починалия нихилизъм.

нито пък с ония социалисти, които мислят, че социализмът може да се осъществи утре или другиден, каквито са анархистите. На всички тия социалисти българските социалдемократи обръщат внимание дотолкова, доколкото те се явяват способни да минат към научния социализъм, сиреч да встъпят в редовете на социалдемократите.

С началата на научния социализъм у нас съвсем малко са запознати и тия, които говорят против социализма, и мнозина от самите даже социалисти. За това именно се разпространяват толкова лъжовни слухове за нашите социалисти. Тия слухове намират потвърждение още и в известна, нито научна, нито образователна, литература, която се развива в последно време у нас и която, като изключим поменатите по-горе книжки по научния социализъм, представлява смес от утопическия социализъм и nihilизма. Такава една литература наистина може да създаде много разочарования, много илюзии и много безполезни и нежелателни стремления. Само началата на научния социализъм могат да дадат на социалиста непоколебима вяра в тъ жеството на социалистическите идеи и постоянна енергия в работението за осъществяването им. Само тогава, когато усвоим научните средства за възтържествуването на социалистическите идеи, които ни открива научният социализъм в историческото развитие — само тогава ще бъдем в състояние да спечелим право на гражданство за социализма у нас, ще разсеем кривите тълкувания за социалистите и не ще знаем разочарованията на деятели с мътно съзнание, с тъмни, неопределени понятия и с ненаучни идеи. Към такива съзнателни социалисти, които въоръжени с началата на научния социализъм, възбуждат съзнанието на нашия народ и го правят съзнателно да възприема значението на бъдещите социалистически наредби, към тях се обръщаме ние с думите, с които се обръща и професор Летурно към такива деятели. „Да бъдат благословени тия възбудители, тия съвременници на бъдещето, тия, които са разбрали вече идеала на висшата нравственост и че е неизбежно едно общество по-съвършено, гдето всеки ще намери едно пълно съществуване, гдето всички изкуствени привилегии ще изчезнат, гдето всякой ще бъде на мястото си, ще се развива в пределите на своята природа, гдето никой не ще бъде оставен или пожер-

твуван. гдето великата съвременна религия, култът на Мамона, не ще има вече привърженици, гдето тесний егоизъм, личен или фамилен (семеен), ще отстъпи мястото на грижата за общото добро. *

Нека бъдат благословени тия деятели и у нас. Нека бъде благословен часът, в който нашите социалисти са почнали съзнателно да работят за разпространението идеите на научния социализъм у нас. Науката и естествените закони на историческото развитие са нашите верни и непобедими съюзници. Те са нашата сила, в тях е изворът на нашата вяра и енергия.

* Ch. Letourneau. L'Evolution de la Morale. Paris 1887, p. 463 .

БЪЛГАРСКАТА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКА ПАРТИЯ*

Социалистическото движение в България се захваща още от 1885 година. Седем години се изминаха оттогава. На първо време социалистическото движение се явява в твърде неопределен вид. Социализмът у нас допреди две години беше едно голо отрицание, едно смешение от революционни фрази, от утопически социализъм, от руски нихилизъм и от Прудано-Бакунински анархизъм. Причините на това бяха нашите неразвити икономически условия и незнанието на съвременното социалистическо движение в Европа.

Но икономическото развитие, което напоследък се извърши и се извършва пред нашите очи, и запознаването ни със социалистическото движение в Европа трябваше да видоизмени и нашето социалистическо движение. И наистина, току речи преди две години се захваща едно ново, определено социалистическо движение, което е известно под името *социалдемократическо*. Това движение не се ограничава само с така наречената „интелигенция“, но прониква и между работниците. Разпространението на идеите на научния социализъм усили движението и сгрупира повечето социалисти в една организационна сила, която днес излиза с този вестник. Така щото Бълг. соц.-демокр. партия съществува всъщност и работи от една година насам най-малко. Издаването на „Бълг. соц.-демокр. библиотека“¹⁹ и литературната и материална поддръжка на списанието „Ден“ до последната му книжка потвърждават това.

Българската социалдемократическа партия смята за най-естествено работение откритото и легалното. Всяко друго работение Бълг. соц.-демокр. партия го признава за неестествено, което поражда претълкувания на иде-

* Програмната статия на партийния орган в „Работник“, основан по решението на II конгрес на БСДП и започнал да излиза на 1 ноември 1892 г. в гр. Търново.

ите и стремленията на социалдемократите. Може би да има у нас социалисти, които не се придържат о този възглед, но соц.-демократите, които влизат в състава на Бълг. соц.-демократ. партия", смятат откритото и легалното работение като най-главно условие за успеха на социализма у нас.

Затова именно тя излиза днес със своя вестник. Обаче с думата „партия“ у нас са свързани своеобразни понятия. Щом каже човек партия, веднага изниква мисълта за партизанските борби, веднага мнозина ще си припомнят нашите дългогодишни политически партии; веднага мнозина може би ще си помислят, че се явяват хора, които ламтят за министерски кресла, които и-как власт и т. н.

Всичко това може би да е вярно за всяка една буржоазна партия, но не и за Социалдемократическата. Социалдемократическата партия няма за цел с каквито и да бъде средства да дойде утре на власт. Да дойде тя на власт, ще рече да провъзгласи социалистическия преврат, който е крайната цел на социалната демокрация. Но да дойде тя на власт не може другояче, освен когато най-голямата част от народа съзнателно прегърне идеите ѝ, програмата ѝ, които тя се стреми да ги прокара в живота. Дотогава тя ще работи с всички законни средства, за да развие съзнанието в работническата класа и да я привлече към своите си идеи.

От казаното е ясно, че Бълг. соц.-демокр. партия е право противоположна на всяка една буржоазна партия. Бълг. соц.-демокр. партия е част от всевегската социална демокрация. Тя е съюз от всички български социалдемократи, които приемат програмата и тактиката ѝ.

Бълг. соц.-дем. партия съставлява отделно и независимо нещо от работническите дружества и съюзи, които си турят за цел взаимното спомогание на членовете си или борбата им за защита на интересите си. Социалдемократическата партия защитава общите интереси на цялата работническа класа. Нейната непосредствена задача е — да привлече към програмата и тактиката си работниците, биле те сгрупирани в дружества и съюзи или не. Като се състои от най-съзнателните работнически сили у нас, Бълг. социалдемократическата партия е авангардията на работническото дви-

жение, е организираната военна сила на работническата класа. Да пропагандира среди работниците своите идеи, програмата и тактиката на социалната демокрация, да развива класовото им съзнание, да им указва на класовата борба като най-вярно средство за подобрене на тяхното положение и за освобождението им от експлоатацията такава е задачата на този вестник. От всичко дотук казано не е мъчно да се определят отношенията на Бълг. соц.-дем. партия към другите партии. Началата, о които се придържа тя, определят тия отношения. От друга страна, дребното ръчно работение не може да вирее у нас, защото конкуренцията на външните стоки, които се изработват с машини, го съсипва. Нашите занаяти и земледелието от година на година отпадат и у нас захватат да се въвеждат машините и да се развиват фабриките и чифлиците. С други думи, нашата страна е тръгнала по пътя на капитализма. Другояче не може да бъде. Ний неизбежно ще минем през него. Всичко спомага днес за развитието му у нас. Нашата държава с всички средства спомага за развитието на капиталистическото производство, като отпуска помощи за отваряние на фабрики и машини и като покровителствува интересите на капиталистическата класа. Днес в Пловдив заседава земеделческо-промишлений конгрес, който препоръчва на нашата държава различни средства за развитието на капиталистическото производство. В Народното събрание сега ще се разглеждат законопроекти, които имат същата цел. Изобщо водителите на нашата държава и на народното ни развитие не намират други път във от развитието на капитализма. През този път ще мине и нашият народ, за да дойде до социализма. Защото капиталистическото производство води именно към социалистическата наредба. Като въвежда машините, то съсипва дребното производство и събира фабриките, земята, машините и търговията в ръцете на неколцина. Най-голямата част от народа се обръща на наемни работници, на една работническа класа, положението на която е т ден на ден става по-лошо. Най-сетне, капиталистическото производство със своите неумолими закони довежда работите дотам, щото само себе си унищожава и тласка човечеството към социалистическата наредба. Но при всичко това минаванието към социализма, освобождението на

работническата класа не може да стане без общественото и политическо възпитание на тази класа, без да съзнава тя своята задача. Българската работническа класа от година на година се уголемява. Колкото повече се развива капиталистическото производство, толкова повече и по-лошо ще става положението ѝ, защото капиталистическото производство може да вирее, когато има работници, които да експлоатира. Интересите на капиталистите и на работниците са право противоположни. Додето работниците не съзнаят своето положение и великата си задача като класа, дотогава тя от никоя партия не може да очаква освобождение от икономическото си робство. *Освобождението на работниците е дело на самите работници.* Бълг. соц.-демократ. партия, като излиза от току-що изложеното, не може да не се отнася съчувствено към всяка партия, която спомага за по-лекото минаване от нашия народ мъките, които поражда капитализмът, и която в същото време не пречи на Соц.-дем. партия да развива съзнание в работническата класа днес и в бъдеще и да ѝ показва на условията, при които тя може да се освободи окончателно от робството, в което я туря капитализмът. Изобщо Бълг. соц.-дем. партия ще работи съвършено независимо от всички политически партии, които стоят на почвата на днешните буржоазни наредби.

Най-сетне, смятаме за длъжност да забележим, че в „Работник“ е изражение на идеите, мненията и тактиката само на ония б. социалисти, които влизат в състава на Бълг. соц.-дем. партия. За мнения, идеи и постъпки, изразени и направени във и без одобрението от този вестник, макар и под името на соц.-демократи и в името на партията, Българската социалдемократическа партия не отговаря.

(В. „Работник“, бр. 1 от 1 ноември 1892 г. под заглавието „Българска соц. дем. партия“, или „Принос към историята на социализма в България“, от Д. Благоев, стр. 132—135).

БОРБА СРЕЩУ НАРОДНИЦИТЕ

НАУЧНИЙ СОЦИАЛИЗЪМ, ИЛИ МАРКСИЗЪМЪТ

ОТГОВОР Г. ПРОКОПИЕВУ

Като прочетох писмото на г. Прокопиева, поместено в брой 8-й на „Лъча“¹², неволно ми дойдоха на ум думите на руския сатирик Щедрин:

Как се захващаше и как се свърши...

Г. Прокопиев в писмото си, поместено в брой 3-й на „Лъча“, захвана с това, че „г. Братанов умишлено слива земледелието с фабриката“, напираше на това, че „земята и земеделците представляват неблагоприятна почва и с тях мъчно би било да се обяснят законите на капиталистическото производство“, че „в землевладението не се забележва никаква централизация“, че „в сегашно време ний още не намираме земеделци-пролетарии, т. е. лишени от земната собственост, *вследствие на конкуренцията с машинната обработка* (капиталистическото производство)“. Излизашец от това, г. Прокопиев, като сравняваше България с Китай, направи много умното заключение, че марксизмът нямал почва у нас. На това най-главно напираше той в първото си писмо. Колкото за „фабричния пролетариат“, който той сега във второто си писмо смята за главна почва на марксизма и на който той сега най-главно напират, в първото си писмо нищо не говори. В първото си писмо той ни говори за разликата между земеделеца и фабричния работник и ни говори пътем, с няколко думи. Така щото първото писмо на г. Прокопиева цяло е насочено да убеди читателите на „Лъча“, че законите на капиталистическото производство, открити от Карла Маркса, са неприложими към землевладението. В първия си отговор, с цитати на ръце и дълъг ред от цифри, взети из произведенията на „последователните“ марксисти и немарксисти, с риск да дотегна на читателите, доказах на г. Прокопиева, че той не е прав и че тъкмо обратното на неговите думи е истина. На това той така силно се разсърди, щото забрави и обикновеното

приличие, и това, що е писал в първото си писмо. Питаме г. Прокопиева, „не совестно ли ему“, както казват русите, да говори, че се отклонявам от въпроса и се защитавам с общи фрази. С общи ли фрази се защитава човек, когато му привежда мненията на цял ред компетентни лица по дадения въпрос, подкрепени и с ред цифри, дълги до един аршин? Чудим се само, как редакцията на „Лъча“ не направи на г. Прокопиева нужните напомнвания за приличието или за хладнокръвието и безпристрастието!

Както и да е, а г. Прокопиев, изпъден от една позиция без да може да каже ни гък, разбит по всички линии на първото му писмо, без да може да опровергаенито една *йота* от моя отговор, разсърди се много и за да ме смачка още повече отколкото в първото си писмо побърза да обърне фронта и да налегне върху друг въпрос. Той сърдито се провиква: почакайте, г-да български социалдемократи, вий се отклонявате от въпроса! Какви сте вий социалисти — с пролетариат ли, или без пролетариат? Где ви е „фабричният пролетариат“? Ето питанията, на които трябваше да отговорите. — Но, г. Прокопиев, отговарят му българските социалдемократи, в първото Ви писмо нямаше такова питане, то сега у вас изникна, то е ново питане.

Ний и на това питане сме готови да отговорим. Но защо се сърди г. Прокопиев? А че той се сърди, вижда се от това, дето още незахванал второто си писмо, бърза да съобщи на българските читатели, че *брошурата* ми (г. Прокопиев се сърди и на това, дето я наричат книга) — „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“ — била „до висока степен слаба и бездоказателна“. Г. Прокопиев не мислел да подхвърля книг... — ах, извинете, г. Прокопиев — брошурата ми „на по-подробен разбор“.. И знаете ли защо? Защото щели „да се раздразнят страстите и вместо изяснение на въпроса да се получи една гола полемическа борба“. Така е мислел по-напред. Но сега, подир отговора ми, г. Прокопиев смята за по-удобно да „раздразнява страстите“ и вместо да „изяснява въпроса“ да открие „една гола полемическа борба“, сир. „да подхвърли на по-подробен разбор“ брошурата ми. Прекрасно занятие за г. Прокопиева! Що му трябва да „изяснява въпроса“, когато е много по-лесно „да се раз-

дразняват страстите“ и да се води „гола полемическа борба“. А „социалдемократите стоят на такава твърда почва, щото нямат нужда да прибягват до *страстите* и до „гола полемическа борба“. Ако му отговорих на първото писмо и сега му отговарям на второто, правя това с желание да изясня на читателите въпросите, които г. Прокопиев така лекомислено закачи, и да го изобличи, че той заблуждава българските читатели.

Г. Прокопиев във второто си писмо вече казва, че в страни, дето няма „*фабричен пролетариат*, няма почва за *марксизма*“. Забележете, читатели, добре тая фраза — няма „*фабричен пролетариат*“, няма почва *марксизмът*. Това ще ни потрябва по-надолу, а засега нека направим едно малко отстъпление от предмета.

Както това, що г. Прокопиев писа в първото си писмо, така и това, дето пише във второто си, че без „фабричен пролетариат“ няма почва за марксизма — всичко това не са негови мисли, а е буквален превод на български мненията на известния руски реакционер г. В. В.* Тоя господин В. В. говори така: в земеделческите страни като Русия (както България според г. Прокопиева), които късно встъпват в пътя на капиталистическото производство, за капитализма (а у г. Прокопиева за марксизма) няма почва; ако капитализмът в тия страни и да се е развил донейде, но той не може да „обедини работниците“, сир. не произвежда „фабричен пролетариат“ (у г. Прокопиева). А капитализмът, според г. В. В., щом не „обединявал работниците“, сир. щом не произвеждал „фабричен (според г. Прокопиева) пролетариат“, нямало почва за него (за марксизма според г. Прокопиева). Тия възгледи на г. В. В. дълго време пагубно влияяха върху умовете на руската „интелигенция“. В тия възгледи намираха, пък даже и сега намират, потвърждение на своите заблуждения и „сантименталните народници“, и „народниците-революционери“, и „революционерите-терористи“. Даже преди 5—6 години главата на „Изпълнителний Комитет Народной Воли“, г. Тихомиров, сега покорен слуга на руския цар, поддържаше среди руската „интелигенция“ идеите на г. В. В. Но додето руската „интелигенция“ се залъгваше с ненаучните идеи на един

* Гл. Судьбы капитализма в России от В. В.

реакционер, в това време капитализмът в Русия здраво се утвърди, а *марксизмът*, сир. *научният социализъм*. благодарение на същите идеи на г. В. В., смесени с всевъзможни ненаучни революционни идеи, и досега малко е разпространен в Русия. А колко щеше да спечели руското освободително дело, ако руската „интелигенция“ още от началото се заловеше за разпространението на марксизма, сир. на научния социализъм в Русия, със същото самопожертвование, каквото тя показа в другата деятелност! Между това тия ненаучни идеи причиниха само едни ужасни разочарования, каквото се яви разочарованието на г. Тихомирова и пълното отричание от мнозина *своевременността* да се работи според идеите на марксизма, на научния социализъм. Г. Прокопиев трябва да знае тия работи и преди да излезне да препоръчва на нашата „интелигенция“ своите мнения, трябваше да си помисли много добре. Но той постъпи обратно. . .

Г. Прокопиев казва, че „още в първата брошура „Що е социализъм?“, гдето авторът изказва мисълта, че мимо марксизма всичките други социалистически учения са ненаучни, нямат смисъл и пр.“ — се забелязвало нетърпимост. Това е свършено вярно, г. Прокопиев, че освен *марксизма*, сир. освен *научния социализъм*, други социалистически учения днес нямат смисъл; те, за различие от научния социализъм, се казват: *утопичен социализъм*, *нихилизъм*, *анархизъм*, *бланкизъм*, *християнски социализъм*, *реакционен социализъм*. Кой от тия видове социализъм ще препоръчате на нашата интелигенция? Всички те са ненаучни и нямат днес никакъв смисъл. Ний, българските социалдемократи, сме за научния социализъм, сир. за марксизма, и всякога, при всякой удобен случай ще препоръчваме на нашата „интелигенция“ научния социализъм, марксизма, и всякога ще осъждаме разпространението на всички други видове социализъм, защото те въвеждат анархия в главите на „интелигенцията“ и ги докарват най-сетне до морално или физическо самоубийство. Това не е нетърпимост, а е искрено желание да запазим нашата „интелигенция“ от да се увлича от общите фрази, от утопиите, за да не изпитва разочарованията, които са изпитвали „революционерите-социалисти“ от рода на г. Тихомирова и много други като него по света. Но ний никому не натрапваме своите мнения, който иска да ни следва.

Но да дойдем до новия фокус-покус на г. Прокопиева, до неговия „фабричен пролетариат“. Както видяхме по-горе, тая идея на г. Прокопиева за „фабричния пролетариат“ е идеята на г. В. В. за „обединените работници“. Г. В. В. ни казва: дето капитализмът не „обединява работниците, няма почва за него“. А г. Прокопиев ни казва същото, но с други думи: дето няма „фабричен пролетариат“, няма почва за марксизма. Тук г. Прокопиев трябваше да ни обясни, какво разбира той под думата *марксизъм*? Това питане му направих и в първия си отговор, но той си направи оглушки. Между това *марксизъм* и *научен социализъм* е *все едно*. Тогава пита се, как така за научния социализъм да няма почва у нас, а да има почва за ненаучните видове социализъм? Пак питаме: как така за научния социализъм да няма почва у нас? А ако за научния социализъм има почва, пита се тогава, как така за марксизма да няма почва у нас? Нали марксизъм и научен социализъм е едно и също? Но г. Прокопиев употребява една много оригинална маневра за „изяснение на въпроса“; той наместо думата *научен социализъм* употребява думата *марксизъм*. Г. Прокопиев всякак избягва думата *научен социализъм*, защото тая дума показва, че има и ненаучен социализъм. А ненаучен социализъм може всякакво да бъде, но не и наука. Думата *научен социализъм* не се аресва на г. Прокопиева, та по-удобно му се вижда да употребява думата марксизъм, още повече, че тая дума не върви у нас толкова, колкото думата научен социализъм. Това, с позволението на г. Прокопиева да кажем, по руски се казва „морочить людей“, сир. да забъркаш умовете на хората, да зашамадяваш простодушните чигатели. ..

Г. Прокопиев във второто си писмо се мъчи, в противоположност на първото, да ни се препоръча даже за марксист! Но, г. Прокопиев, не всякой, който казва: „Господи! Господи!“, вярва в него. Г. Прокопиев в първото си писмо отричаше приложимостта на Марксовите закони, произнасяше се с едно пренебрежение към марксизма, а във второто си иска да ни каже, че е марксист! Чудесии! Г. Прокопиев мисли, че ще убеди някого, че той е марксист, като изкаже няколко възгледи на Маркса, които сега в Европа ги знае всеки малко — много образсван буржоа. От това, че някой излага принципите на някое

учение, може ли да се прави заключение, че той е привърженик на това учение? — Никога! От всичко се вижда, че г. Прокопиев не може да бъде марксист. Напр., г. Прокопиев казва, че е бил „противник само на *несвоевременния* марксизъм“. Самата тая фраза изобличава г. Прокопиева; тя показва, че той е твърде далече от марксизма. Тая фраза може да я каже всеки друг, но не и един марксист.

Г. Прокопиев казва, че *умните* социалдемократи, сир. марксистите, говорят така: „*гдето няма пролетариат, няма почва за социализма*“, че „*съвременният социализъм е теоретическо изражение на движението на пролетариата*“. Социалдемократите за това са и умни, че говорят и умни неща. А *неумните социалисти* какво говорят? Где е в горните цитати „фабричният пролетариат“ на *неумните социалисти*? Где са в горните цитати „обединените работници“ на г. В. В.? Социалдемократите, марксистите, говорят за пролетариат изобщо, говорят, че съвременният, научният социализъм, сир. марксизмът, е „теоретическо изражение на движението на пролетариата“ изобщо, а не говорят за „фабричен пролетариат“ или за „обединени работници“ от фабриките. Съвременният, *научният социализъм, марксизмът*, е „теоретическо изражение на движението на пролетариата“. Но на кой пролетариат? На *пролетариата, който съзнателно се стреми към освобождението си, който има класово съзнание, който е организиран в една работническа социалистическа партия, в една социалдемократическа партия*, а не на „фабричният пролетариат“ или на „обединените работници“ от фабриките без всякакво класово съзнание. Ясно е, че теорията на марксистите се различава от своеобразната теория на г. Прокопиева за „фабричният пролетариат“ и на г. В. В. за „обединените работници“ от фабриките, както се различава небето от земята. Социалдемократите, сир. марксистите, затова са умни, че разбират работите умно, дълбоко. А *неумните социалисти* от калъпа на г. Прокопиева какво прикажат? — За *някакъв социализъм без пролетариат!* И колко е силна логиката на тия г-да „социалисти“! Г. Прокопиев ни разправи накратко в първото си писмо, пък и във второто красноречиво ни разправя, че селените всякога пазят „свето“ идеала на личната собстве-

ност, а нашите, не ще и дума, още повече го пазят. Дето ще рече, за тях социализмът не е потребен. От друга страна г. Прокопиев казва, че няма и „фабричен пролетариат“. Следователно и тука не трябва социализъм. Тогава, г-да „социалисти“, кому е потребен вашият „социализъм без пролетариат“? Дали не на „интелигенцията“ той е потребен? Но за какво ѝ е той, когато тя няма кому да го предлага, нито за кого да го осъществява, ако речем, че може да го осъществи? Не, право, логиката на тия господа „социалисти“ трябва да е *подгуляла*, както казват русите.

Досега нийде не съм говорил, че научният социализъм, марксизмът, е възможен или не без пролетариат. Но г. Прокопиеву било угодно да ми приписва и това, що не съм говорил. Това вече, г. Прокопиев, с Ваше позволение да кажа, съвсем не е добре... Но тъй като г. Прокопиев твърде често повтаря във второто си писмо за „марксизъм без фабричен пролетариат“, за „марксизъм без капитализъм“ и обратно, нека се спрем за малко върху това. Г. Прокопиев толкова често повтаря тия свои измислици, щото вярва, че е намерил жезъла, с който ще строши марксизма в България. И толкова се увлича от своята самоувереност, щото не забелязва, че пада в груби противоречия. Г. Прокопиев смята за единствена почва на марксизма „фабричния пролетариат“. Между това не „обединението на работниците“ (както се изразява неговият учител г. В. В.), не „фабричния пролетариат“ е необходимото условие за осъществяването на научния социализъм, на марксизма, а начинът на производството. Пролетариатът тука е важен дотолкова, доколкото той има класово съзнание, доколкото той е организиран в социалистическа работническа партия, която се бори за осъществяването на социалистическите наредби. Ако сега се говори, че социализмът не е мечта, че той може да се осъществи, говори се *не само защото има пролетариат, а защото капиталистическият начин на производство, машинният начин на работенето прави възможен колективния (общия) труд и колективното производство*. В периода на манифактурното производство също имаше големи *фабрики* без машини, имаше и *фабричен* пролетариат, но никой не мислеше тогава за социализма, никой не мислеше, че можеше тогава да се осъществи последният.

Г. Прокопиев казва, че имам „страст“, сир. че обичам да илюстрирам своите мнения и с мислите на светилата по социализма от първа величина, за да не бъде голо-словен, както г. Прокопиев. За това не мога да се откажа от удоволствието и тук да илюстрирам гореказаното с една цитата. Ето какво казва руский социалдемократ Плеханов върху същия въпрос: „Римските пролетарии, казва той, също така ясно съзнаваха „своето право“ върху латифундиите на богатите, които изникнаха чрез заграбване на държавните земи и чрез експроприацията (отчуждението) на дребните собственици; но и да бяха сполучили да реализират своето право, пак никакъв социализъм от това по никой начин не щеше да излезне. Социалистическата революция се приготвява и се улеснява не от тоя или оня начин на *владение*, а от развитието на производителните сили и *организацията на производството*. Да предаде на тая организация обществен характер — в това се заключава исторически преговорителното значение на капитализма, което значение г. Тихомиров (у нас г. Прокопиев) го свежда, от устата на г. В. В. към „механическото обединение на работниците.“* И така, *социалистическата революция се приготвява и се улеснява не от тоя или оня начин на владението, а от развитието на производителните сили и организацията на производството*“. Следователно, *организацията на производството е главното условие за марксизма*, за социализма, а не „механическото обединение на работниците“, не „механически обединения фабричен пролетариат“. Разбирате ли, г. Прокопиев, какво говорят социалдемократите, „заслепените марксисти“? Разбирате ли, че не „механическото обединение на фабричния пролетариат“, на което вий толкова напирате, е главното условие на марксизма? Лесно е днес, при сегашното развитие на производителните сили, при парните машини да си представи човек една страна, в която машинното работение да *организира производството*, без да „обединява“ голям фабричен пролетариат. Марксистите говорят за *пролетариат* изобщо, защото днес, при усъвършенстваното машинно производство, фабричният пролетариат може да бъде съвсем малочислен, а производството

* Г. Плеханов: Наши разногласия, стр. 237.

пак да се организира, да има друг пролетариат, като напр. *лумпенпролетариат*, *земледелчески пролетариат* и т. н. И наистина има такива страни. Такава е малката Холандия, такава е и малката Дания, в които „обединеният фабричен пролетариат“ е толкова малочислен, щото г. Прокопиев може с решителността на Сервантесова герой да говори, че там няма почва за марксизма за научния социализъм. Но там има работническа социалистическа партия, организирана от селени, от хамали, от рибари и т. н.

По-горе видяхме, че съвременният, научният социализъм, сир. марксизмът, е „теоретическо изражение на движението на пролетариата“. По-горе също така видяхме как марксистите разбират това изражение, каква е същността му. Но нека допълним казаното още с някои изяснения, защото г. Прокопиев много напира на това изражение. Казахме, че същността на това кратко *резюме* на марксизма е следущето: съвременният, научният социализъм е „теоретическо изражение“ на движението на пролетариата, сир. на *пролетариата*, който *се движи*, сир. който има *класово съзнание* сир. който е *организиран в работническа социалистическа партия*, сир. който *се бори за освобождението на човечеството от съв. еменното му робство*. Оттука логическото заключение е ясно: за *пролетариат*, който *не се движи*. научният социализъм не е „теоретическо изражение“, или да се изразим според г. Прокопиева, той е „потенциално“ изражение на „потенциален“ пролетариат. И наистина, можем лесно да си представим „фабричен пролетариат“, за който съвременният социализъм не може да се смята за „теоретическо изражение на движението на пролетариата“. Например, за руския „фабричен пролетариат“ научният социализъм не може да се каже, че е „теоретическо изражение на движението на пролетариата“, защото руските „революционери“ не се погрижиха да развият в него класово съзнание, защото той от нищо *не се движи*, защото той най-сетне не е организиран в една работническа социалистическа партия на бъдещето. И обратно, можем да си представим още, че в една страна от 2—3 милиона население да има 5—6 стотини души пролетариат — цифра нищожна, — но организиран тоя пролетариат, като *се движи*, с кла-

сово съзнание, тогава научният социализъм бездруго ще бъде *напълно* „теоретическо изражение на движението на тоя пролетариат“. Такава е същността на горната кратка формула на марксизма: „съвременний социализъм е теоретическо изражение на движението на пролетариата“. По-долу пак ще се повърна върху тоя въпрос, като говоря за българския пролетариат. Но тука отбелязвам още един път, че *организацията на производството* е необходимото главно условие за марксизма.

Г. Прокопиев, казахме по-горе, като видя, че нищо не може да възрази на моя отговор, разсърди се. Той, ръководим от своите „раздразнени страсти“, наместо да „изяснява въпроса“, се залови за „разбор“ на моята *книга*, на моята *брошура*. „Що е социализъм?“, което по-напред не мислил да прави. В първата половина на второто си писмо г. Прокопиев побърза да обяви, че моята брошура е „до висока степен слаба и бездоказателна, а във втората половина на същото писмо, също още в началото, бърза да обяви, че тя е била *компиляция*, сир. че не е нищо друго, освен просто преведени и преписани страници от различни брошури и съчинения на марксистите. Моята бедна книжчица! Г. Прокопиев, защо в „разбора“, в „изяснението на въпроса“ дават първото място на „раздразнените страсти“? Вед това не е добре?... Но нека се стрем малко на неговите „страсти“, нека стъпка по стъпка вървим подир „раздразнените страсти“ на г. Прокопиева.

Той захваща своя „разбор“ и своето „изяснение на въпроса“ от това, като дели брошурата на две части. За първата част г. Прокопиев не можа да намери какво друго да каже, освен че тя била *компиляция* и че тя „съдържала заимствувания от руския писател Плеханов“. Г. Прокопиев ме принуждава да прегая границата на приличието и да доказвам, че моята *брошурка* не е проста *компиляция*, а е нещо друго — което не ща да правя, оставам на другите да мислят върху това, както искат. Само питам г. Прокопиева, разбира ли той що е *компиляция*? Впрочем, готов съм без всякакво за себе си унижение да призная, че моята *брошура* е *компиляция*. стига тя да отговаря на назначението си, сиреч стига читателите ѝ да се запознаят в общи черти с учението на Маркс и Енгелс. Моята най-висша награда е

да се запознаят читателите ѝ със същността на марксизма, а как ще я нарича г. Прокопиев — брошура или книга, брошурка или книжчица, компиляция или популярно изложение на научния социализъм — за мене е все едно, а за читателите е неважно. Друга е работата за „заимствованията от Плеханова“. Поканвам г. Прокопиева да покаже кое в моята *книга* е заимствувано от Плеханова? А от своя страна обаждам на читателите, че крайно съжалявам, дето нямах под ръце произведенията на Плеханова, когато писвах *брошурата* си и че смятам за едно най-важно опущение от моя страна, дето не споменах между другите източници по научния социализъм и твърде ценните произведения на руския социалдемократ Плеханова. Обаче сега препоръчвам на ония, които четат по руски, произведенията му: „Наши разногласия“, „Социализм и Политическая борьба“, а така също и сп. „Социал-Демократ“, редактирано от него и П. Аксельрод. Както и да било, а да заимствува човек от Плеханова може с гордост: той е могъщ ум и най-енергичният борец за възтържествуването принципа на научния социализъм, на марксизма, в Русия и безпощаден изобличител на невежеството на руските *немарксистии*.

Подир тия „страсти“ г. Прокопиев дава воля на други „страсти“ в „разбора“ на втората част на брошурата: има ли почва социализмът у нас? „Слабостта и бездоказателността“ на *брошурата* ми тук достига вече за г. Прокопиева до най-висока степен. Преди всичко ще забележа, че нийде не съм казвал, че тя е много „силна и доказателна“. В предговора си казвам даже следующето: „Ако читателят намери *непълнота* в приведените в IV глава *факти* (тая дума незабелязано е изпусната при печатанието), нека вземе пред очи, че статистическите сведения у нас много мъчно се събират. Нашата официална статистика в най-важните неща куца“. Както виждате, сам констатирам *непълнотата* на статистическите сведения в IV глава и нямаше нужда да се намира на това. Но г. Прокопиев се ползува с оригинални, с твърде оригинални начини на „разбор“! Както и да е, а г. Прокопиев казва, че IV глава на моята книжка е „бездоказателна до най-висока степен“. Да видим, прав ли е и тука г. Прокопиев? Питанието, на което отговарям

в IV глава, е такава: има ли почва социализмът у нас? Как отговарям на това питане? Както би отговорил всякой марксист, както отрича почвата на марксизма всякой немарксист като г. В. В. и като г. Прокопиева; сир. чрез друг въпрос: има ли почва капитализмът, има ли си място капиталистическото производство? И така, *глазното питане*, на което отговаря IV глава на моята брошура, е: има ли *почва* капитализмът, има ли си място капиталистическото производство у нас?

Забележете, г. Прокопиев, че IV глава на моята *книжка* отговаря на *глазното питане*. имали *почва* капитализмът у нас? Това питане е далеч от питанието на Вашия учител г. В. В., което е и Ваше питане: в „глуб ли или в шир“ (в дълбочина или в ширина) се развива капитализмът, развива ли капитализмът „фабричен пролетариат“, колко е той и доколко са „обединени работниците“? Това питане е съвсем друго питане, ксето и не е характерно. Моята брошура никога е нямала пред очи да отговаря на такива питання. За марксиста е от първа важност питанието: *встъпи ли известно общество в пътя на своето естествено развитие?* А щом то встъпи на тоя път, нищо не може да го отклони от него; дего ще каже, има *почва* за капитализма. Самият факт, че обществото встъпи в пътя на своето естествено развитие, показва, че има почва за капитализма. Моята брошура в IV глава отговаря на питанието: встъпи ли нашето общество, нашата държава в пътя на своето естествено развитие? Тя отговаря: да, встъпи. Следователно тя доказва, че капитализмът има *почва* у нас. Ето кое трябваше да докаже моята брошура. Вий, г. Прокопиев, не можете да не признаете, че тя доказва това напълно. С какво го доказва? Първо, с това, че в едно кратко време у нас се отвориха 28 фабрики за прежда и тъчение с най-нови машини. А марксистите знаят, че предението и тъчението са *корените* на селската домашна индустрия и щом се отсекаат тия корени, тогава целият икономически живот се обръща с краката нагоре. В първия си отговор, както и в брошурата си, обърнах вниманието на г. Прокопиева върху това важно обстоятелство; но той, обзет от „раздразнените си страсти“, не ще да разбере тая очевидна истина. Второ, моята брошура същото доказва

с това, че редом с развитието на машинното фабрично производство, върви и ръчното фабрично производство, производството с ръчен труд в малки или големи занаятчийници — кундураджийски, железарски, грънчарски, дърводелски и т. н. и т. н.; доказва още с това, че редом с тия работилници съществуват още много стотини малки фабрики — тютюнджийски, брашнарски, бирарийни, сапунджийски, бояджийски и т. н. и т. н. Трето, моята брошура доказва същото с това, че у нас в последно време цяла България се покри с акционерни дружества за уголемяване капиталите и за търговия, при това се явиха такива *крупни* капиталистически акционерни дружества, каквото е застрахователното дружество „България“, „Варненското параходно дружество“, дружеството за произвеждане на хартия и други; доказва още с това, че нашата държава всякак покровителствува капитализма. И от всичко това не е ли *ясно като ден*, че нашето общество, нашата държава встъпи в пътя на своето естествено развитие? А кой е днес пътят на естественото развитие на обществото? Капиталистическото съвременно производство. Дето ще рече, нашата държава встъпи в пътя на капиталистическото производство. А щом встъпи на тоя път, ще рече има *почва* за капитализма. Защото да нямаше почва за капитализма, не щеше да встъпи на тоя път. *А щом встъпи едно общество в пътя на своето естествено развитие, нищо не може да го отклони от него, ще върви по него. Дето ще каже, ще се развива.* В такава логическа свързка марксистите разгледват въпроса.

Но г. Прокопиев, както се вижда от всичко, е скаран с логиката, та прибегва до софизми. Той казва, че ако капитализмът има почва, още не ще рече, че има и капитализъм. Това е все едно да кажем, че на тая нива има почва за пшеница; но ако има почва за пшеница, не значи още, че има и пшеница. Но ако някой посади на тая нива пшеница и тя поникне, тогава може ли човек да се пита: има ли на тая нива почва за посадената пшеница? Г. Прокопиев ще отговори с такъв софизъм: ако има почва за пшеницата, това не ще каже, че има и пшеница — има „*в действителност*“ нужда от пшеница. А човек който съди не със софизми, направо ще каже, че на тая нива има почва за посадената пше-

нища. Прав ли е последният и откъде се вижда, че той е прав? Че той е прав, се вижда от това, че пшеницата поникна. А щом на тая нива е поникнала пшеницата, ще рече — има почва за нея, сир. може на тая нива пшеницата да завърже и даде плод. Така и за капитализма. Някой си посадил в България семена от капитализъм, които семена тук-там поникнаха. Пита се: има ли почва за капитализма, сир. посаденият на българската почва капитализъм ще завърже ли и ще даде ли плод? Г. Прокопиев отговаря с такъв софизъм: ако има почва за капитализма, не ще рече още, че има капитализъм — има „в действителност нужда от капитализъм“. А човек, който не прибягва до софизми, казва просто и ясно, че има почва за капитализма. Прав ли е последният и от какво се вижда, че е прав? Това се вижда от обстоятелството, че посаденият капитализъм изникна. А щом изникна, ясно е, че има почва, сир. че той ще завърже и даде плод. Впрочем в моята *книга* преди въпроса — има ли почва за капитализма у нас, стои друг въпрос — развива ли се капиталистическото производство, и на друго място се казва, че капитализмът у нас не само има почва, сир. не само се развива, но се развива и по най-новата мода, приема и най-новите форми. Но г. Прокопиев не ще да знае правилата на логиката, както не ще да знае и елементарните правила на приличието в „разбора“. Той прави „разбор“ на отделни фрази, а не на цялото, и при това със софизми. Ето ви още един софизъм. Той казва, че капитализмът имал почва навсякъде, дето имало търговия. Но търговия е имало от *паметивека*, а капитализъм е нямало. Периодът на *капитализма*, на *капиталистическото производство* сега преживява човечеството. Много интересно ще бъде, ако г. Прокопиев вземе да ни уверява, че капитализмът съществувал от *паметивека*, защото от *паметивека* имало търговия!

Впрочем, софизмите на г. Прокопиева са същите софизми, с които неговият учител г. В. В. възражаваше на руските марксисти. Тоя последният казваше, че може в една страна да има капитализъм, да има почва за капитализма, но ако той не „обединява работниците“, ако не създава „фабричен пролетариат“, тогава той е „капитализъм в застой“, „потенциален“ капитализъм, който

се развива в „глуб“, в дълбочина само. Същото ни казва и г. Прокопиев. Той ни казва: ако има почва за капитализма, не значи още, че има капитализъм. Защото, казва той, вашият капитализъм не „обединява работниците“, не създава „фабричен пролетариат“ — той е капитализъм „потенциален“ „капитализъм в застой“, и ако някъде у нас е изникнал, не се развива в „шир“, а само в „глуб“, сир. не се развива в ширина, а само в дълбочина. Ето с такива софизми г. Прокопиев мисли, а редакторите на „Лъча“ са уверени, че се „изяснявал въпросът“.

В първия си отговор, като говорихме за България, дадохме на г. Прокопиева нови факти, че у нас капитализмът се развива не само в „глуб“, но и в „шир“, развива се не само в дълбочина, но и в широчина. Сега можем, ако ще, да му представим и още някои нови, *пресни* факти, които доказват същото. Но г. Прокопиев не ще да обръща внимание на фактите; те са „до висока степен бездоказателни“! В *брошурата* си говоря, че „капиталистическото производство със своята конкуренция съсипва от дъно нашите стари икономически наредби и ни нуди да приемем неговите, капиталистическите начини на производството и размяната, ако не щем да погинем“, и чрез една, в другата страница показвам, че у нас *производството се организира* във фабрики с парни и непарни машини, в големи и малки фабрики с ръчен труд, в малки или големи чифлици, обработвани с машини. Но г. Прокопиев, като замълчава тия страници, се провиква: „отгде се е взело това изменение в старите начини на производството“? Човек, който не се е вдал на своите „раздразнени страсти“, щеше да вземе да прочете и да види откъде се е взело това изменение. Под влиянието на вънкашната конкуренция нашите занаяти спряха. Но в силата на естествения закон, че всеки народ дири средства за живение, захвана да ги дири и нашият. А естественият закон на развитието му показва, че в борбата за съществуване днес уцелява оня, който се бори с най-добрите средства. Захвана да се развива у нас фабричното машинно и немашинно производство. В първия си отговор му дадохме ред примери как нашето народно домакинство мина от *натуралното хозяйство* в *парич-*

ното, от произвеждане на потребителни стойности в *стокното производство*. И при всичко това г. Прокопиев пак пита: „отгде се е взело и пр.“. Умному, казват русите, и мало довлеет α. Но, види се, г. Прокопиеву „мало не довлеет“ . . .

В първия си отговор изобличих г. Прокопиева, че ми приписва мисли, които никога не съм изказвал, същото съм принуден да направя и в тоя си отговор. Така напр., в първото си писмо той ми приписва мисълта, че уж в *брошурата* си съм казал, че сиромашията създавала капитализма, когато казвам тъкмо обратното. А именно казвам, че капитализмът, като съсипва дребното производство, като концентрира собствеността в ръцете на малцината, създава редом с грамадните богатства, голяма сиромашия. А ако в една страна се ражда сиромашия още и от други причини, тогава тя се явява като масло в колесницата на капитализма. В първия си отговор обърнах му вниманието върху това, но той пак иде да ни говори за сиромашията. И това пак ни показва, че имаме работа с един *метафизич*, с един *немарксист*. Защото той не взема явленията във взаимната им свързка, а ги дели на части и ги разглежда отделно от другите. Той разгледва политическите условия, данъците, сиромашията и т. н. не в свързка с икономическите условия, а всяко отделно. А с тоя начин на мисленето човек може да дойде до най-нелепи заключения.

По-нататък Г. Прокопиев ни пита: где са елементите, всред които може да има почва комунистическата организация? Това ще рече, где е „фабричният пролетариат“, който ще осъществи социалистическите наредби. По-горе видяхме, че според марксистите необходимото условие или, както сега ни казва г. Прокопиев, необходимият „*елемент*“ за осъществяване на „комунистическата организация“ е *обществената организация на производството*, а не пролетариатът. В Рим имаше много голям пролетариат, но тоя пролетариат и да искаше да осъществи „комунистическата организация“, не можеше, а ако я осъществеше, подир малко време щеше да се разпадне, както се разпадна първобитното комунистическо производство. Следователно не пролетариат е необходимото условие, за да

α На умните и малко е достатъчно. — Б. ред.

се осъществи „комунистическата организация“, а *обществената организация на производството*, която създава днес капитализма. Няма ли такава *обществена организация на производството*, каквато създава днешното машинно капиталистическо производство, не може с никакъв „фабричен пролетариат“ да се осъществи „комунистическата организация“. Пита се сега: извършва ли се у нас такава организация на производството? — Извършва се и ще се извършва по необходимост. А щом се извършва такава организация, значи се създава необходимият „елемент“ за „комунистическата организация“ у нас; следователно *има почва за марксизма*. Но г. Прокопиев казва: „*Има почва за капитализма, но не и за марксизма*“. Как да се разбира тая фраза? Както видяхме, капитализмът *организира производството* и му придава обществен характер. А това е необходимото условие за събдванието на „комунистическата организация“; следователно капитализмът създава *почвата* за осъществяването на социалистическите наредби. Ясно е, че фразата — „има почва за капитализма, но не и за марксизма“, е абсурд. Защото от гореказаното е ясно, че дето има *почва* за капитализма, не може да няма *почва* за марксизма. Сам марксизмът никога не би се явил без появяването на капитализма. Дето ще рече, щом нейде изникне капитализмът малко от малко вече има почва за марксизма, и колкото повече израства капитализмът, толкова по-широка става и почвата на марксизма. Инак не може и да бъде.

Но г. Прокопиев тука вече може смело да ни обвини, че се „отклоняваме от въпроса“. Той тука може да ни каже така: да речем, че обществената организация на производството, която създава капитализма, е необходимо условие за събдванието на марксизма, сир. на научния социализъм; но *обществената организация на производството*, която създава капитализма, не е още социализъм, защото капитализмът и неговата обществената организация на производството могат да съществуват вечно, ако няма кой да провъзгласи социализма. Така щото той, г. Прокопиев, може да ни каже: има обществената организация на производството, но без „фабричен пролетариат“ няма социализъм, или има някакъв „потенциален социализъм“. И ще ни пита: кой ще осъществи „кому-

нистическата организация*? На това социалдемократите му отговарят: *в никакой случай не „интелигенцията“*. Ами кой? Нихилистите казват — отричай всичко, па не питай; анархистите казват — разрушавай всичко. и в 24 часа изразвалините на разрушеното ще изникне новото; бланкистите казват — грабни властта и декретирай социализма с прикази; утопистите казват — прави асоциации работнически и покажи с пример колко добре се живее при тях, и всички ще прегърнат социализма, или проповядвай хуманност и справедливост, и доброто само ще възтържествува. А научните социалисти, сир. марксистите, съвсем другояче мислят. Марксистите казват, че *„освобождението на работниците е дело на самите работници“*, че научният социализъм е *„теоретическо изразжение на движението на пролетариата.“* Но тук г. Прокопиев ни вика чакайте, г-да български марксиста, там е въпросът — где ви е пролетариатът, с който ще осъществите комунистическата организация? Фабричният ли пролетариат от 9, 12, 14-годишни деца?

Г. Прокопиев иска, вижда се, да ни пита, от кои елементи ще се образува българската социалдемократическа партия? От деца каква партия може да се образува? Нали децата не съставляват почва за марксизма? Тогава кои са „елементите“, от които ще се образува социалистическата демократическа партия у нас? Тоя е въпросът, който г. Прокопиев тъй „назойливо“^α, тъй настойчиво ни задава. Тоя въпрос е практически и организационен въпрос, който е твърде неделикатно да ни се задава. На тоя въпрос ние сме в правото си да не отговаряме; но тъй като г. Прокопиев може да ни обвини пак в „отклонение от въпроса“, нека да го удовлетвори и върху него.

В *книгата* си показахме где е нашият пролетариат. Там показахме, че населението на цели градове, като Сливен, Габрово, Грявна, Карлово и т. н., е, така да кажем, пролетаризирано и се пролетаризира все повече и повече. Сетне, „фабричен пролетариат“ има в 28 фабрики, има го във фабриките с ръчен труд, в работилниците, от които във всеки град има най-малко по една или две с по 10, 20, 30 и повече „фабричен пролетариат“. Да речем, че

^α Натрапнически, с досаждане — Б. ред.

всичкият „фабричен пролетариат“ у нас е 400 души — цифра нищожна, поне надяваме се, че за г. Прокопиева не ще е голяма; да речем, че има и 400 души „фабричен пролетариат“ от деца. Но г. Прокопиев ще ни каже, че с деца какво може да се прави. Нищо, разбира се! Но децата растат, а като пораснат, фабрикантина ги изпъжда на улицата и зема други деца. Но и те ще порастат и с тях ще стане същото и т. н. и т. н. По тоя начин подир няколко години виждаш, че се е набрал един „фабричен пролетариат“ още от няколко стотини. В същото време, на основание на Марковия закон — *щом едно общество встъпи в пътя на естественото си развитие, ще върви по него, ще се развива*, — на основание на тоя закон подир няколко години гледаш „фабричният пролетариат“ се е уголемил още с няколко стотини, та най-подире се получава един „фабричен пролетариат“ от няколко хиляди. Но колкото голям и да стане пролетариатът, пак нищо не показва. *Защото пролетариатът не е още марксизъм, не е научен социализъм*. Той може да брои много милиони, но марксизъм, научен социализъм още да няма; той може да бъде колкото щете голям, и пак да не знае съвсем за марксизма. И обратно: пролетариатът може да бъде твърде малочислен, нищожен и пак да има марксизъм. Така щото, да има *почва* за марксизма, за научния социализъм, не зависи от големината на „фабричния пролетариат“.

Но тука г. Прокопиев пак вика: чакайте, господа български социалдемократи, не се отклонявайте от въпроса! Всичко това е вярно, но като казвате, че пролетариатът ще расте, забравяте *вънкашната конкуренция!* Не, г. Прокопиев, българските социалдемократи не я забравят. Но и на нея ще ѝ се дири цял. Една държава, която вижда, че старите ѝ икономически наредби не могат да се удържат под натиска на капиталистическото производство, няма да се остави окончателно да се съсипе. Нуждата я кара да прави това, което правят и другите народи, сир. да развива и у себе си най-усъвършенствуваните в даденото време начини за произвеждане. А за това ще употребява всички възможни средства. Г. Прокопиев, вярвам, нигде не е чел, че съм против *протекционизма* или че съм за него. Но той втората половина на писмото си в 8 и 9-й броеве свършва така, като че съм се произна-

сял против протекционизма. Ако г. Прокопиев повечко се интересуваше да узнае българския живот, ако повечко прочиташе това, що се писва у нас, щеше да знае какво е мнението на българските социалдемократи изобщо по тоя въпрос. Но понеже г. Прокопиев се ползува с много оригинални начини на „изяснение въпроса“, та за да не ни обвини пак в нещо „умишлено“, нека кажем как гледам на въпроса за протекционизма. Моето мнение по тоя въпрос е такова: най-необходимата мярка, която трябва да вземе нашата държава, е налаганieto с по-големи мита на въннкашните стоки, които конкурират нашите, и фаворизиранieto, благоприятствуванието на стоки, които у нас не може да се произведат. В това отношение за нашата държава е нужен един *български Колбер*. Да ви кажа, г. Прокопиев, даже нещо повече: понеже признавам, че капитализмът развива производителните сили на страната и създава *обществената организация на производството* — необходимото условие за събъдването на социалистическите наредби, — за това българските социалдемократи в борбата на капитализма със старите реакционни начини на производството трябва да бъдат с него, но всякога ще бъдат против капитализма в борбата му със социалната демокрация. Вий, разбира се, ще ни кажете това, което г. Тихомиров едно време казваше на руските социалдемократи. Но за да не се мъчите да се удивлявате на горните ми думи, съветвам да прочетете поучителната книга на Плеханова „*Наши разногласия*“¹³ по тоя въпрос.

Така щото на въннкашната конкуренция ще трябва да се противодействува и нашата държава е принудена да й противодействува. Пък и противодействува всякак. В първия си отговор, както и в книжката си, показвам на г. Прокопиева примери как нашата държава всякак покровителствува нашия капитализъм. Пък и не може да бъде инак. Инак ще рече да се остави нашата държава да се съсипе окончателно и икономически да се зароби съвсем. А щом е така, не може да бъде съмнение, че „фабричният пролетариат“ ще расте. Но Вий ни говорите не за бъдещето, не какво ще бъде а за настоящето, говорите ни за *несвоевременен марксизъм*. Г. Прокопиев, разбира се, не може да си представи, че за 400 души „фабричен пролетариат“, за такава нищожна цифра пролетариат, може да се говори. А пък марксистите говорят, че и такава нищожна

цифра пролетариат е предостатъчна, за да се почне пропагандата на марксизма. Марксистите именно така постъпваха винаги. Нека да обясним това с един пример Германия встъпи най-късно от другите европейски държави, с изключение на Русия, в пътя на капиталистическото производство. Преди 50 години никой в Германия не вярваше, че има *почва* за капитализъм. Когато известният икономист Фридрих Лист в 1842 година излезе да агитира за в полза на протекционизма в Германия и да доказва, че в Германия има *почва*, че може да се развива капитализмът, всички се смееха на неговите мнения. Но действителността показа, че Фридрих Лист беше съвсем прав. Около това време, когато никой не вярваше, че капитализмът има почва в Германия, се образува „Съюзът на комунистите“¹⁴, начело на който стояха Карл Маркс и Фридрих Енгелс, *първите марксисти*. Целта на тоя съюз беше да се пригответи „работническата партия на бъдещето“. Това дело тогава беше в Германия толкова мъчно, щото се изискваше голяма предвидливост и търпение. В това време „обединеният фабричен пролетариат“ в Германия беше малочислен, при това пропитан с бюргерски, мещански дух, а останалата маса от населението бяха бюргери-занаятчии и така разхвърлени по Германия, щото представляваше за множеството германски Прокопиевци невъзможна работа да се организира „работническа партия на бъдещето“. Но „Съюзът на комунистите“, а главно Карл Маркс и Фридрих Енгелс, като се основаваха на своите научни идеи, работеха и пропагандираха *марксизма, научния социализъм*. Разбира се, че нетърпеливите „революционери“ тая работа — „да живееш за бъдещето“, да „работиш за бъдещето“, както казва г. Прокопиев — смятаха я за безсмислена, за смешна работа; те искаха ей сега, в настоящето, чрез „захват на властта“ от няколко души „интелигентни революционери“ с един удар да прогласят „хуманността и справедливостта“. Вследствие на това и в Германия още при първите крачки на германските социалдемократи се явиха Прокопиевци от рода на Виллиха и Шаппера, които укоряваха Карла Маркс и Фридриха Енгелс, че те живеят с бъдещето, работят за бъдещето, че е било безсмислено тогава, когато не е бил още „обединен фабричният пролетариат“, да се пропагандира *марксизмът* и да се мъчат да организират

„работническа партия на бъдещето“. И те казаха, както г. Прокопиев, че трябвало да се работи за настоящето, за да възтържествуват именно в настоящето „хуманността и справедливостта“. „Съюзът на комунистите“ се разпадна на две — Карл Маркс и Фридрих Енгелс, от една страна, които продължаваха при „невъзможните условия“ да работят за образуването на „работническата партия на бъдещето“, а от друга — Прокопиевци, да мечтаят за възтържествуванието на „хуманността и справедливостта“ в настоящето. И какво излезна? Прокопиевци измряха с едно тежко разочарование, а марксистите подир десет-двайсет години създадоха такава силна „работническа партия на бъдещето“, която зачуди света*. Защо преди 50 години в Германия се явяваха Прокопиевци, а сега са рядко явление, и защо сега у нас се явяват Прокопиевци, за марксистите е ясно, защото те гледат на явленията материалистически. Както сега у нас малкото още развитие на производителните сили поражда Прокопиевци, така също и в Германия преди 50-40-30 години малкото развитие на икономическите условия пораждаше Виллиховци и Шапперовци. Българските социалдемократи знаят много добре, че малкото още развитие на нашия живот ще създава български Виллиховци и Шапперовци; те знаят много добре, че вследствие на същата причина могат да се явят Прокопиевци и из средата на самите днешни български социалдемократи, особено от нетърпеливите, от не твърдо убедените и т. н. „революционери“. Но българските социалдемократи ще вървят твърдо по стъпките на своите велики учители, ще работят енергично за образуването на българската „работническа партия на бъдещето“, без да обръщат внимание на „раздразнените страсти“ на г. Прокопиевци.

И така, г. Прокопиев, марксистите, марксистите от първа величина, всякога смятат за *своевременен марксизъмът*, а още повече го смятат за *своевременен* в едно общество, което вече встъпи в пътя на естественото си развитие, в едно общество при това, което не се намира в Китай и Занзйбар, а до сърцето на културната Европа. Марксистите не чакат да се образува „фабричен пролетариат“, да стане „обединение на работниците“, а захващат

* Гл. за това „Наши разногласия“ Плеханова.

своята работа още от първите стъпки на капитализма, колкото нищожен и да бъде пролетариатът. Защо, г. Прокопиев, в Германия, дето пролетариатът е сравнително много по-малък от пролетариата в Англия, социалистическата работническа партия е най-могъща, а в Англия, дето в Лондон само има един милион пролетариат, няма даже колко-годе добре организирана социалистическа партия? Или защо във Франция, дето така също има голям пролетариат, няма такава силна социалистическа партия, както в Германия, която почти 100 години по-късно встъпи в пътя на капитализма? Но за марксистите отговорът е твърде прост. Защото в Германия се намериха търпеливи и предвидливи хора, които се заловиха да разпространяват марксизма, сир. идеите на научния социализъм, се заловиха да организират „работническата партия на бъдещето“, тогава, когато другите в Германия отричаха *почвата* на капитализма в нея. Фридрих Енгелс още в 1871 година, като говори, че пролетариатът в Германия е още малочислен, показва на *средата*, из която трябва да се дирят елементите за социалдемократическата партия в Германия. Тия елементи според него трябва да се дирят: между *дребната буржоазия* (сир. между занаятчиите и дребните търговци); между *дребните земледелци* и между *наемните земледелчески работници**. Ето, г. Прокопиев, где са „елементите“, всред които, според най-главния марксист днес, трябва и е *своевременно* да се разпространява марксизмът и да се работи за организирането на „работническата партия на бъдещето“. Двадесет години подир изказаните думи от Фр. Енгелс германската социалдемократическа партия доказва на практика, че марксизмът е твърде *своевременен* всред тия „елементи“. А г. Прокопиев казва, че било *несвоевременно* да се пропагандира марксизмът всред занаятчиите, дребните търговци, селените и т. н.

Българските социалдемократи, като марксиста, считат не само за *своевременно* още отсега да се пропагандира марксизмът у нас, но смятат и за твърде *необходимо*, твърде *плодотворно* да се организира „работническата партия на бъдещето“, от всички „елементи“, които ни дава нашият живот. Тая работа и у нас изисква твърди убеж-

* Fr. Engels. Der Deutsche Bauernkrieg. Leipzig 1875. предговора, стр. 9.

дения и търпеливост, което, разбира се, за мнозина са „невъзможни условия“. Освен това българските социалдемократи гледат на нашите занаятчии, дребни търговци, селени и т. н. като на утрешен пролетариат. Г. Прокопиев казва, че те могат да си останат вечно кандидати. Българските социалдемократи, като марксисти, иначе не могат да гледат на тях. Защото да гледат иначе, ще рече да допуснат, че България ще замръзне на една точка на своето си развитие, ще рече да допуснат, че България е неспособна да се развива. Не ще и дума, че нашите занаятчии, търговци и земледелци могат да искат да си останат вечно дребни производители. Но кой ги оставя? Остава ли ги Негово Величество Капиталът?

Да обясним това с един пример. Един *революционер* може да желае винаги да си остане такъв без всякаква друга професия. Но кой го оставя? Остава ли го Нейно Величество Реакцията? Един ден гледаш изритала го с ботуша си в някоя страна и от революционер, гледаш го, без някога да е съзвувал, станал инженер.

Та така също и с нашите занаятчии, дребни търговци и селени. Те биха желали вечно да си останат в днешното си положение. Но оставя ли ги Негово Величество Капиталът? Един ден току гледаш ги зашибал с камшика си. Какво да правят? Току гледаш, без да са съзвували някога, едни са станали инженер-механици при някоя машина във фабриките, а други пак са станали инженери „путь сообщения“, които се скитат и мерят улиците без работа. Там е работата, г. Прокопиев! Недейте забравя тая „оказия“!

Тука трябваше да свърша отговора си. Защото на всичките въпроси, които заслужават вниманието на читателя, отговорих. На другото, което е плод на „раздразнените страсти“ на г. Прокопиева, няма защо да отговарям и още повече да „раздразняме буйните му страсти“. Но г. Прокопиев, като прави „разбор“ на предговора към книжката „1-й май“¹⁵, говори и за социалдемократическата библиотека и се повръща пак към „хуманността и справедливостта“, проповядванието на които ги препоръчва на нашата „интелигенция“ за единствена задача. Затова ще си позволя да направя още няколко бележки, като вярвам, че на другото авторът на предговора в книжката „1-й май“ ще му отговори.

Г. Прокопиев казва, че не било зле да се издават книжки от Марксовата школа; но съжалявал, че нашите социалдемократи издавали книжки от тая школа, които имали практически-организационен характер. Но кое съчинение от Марксовата школа няма практически-организационен характер? Марксизмът, научният социализъм, затова е велико учение, че дава и практически-организационните средства за възтържествуването му. Ако от марксизма отнемем научните практически-организационни средства, тогава няма да остане марксизъм, няма да се нарича той научен социализъм. Научният социализъм се отличава от анархизма, от утопичния социализъм и т. н. и с това още, че има научен практически-организационен характер. Така щото съжаленията на г. Прокопиева в дадения случай са съвсем напразни.

По-горе казах, че марксистите смятат *„освобождението на работниците дело на самите работници“*. С други думи, това ще рече: освободението на работната класа *никой друг не може да го извърши* освен самата работна класа. Това Марксово учение е известно и под тая форма: всички преобразования у един народ трябва да стават *„отдолу нагоре“*. С други думи, това ще рече: преобразованията в народния живот тогава са трайни и полезни за народа, когато стават със съзнателното участие на народа и се искат от него. Всичко това се изказва още по-кратко така: *всичко за народа и всичко чрез народа*, сир. *освобождението на народа трябва да бъде дело на самия народ*. Но г. Прокопиев ни проповядва тъкмо обратното: *всичко за народа, но не чрез народа*. Впрочем, той тук се явява съвършено последователен на своя учител г. В. В., който казва, че „цар-батушка“ ще организува производството в Русия и ще осъществи руско-народно-самобитните задачи. Г. Прокопиев наместо „цар-батушка“ туря „цар-интелигенция“. Според г. Прокопиев излиза, че „интелигенцията“ е всичко и че от нея трябва да се очаква спасението на народите. За да потвърди това, г. Прокопиев вика на помощ всемирната история и частно Румъния. Но какво потвърждава историята? Тъкмо обратното на това, що се мъчи да ни доказва г. Прокопиев. И наистина, всемирната история нигде не ни говори, че „интелигенцията“ със своите си сили е направила някакви исторически преврати. Даже нещо повече: тя ни доказва, че даже

буржоазията сама, без помощта на работната класа, никога нищо не е можала да спечели. И марксистите не осъждат работната класа, че е помагала на буржоазията в борбата ѝ против старите реакционни класи и наредби. Напротив, марксистите казват на работниците да се организират в отделна самостоятелна „работническа партия на бъдещето“ и да се борят в името на своите интереси заедно с буржоазията против старите и реакционни партии, като не забравят подир победата над реакционните класи да се борят и против буржоазията, която всякога е искала да държи работната класа в подчинение и да я експлоатира. Това ни говори всемирната история и така разбират марксистите ролята на работната класа в историята. *Историята*, казват марксистите, е история на борбата на класите, а не на „интелигенцията“ за възтържествуванието на „хуманността и справедливостта“. Колкото за Румъния, ще забележа само, че в нея свободата е трайна по същата причина, по която във Франция има република и е трайно републиканското управление. Кой създаде и поддържа републиката във Франция? Интелигенцията ли? Ако г. Прокопиев нарича „интелигенция“ цялата буржоазна класа, тогава съм съгласен, че „интелигенцията“ наистина е извършила нещо в историята, но и в този случай тя го е извършила пак с помощта на работната класа. Та и в Румъния свободата се държи, защото я иска буржоазната класа. Впрочем, в Румъния, както и навсякъде, днес свободата се поддържа не само от буржоазната интелигенция, но така също и от социалистическите партии и от съзнателните работници. Както и да е, а в сегашно време „интелигенцията“ се дели на *социалисти и буржоа*. И едната, и другата са дотолкова силни и имат дотолкова значение, доколкото се явяват представители на тия или ония класови интереси, доколкото сливат своите интереси с интересите на тая или оная обществена класа. Вън от обществените класи „интелигенцията“ е безсилна. Нека обясним това с един пример. В Русия „интелигенцията“ смяташе себе си за такава една самостоятелна сила, която, организирана в отделна партия „Народной Воли“, мислеше с *терор* да дезорганизира руския деспотизъм, да грабне властта и да прогласи с прикази социализма. Опитва се херойски да достигне целта си, но какво излезе? Деспотизмът в Русия и досега благополучно царства. Руските, пък и всички

други социалдемократи смятат, че по такъв начин не стават преврати в живота на народите. За да се махне абсолютизмът в Русия, трябва интересите на руската буржоазия да дойдат в противоречие с абсолютизма и буржоазията да поиска да вземе управлението на държавата в ръцете си. Но за това пък е необходима помощта на някоя друга по-съществена обществена сила, а не „интелигенцията“. Такава по-съществена сила е работната класа. Нещо повече даже: движението на работната класа може по-скоро да увлече в пътя на революцията и самата буржоазия. Но във всеки случай само двете тия класи могат да свалят абсолютизма. „Интелигенцията“ не може това да направи и не може да го направи. Но тя в редовете на тия класи може да бъде полезна. При това, буржоазната „интелигенция“ ще се бори в името на интересите на буржоазната класа, а социалистическата „интелигенция“ ще се бори под знамето и в интересите на „работническата социалистическа партия на бъдещето“. Пита се, за коя „интелигенция“ ни говори г. Прокопиев?

Той ни говори не за определена „интелигенция“, а изобщо за „интелигенция“. Г. Прокопиев иска да събуди чувствата на „хуманността и справедливостта“ на тая „интелигенция“, която в името на тия чувства да иска запрещението на женския и детския труд у нас! От кого ще иска тя това запрещение? От нашата буржоазия, нали? Ами ако нашата буржоазия попита тая „интелигенция“: позволи ми ти, мила интелигенцийо, да те питам, кой те упълномощава да искаш ти запрещението на женския и детския труд? Тогава? — Тогава искачът г. Прокопиев и казва: упълномощават ме „хуманността и справедливостта“... Чакай, любезний приятелю, г. Прокопиев, да те питам: чел ли си ти приказката на Щедрин за Карас-идеалист? Ако не си я чел, съветвам те по-напред да я прочетеш, а че сетне... Виждам, че ти си бил по-наивен, по-простодушен от Карас-идеалист... Тогава, г. Прокопиев, какво ще прави вашата „интелигенция“? Колко време става като буржоазията чува все за „хуманност и справедливост“, пък не ще и да знае, пък си гледа своите интереси, пък и сама обича да поприказва сегиз-тогиз за „хуманност и справедливост“! Пита се, какво остава да прави „интелигенцията“ при такова отношение на буржоазията към „хуманността и справедливостта“? Остава да „грабне властта“ от ръцете на буржоазията,

да прегърне бланкизма, анархизма и т. н. Друго не ѝ остава, защото г. Прокопиев намира за *несвоевременно* да се занимава тя с марксизма. Ах, да, г. Прокопиев казва, че „интелигенцията“ ще отваря вечерни и неделни училища, ще „учи народа“, ще го „просвещава“. Но в какво ще го просвещава? Да говори на народа за „хуманност и справедливост“, народът ще ѝ се изсмее в очите, пък може и да ѝ плюне в лицето, като каже: за „хуманност и справедливост“ ми приказваш ти, иди кажи на тях, които постъпват с мене „нехуманно и несправедливо“! Ти ми кажи как да се направи да няма „нехуманности и несправедливости“! Тогава, г. Прокопиев? Тогава, разбира се, вашата „интелигенция“ или трябва да се откаже от всичко и да сгърне ръце, или *пък* трябва да се залови за „грабване на властта“, за анархизма и т. н. Защото друго не ѝ остава; пред нея стои такъв избор: или да се откаже от „хуманността и справедливостта“, или да прегърне анархизма, или пък да дири спасение у марксизма. Но г. Прокопиев марксизма смята за „несвоевременно и неплодотворно“ дело. Дето ще каже, за „интелигенцията“ остава — или да сгърне ръце, или да прегърне бланкизма, анархизма и т. н. Ето от това ний, българските социалдемократи, предупреждаваме нашата „интелигенция“. Защото увличанието от „хуманност и справедливост“ и други такива *неопределени фрази* фатално водят или към разочарование, или към твърде безполезни и даже вредни опити. Затова ний всякога най-горещо ще препоръчваме научните средства за възтържествуването на „хуманността и справедливостта“. *А такива научни средства дава само марксизмът, само научният социализъм.*

На свършване ще забележим още следующето. Г. Прокопиев казва, че българските социалдемократи не знаели българския живот и че за положението на нашите занаятчийски съдили по книжките. Да ни казва това някой друг, иди-дойди. Но г. Прокопиев това да ни казва, ето кое е чудното. И от какво съди г. Прокопиев, че българските социалдемократи не знаели българския живот? От това, че не му обадили колко е българският пролетариат! Да се чуди ли човек или да се смее! Колкото се отнася до положението на нашите работници и занаятчийски, българските социалдемократи констатираха факта, че то е твърде лошо. Да говори човек, че българските социал-

демократи, като констатираят този факт, изучават положението на занаятчиите-работници по книжките, това ще рече да не признава, че е лошо положението на занаятчиите. А да не признава, че това положение е лошо, ще рече съвсем, положително съвсем да не знае положението на нашите занаятчии. Между това е факт, в който няма никакво съмнение, че нашите занаятчии се държат само с това, че продължават безмерно работния ден и с чрезмерна експлоатация на калфите и чираците. А пък колкото до това, какво ще направят българските социалдемократи с работниците-занаятчии, които повечето водят един мизерен живот, напразно се е загрижил г. Прокопиев, това е работа на социалдемократите.

С това свършвам отговора си. Мисля, че дадох изяснение на всички въпроси, които имат принципиално значение. Г. Прокопиев наместо изяснение на въпроса впусна се в „разбор“ на моята брошура. Да говоря повече от това, що казах за „разбора“ му, смятам го за излишно. Защото всичко останало в „разбора“ му го смятам за плод на „раздразнените страсти“ на г. Прокопиева. Впрочем, ако се яви нужда да се направят още други принципиални изяснения, мога да се повърна. Готов съм с удоволствие да отговарям на г. Прокопиева, но със следующите условия: че той няма да се сърди и да прибегва до „раздразнените си страсти“; че той няма да се премята от един въпрос на други, а ще опровергава нашите мнения; че той по-добре ще изучи марксизма, сир. научния социализъм, и че той няма да „изяснява въпроса“ с такава голяма небрежност и нелюбов към самия въпрос, както е постъпвал досега, а ще се въодушеви с повече искрено желание наистина да бъде полезен на социалистическото дело у нас и ще се отнася с повече любов към него, което, за съжаление, съвсем липсва у г. Прокопиева. Без пазение на тия условия, излиза не изяснение на въпроса, а наистина „гола полемическа борба“, която е съвсем безплодна и която може само да отвлича умовете от плодотворната деятелност, както справедливо забеляза редакцията на „Ден“. Но при пазението на приведените условия готов съм да отговарям на г. Прокопиева с удоволствие и всякога.

Д. Братанов

(Сп. „Ден“, год. I, кн. 11—12 от 1891 г.)

МАРКСИСТИТЕ, ИЛИ СОЦИАЛДЕМОКРАТИТЕ, И Г. ПРОКОПИЕВ

Тъкмо се питахме свърши ли г. Прокопиев своя поход против марксистите, или социалдемократите. Защото той свършва своите писма своеобразно. Мислиш, че свърши вече, а гледаш, турил „следва“ и се спира и мълчи. Така да се каже, скрива се зад „следва“ като зад окоп и чака врага да го нападне неочаквано. Има си причини, че г. Прокопиев прибягва до такива военни хитрини. Но *авторитетният* г. П. Габе дойде да ни разреши съмненията; той ни обажда, че г. Прокопиев свърши своя славен поход. Облегнати на *авторитетните* думи на г. П. Габе, решихме се, без да гледаме на това, че в последното писмо на г. Прокопиева стои „следва“, да дадем един отговор, може би вече наистина последен.

Г-н Прокопиев най-сетне „договорился до чортиков“, както казват русите. Той захвана своя поход против марксизма с един голям апломб, в който ясно се виждаше едно надуто пренебрежение и към учението на Маркса, и към българските читатели, свойствено само на предвзетите школници, а не на сериозен човек. Но още по-достойно той свърши своя поход. Свърши го с клевети против марксистите или социалдемократите.

На школническата предвзетост на г. Прокопиева ний отговорихме с ред от цитати и дълги цифри. Г. Прокопиев в последното си писмо обявява, че социалдемократите за някакви си „практически цели“, за „теории и принципи“ изкривявали истината и подвеждали фактите под своите теории. Бебел пише съчинение, основано на факти, събрани от много учени, и на официални статистически данни, което съчинение се превежда и на чуждите язици. Г. Прокопиев обявява, че Бебел не разбирал работите и че подвеждал фактите под своите теории, сир. умишлено изкривявал истината. Жул Гед излага учението на Маркса така, както го изповядва

всички марксисти или социалдемократи, в едно дружество на социалните и политическите науки, пред много голяма и учена публика, под председателството на белгийския сенатор Монтефиоре, и неговото изложение се цитира от всички вестници, буржоазни и социалистически, и се признава за високо талантливо. Г. Прокопиев обявява, че Гед изкривявал истината и подвеждал фактите под своите теории. Социологът професора Летурно доказва, че земята се концентрира, а професор Шмолер доказва, че американското капиталистическо земеделско производство вътре в 20—30 години съвсем ще съсипе дребното земледелие и ще унищожи селското съсловие и т. н. и т. н. Г. Прокопиев всичко това обявява за изкривяване на истината заради „практически цели“, за „принципи и теории“. Социалдемократите потвърждават учението на Маркса с факти, с официални статистически данни, със самата действителност, без нищо буквално да измислят, а г. Прокопиев обявява, че те съчинявали и лъжели! Смело, г. Прокопиев! Но в същото време това е и една смела клевета.

Разбира се, че за такъв човек като г. Прокопиев, който туря по-високо от истината своето докачено честолюбие, произлязло от изобличението му в незнание на въпросите, за които се е взел да говори с такъв апломб — за него марксизмът не е научен социализъм, не е наука. На такъв човек с каквито несъмнени доказателства и факти и да му доказваш, че бялото не е черно, е напразно; никога няма да го убедиш. Г. Прокопиев избягва разрешението на всеки въпрос, който може да обясни на читателите истината. Така той, като се ограничи да хвърли няколко безсъвестни клевети върху марксистите, свършва с това, че марксизмът не е наука. Г. Прокопиев трябваше да обясни какво той разбира под думата „наука“. Защото както всеки семинарист знае, наука се казва всяко учение, което се потвърждава с факти, с несъмнени данни от действителността. Марксовото учение за законите на съвременното капиталистическо производство, че те водят към концентрация на всички производителни средства в ръцете на неколцина и към съсипването на отделните самостоятелни производители, се потвърждава из ден в ден с по-поразителни факти. Марксистите или социалдемократите само указват на тия

факти, които ги дава действителността и които ги събира статистиката. Защо тогава Марксовото учение да не е наука, да не е научно? Защо марксизмът да не е научен социализъм? Защо *опитите*, които се правят в областта на техниката, резултатите от които *опити* не са още точно известни, да са научни, а едно учение, което се потвърждава с милиони факти, да не е научно? В обяснението на г. Прокопиева, кое е научно и кое е ненаучно, има всичко, но няма нищо общо с истината.

Мненията на известни специалисти по дадения въпрос, на професори и икономисти марксисти, с подкрепени официални статистически данни, приведени от нас в предидущите отговори, г. Прокопиев иде сега да ги опровергава с данни, почерпнати от него из една статия¹⁶ на „В. Европы“ за начина, според който експлоатират земята руските едри землевладелци на някои места в Русия. Данните, които ни привежда г. Прокопиев от тая статия, доказват само противното на това, що иска да докаже той. Ний няма да се занимаваме тука с начините, според които експлоатират своята земя големите руски землевладелци. Ще споменем само това, че причината за прибягване до тия начини на експлоатация земята може би да се крие в голямата конкуренция на машинното капиталистическо земеделско производство. Професор Шмолер казва, че последното производство убива с своята конкуренция не само дребните земледелци, но и едрите, които не обработват земята с машини и не вземат пред очи законите на конкуренцията. Г. Прокопиев се мъчи да опровергае тия доводи на знаменитите икономисти с данни от една журнална статия, данни които говорят съвсем противното на това, що говори той. Защо г. Прокопиев не възрази с тия данни на руските социалдемократи, а иде да *угощава* с тях българските читатели?

Няколко пъти споменахме вече, че г. Прокопиев гледа на работите като същи *метафизик*. Наистина, той знае, че следствията от своя страна стават причина на нови следствия. Но причината на първите следствия за него не съществува. Да обясним това с пример. Така, той причината за отпадването на дребните занаятчии, земледелци и търговци, за уголемението на сиромашията, вижда в милитаризма, в скъпо плащаното чиновничество,

в полицейщината и т. н. Не ще и дума, че милитаризмът полицейщината и такива други учреждения съсипват населението, претоварват го с излишни разноски и тежоби. Но милитаризмът и полицейщината са следствие от друга причина. Коя е тая причина? Очевидно е, че тая причина са съвременните икономически отношения. Додето съществуват съвременните икономически отношения с частната собственост, с продажбата и купувачието, с печалбата, със стоките и с всички такива учреждения, дотогава народите ще бъдат принудени да правят разноски за поддържане на милитаризма и полицейщината. Додето съществуват сегашните икономически наредби, дотогава заинтересуваните в тяхното съществуване ще накарат всички други да плащат за поддържане на милитаризма, на полицейщината и на чиновничеството. Пак повтаряме, че те редом с другото спомагат за осиромашаванието (но не и за съсипванието на дребното производство) на народа; но те са следствия от една икономическа причина, от икономическите наредби.

Г. Прокопиев не в такава свързка разгледва явленията. Той смята за главна причина на всички злини политическите условия, милитаризма, полицейщината, чиновничеството — бюрократизма, когато те са следствие на известни икономически условия. Той, като говори за нашите работи, е наклонен всички злини да ги припише на политическите условия. Даже причината за пропаданието на нашето дребно земледелие той вижда само в политическите условия. Ний доказвахме с много примери какви икономически причини влияят за отпадванието на нашето земледелие. Но за Прокопиева всички наши доказателства са „бездоказателни“ и не смее да ги опровергава. Между това, че отпадванието на нашето дребно земледелие, както и на занаятите и на дребната търговия, не зависи от политическите условия, а от външната конкуренция, се констатира и от самите изложения на нашите окр. управители. Така например, русенският окр. управител, като говори за причините на упадъка на търговията и на занаятите, между другото причината за незавидното положение на земеделческото население намира в „силната конкуренция на американските и руските храни“. Същото се потвърждава и от свищовския

и шумненския окр. управители*. Така щото конкуренцията на външните и главно на американските храни, които вече са продукт на машинната обработка, съсипват и нашето земледелие. Разбира се, че политическите условия като едно звено от системата на съвременните социални отношения, влияят неразривно с тая система за съсипването на дребното производство.

Като разгледва политическите учреждения не в свързка и зависимост от икономическите, г. Прокопиев оклеветява марксистите, или социалдемократите, в жестокосърдие. Той смята *милосърдно*, когато човек се бори само против политическите учреждения, без да закача икономическите, или независимо от тях. Марксистите или социалдемократите не искат да се турят в смешното положение на Дон Кихота, на което се турят Прокопиевци. Марксистите, или социалдемократите, като вземат предвид, че политическите учреждения са надстройка над икономическите, борят се за отмахването на икономическите наредби. Но тия или ония икономически наредби създават известни класи, които се борят. А всяка класова борба е политическа, за власт. Защото, който разполага с властта, той нарежда икономическите наредби и съгласно с тях и политическите учреждения. Освен това г. Прокопиев оклеветява марксистите или социалдемократите в жестокосърдие, защото признавали факта, че капиталистическото производство съсипва самостоятелните производители и не се борили за спазването на дребното производство. Марксистите — пък не само те, но и буржоазните икономисти — признават, че дребното производство е едно неразвито икономическо състояние, което не може да развие производителните сили. По тая естествена причина то се съсипва и се замества с капиталистическото, което, както е известно, развива производителните сили дотам, щото най-подир и то не може да ги побере в себе си. Най-сетне и то отстъпва място на нови, по-високи форми. Марксистите смятат за неплодотворно да се борят за едни икономически форми, повръщането на които е невъзможно и които не могат да развият всички производителни сили,

* Сведения по икономическото състояние на България, стр 120, 124.

каквото е дребното производство. Марксистите се борят против капиталистическите наредби за по-високи, при които производителните сили на обществото могат да намерят най-широко развитие. А такива наредби са според социалдемократите социалистическите.

Но тука г. Прокопиев се провиква: това са догмати. И за да обори тия „догмати“, той прави въздушни кули за възвръщанието на човечеството към дребното производство чрез прилаганието на електрическата сила. *Предполагало* се, казва той, в Женева, на реката Рона, да направят force motrice, която *нак се предполага* да се експлоатира от различните занаяти и заведения в града Женева. Същото се *предполагало* и в Лион. При това ни убеждава г. Прокопиев, че вече се е *съставила компания от предприемачи за направата на force motrice*. Така щото излиза според г. Прокопиева, че благодарение на force motrice човек може да си седи дома, например в Т. Пазарджик, а *компанията от предприемачи* може да му предаде електрическата сила от Рона, та да си работи със свои машини каквото ще. С една дума, г. Прокопиев пророкува на човечеството пълно повръщание към дребното производство. Обаче ний вярваме, че за щастие човечеството никога няма да оглупее до такава степен, щото да работи вече съвсем несъгласно със законите на социалната икономия.

Впрочем, без да вземаме смелостта на г. Прокопиева да пророкуваме с предположения за бъдещото повръщание към дребното производство, нека споменем, че force motrice при сегашните икономически отношения няма да спре съсипванието на дребните производители. Тя още повече ще ги съсипе и по-скоро ще докара човечеството към социализма*. Защото, както ни обажда г. Прокопиев, тая сила се експлоатира от *една компания предприемачи*. Тая последната ще експлоатира занаятчийниците, а занаятчийниците — своите работници. Освен това, при сегашните икономически наредби, който първи приложи force motrice, той ще съсипе всички други. Сетне, прилаганието на force motrice още повече ще препълни пазарите със стоки. И при пър-

* Какво мислят социалдемократите върху този въпрос се говори в първата статия на тая книга. — Ред.

вото препълване на пазарите няма нищо да остане от дребните занаятчии с *force motrice* и т. н. и т. н. Излиза съвършено противоположно на въздушните кули, които прави с *force motrice* г. Прокопиев и които ни ги препоръчва за чисто „научни“. Да, г. Прокопиев, при сегашните наредби всякакви *force motrice*, както и всяко усъвършенствувание в производството е нещастие за най-голямата част от народите. И това не е догмат на марксистите, а се признава от всички малко-много образувани и добросъвестни хора.

Г. Прокопиев не признава и класовата борба в историята. Съжаляваме, че той не удостои българските читатели със своите умни обяснения по този въпрос. Карл Маркс и Фридрих Енгелс казват: че историята на човечеството, с изключение на първобитните времена, е борба на класите. Г. Прокопиев, за да обори тяхното мнение привежда сръбско-българската война. Къде е тука класовата борба? — се провиква той. На такъв оригинален аргумент остава само „развести руками“ — да се чудиш. Но и в този случай г. Прокопиев смесва класовата борба с борбата на едни и същи класи — с войните. Въпросът излиза друг — от кои причини днес стават войните? Г. Прокопиев, не ще и дума, че причина на войните смята пак политиката. Причината на сръбско-българската война той бездруго смята държавния режим на бившия крал Милан. Но ако да анализираме всички обстоятелства, които са предизвикали тази война, ще видим, че тя е побутната от срещата на Балканския полуостров интересите на няколко различни капиталистически държави. Ще рече, и тука първа роля играе икономиката; тя е основата на съвременната политика, с каквито съзнателни или несъзнателни цели да се прикрива тя.

Впрочем г. Прокопиев не признава, че икономиката управлява света. И това той смята за догмат на марксистите. В това отношение той пак прави едно непростително смешение на понятията. Още философ Вико е казал, че света управляват вещите, а не идеите. Но това е било казано твърде отдавна. Сега марксистите или социалдемократите (както и мнозина вече съвременни философи) казват, че идеите са отражение на окръжаващото в главите на човеците, а не окръжаващото е отражение

на идеите, които по-напред мислеха, че са се намирали готови в главите на хората. Това сега е такава несъмнителна истина, която се потвърждава и от естествените науки, и от историята. Тука работата се касае до въпроса за произхождението, за образуването на идеите в главите на хората. Когато марксистите или социалдемократите казват, че идеите се зараждат в главите на хората под влиянието на материалните условия, те никога с това не са утвърждавали, че идеите или *знанията*, както прибавя г. Прокопиев, нямат никакво значение в развитието на човечеството. Самата деятелност, самият живот и самата програма на социалдемократите опровергават клеветите на г. Прокопиева против марксистите.

• Социалдемократите никога не са отричали значението на идеите и на знанията, а само обясняват, че тия или ония идеи, които господаруват в дадено време, отговарят на материалните условия, в които живеят хората. Уат се яви в края на 18 в., и не можеше да се яви в края на 14 или 15 в. по тая проста причина, че нямаше за това *материални условия*. При това неговият *ум*, колкото голям и да е бил, никога не би направил това, що е направил, ако да е бил един земеделец, а не един работник *механик*. И колко *големи умове* се затъпяват среди материалните условия на земеделския живот, които при други *материални условия* могат да направят кой знай какви големи изнамервания! Лаплас и Дарвин не можаха да се явят в 17 в. и не би никога създали своите теории, ако да бяха живели при други условия и т. н. Когато марксистите говорят за материални условия, Прокопиевци разбират, че думата била за хляб и месо за стомаха. Очевиден вздор! Празният стомах, няманието на хляб и месо туря човека в такова положение, щото лесно да разбира едно учение, което е лек за неговите болки, което му показва начина, как стомахът да бъде всякога пълен. Но идеята за научния социализъм, или марксизма, не се яви в началото на тоя век, а къде средата му, защото по-напред нямаше материални условия. Така щото думата „материални условия“ у марксистите има едно твърде широко значение. За доказателства, че материалните условия, при които живее човек, създават в главата и съответствени идеи, не трябва да отиваме твърде далече. Нека вземем един по-конкретен

пример. Да вземем например г. П. Габе. Тоя последният както е известно, е земеделец. Това занятие кара г. П. Габе, първо, като земеделец, да се занимава главно със земеделческите въпроси. Тия въпроси, както се вижда, пълнят главата на г. П. Габе. С тях ляга, с тях става. Второ, г. П. Габе, като земеделец, на шията на когото виси десетъчната система като „жернов камък“, разрешението на социалния въпрос у нас едва ли не вижда в отмахването на *номонето*¹⁷. Може ли да бъде съмнение, че *материалните условия*, при които живее човек, създават в главата му и известни господствующи идеи. Да мислим другояче, ще рече да се съгласим с бабите, които казват, че така е било писано на г. П. Габе, щото да се вълнува главно от земеделческите въпроси и да воюва против номонето в България.

Г. Прокопиев като *знаменит учен мъж*, който е *направил велики научни истини*, не признава великата материалистическа система. Та затова той пак хвърля клевети върху социалдемократите. Според него излиза, че марксистите не дават никакво значение на „интелигенцията“. Очевидна клевета. Защото цялата деятелност на марксистите се състои в това, щото да направят цял народ съзнателен, да го възпитат политически, умствено и нравствено, сир. да го направят интелигентен. Г-н Прокопиев смесва това с друг въпрос. Маркс казва, че само пролетариатът може да извърши *радикалната революция*. Марксистите казват, че една група идеолози, сир. „интелигенцията“, не може да направи без пролетариата никаква радикална революция. Собствено това показва историята, а марксистите само констатират тоя факт и го втълпяват в умовете на човеците. Марксистите не могат да не признават, че значението на интелигенцията е да приготви материалната сила, която ще провъзгласи радикалната революция, но и толкова. „Интелигенцията“ сама по себе си не може да съставлява самостоятелна материална сила. Тя е сила, доколкото тя се туря на почвата на класовата борба. И на тая почва тя е силна, тя е плодотворна и революционна. Но във от нея тя е една безсилна група от идеолози. Така щото марксистите не отричат значението на „интелигенцията“, както не отричат и влиянието на идеите, на знанията върху човеците и историческия процес. Напротив, те именно им придават голямо значение.

От това вавилонско смешение на нещата в главата на г. Прокопиева излиза, че той приписва на социалдемократите стремления, които те ги нямат. Така, той казва, че социалдемократите се стремили да организират едно ядро от съзнателното меншество, което щяло да вземе властта и да наложи своята воля на множеството. Какво изопачаване на истината! Наистина, социалдемократите организират съзнателните работници в социалдемократически партии. Но целта им не е да вземат властта чрез една малцина и да наложат волята си на множеството. Социалдемократите наистина имат за цел да изскубнат властта на буржоазията, но не с грабването ѝ от едно организирано меншество, а чрез множеството си в народните събрания. Очевидно е, че за това трябва множеството да гласува за социалдемократите. А кога то може да гласува за тях? Не ще и дума, че когато е с тях, сир. когато народът влиза в състава на социалдемократическата партия. Всичките старания на социалдемократическите партии са насочени да привлекат на своя страна множеството на народите, да го направят съзнателно, и то, а не малцинството, да вземе властта в ръцете си. В това отношение ядрото или организирането на съзнателните работници в една социалдемократическа партия е първата най-важна задача на всеки марксист. Само съзнателният и организираният пролетариат може да повлече подире си както всички сиромаси, които създава „естествената сиромашия“, така и всички други работници, които създава капиталистическото производство, за освобождение на цялото общество от злините, които из ден в ден го налягат. Но затова е необходимо организирането на съзнателно ядро. Колкото е по-голямо това ядро, толкова по-добре, разбира се. Но очевидно е, че организирането на това ядро не може да се тури в зависимост от определено количество. В някои страни това ядро се състои от стотини хиляди, а в други от три, десет хиляди души. Това зависи от числеността на народа и от икономическото му развитие. Социалдемократите на основание законите на сегашното капиталистическо производство, които пред очите ни се потвърдяват, признават, че богатствата из ден в ден повече се концентрират в ръцете на една шепа, а сиромашията расте, мно-

жеството стават сиромаси. С това числото на елементите, които могат да влезнат в състава на социалната демокрация, из ден в ден расте. У нас елементите за организиране на ядрото на социалдемократическата партия съществуват. Такива са фабричните работници в 252 фабрики, предимно — тъкарни, бръшнарни, спиртни и тютюневи. Такива са и работниците словослагатели, такива са и работниците в 175 чифлика, такива са и околр 20,000 работници в занаятчийските работилници. Но те нямат съзнание. И ето тая е, според нас, задачата на „интелигентите“, вместо да си въображават, че те без народа, без материална организирана сила могат да направят някакви преобразования в полза на народа. А числото на елементите за социалната демокрация ще расте и у нас из ден в ден.

Г. Прокопиев, като възражава върху тоя пункт, намира някакви противоречия в нашия отговор. Ние казахме, че дето „интелигенцията“ не си е въображавала себе за сила, която със собствените си сили е извършвала социални преврати в живота; дето тя не е сгръщала ръце и не е очаквала да порасте пролетариата до стотини хиляди, а е посрещала, така да кажем, злото и още от началото му е дирила средство за отмахването му — е организирала работническото ядро, — там социалната демокрация е силна. В тия ни думи г. Прокопиев намира някакви противоречия с материалистическите принципи. Всъщност противоречия има, но само в главата на г. Прокопиева. Както казахме по-горе, г. Прокопиев смесва материалистическото обяснение за произхождението на идеите в главите на хората с причините, от които е зависело напредването в организацията на пролетариата. Те са две неща съвсем различни. Но г. Прокопиев смесва тия две различни неща, както той смесва и много други.

Така той смесваше пролетариата с „обединените работници“ от фабриките. Г-н Прокопиев в последното си писмо се извъртва от погрешното си гледище, като казва, че като говорил за „фабричните работници“, имал пред очи да характеризира производството. Очевидно е, че това е извъртване. Защото, както се каза в статията „Марксизмът, или научният социализъм“, г. Прокопиев ни проповядва „теорията“ на своя учител,

реакционерът г. В. В. А според последния, щом капитализмът не обединява механически работниците, няма почва за него. Г. В. В. много погрешно, или по-вярно, много опako тълкува думите на марксистите, когато казва, че капиталистическото производство организира и дисциплинира работниците. Г. В. В. тълкува това не в общ смисъл, а в частен. Според него, щом в една фабрика няма механически обединени стотини хиляди работници, тогава няма капиталистическо производство, няма почва за капитализма. Очевидно е, че това е абсурд или нарочно изопачаване на работата. Работата е там, че фабричното производство, като туря стотини хиляди работници в еднакво положение с еднакви желания и стремления, с еднакви страдания и болки, *обединява* ги не механически във всяка фабрика, а, така да кажем, морално. Сетне в една фабрика, колкото малко и да са работниците, те се дисциплинират. Във фабриките едни работници влизат, други излизат, но всички, които влизат във фабриката, се подлагат на една и съща дисциплина. Така разбират марксистите обединяващото значение на капиталистическото производство. Но не така го разбира г. В. В., не така го разбира и неговият достоен ученик г. Прокопиев. Естествено подир това, че г. Прокопиев своето неразбиране приписва на някакви противоречия в нашите думи.

Като излиза от това погрешно тълкуване на обединяващото и дисциплинируващото значение на капиталистическия начин на производството, г. Прокопиев, разбира се, не вижда никакво механическо обединение на работниците от нашите фабрики. Впрочем, той в последното си писмо вече отрича, че капитализмът може да се развие у нас. Защото според него нямало пазари за нашите стоки. Но самите факти опровергават г. Прокопиева. Самият факт, че у нас фабриките се умножават, показва, че има пазари за нашите стоки. Сетне, официалната статистика ни показва, че нашите стоки намират пазари. Но г. Прокопиев не само не знае нашия живот, но и не се интересува да го изучава, а само проповядва готовите и несъстоятелните мнения на г. В. В.

Колко голямо ще бъде развитието на нашата индустрия в бъдеще, не може да се предвиди. Ние констатираме само това, което виждаме. А виждаме, че тя в

последно време напредна доста много. Бъдещото ѝ развитие зависи твърде много от държавната икономическа политика. Заинтересуваните фабриканти, едрите търговци и предприемачите, както показват заявленията им в последната сесия на Народното събрание, вече влияят върху направлението на нашата държавна политика. Ний няма да се спираме тука върху всички други обстоятелства, които правят възможно появяването на нашите стоки на външния пазар и за ползата от това за социализма. Това би ни завело твърде далеч и би уголемило размерите на статията. Но от казаното е ясно, че пророчуванията на г. Прокопиева за невъзможността да се развива България индустриално на нищо не се основават.

На свършек да кажем няколко думи върху писмото на г. П. Габе. Той има нещастieto да напише нещо по „земледелческия въпрос“ и тук-таме да бъде цитиран. Та от това той си въобрази себе си за един голям авторитет в нашата *проста* България. И наистина, с каква голяма авторитетност и с какъв покровителствен тон излезе г. П. Габе в защита на г. Прокопиева. Г. П. Габе покровителствено обявява, че взима под своя заштита г. Прокопиева и всемилостивейше одобрява стореното от него. Не можеше ли, г. Прокопиев, да се мине без такова всемилостивейше одобрение от г. П. Габе? Очевидно е, че не можеше, макар последният и всемилостивейше да похвали ума и полемическите способности на г. Прокопиева.

Но с какво пък г. П. Габе оборва марксистите? С думите на „знаменития социолог“ г. Тарасов и с едно писмо на Карла Маркса, о което руските терористи се бяха уловили като утопающия се за сламката. За знаменитостта на г. Тарасова като социолог пръв път чуваме от г. П. Габе. Той и тука всемилостивейше благоизволи да произведе г. Тарасов в „знаменит социолог“ и, чини ни се, по бележките му към популяризацията на икономическите учения на Карла Маркса от К. Кауцки и по една или две статии във вестник „Народной Воли“. Както и да било, но тоя „знаменит социолог“ нищо знаменито досега не е открил.

Колкото за писмото¹⁸ на Карл-Маркса, за което споменува г. П. Габе, може да се каже само следующето. В това писмо Маркс, като прави някакви важни възра-

жения на Н. Михайловски по повод на неговата статия : „Карл Маркс перед судом г. Жуковскогo“, съвсем не отрича приложимостта на законите на капиталистическото производство към всяка една страна, а, напротив, ги потвърждава. Маркс и в това писмо казва, че щом едно общество встъпи в пътя на капиталистическото производство, неизбежно се подчинява то на законите на това производство. Всичката работа е там. И никой от марксистите повече не говори, поне ний повече не говорихме. Както и да било, но и руската действителност дойде да потвърди думите на Маркса и Фридриха Енгелса, изказани още в 1847 г. α в „Манифеста на комунистическата партия“, че съвременното капиталистическо производство подчинява всички народи, даже най-закъснелите, на своите закони. Същото потвърждава и нашата действителност. А съвременната колониална политика на европейските държави не оставя никакво съмнение в истинността на изказаните от Маркса и Фридриха Енгелса възгледи. А едни възгледи, които се потвърждават от действителността, няма какво да се претълкуват и другояче да се обясняват, както искат г. Прокопиев и г. П. Габе.

Още две думи. Редакторите на „Лъча“ не се осветлиха от писмото на г. Прокопиева. Затова, вижда се, те поканиха г. П. Габе да ги осветли. И г. П. Габе благоизволи да приеме тяхната покана. Сега, пита се, осветлиха ли се г-да редакторите на „Лъча“ и в каква степен? Имат думата те.

Д. Братанов

(Сп. „Ден“. год. II, кн. 3—4 от 1892 год.)

α Благоев има предвид очевидно годината на написването, а не издаването на манифеста. — Б. ред.

ИЗ ЖИВОТА И ЛИТЕРАТУРАТА

„Новото направление в историческата наука (научен сборник)“, прев. Г. Бакалов.—Велинов, или Деборов, и неговата статия „Изживяване на историческия материализъм“. — Идеалистическото и материалистическото разбиране на историята. — Жорес и Лафарг и тяхното различие. — Лабриола и Каменски и тяхното разногласие. — Велинов, или Деборов, неговите сплуквания, неговото разбиране и неговото утешение.

Новото направление в историческата наука е един сборник от пет статии, които се касаят до един и същи въпрос—до материалистическото разбиране на историята. В четирите се обяснява материалистическото разбиране (статии на Н. Каменски и П. Лафарг), или с него се обясняват ролята на личността в историята (статията на А. Кирсанов) и произхождението и образуването на идеологиите в зависимост от обществените отношения (статията на П. Маслов). Само едната от тях, а именно статията на Жан Жореса, представлява едно опитване да съедини материализма и идеализма в разбирането на историята. По повод на този сборник сътрудникът на сп. „Мисъл“ П. Велинов написа в 1-та му книга от тази година една статия под гръмкото, но, както ще видим, съвършено несъгласно с истината название: „Изживяване на историческия материализъм“. Както се вижда от заглавието на статията, П. Велинов се мъчи в нея да изкара, че историческият материализъм е изживял своето време и че „последната цел както на философията, тъй и на историческата наука“ било „примирението на материализма с идеализма“. На стр. 86 той казва: „Целта на тая статия ще бъде постигната, ако тя убеди читателя, че в Европа захващат да се отнасят критически към историческия материализъм не само противниците на неговото практическо последствие—социализма, но и най-горещи социалисти. Нещо повече: колкото по-много се разпространи Марксовата хипотеза, колкото повече умове я приемат, толкова повече тя ще се подхвъргне на критика.“ Такава е целта на П. Велинов — да убеди читателя, че вече *захващат* да се отнасят критически към историческия материализъм. Да видим доколко, как и с какво той убеждава читателя в това.

При всичко че името *П. Велинов* не пръв път чуват нашите читатели, но смятаме за своя длъжност да ги запознаем по-отблизо с него. Толкоз повече трябва да направим това, че той, Велинов, се оплаква от „жестоко връхление“ върху му от страна на един наш сътрудник²⁰ и на страниците на нашето списание. Тука Велинов прави една фактическа грешка, която ни разкрива, че той е един наш стар познайник, но в нов образ. Въсъщност на страниците на нашето списание никой не е жестоко връхлетял на *П. Велинов*. На страниците на нашето списание е бил „доста жестоко връхлетян“ *П. Дебороз*, а не *П. Велинов*. Също така на страниците на нашето списание никой никога не е обвинявал *П. Велинов* в невежество и в желание да примирява Маркса и Хегеля. В страниците на „*Ново Време*“ е обвинен *П. Дебороз*, а не *П. Велинов*. Обаче последният на същата 86 стр. казва: „Читателят вече видя, че не само аз в невежеството си искам да примиря материализма с идеализма, Маркса и Хегеля, но че и прочутият учен и социалист Жан Жорес се стреми към това; че не само аз отричам възможността да се идентифицира биологическа и социологическа еволюция, биологическите и социологическите закони, но и прочутият италиански марксист професор Лабриола.“ Никой положително от нас марксистите не е обвинявал *П. Велинов* в цитираните грехове. В тях е обвинен *П. Дебороз* от нашия другар и сътрудник *К. Р.* в статиите му под название „Историческият материализъм“, поместени в IX и X кн. на нашето списание*. Излиза, че *П. Велинов* е същият *П. Дебороз* и *П. Дебороз* е същият *П. Велинов*. Пита се: защо е дотрябвало на *П. Дебороз* да се явява и под псевдонима *П. Велинов*? Причината навярно ще е желанието му „да убеди“ лековерните си читатели, че марксистите са толкова лоши, злобни, щото нападат не само грешния *П. Дебороз*, но и невинния *П. Велинов*, и че противниците на марксизма са по-много, *по-калабальк*. Невинно желание, както виждате. Не е никак важно, разбира се, да знаем кой се крие зад псевдонима *П. Велинов* или *П. Дебороз*. Важното е какво говорят тия псевдоними, и ний никога не

* Продължението на тия статии е спряно, защото *К. Р.* ги издава в отделна книга, която щяла да се състои от 10—15 печатни коли.

би седнали да издирваме кой е П. Велинов и кой е П. Деборов. Но преди всичко ний трябваше да поправим грешката на П. Велинов, която се състои в твърдението му, че някой на страниците на „Ново време“ жестоко го връхлетял, а сетне той сам ни открива, че той е двойник на псевдонима П. Деборов, на нашия стар познайник, който наистина вече е бивал неведнаж „доста жестоко връхлетян“ от марксистите. Защо на П. Деборов е потрябвало да ни открива своя двойник—П. Велинов, не ни интересува, но ний нямаме причини да не бъдем доволни от това откритие. Значи ние имаме работа със същия П. Деборов. А той вече е добре известен на нашите читатели.

И тъй, чрез устата на П. Велинов глаголет П. Деборов. Много добре, чудесно. Какво говори той? Да почнем от начало.

Най-първо П. Велинов ни съобщава, че книгата „Новото направление в историческата наука“ го е зарадвала по две причини. Поканен от редакцията на „Мисъл“ да реферира тая книга, той избягвал от една страна опасността да бъде обвинен от „безпристрастни“ критици (разумявай марксистите) в криво цитиране, а от друга — избягвал и опасността да бъде обвинен в невежество, тъй като той, П. Велинов, намерил в книгата и една „критика“ на марксизма, „при това написана не от невежи, а от признати корифеи на марксистката партия“. С други думи, П. Велинов иска да каже, че книгата „Новото направление в историческата наука“ се явява като един вид свидетелство, което удостоверявало, какво П. Велинов нито криво цитирал, нито е невежа, защото „признати корифеи на марксистката партия“ казвали тъкмо същото, което и той бил поддържал! Ний тука няма да издирваме дали той е невежа и дали право или криво цитира чуждите мнения, но което смело можем каза, то е, че П. Велинов е един твърде недобросъвестен опонент или противник и че, на основание всичко, което досега е писал, той се отличава независимо от образванието си, с ум природно слаб. Един добросъвестен опонент преди всичко би изказал цялата истина и фактите такива, каквито са, и подир това би пристъпил към критиката и към търсението оправдание в тях за себе си. Един опонент, който — не казваме за много образован —

има средно образование, но с добър природен ум, не може да не знае общоизвестни истини и факти, толкова повече, че той ги среща и в една книга, която се е наел да критикува. Обаче П. Велинов не притежава, както се вижда, нито едното от тия качества. Статията му, която разглеждаме, е доказателство. И наистина.

Първо. П. Велинов казва, „че в Европа захващат да се отнасят критически към историческия материализъм“. Излиза от думите му, като че историческият материализъм отдавна бил прегърнат от професорите на университетите и от представителите на официалната наука, но едвам сега *захващат да се отнасят критически* към него. Когато истината е съвсем в обратното. Известно е, че професорите и изобщо представителите на официалната наука до последно време съвършено игнорираха учението на Маркс-Енгелса и само в най-последно време *захващат да се запознават с него, да го приемат и да го отхвърлят.* Второ. П. Велинов не прави никаква разлика между *социалистите*, когато те се различават на *марксист* и *немарксист*, в числото на които (в немарксистите) влизат всички видове социалисти, от утопистите до анархистите. Велинов всички видове социалисти ги причислява към „марксистката партия“, като при туй немарксист туря за нейни „корифеи“ Напр. Жорес, при всичко че признава оная част от учението на Маркса, която се касае до икономическото развитие на съвременното общество, обаче той не е марксист, нито е водител на „марксистката партия“ във Франция. Марксистка партия в последнята е *Parti ouvrier* и нейни „корифеи“ са Гед, Лафарг, Девил и др. Жорес се явява нещо средно между последните и между многото други подразделения на социалистите немарксист във Франция. Той се мъчи да примири не само марксизма с идеализма в историята на теория, но и на практика. Обаче доколкото ни е известно, освен в някои частни практически случаи, дето принципиалните различия не бъркат за общи действия, Жорес не е можал да ги примири. И в тази минута между немарксистите, начело с Жореса, и марксистите има принципиално различие в отношенията им към много въпроси, между другото и към Драйфусовата афера, както това е известно на нашите читатели и от статията на д-р Верар, член на *Parti ouvrier*, поместена

в XI и XII кн. на нашето списание. Още по-малко е марксист и „добрият социалист“ Алберт Ришар. *Трето*. Велинов казва, че Жорес и Лабриола „критикували“ историческия материализъм, и изкарва работата такава, като че те отхвърлят марксисткото разбиране на историята, т. е. че историческият материализъм изживял времето си. Обаче от „критиката“ на Жореса и Лабриола нищо подобно не може да се заключи. Нито Жорес, нито Лабриола „критикуват“ историческия материализъм. Техните отношения не са критика в този смисъл, който им придава Велинов, т. е. в тоя смисъл, че историческият материализъм не може да обясни историята и за това трябва да се отхвърли като „преходна епоха“, като „изживял“ своето време. Жорес приема напълно „същността на Марксовото историческо мировъзрение“, но той мисли, че можем да търсим „основното примирение между материалистическото и идеалистическото възрение на историята“, че може да се обединят тези две възрения, че може „да се развие по-нататък философията на обединение на противоположности“. Доколко е възможно такава „обединение“ и в какъв смисъл го разбира Жорес ще видим по-долу. Тука ще забележим, че от неговите думи никак не може да се вади заключение, че историческият материализъм си изживял века. Проф. Лабриола още по-малко „критикува“ марксизма. Той вече е един марксист, който приема напълно марксистката гледна точка на материалистическото разбиране историята. Обаче той в приложението на тази гледна точка иска да направи едно обяснение за разбирането вече същността на самия исторически материализъм. Той казва само това, че „историческото развитие на идеологиите“ се усложнява от влиянието на расовите различия и изобщо на околната среда върху човеците. Ний ще видим доколко това е вярно. Но от неговите думи по никой начин не може да се заключи, че историческият материализъм е „преходна епоха“ или че той иска да примирява двете разбираня на историята. Проф. Лабриола много би се учудил от приписването му на такива намерения. *Четвърто*. П. Велинов казва, че „Каменски съсредоточава всичките си стрели върху този пункт“, т. е. върху мнението на Лабриола за влиянието на расовите различия и на околната среда върху идеологията на хората, и така пред-

ставява работата, като че Каменски и Лабриола са два непримирими противника. Каменски никак не „съсредоточава всичките си стрели върху този пункт“; на него той посветява само 7¹/₂ страници (от 26—33), когато върху другите разсъждения на Лабриола, несъгласни с историческия материализъм, Каменски посветява 20 страници. *Пето.* П. Велинов положително не разбира в какво се състои разногласието между марксистите и немарксистите, между материалистите и идеалистите в историята и при туй изказва такива съждения по въпроса, които говорят вече не за невежество, а за отсъствие на способност да мисли, за отсъствие, с една дума, на култивиран ум. Неговите съждения са просто детински и понеже се правят от брадат човек, прехвърлил 45 години нагоре, придават на цялата му статия характер на извънредно недоброръчително отношение към истината, към фактите и към въпросите, които се е наел да разглежда.

Нека влезнем в същността на въпроса.

П. Велинов захваща от статиите на Жореса и Лафарга. Да го последваме и ний. В какво се състои разногласието между тях и изобщо между материалистите и идеалистите в разбирането на историята? Всъщност разногласието в последня сметка се свежда към въпроса на произхождението и образуването в главите на хората на понятията и на идеите. На 188 стр. на кн. „Новото направление в историческата наука“ Лафарг казва: „Виждате, че препирнята между Жореса и нас, марксистите, се върти около разискването върху произхождението и образуването на идеите.“ Препирнята е главно за произхождението и образуването на обществените идеали, които господствуват в човечеството през дадено историческо време. Но тъй като те се проявяват в хората и се осъществяват от тях, то въпросът неизбежно се свежда към въпроса за произхождението и образуването на понятията и идеите в главата на човека. Според *идеалистите* човечеството се явява с един предварително даден идеал за справедливост и право, с една предварителна идея за тези понятия. Икономическите и обществените организации според тях са просто отражение на тази идея; тя е първопричината на историческото движение. „Преди историческия опит — казва Жорес, —

преди да се създаде някаква икономическа система, човечеството носи в себе си една предварителна идея на справедливостта и на правото, то преследва този идеал от една форма на цивилизацията до друга по-висока; неговото движение не става чрез механическото и автоматическо преобразуване на начините за производство, но под влиянието на по-тъмното или по-ясното чувствование на този идеал.“ („Новото направление“, стр. 156.) Но с какво идеалистите доказват, че човечеството се ражда с предварителни някакви идеи? Положително с нищо, с никакви факти, освен с чисто отвлечени, с метафизически разсъждения. Обаче против тези метафизически разсъждения на идеалистите са всички предисторически и исторически факти. Те са съвършено несъгласни със съвременните знания. Наблюденията над живота на първобитните народи ни показват, че човечеството при появляването си не е могло да има никаква идея за справедливост и право. И не е само туй. Понеже идеите се проявяват в хората, в човешката глава, то допусканието на готови обществени идеи означава допусканieto на вродени готови идеи в хората. Но това е в право противоречие със съвременната наука за човеческия организъм, от една страна, и с наблюденията над състоянието на дивите племена, от друга страна. От една страна, съвременните естествознания не допускат никакви вродени готови идеи в човеческата глава, от друга—изследванието живота на първобитните народи доказва, че у тях не съществуват думи за означаванieto на нашите понятия. Така че мнението на идеалистите за предопределени идеи в човечеството и вродени готови идеи в човека е съвършено без основание. *Идеализмът* не е в състояние да ни обясни произхождението на идеите и не може да удовлетвори човеческия ум, който търси естественонаучно обяснение на явленията. Идеалистите, вместо изучаване на въпроса, обясняват го магьоснически, с тайнствени сили, защото ако идеалът на човечеството е предопределен, трябва да допуснем, че някоя свръхестествена сила го е предопределила, го е създадала. Но ако идеалистическата система не е в състояние да обясни по един естественонаучен начин произхождението и образуването на понятията и идеите, материалистическата, напротив, напълно ни дава този начин. И наистина.

Известно е, че идеите са преработени от мозъка усещания. У човека, както и у животните, по никой начин не може да се яви нито едно представление за някой предмет и съединението им в идеи, ако неговият мозък не получава усещания от предмета. Мозъкът трябва да получи усещания, да се възбуди от тях към деятелност и чрез нея той преобразува усещанията в идеи. Известно е, от друга страна, че мозъкът може да получава усещания чрез съответните органи. Мозъкът без последните не може никак да прояви своята деятелност защото без тях той не може да получава впечатления, усещания. Няма никакво съмнение, че мозъкът и другите органи на човека и животните са създадени от природата или, както Лафарг казва, от *естествената среда*. Тя е създала човека с органи и мозък и при туй ги е създала в такова съвършенство, че те се явяват способни за най-чудни приспособления. На стр. 189 от „Новото направление в историческата наука“ Лафарг казва: „Човекът и животните мислят само защото имат мозък; мозъкът преобразува в идеи усещанията, както електродинамическите машини преобразуват в електричество съобщеното им движение. Природата, или по-добре *естествената среда*, за да избегнем едно изражение, което идеализира природата в една метафизическа същност, както правеха философите в XVIII век; естествената среда образува мозъка и другите органи, защото, както спиритуалистите откъсват човека от средата на животните, за да го въздигнат в едно чудесно същество, за което бог дохожда на земята да го разпънат, също така идеалистите изолират мозъка от другите органи, за да подчинят функцията, сиреч мисълта, на причини, които произтичат от магьосничеството“. И тъй, естествената среда, природата, е създала човека с органи и мозък, и при туй така усъвършенствувани, щото да могат да се приспособяват при най-разнообразни условия. Нищо повече природата не е вложила в човешкия организъм, нито една идея, нито едно предварително понятие не му е дала готово. Значи естествената среда създава човека само с органи, които имат способност да възприемат, предават и преработват впечатленията или усещанията в идеи. От друга страна, това значи, че идеите зависят от сумата на усещанията, които възприемат и преработват органите на човека. По такъв

начин въпросът за произхождението и образуването на идеите се свежда към въпроса: откъде получава човек усещанията? Откъде, наистина, човек черпи усещания? Очевидно е, че той ги черпи от околната среда. Но тая среда се състои от две различни среди: от *естествена среда* и от среда *изкуствена*, създадена от самия човек.

Най-първо време, когато човек е бил създаден от природата, той е получавал усещания преимуществено от естествената среда. Човек, като всеки организъм, се явява с известни физиологически потребности. Читателят ни разбира, че тези потребности нямат нищо *духовно* или *морално*. Тяхното произхождение е чисто материално, което се явява от материалната природа на организмите. Първа физиологическа необходимост на организмите е да се нахранят, да удовлетворят глада. Търсението на храна е вследствие на съкращенията в стомаха и на измененията, които стават в него от отсъствието на храна. Такова материално е произхождението и на другите физиологически потребности. Но за удовлетворението на своите материални нужди човек трябваше да приспособи органите си към условията на естествената среда. Сама последната е надарила човека с превъзходната способност да приспособява органите си към нея за удовлетворение потребностите си. Приспособяването на органите към условията на естествената среда го привеждат в съприкосновение с конкретните предмети. Първото съприкосновение на ръката към камъка дава усещанието, че той е с особени от ръката свойства и може да бъде употребен от последната за добиване храна. Това усещание, повтаряно и най-сетне преработено от мозъка, дава идеята за заменението на ръката при придобиване на храна с камък, приличен на ръка със стиснат юмрук, т. е. идеята за каменния чук. По такъв начин, първият източник, от който човекът получава усещанията, се явяват материалните предмети, с които той се среща при удовлетворението на своите физиологически потребности. Първите идеи, които човешкият мозък изработва от усещанията, се явяват в главата на човека просто отражение на материалните, на конкретните предмети. Само впоследствие, когато мозъчната дейтелност се усъвършенствува, тези конкретни понятия стават отвлечени. Лафарг казва на стр. 182 „Понеже стана дума за езика, аз ще ви обърна внима-

нието на едно явление, което има общо в нашия въпрос: всички думи, които за нас имат отвлечен смисъл, са имали отначало конкретен смисъл за диваците, що са ги измислили. Така например *potos*, преди да има за гръцкия език отвлечено значение на *защона*, е значило пасбище, жилище. Нашата дума *droit* (*право*), която означава онова, що е съгласно със справедливостта, отначало е означавала предмет, който не е бил ни прегънат, ни извит. От това лингвистично явление не трябва ли да се заключи, че конкретното е породило абстрактното в човешката глава.“ По-обстоятелствено доказва това Лафарг в статията „Произхождението на абстрактните идеи“, която поместихме в миналата книга. На 190 стр. от „Новото направление в историческата наука“ той ни привежда примера с гваранците, диво племе в Парагвай, които не са знаели да броят повече от двацет, са броели с пръстите на ръката и краката и не са могли да си представят цифрите другояче, освен с пръст. С една дума, те са нямали никакво понятие за отвлечена някаква идея. Същото потвърждават наблюденията и над други диви народи.

Додето човек живее под изключителното влияние на естествената среда, той твърде малко се отдалечава от животинското състояние; неговият ум остава твърде слаб и човекът е безсилен да въздействува на природата. Человечеството никога не би излязло от това състояние, ако той си останеше под влиянието само на естествената среда. Но той може да си създава и други среди, и *изкуствени среди*, среди, създадени от неговото изкуство. Тези среди той създава с влизанието му в обществени групи с подобните си за съдружно производство на средствата за удовлетворение на своите физиологически потребности. Със създаването на тия изкуствени среди човек подпада под пълното им влияние и се развива по-нататък вече под неговата сила. „Но човек — казва Лафарг на 201 стр., — както мравката, бобърът и други животни, — за своето живение може да организира *изкуствени среди*, т. е. произведени от човешкото изкуство. Тия изкуствени среди продължават делото на природата, те изменят естествения човек, усъвършенствуват някои негови качества, унищожават други и създават обществения човек; те се противопоставят срещу разделителното действие на естествените среди и възстановяват

единството на човешкия род.“ В изкуствените среди произходението и образуването на идеите става под непосредственото влияние на обществените връзки и отношения, които съставляват начина на производството. Тука сумата на впечатленията, които възприема мозъкът и ги преобразува, се получават преимуществено от сложните и усложняващи се обществени отношения на производството. Идеите се явяват отражение на тия обществени отношения в главите на хората. Тука въпросът е главно за произходението на обществените идеи, на социалните идеали, които в даден исторически период се явяват господствующи. Тъй като идеите изобщо са отражение в главите на хората на материалните предмети, то обществените идеи не могат да бъдат друго, освен отражение на материалните обществени отношения в главите на хората. Те са изработени от мозъчната деятелност усещания, придобити от обществената среда. Положително няма откъде другаде да произхождат и да се образуват обществените идеи, които господствуват в дадена историческа епоха.

Велинов, като говори за статиите на Жореса и Лафарга, намира, че оная на първия е доказателна, когато за Лафарга само споменува, че нищо не доказвал. В действителност, тъкмо е наопаки. Ний високо уважаваме Жореса: той е ораторски талант, какъвто няма днес на себе си подобен; той е високообразован човек и ний толкоз по-високо уважаваме него, че той напусна спокойната си професорска кариера и отдаде своя талант и своите знания на делото на пролетариата. Обаче неговата реч не ни докарва научно удовлетворение. Преди всичко речта на Жореса никак не обяснява произходението и образуването на идеите и там, гдето той говори за това, постоянно впада в противоречие, като ту се съгласява с Маркса, ту не се съгласява. Наистина, той говори за „мозъчната преформация на човечеството“ и за асоциациите на идеите, за възобновлението на давнашни идеи. Но марксистите, от една страна, никога не са отричали, че у човека има мозък, че той преобразува усещанията и че с тази си деятелност той придобива способността да запазва в поколенията веднаж придобитата разположеност или чувствителност към възприемане на усещания и преобразуването им в идеи. От друга страна, „мозъчната преформация“, мозъчните изменения и асоциациите на идеите, съвременната психофизиология ги обяснява есте-

ствено с преобръщанието на съзнателните действия в автоматични. Най-сетне, „мозъчната преформация“ и асоциациите на идеите се явяват вследствие на възприеманите от органите впечатления и преработването им от мозъчната деятелност. Жорес не ни обяснява именно какво влияе на преформацията и как се явяват идеите, които се асоциират, се припомнюват и предизвикват. Ний видяхме, че Жорес допуска, какво преди икономиката съществува в човечеството една предварителна идея за справедливост и право. Обаче, както обяснихме, такава идея, каго обществена, може да се яви само като отражение в човеческия мозък на обществените отношения на производството, на икономиката с една дума. Преди икономиката такава идея не е можала да се яви в човешката глава, защото мозъкът нямал от какво да я изработи. Жорес с едно забележително красноречие се старае да убеди марксистите, че материализмът и идеализмът не си противоречат, а се допълват един други, но от всичко се вижда, че той, възпитан на стария начин на мислението, се намира още под силното му влияние. Лафарг няма ораторския талант на Жореса, но той по ученост нито на йота не отстъпва на последния. Статията на Лафарга именно обяснява въпроса за произхождението и образуването на идеите с ред факти. При всичко че е една сказка, обаче тя е научна статия. Лафарг доказва с факти из сравнителната история на дивите и варварските народи и с цитати от авторитетни изследватели на първобитното общество, като Мен, че идеята за справедливост и право можала е да се яви само след появяването на частната собственост. Лафарг, както и всички марксисти, не отрича влиянието на обществените идеи върху измененията на обществените отношения. Напротив, той признава това влияние, щом тези идеи са станали господствующи като отражение на икономическите отношения в човешкия мозък. Според Лафарга справедливостта и моралът не прогресират, а само „се изменят от една историческа епоха в друга, за да се приспособят към интересите и нуждите на господствующата класа“. Бокъл още каза, че нравствените идеи никак не са пораснали количествено; те си остават в туй отношение едни и същи. Но несъмнено е, че те се изменяват според историческата епоха и според интересите

на господствующите класи и се налагат на подчинените класи. Това можем да го наблюдаваме в самия живот на обществото.

От казаното е ясно, мислим, колко е недобросъвестен Велинов, когато без да запознае читателите си с възгледите на Лафарга, казва, че той нищо не доказвал. И нека се обърнем към проф. Лабриола и статията на Каменски. Велинов и тука изказва същите си недобросъвестни отношения към въпросите, които разглежда.

Проф. Лабриола е от ония италиански професори, които напоследък се присъединиха към социалистическото учение. Той написа едно съчинение, което на французки носи названието *Essais sur la conception materialiste*. В това произведение проф. Лабриола развива марксисткото световъзрение. Но в някои частни случаи той впада в противоречие с него. Като говори върху историческото развитие на идеологиите, проф. Лабриола към действието на икономическите причини присъединява и действието на няколко други причини, между които и расовите особености. Но расовите особености най-малко действуват върху развитието на идеите. Каменски прекрасно, с ред факти, доказва на стр. 26—27 и следующите, че расовите особености не влияят за развитието на идеите. Много съжالياваме, че мястото не ни позволява да цитираме прекрасните страници от статията му. Статията на Каменски, както и двете други статии в сборника, е едно допълнение и по-широко развитие на възгледите, които изказва Лафарг накъсо. Но че расовите особености нямат значение в образуването на идеите се вижда от следующите факти. Във всички първобитни общества от най-различните части на земното кълбо ний срещаме едни и същи умствени проявления, религиозни, семейни, правови и обичайни форми. Езикът им на всички се свежда към едни и същи граматически форми, изкуството и понятието за хубостта у всички е еднакво. Като минаваме от първобитните народи в историческите, виждаме същото явление. Всички народи, без разлика на раса, които си приличат по начина на стопанственото производство, приличат си по всичко—по нравите, семейните, политическите, религиозните и философските проявления и организации. Ако действително расовите особености са влияли върху образуването на идеите,

то не трябваше да съществува тази прилика между идеологиите на различните раси. Но очевидно е, че не расовите различия и темпераменти влияят за образуването на идеологичните, а икономическите организации. „Но — казва Каменски, стр. 29 — стигаше на Лабриола да си спомни историята на своята собствена страна, за да се убеди в погрешността на тази мисъл. Съвременните италианци ги загражда същата естествена среда, в която са живели старите римляни, а пък колко се различава темпераментът на съвременните Менеликови данъкоплатци от темперамента на суровите победители на Картаген! Ако искахме да обясним с италианския темперамент историята напр. на италианското изкуство, ний много скоро щяхме да се спрем в недоумение пред въпроса за причините, по които темпераментът от своя страна много дълбоко се изменя в различните времена и в различните части на Апенинския полуостров.“

Подир всичко гореказано да минем към статията на Велинов. Трябва предварително да забележим, че на нашите противници не се харесва, когато ги нарече човек невежи по даден въпрос. Но как да се нарече един човек, когато той се заема да говори за въпроси, които нито ги знае, нито ги изучава, преди да говори за тях? Как другояче да наречем, наистина, човека, който ви изказва явно несъстоятелни съждения по въпроса, който разгледва? Например, как другояче да наречем Велинов, когато в статията си: „Изживяване на историческия материализъм“, изказва положително нелепи работи, съждения на един детински, на един никак некултивиран ум. Може би Велинов в други области на науката да е много учен, но в дадения въпрос той изказва такива неща, които свидетелствуват само за умствена слабост. Да извинява читателя за тази дума, но туй, което казва Велинов, не може другояче да се характеризира. И наистина, неговата статия що ни е ред, то е и доказателство на детински съждения. Да почнем отначало. На стр. 79 той казва, че човешкият ум не щял да се успокои, додето не съедини „в едно хармонично цяло идеите и икономическите отношения“. Излиза, че човешкият ум се успокоява, когато успее да съедини несъединими неща. Ний ще кажем, че човешкият ум би бил много прост, ако седнеше да търси такъв синтез. Впрочем, човешкият ум не

това търси. Човешкият ум се успокоява само тогава, когато има една система, която му обяснява най-естествено и научно явленията. Човешкият ум именно това търси. На същата стр. Велинов казва: „Да, това именно марксистите не искат да разберат, че икономическите отношения от само себе си не се създават, че за тяхното създаване е нужен именно човешкият мозък, мозък с известна организация.“ И веднага задава такъв въпрос: „Защо рибите, кучетата, птиците, въобще животните, нямат икономически отношения като онези на хората?“ А малко по-надолу задава друг въпрос: „Тук се крие цялата същност на спора: защо именно човечеството се е развило *тѣй*, а не иначе, защо въобще човечеството се развива?“ В цитираните пасажи има и невежество, и голяма недобросъвестност. Преди всичко не е вярно никак, че марксистите отричали значението на мозъка в създаването на икономическите отношения. Ако Велинов беше малко по-умен и по-добросъвестен към марксистите, той щеше да види от статията на Лафарга, че те изхождат от факта, че природата е създала човека с органи и мозък, така организирани, щото те са способни на най-различни приспособления. Сетне „спорът“ съвсем не е там, гдето го дири Велинов. Препирнята е там, как произхождат и се образуват идеите в човешката глава? Дали в нея има готови идеи, или те са отражение на конкретни предмети и икономически отношения? Дали мозъкът освен способността му да преобразува усещанията в идеи, носи и готови идеи, или, по-точно да се изразим, дали той ги създава от своята собствена материя? В това е „спорът“. Препирнята още е в това: човечеството явява ли се с предопределени обществени идеали, или те са просто отражение на производствените отношения, на икономическите условия, при които то живее и се развива. Ний няма да занимаваме читателя с детинското усилие на Велинов, на 81 стр., да създаде с примера за кибрита и барута „една комбинация на икономика и идеализъм“, при което действията на икономическите отношения върху мозъка, или, както той казва, върху „интелекта“, оприличава на действието на кибрита върху барута. Този пример той взима, за да докаже, че Лафарг не само нищо не доказвал, но сам даже давал един пример, който оборвал самите маркнисти. Работата е в следущето. Лафарг казва,

че изнамиранието на барута и употреблението му в промишлеността „подписа смъртната присъда на феодализма“. Велинов же казва, че този е пример, който доказвал как „една идея е била причина за срутването на цяла една историческа епоха“. Той, Велинов, иска да каже: „вижте! — ако да нямаше мозъка, интелекта, не щеше да се измисли барута“. О, умен човек бил този Велинов! Никому, разбира се, не е идвало на ум да отрича, че изнамиранията ги прави човекът и със своя мозък, а не с петите си. Въпросът е другаде: кое е карало и кара човешкият мозък да работи в посока на изнамиране това или онова съединения на предметите? Да вземем един поясен пример. Машините (механическите) изнамери човешкият мозък. Кое е тласнало човешкият мозък в посока да дири изнамерванието им? Фактът, че първата механическа машина е изнамерена в манифактурния период от икономическото развитие на човечеството, а не по-рано, ни показва, че в изнамиранието на машините са играли първопричинна роля икономическите отношения. Ге тласнаха човешкият ум в посока да дири заменението на ръчния труд с механическа сила. И забележете, че тласнат в тази посока, мозъкът дълго време е трябвало да работи не само произволно, а пак под влиянието на цял ред материални причини, свързани тясно с начините на производството, преди да се образува идеята за машината. Но, то се разбира, еднаж изнамерена машината, тя, като материален фактор, от една страна, сама послужи на мозъка за по-нататъшна деятелност. от друга — направи преврат в начина на производството. Марксистите никога не са отричали влиянието на идеите, щом те са създадени. Въпросът е, пак ще напомним, за произхождението и образуването на идеите в главата на човека. На стр. 82 Велинов изказва своето учудвание, че Лафарг не приемал еволюцията на морала, и за да докаже, че Лафарг грешил „не само против логиката, но и против фактите“ прибавя следущето: „Новите изследвания над най-първобитни племена, у които е запазен напълно комунизъмът, показват, че и у тях има доста изразени идеи за добро и справедливост.“ За доказателство ни посочва веддахите на остров Цейлон и аините в Япония, и др. Фактите, които ни посочва Велинов, не доказват това, което той мисли. Ето защо у веддахите на Цейлон и

аините в Япония, както и у червенокожите на Америка може да има смътни или, както Белинов се изразява с подчертаните му от нас думи, „доста изразени“ идеи за справедливост и добро. Но този факт показва само това, че тези племена са изпитали влиянието на европейците. Другояче, и при туй при комунизма, тези първобитни племена нямаше как и откъде да ги придобият, нямаше какво да повлияе върху мозъчната деятелност, за да изработи тя „доста изразени“ или смътни даже идеи за справедливостта и правото. В първобитното състояние народите могат да имат само един идеал, който произтича от физиологическите свойства на природата им, но нищо повече. Идея за справедливост и право няма у тях. Ето защо, въпреки уверението на Велинов, че съжденията на Лафарга биле странни и не строго научни, Лафарг обаче разсъждава само върху основата на строго научни факти за първобитните народи. Лафарг се основава върху изследванията на парагвайците от езуитите, понеже последните описват диваците от Парагвай преди да са изпитали влиянието на цивилизацията, която занесоха там езуитите. Описанията на последните — а езуитите никой не може да ги подозре в съчувствие към марксизма — показват, че първобитните народи, които не са изпитали влиянието на цивилизацията, нямат отвлечени идеи, нямат никаква идея за справедливост и право. Такава е можала действително да се появи само след появляването на частната собственост. Само влиянието на този факт е можал да даде идеята за несправедливост и право. На същата стр. Велинов по този въпрос ето какви чудесни понятия изказва. „Дето човек е получил идеята за справедливост, туй се благодари — казва той — на негова интелект, на неговите душевни качества. Ако приемем твърдението на Лафарга за вярно, ще кажем само, че създадената от човешкия интелект идея за справедливост се е излюпила от черупката при появяването на частната собственост.“ С други думи, според Велинов. идеите се излюпват в главите на човека от мозъка, както от* оплодотворено яйце се излюпват пилците например. Може би мозъкът на Велинов действително да се състои от оплодотворени яйца и идеите в неговата глава да се излюпват както пилците. Но човешкият мозък не се състои от никакви яйца, нито опло-

дотворени, нито неоплодотворени, а има само способността да преобразува усещанията в идеи. Обаче преди да се явят усещанията, които възбужда частната собственост, и преди тя да се яви, за да възбуди тези усещания, никакви пилци, нито други организми, нито идеи не могат да се явят в главата на човека. Ето какво говорят марксистите. А Велинов — мисля, че имаме основание да кажем открито — говори невъобразими нелепости. Колкото за еволюцията на морала, то ще кажем само това, че марксистите съвършено иначе я разбират отколкото техните противници. Понеже идеята за справедливост и право произхожда и се образува в главата на човека след появляването на частната собственост и на нейното влияние, то човечеството оттогава никакъв прогрес не е направило в справедливостта и морала. Тоест моралните идеи никак не са се увеличили. Те са толкоз, колкото са били при самото им изникване. Може би разширило се е съдържанието им, но във всяка случай еволюцията в моралната област се състои не в увеличението на моралните идеи, а в изменението на формата, в която те се явяват според епохата и според интересите на господстващите класи. На стр. 83 Велинов натяква на Лафарга, че не е обяснил „как се създават икономически условия и отношения“. Исква да каже Велинов все същото, че марксистите игнорирали значението на мозъка, на ума. Ний вече видяхме, че това е на нищо неосновано твърдение. На същата стр. по-долу се мъчи да докаже, че с икономиката не може да се обясни *цялата история*, и пита, ако допуснем такова обяснение: „с какво се обяснява икономиката, отгде се взима тя, как и защо се развива тя“. И тука иска да каже, че не с икономиката се обяснява историята, а с „хармоничното координиране на интелекта и икономиката“. С други думи, Велинов иска да каже, че икономиката не е първичен фактор и че от него има по-първичен — мозъкът, интелектът. При всичко че по такъв начин той сам разваля хармонията, толкоз любезна за него, но главната му мисъл е тази. Ний видяхме, че в образуването на идеите първичен фактор всякога се явява „икономиката“. На 85 стр. Велинов, като говори за мнението на Лабриола по въпроса за влиянието на расовите особености, пита: „дали расовите особености, които са могли да повлияят и на идеологията, не са повлияли

и на човешките нужди, следователно и на това, *какво* и *как* се произвеждаше"! Ний видяхме, че мнението на Лабриола не е вярно. Най-различните раси при една и съща икономическа организация навсякъде имат не само еднаква идеология, но и еднакви нужди. Но ако Велинов имаше повече способност да мисли, можеше да намери отговора на своя въпрос в самия пример, който той привежда. При всичкото различие на темпераментите у французите, германците и англичаните, те обаче, понеже живеят при еднаква икономическа организация, при капиталистическата, по идеологията, както и по нуждите, си приличат. А това показва, че темпераментите и расовите различия никак не влияят върху идеологията.

Ний разгледахме статията на Велинова: „Изживяване на историческия материализъм“, във всички най-съществени точки. В нея Велинов се оплаква от „безпристрастни критици“, че го наричали невежа. Ний предоставяме на нашите читатели сами да съдят заслужава ли той това название. А него, Велинова, нека оставим да се утешава с мисълта, че той е равен по ум със знаменитите философи, с Жореса и Лабриола. Ще напомним само, че утешението му всъщност е много слабо. Действително умните хора си остават умни и тогава, когато говорят неща, несъгласни с нашите възгледи и мнения. И неверните мисли те ги изказват тъй, че чувствуваш, че говорят умни личности. Напротив, такива умни хора, като Велинов, най-понятни неща така неумно ги изказват, че компрометират и човешкия ум изобщо. Впрочем, нека оставим Велинова да се утешава, че и той е умен наравно с Жореса и Лабриола. Само да ни бъде позволено да дадем един малък съвет на Велиновци. Като се утешават с мисълта, че са много умни, нека, когато те се явяват да опонират на марксиста, бъдат по-добросъвестни към съжденията и мислите на противниците си и нека те се явяват с по-умни, по-обмислени статии отколкото тази за „изживяването“ на историческия материализъм и тогава могат да бъдат уверени, че първи марксистите ще осъдят всекиго, който ги нарече *невежи*. Да, г. Велинов!

Д. Б.

(Сп. „Ново време“, год. III, кн. II от 1899 год.)

ИЗ ЖИВОТА И ЛИТЕРАТУРАТА

Критикът в три лица. — Пак г. Велинов — Деборов — Пасманик. Неговата философско-историческа патардия. — Белфорд Бакс и шарлатанията на Пасманик. — К. Кауцки и отговора му на Бакса. — Извъртанятията на г. Велинов и неговата ахмашина или преструвки. — Марксизмът и критиците му.

В тазгодишната юнска книжка на сп. „Мисъл“ намираме статията на троеличния критик на марксизма — П. Велинова, иначе Деборов, Пасманик — „Социализъм и демократизъм“. Този претенциозен ратник на „безпретенциозността“, „обективността“ и „научността“, види се, в този си „труд“ е намислил окончателно да „изживее“ и свърши с „догматичното учение“ и неговите „фанатични защитници“. Това се вижда: първо, от обширността на темата на г. Велинова: според неговото призвание той мисли най-напред да „изживее“ историко-философските, след туй „политико-икономическите (принадената стойност)“, „социологическите (класовата борба)“, теоретически възгледи на Маркса, „които свързват теорията с практиката“, и чак тогаз той ще пристъпи към разглежданieto на практически „въпроси“, като напр. практическата осъществимост на социалдемокрацията, и като венец на всичко туй той най-накрая ще се занимае с българската социалдемокрация. Както виждате, г. Велинов се е много засилил. Но ний, едно, като скептици (макар и според вас „фанатици“ — г. Велинов!) и друго, като добре запознати с ръждивия „умствен арсенал“ на г. Велинова, още сега ще кажем, че надали „мишката ще роди планина!“ На туй г. Велинов може би ще ни отговори с друга една руска пословица — „за пакост и тоягата гръмва!“ — Твърде е възможно, г. Велинов, но ние знаем, че чудесата след Исуса Христа са чиста проба шарлатания!

Второ, туй се познава по „тежката и лека кавалерия“, с която г. Велинов се е снабдил и която той вече е пуснал в ход, като почнеш от самите Маркса, Енгелса, „марксистите“, минеш „социалистите“ и разните „сериозни“

и „обективни учени“ и свършиш с разните „марксята“, както казват русите. Ний, може би, някога в бъдеще, при други условия и настроение, по-подробно ще разгледаме цялата „Ф и л о с о ф с к о - и с т о р и ч е с к а патардия“ на г. Велинова (Деборова, Пасманика), която той, под горните три „фирми“ по собствено признание, вдига в продължение 4 години насам и за която той, „непретенциозният и скромнен популяризатор“ има „претенциозността“, нахалната нескромност и смешната дързост да иска „благодарност“, защото с нея (патардията си) той давал материал на много мислители! Но трябва да забележим, че „докторът сбъркал пусулата.“ Кой на кого дава материал? Марксистите ли на „философа-критик в три лица“, или той на марксистите? Според сметката на г. Пасманика излиза, че не болният* дава материал и работа на доктора, а обратно! Ами че не марксизмът ли дава работа и материал на „толкова много“ признати и непризнати „мислители“ и „критикари“, които упражняват и изпитват мислителните си способности на него, едни без „гешефти“ (като вас, г. Пасманик. Блазе ви, че сте толкова безкористен в отношенията си към марк изма!), други за „гешефти“, за да получат някаква си учена степен или пък катедра в „храма на науката“? Ами че я погледнете руската, германската, австрийската и пр. „академически“ литератури, не са ли препълнени с разни „оборвания“, „изживявания“, „критики“ и осъждения в реакционност, консерватизъм и пр. благоглупости на марксизма? Та че и нашият, как да го наречем, доморасъл ли, или отвън пролетял, социолог г. Велинов. Що върши той, ако не, по един най-еднообразен и наскучливо креслив маниер пее старата песен за „двата фактора“ — за „външния“ и „вътрешния“, за „материалния“ и „духовния“ (или „моралния“, „психологическия“), за „социалния“ и „индивидуалния“, за „икономическия“, „идеологически“, за пр. и пр. . . ? Да беше поне стара песента, а нов напевът — тогава иди-дойди, ами, то! И песента му стара, а пък

* А според него марксизмът е болен човек, даже нещо повече — „изживял“ (времето си, що ли, г. Велинов?) човек. Тогава ний бихме попитали г. Пасманика, защо се занимава той с „изживели хора“? Вий трябваше и можехте да оставите „на мъртвите да ровят мъртвците!“ Послушайте съвета ни, г. Велинов, оставете се от тази неблагоприятна работа, и вий ще бъдете спокоен!

мотивът . . . мотивът още по-стар? И тази песен с-апломб и фатовство се преподнася на българската наивна публика, като последна дума на западноевропейските „сериозни, обективни учени“ и на науката, говореща чрез г. Велинова, който с особено задоволство и съзнание на собственото достойнство, превъзходство и величие, като Гоголевия Аммос Феодорович Ляпкин-Тяпкин, заявява, че много работи и „мудрости“ „*собственъм умом*“ достигнал. Както казахме, ний мислим подробно и отделно да разгледаме теориите за разните „фактори“ и сега искаме да кажем само няколко думи за г. Велинова и за неговата статия в „Мисъл“, при това повтаряме, без обаче да имаме цел да я разглеждаме по същество.

В тази статия г. Велинов между многото други цитати (затъ и статията му почти само цитати съдържа) резюлюира с цял ред цитати и спора между английския социалист (а не марксист, г. Велинов!) Белфорт Бакс и К. Кауцки. Бакс напечатал в немското списание „Die Zeit“ № 93 статията: Die materialistische Geschichtsauffassung (Материалистическото разбиране на историята). К. Кауцки му отговори в немското социалдемократическо списание „Neue Zeit, XIV Jahrg. № 47“. По този начин между Белфорта Бакса и Кауцки се завързал спор. Същността на спора между Бакса и Кауцки читателят ще узнае от преведената статия на Кауцки*. Как ний гледаме на този спор, ще съобщим по-подробно при първи възможен случай, сега само ще кажем, че Бакс е победен. Това признава и сам г. Велинов, който на 590 страница пише следующите доста интересни редовце, които се явяват и собствена негова присъда: „От големия отговор на Кауцки**, който прониква във въпроса много по-дълбоко, отколкото Бакс и *затова достатъчно изкусно разбива слабата аргументация на последния* (к.н.), без обаче да решава въпроса“. . . и т. н. С тези думи Велинов сам си нанася плесница „достатъчно изкусно“, макар може би и безсъзнателно се самооборва и дава горе-долу справедлива оценка — повърхностен „философ“, който не прониква „много на дълбоко“ в същността на предмета, а само се плъзга по неговата повърхнина.

* Превода на тази статия ще прочетат читателите в една от следующите книги на „Ново време“.

** К. Kautsky: Was will und wann die materialistische Geschichtsauffassung leisten. Neue Zeit. Jahrg. XV, Band I.

И действително, с що се отличават обвинението, възраженията и тяхната аргументация на г. Велинова от обвинението, възраженията и тяхната аргументация, които Белфорт Бакс прави на марксизма и които Кауцки „достатъчно изкусно (само макар, според вас г. Велинов, без разрешение на въпроса) разбива“? Не ли, г. Велинов, точ в точ повтаря Бакса! При това, Бакс има това преимущество пред Велинова, че неговите възражения и положения имат по-философска форма, по-добре са изразени и формулирани и затова от формална страна изглеждат по-дълбоки, по-сериозни, а не тъй банални, шаблонни, разпокъсани, несвързани и почти без всяка система скърпени от цитати, каквито са възраженията на Велинова. И наистина, и Велинов поддържа теорията на „двата равноправни, едновременно или поочередно действащи фактори и названията на които ний по-горе изредихме, и той намира слабостите и недостатъците на марксизма там и в туй, гдето и в което ги намира и Бакс. Даже оказва се, че Белфорт Бакс обръща голямо внимание върху един факт „отбелязан преди всичко от нас“*, т. е. г. Велинова. (Кой е този открит преди всичко от г. Велинова факт и какво е значението му според него, читателят може да узнае на стр. 588-9 на гореспоменатата книжка на „Мисъл“; ние пък относително този факт ще поговорим друг път.) И г. Велинов, заедно с Жореса, Бакса, Бернщайна и др. поддържа теорията за „равноправността“ на „духа и материята“, за двата „успоредно действащи елемента, материалният или икономическият и идеологическият или психологическият“. Ето всичката „мъдрост“, всичкия „критически арсенал“ на г. Велинова, изказани накратко от самия него . . . „Има и трети изход**“, защищаван от Бакса, Жореса, Бернщайна — тоя именно, *който аз поддържам* (к.н.). Нито материализмът, нито идеологията, като едностранчиви, не са верни. *Духът е нито господар, нито слуга на икономическите условия* — от съединението на тези два фактора се получава един паралелограм на обществени сили, които определят общественото развитие. *Външният (икономическите условия)*

* Курсивът е нвш.

** Първият изход е този на „едностранчивите материалисти, вторият на закоравелите идеолози“.

и вътрешният фактор (духът) се комбинират като равноправни сили" (к. н., стр. 851—52). Както виждате, и г. Велинов оперира само с „външния“ и „вътрешния“ фактор; с тяхната „комбинация“ се изчерпва всичката му философско-историческа мъдрост. Е, ами че нали туй същото, нали този същи „изход“ препоръчва и защитава много по-добре и много по-философски от вас, г. Велинов, и Белфорт Бакс? Нали него „достатъчно изкусно разбива“ и К. Кауцки. „Ама, казва г. Велинов, Кауцки не решавал въпроса.“ Решава не решава, ама нали „изкусно разбива“ „аргументацията на едно решение на същия въпрос, което поддържате, и при туй със същата аргументация и вий, г. Велинов? И при това, какво решение давате вий, г. Велинов? Нима вашето решение може се нарече философско решение? — В човешката история действа ту един, ту друг фактор, ту „материята“ (да се изразим шаблонно), ту „духът“. С хиляди примери, казва г. Велинов, може да се докаже, че в историята на човечеството съществуват епохи, в които „духът“ е господствувал над „материята“. За доказателство на това той привежда цитати от разни изследователи. Така напр., той цитира Пол Ернеста (стр. 592) — „има многобройни случаи в историята, гдето чисто духовни моменти са причинявали икономическото развитие“. „В човешката история действуват успоредно два елемента: материалният или икономическият и идеологическият или психологическият, само че в едни епохи действа повече единият, а в други — повече другият елемент“ (к. н., стр. 588). И повече нищо, г. Велинов? За вас въпросът е изчерпан и решен? Да, решен за плоските философи, без философско мислене. за „дилетантите“ на социологията. Ами че в един „философски ум“ не може ли да се появи и въпросът за механизма, за вътрешните закони на това повдигане и падане, на това взаимно сменение, на това взаимно действие (а според г. Велинова главна категория на историята е „взаимодействие“), на това комбиниране на „духа“ и „материята“. Нима в един ум, стремящ се да вникне в същността на историческия процес, да открие неговите пружини, не може да се яви въпросът, на който Маркс дава следующата конкретна форма — защо в античния свят преобладаваща роля е играла политиката, а в средните векове — католицизмът? Или вий се задо-

воляват само с констатирането на факта? Или може би за вас, г. Велинов, „духът“ и „материјата“ са марионетки, които танцуват на историческата сцена под управлението на вълшебния жезъл, на капризния *fatum* на старите гърци?

Чудни, удивителни „философски тенденции“ проявява г. Велинов в своите решения на философско-историческите въпроси. Но той притежава и други „тенденции“, които, щом узнаете, драги читателю, не можете се стърпя да не извикате — аферим бе, пищоф! Една от тези „тенденции“ е и тази, че г. Велинов може изкусно да се преструва на ахмак и че уж не разбира какво вий искате да кажете и след туй на сметка на ахмацината си да се погордее и попери, като известната перната гадина, пред читателите със своите геологически, биологически и пр. познания*. Четете и се пукайте от яд по гърба. Карл Кауцки, като възражава на Бакса, пише: „би било очевидно безсмислица да се мисли, че желанията и мислението на хората единствено и изключително се определят от външни физически причини“, както уж мислят, според Бакса, представителите на „крайното направление на материалистическото разбиране на историята“. От само себе си се разбира, че в изработването на идеите човешкият организъм тъй също играе роля, както и външният свят. Но изменил ли се е човешкият организъм, *мислителните способности на човека, художествено-творческата му способност и т. н.* (к. н.) колко-годе в продължение на историческата епоха? Разбира се — не. *Мислителната способност на Аристотеля едва ли е надмината, тъй също не е надмината и художествената способност на древността* (к. н.). От друга страна, що именно се изменило във външния свят? Природата? Също не. Над Гърция сега блести синьо небе, както и в епохата на Перикла. Но затова пък *обществото* се е изменило — изменили са се, в последня сметка, *икономическите отношения*; и доколкото са се изменили хората и външната природа, туй е станало под влиянието на икономическите отношения. „Значи икономическите отношения не са единственият „фактор“, от който се определят

* Ний считаме за нужно да напомним на г. Велинова съвета, който др. Кр. Раковски даде на наивното младо българско анарх. поколение — „о, пернати гадина, колко хубаво щеше да бъде да сте по-скромни в опашката си и по-умни в главата!“

„човешките дела“, „целият човешки живот“; но сред факторите, които имат определящо влияние върху вървежа на човешките дела, икономическите отношения представляват от себе си единственият изменчив елемент. Другите фактори се отличават с постоянство, никак не се изменят или пък се изменят само под влиянието на изменчив елемент; те следователно не се явяват движещи *историческото развитие* сили, макар и да представляват от себе си необходими за *човешкия живот* елементи.“ И ето, след тези много ясно изказани и с примери илюстрирани мисли, явява се г. Велинов и изкарва К. Кауцки невежа по геологията и биологията и със задорлива надутост и пренебрежителност ви заявява, че „колкото се касае до природата, то всеки разбира, че нито спаданието на бреговете на Скандинавския полуостров, нито различните изменения в температурата на земното кълбо, нито новопоявившите се коралови острови зависят от някакви икономически причини. А колкото се касае до човека, то би било едно отричание на еволюционната теория да се допусне, че той не се изменя: той се изменя не само количествено, но и качествено, не само умствено, но и морално „авторитетно“, победоносно завършва г. Велинов (стр. 589). — „Ек куда хватили! Еще умный человек“ сте уж, але Боже, г. Велинов! Според вас излиза, че когато К. Кауцки говори за изменение на природата под влиянието на икономическите отношения, той има предвид бреговете на Скандинавия, атмосферната температура или Кораловите острови?! Тежко ви, ако вашето разбиране не се простира по-надалеч!* Ами когато К. Кауцки говори, че „мислителните способности на човека“, неговата „художествено-творческа способност“ не са се или съвсем значително изменили, значи ли туй, че К. Кауцки отрича еволюционната теория относително човека? Не е ли очевидно, че тука К. Кауцки няма предвид анатомо-физическата конструкция на човешкия организъм. Даже неговите думи, че доколкото човек се е изменил в анатомо-физиологическо отношение, то туй е станало главно под влиянието на външните — икономически условия. Това

* Това не е ли едно най-„фриволно“ тълкувание и разбиране на чуждите думи и мисли, г. Пасманик? Защо тогава, фриволни човече, вдигате толкова врява в „Българска сбирка“ № № IX, X и XI—XII, 99 г. против „фриволността“ на „новременците“ ??

положение никои съвременно-образован човек не отрича; толкова повече вий, г. докторе, можете да отричате това. На всекиго е известно как съвременните условия на труда „и производството влияят и се отразяват върху организма на работното население и на работническите поколения. Известно е какви свойства, чувства и способности развиват у човека съвременните условия и начини на размяната и търговията. Известно е тъй също как съвременните форми на собствеността се отразяват върху психофизическата организация на имуществените класи. И много друго би трябвало да бъде известно на г. Велинова, ако сам той не се преструваше на ахмак. Така напр., когато К. Кауцки говори, че психическите способности на човека не са се изменили, то той говори не за фактическото съдържание на съзнанието, а за неговите основни елементи, за неговите „сили“, да се изразим с езика на старата психология. Той има в предвид, изразявайки се с думите на Канта, трансценденталното или универсалното съзнание. А пък г. Велинов трябва да знае, че туй, що Кант разбира под трансцендентално съзнание, е неизменно. Не е ли знаел това г. Велинов или се е съзнателно преструвал на ахмак? — Ний му правим чест и мислим, че той съзнателно се преструва, че не разбира какво иска да каже Кауцки. Но трябва да знаете, г. Велинов, че с такъвиз съзнателни и изкусни втелявания вий не можете обори, още повече „изживя“ марксизма! За „изживяването“ на марксизма се изискват други атрибути, които вий, за ваше нещастие, не притежавате. Марксизмът може да се „изживее“, т. е. да изгуби своето значение само тогаз, когато получи обективно осъществление и въплъщение в действителния живот на хората, т. е. когато стане факт на обективно-реалната действителност. А за постиганиято на това велиновските начини и средства за „изживяване“ нямат абсолютно никакво значение и ценност.

Не можем да не укажем и на друга една тенденция на г. Велинова и неговото самохвалство. След думите на К. Кауцки, че обществото представлява един своеобразен организъм, който се управлява от свои собствени закони, има свой собствен живот, Велинов самодоволно заявява: и „ний сме съгласни с това определение и сме го защитавали в нашата литература, *въпреки нападките на нашите социалисти*“ (стр. 590—91). Желателно би било, поне

в забележка, да се укажеше где, кога и кои от „нашите социалисти“ са твърдели противното на Кауцки и против кого от тях г. Велинов е защищавал горното определение — че обществото е своеобразен организъм, който има свои собствени закони, с изследванието и установлението на които се занимава социологията? Или вий, г. Езлинов, и това казвате, за да покажете, че вий и сега „собственным умом“ сте дошли до туй, до що е дошъл и Кауцки, или пък българските социалисти са само едни копирачи, и то недобри? Впрочем, горното определение отдавна е станало достояние на обществената наука, тъй че собственият ум на г. Велинова „здесь ни при чём“.

Г. Велинов в забележка на стр. 586 указва на този факт, че в последно време из средата на самите „марксиста“ почнали да излизат критици на марксизма. За доказателство на това той привежда цитати из Кауцки. Но преди всичко трябва да забележим, че в цитата из преведената от нас статия на Кауцки, когато той говори за „тези господиновци, които превъзнасят Маркса и Енгелса, превъзнасят понякога даже с извънредно усърдие, но които в същото време намират за несъвместимо с достойнството на свободния мислител без отклонения да следват учението на авторите на материалистическото разбиране на историята“ и т. н., той има предвид не действителните марксиста, а тези, които по някакво си странно и смехотворно недоразумение наричат себе си „истински“ марксиста, верни изтълкуватели и защитници, но само не догматични, на Марксовото учение. Било как било, но главното е туй, че г. Велинов съзира в този факт симптоми на „изживяване“ на марксизма и ликува по този повод. Защо и отгде-накъде? Нима кога едно учение се подлага на самокритика, изправление и заякчение в слабите си страни от своите привърженици, нима кога те проверяват неговите основни положения обективно-критически и анализират и дават философско обоснование и точна, ясна и определена формулировка, нима това е признак, симптом на израждане, на „изживяване“?! — Не, и хиляди пъти не! Това е признак, това показва, че туй учение е жизнено, че то не се бои от острия и строгия критически анализ, че то иска само да получи една по-висша, но формално

логически по-съвършена, по-твърда и строго установена форма и изражение.

Уж сте еволюционист, г. Велинов, а пък не знаете и най-простата истина, че „теориите са подчинени на законите на еволюцията, че и те еволюират заедно и паралелно с еволюцията на живота, на действителността; тъй като, що представляват от себе си разните теории, ако не отражение на живота, на действителността, които те привеждат в порядък, в системност? Та и марксизмът като теория, отражающа и систематизирующа, внасяща порядък в социално-икономическото развитие на човешкия живот, и тя се подчинява на законите на обществената еволюция, и тя еволюира. И това е много естествено, просто и се намира в пълна хармония с принципите на марксизма. Маркс е разработвал и развивал своята теория в една епоха, в която, макар известни елементи, известни страни на социално-икономическия и политически живот да бяха получили ясно и рязко изражение, доста определени форми, тъй че можаха да дадат потик и материал на дълбския и гениален мислител Маркса да създаде и развие своята теория, която се яви като теоретическо осветление и изтъкувание на окръжаващата го действителност; но все пак други пък страни на тази действителност, в тази епоха, в която Маркс конструираше теорията си, не бяха се достатъчно развили, не бяха приели тъй резки и завършени форми, изпъкнали на общественно-икономическата сцена, четвърти пък тогава се намираха в ембрионално-зародишно състояние, тъй че всички тези страни на окръжаващата действителност Маркс не е можал толкова ясно да схване, да забележи и да определи отделното тегло и значение на всяка една. Ето защо днес, когато някои от тези факти и сили вече са изпъкнали, са се появили на общественно-икономическата сцена; когато недоразвившите се в Марксово време страни на живота се доразвиха, получиха определени форми, кристализираха се в определени общественно-икономически кристали; когато някои тенденции на социално-икономическото развитие рязко се обозначиха на жизнения фон на съвременното общество и т. н. — днес именно марксистите пристъпват към обективно критическото проверяване на основните

положения, към изхвърлянето на неверните изводи и заключения и към допълнението на тези проблеми в Марксовата теория, които на времето си са се явили естествено и необходимо следствие, огледално отражение на проблемите в общественно-икономическия живот, който даде обективно-фактическия материал за построението на Марксовата теория. Това е ясно като бял ден. Още по-ясно то трябваше да бъде за един социолог-еволюционист, за какъвто препоръчва себе си г. Велинов.

Да, г. Велинов, марксизмът в последно време мина под знаменателя на критиката, но тази критика е много далеч от вашата и на вас подобните „жалки звънари на трион по жалката ви наука“. Тази критика се състои не в оборването, не в „изживяването“ (като вази, г. Велинов) на Маркс-Енгелсовите основни принципи и идеи, а в тяхното по-нататъшно систематическо и обективно-логическо изяснение, развитие, формулиране и философско-критическо обосноваване, изхождайки из постепенната еволюция на обществения живот. Марксизмът днес страда във формално-логическо, но верен е в гносеологическо отношение. В това направление в последно време се насочват и силите на марксистите-теоретици. Към това критическо направление на марксизма принадлежим и ний лично; тази критика и популяризация на марксизма ще съставлява теоретическата ни задача, като теоретици на марксизма. Принадлежността ни пък към българския народ ни налага и друга една задача, заключаваща се в изследването, изучаването и осветлението на развитието на българския народностопанствен и общественно-политически живот, при помощта на принципите на марксизма. Убедени сме, че този верен и действителен ключ за разбиране историята и живота на западноевропейските народи ще се окаже толкова верен и действителен и при разбирането на нашия живот и история. Остава само да се явяват деятелни, енергични и неуморими изследователи (а те вече се явяват и ще се явяват), които, като се въоръжат с принципите на марксизма, да пръснат животворяща светлина върху живота на нашия народ и да му покажат пътя, по който ще върви бъдещото му развитие, и така да направят принципите на марксизма спасителния ръководещ маяк за нашия народ по пътя на развитието му към щастието му, прогреса и пълната свобода.

Nvous

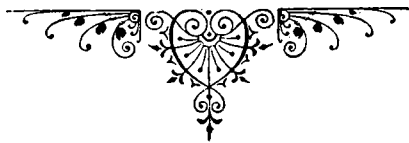
(Сп. „Ново време“, год. III, кн. IX и X от 1899 год.)

СОЦИАЛИЗМЪТЪ
И
РАБОТНИЧЕСКИЯТЪ ВЪПРОСЪ
ВЪ БЪЛГАРИЯ

(Къмъ оборванята на социализма у насъ)

отъ

Д. Благоевъ

ПЛОВДИВЪ
Дружествена Печатница „Трудъ“
1900.

УВОД

Когато почнах да пиша статиите под названието „Работническият въпрос в България“²¹, които сега се предлагат в отделна книжка, не беше още се появило съчинението на К. Кауцки: *Земледелческият въпрос*²², а когато то се яви в български превод, вече пишех върху икономическото развитие на нашата страна, и не ми беше възможно да се повръщам, за да се възползувам от големите статистически данни, които съдържа то. Впрочем, моята цел не беше да правя изследване върху развитието на земледелието в днешно време. Моята цел беше много по-скромна, а именно да изобличи несъстоятелността, бездоказателността на такива оборвания на Марксовата теория, каквито се явиха у нас и навярно ще се явяват още. Които искат да се запознаят подробно как се развива земледелието в днешно време или с „тенденциите на модерното земледелие“, както казва Кауцки, трябва да четат произведението му „Земледелческият въпрос“.

Както знае читателят, оборванията на социализма у нас се свеждат към три точки. Първо, против философското учение на Маркса, т. е. против материалистическото тълкувание на историята. Второ, против неговото икономическо учение, т. е. против неговото учение, че капиталистическият начин на производството съсипва дребното и концентрира капитала, средствата за производство, като пролетаризира самостоятелните производители. Трето, против социализма в България, т. е. че в България няма работнически въпрос, значи няма почва за социализма. Аз се касаю само до двете последни точки.

На бездоказателните оборвания трябваше да се противопоставят статистически изследвания, цифрови данни, мнения на компетентни икономисти и писатели. Обаче задачата беше мъчна. В гр. Пловдив, гдето има

една „Народна библиотека“, съвсем занемарена, и гдето други подобни библиотеки няма, без възможност да си достави човек всички нужни за предмета книги, особено скъпите статистически изследвания, не можеше лесно да се събере повече материал от оня, който дадох на читателите. В това отношение аз много благодаря на П. Н-ки, Г. Бакалов и П. Джиджов, които ми доставиха книги, първият на француски, вторите на немски, които много ме улесниха в задачата ми, и на Н-в, който ми достави няколко статистически изследвания на България. Впрочем, със статистическите данни, които привеждам, искам да покажа, че съществува и се извършва голяма концентрация на капиталите, на средствата за производство и в индустрията, и в земледелието и че с развитието на капиталистическата форма на производство се извършва масово пролетаризиране на производителите. С други думи, исках да покажа, че Марксовото учение напълно се оправдава не само по отношение на индустрията, но и по отношение на земледелието.

Марксовото учение в тази му част, т. е. за концентрацията на капиталите и пролетаризирането на производителите, всъщност не се оборва от буржоазните икономисти. — Видни буржоазни икономисти, като Леруа Болю и други, признават категорично концентрацията. Оборванието се яви пак от социалистическия лагер. Известно е, че напоследък между социалистите в Германия и Франция се завърза полемика за тактиката на социал-демократическата партия. Но тъй като тактиката ѝ е тясно свързана с общото ѝ световъзрение, то полемиката отиде по-нататък. Недоволните от тактиката се опитаха да поколебаят основанията ѝ, т. е. основанията на социализма. Това направи Бернщайн в своята книга: *Die Voraussetzungen des Sozialismus*. (Основанията на социализма²³.) Тази книга на Бернщайна много се експлоатира от противниците на социализма. Експлоатира се тя и от противниците му в България. Повечето от тях не са я чели, навярно даже надали са я виждали. Обаче един от тях особено много и, главно, най-безсъвестно експлоатира с тази книга. Думата ми е за г. Велинов, т. е. за д-р Пасманич. Книгата на Е. Бернщайн дава повод на този безсъвестен човек да се провиква: „Марксовото учение е абсурд, утопия!“ Бернщайновата книга

дава повод на същия да се занимае с книгата на Кауцки: „Земледелческия въпрос“, по един най-повърхностен начин и даже да фалшифицира съдържанието ѝ. Но трябва човек да прочете новото произведение на Кауцки, анти-критиката му на Бернщайновата книга, под названието: „Bernstein und das sozialdemokratische Programm“, за да си състави понятие какви неверни са статистическите цифри, които привежда Бернщайн. Доколко е невярно твърдението, че не се извършвало концентрация в индустрията и че не се пролетаризирала масата, се вижда от тоя факт, че бърже расте числото на пролетариата, когато общото число на населението не расте никак или много малко. Например, когато населението в германската империя от 1882—1895 е пораснало на 14% и нещо, то общото число на лицата, които работят в индустриалните производства порасна на 40%, а в едрото (с 50 работника нагоре) на 82%. В Съединените щати числото на същите пораснало от 957,059 в 1850 год. до 4,476,884 работника в 1890 година. В Русия от 1886 до 1896 числото им порастава годишно по 7%. Отгде се взима това грамадно нарастване на индустриалните работници? Не е ли очевидно, че трябва известна част от населението да се пролетаризира, за да се яви таквоя бързо нарастване на индустриалния наемнически труд? Очевидно е, че се пролетаризират самостоятелните дребни и средни производители, т. е. занаятчиите и земеделците. Няма откъде другаде да се яви пролетариатът, освен от тези класи.

Интересно е, че Бернщайн две години преди да се яви със своята критика на Маркса, пишеше в Neue Zeit, кн. XV, следното: „Че днес в индустрията на Германия развитието от дребното към едрото, от занаятчийския към фабричния начин, от едрото към грамадното производство дава тон, това никой запознат добре с работата не отрича. Недавна обнародваните статистически числа за индустрията и занаятият в империята турят факта (stellen die Tatsache) във от съмнение. Ако ги сравним с миналото преброявание през 1882 год., ще видим, че при едно увеличение на населението от 14,48%, групата В от преброените занятия (индустрия, рудничарство, строителство) в 1895, станаха следующите изменения на индустриалците (Erwerbs thätigen):

	1882	1895	Абсол. увелич. или нама- ление	%
Самостоятелни занаят- чи, търговци и пр. . .	1,861,502	1,774,481	— 87,021	— 4,68
Самостоятелни домашни индустриалци	339,644	287,389	— 52,255	— 15,39
Технически, надзира- телски и търговски персонал	99,076	263,747	+ 164,471	+ 166,21
Калфи, чираци и пр. . .	4,096,243	5,955,613	+1,859,370	+ 45,39
Всичко	6,396,465	8,281,230	+1,884,765	+ 29,47

Тези числа говорят сами за себе си. Когато в 1882 год^т на един индустриалец се падаха *двама* служаци (Angestellte), то в 1895 год. отношението е било 1:3, *едно изменение, което още от пръв поглед се явява значително.*"

По-нататък Бернщайн, като разгледва тези и други статистически данни, дохожда до същото заключение, че дребното производство бърже пропада и се концентрира в колосално (гл. стр. 56 от кн. на Кауцки: *Bernstein und das sozialdemokratische Programm*).

Кауцки, разбира се, не се ограничава само с туй припомняние на Бернщайна неговите думи преди две години, основани на статистическите данни, но в 10 страници, от 58—68, с грамаден статистически материал доказва как се концентрира капитала в индустрията и пропада дребното, а на 46 стр., от 68 до 114, със също такъв статистич. материал доказва концентрацията в земледелието и др. области. На стр. 58 той ни показва, че дребните производства (с 1—5 работника) в 1882 год. са били 95·9%, а в 1895 — 93·3%. От друга страна, когато числото на лицата в производствата с 1—5 работника се увеличи с 10%, числото им в производствата с повече от 1000 работника се увеличи за същия период (1882—1895) с 110·5%. При това Кауцки на 59 стр. ни показва, че в производствата с 1—20 и с повече от 20 работника, особено в дребните, се увеличава числото на децата и жените. Най-сетне и ония производства; които са отбелязани от статистиката за самостоя-

телни, не са такива, а повечето са капиталистически експлоатации, само във форма на дребно производство. Така че данните никак не говорят за назаднованието на голямото производство в индустрията и за в полза на дребното. Противното днес може да твърди само човек, който не знае развитието или който иска непременно да оборва марксизма.

Най-много се мъчат да оборят марксизма на почвата на земледелието. Казват даже, че Маркс казал много ценни неща и по земледелието, но не бил дал „теория на земледелието“. Обаче Маркс надали някога е мислил да дава такава „теория“. Той изследва *капиталистическата форма на производството*, на индустриалното и земеделческо производство. Той е изследвал капиталистическото производство, в което се разбира и земеделческото, в страната на най-голямото капиталистическо развитие, в Англия. Както по отношение на индустрията, тъй и по отношение на земледелието в Англия, Маркс в I т. на „Капитала“ потвърждава своето учение, законите на капиталистическото развитие, своите заключения с грамадно число статистически данни, с изследванията на различните комисии по производството и въз основа на най-компетентни изследователи на английския икономически живот. Но ще кажете, че Марксовото учение за своето време и за английското развитие е било вярно, но по-подиршното развитие, особено в земледелието, не потвърждавало неговото учение. Какво обаче е станало от началото на 70-те години насам? Спряло ли е капиталистическото производство? Не! Маркс посочва Англия като пример, по който ще се развиват другите страни, които имат условията за развитие. И какво виждаме? Не ли от 70-те години се захваща бързото капиталистическо развитие на Франция, Германия, Русия и пр.? Частно за земледелието Маркс винаги най-категорично е казал две неща: *първо*, че за развитието на капиталистическата форма на производството предварително необходимо условие е, щото земята да бъде раздробена и частна собственост на производителя; *второ*, че коренен преврат в земледелието е възможен, след като капиталистическата форма окончателно завладее индустрията и капиталът се прехвърли в земледелието. Забележителни са и следните два факта в земледелието. Най-компете-

тентни авторитети по земеделческия въпрос признават, че голямото капиталистическо земледелие най-добре се развива там, гдето има пролетаризирано земеделческо население, или, както казват, дребно земеделческо стопанство (гл. „Земеделческият въпрос“ част II, стр. 54—50). К. Маркс, като изследва положението на земеделческите работници в Англия, в I. т. на своето произведение „Капиталът“ (стр. 569—612), описва ни системата на котеждите, т. е. на селските жилища, правени от самите капиталисти-земеделци за привличане селските работници в своите земеделчески производства и на които се даваха по до 1 или 2 акра земя за градина и садение картофи, или правени от особен род „дребни собственици“ в селата, спекуланти с тия котежди. Същото ние виждаме да правят и днес големите капиталисти-землевлатели, за да привлекат работническо население в селата, при големите землевладения. Другият факт е тоя, че капиталистическото земледелие най-добре върви в страни, в които старите феодални форми на землевладението са окончателно изчезнали. Такива страни са несъмнено Франция и Америка. В тия страни ние и виждаме, че малкото и средното селско стопанство пропадат, а се увеличават най-дребното, *пролетарското*, и едрото. Например във Франция от 1882—1892 год. стана следното изменение в площта на стопанствата:

С т о п а н с т в а

с	1 хектар	+ 243,420 хектара
„	1—5 „	— 108,434 „
„	5—10 „	— 13,140 „
„	10—40 „	— 532,243 „
повече от	40 „	+ 197,288 „

(гл. К. Кауцки: Bernstein und das sozialdemokratische Programm, стр. 71). От тези цифри ние виждаме, че се увеличи площта на най-дребните стопанства, за пролетариатските, за ония, за които и Л. Болйо казва, че са необходими за голямото стопанство, площта на което също се увеличи, а площта на малките и средните се намали. Същото виждаме в американското земледелие. Наистина, в Америка от 1850 до 1880 година се забелязва в някои щати, а именно в Северо-и южноатлантическите щати, едно намаление средната големина на фермите. В 1850

е била 203 акра, а в 1880 — 134 акра, като в 1890 год. пак се качва до 137 акра. Туй намаление на средната големина на фермите се обяснява с разпаданието на плантаторското стопанство в Южна Америка, като следствие от освобождението на негрите, и изобщо гдето се напуска *разбойническото*, извънредно екстензивното стопанство, там се оказва е: но намаление средната големина на големите стопанства. Това всъщност показва, че земледелието встъпва в чисто капиталистически път. Впрочем, в южно-централните, а особено в западните и северо-централните щати, същинските житни области, и общото число на фермите, и големината на фермите се увеличават много от 1880—1890, а именно: в западните щати общото число на фермите се увеличава в този период със 74·2%, на ония с 500—1000 акра със 74·9%, на ония с повече от 1000 акра с 85·3%; в северо-централните общото число се увеличава с 13·3%, на ония с 500—1000 акра с 50·2%, на ония с повече от 1000 акра с 49·4%. Тези цифри ни показват не пропядание на голямото стопанство, а напротив. Обаче безсъвестният д-р Пасманик замълчава тия факти, както и причините за намалението на средната големина на фермите, за да докаже „фантастичността на Марксовото предположение“.

По-другояче стои работата със земледелието в страни, в които още са запазени старите феодални форми на владение, както това е в Германия и даже в Англия, гдето майоратството²⁴ съществува и до днес. В такива страни ние срещаме колосални землевладения, но които не съставляват, или не съставляваха до недавна, капиталистически стопанства. Обаче с напредванието на капиталистическото развитие тези землевладения на едни места, гдето в ръцете на землевладелците е натрупан голям паричен капитал, се обръщат в капиталистически *латифундии*, на други — се разпадат на по-малки отделни капиталистически стопанства, но експлоатирани от самия стопанин, на трети места се обръщат в арендни имоти, които се дават на експлоатация от арендатори. Вследствие на такова *разпокъсване* големите землевладения се получават стопанства с по-малка площ, а оттука в земеделческите статистики срещаме едно намаление площта на големите землевладения и увеличение площта

на по-малките и средните стопанства. Така например в Германия според статистиката за 1882—1895 год. има намаление на площта в хектари на стопанствата с 2 хектара, с 2—5 хект. и с 20—100 хектара, при което намалението е най-голямо за стопанства с 2—5 хектара, т. е. за дребните стопанства; от друга страна има увеличение на площта на стопанствата с 5—20 хект. и с повече от 100 хектара, при което увеличението е по-голямо за стопанствата с 5—20 хектара, т. е. за средните. В Англия има намаление на площта на стопанствата с 0'40—2 хектара (с 1—5 акра), със 120—200 и с повече от 200 хектара; напротив, площта на всички други категории се увеличи, при това най-много се увеличи площта на стопанствата с 40—120 хектара, т. е. на по-големите, а най-малко на ония от 2—8 хектара. В Англия виждаме, че площта на големите землевладения значително се намалила, а особено оная на стопанствата с повече от 500 акра, а именно на 226.807 акра (гл. Bernstein und das sozialdemokratische Programm, стр. 71).

Но какво показват тези статистически цифри? Показват ли те, че се е увеличило числото на самостоятелните стопани, на собствениците? — Никак не! Те показват само едно от двете: или че големите землевладения са разделени на отделни експлоатации, но в ръцете на един и същ собственик с цел да се извлече най-голяма полза от тях, както това се вижда от „Земледелческият въпрос“, стр. 38—41 и от III т. на „Капитала“ (стр. 597) и както показва Девил в речта си „Социализмът и собствеността“, държана във французкия парламент. която цитирам на мястото си; или че землевладелецът разделя имота си на няколко арендни части и ги дава под наем на различни наематели според паричните им средства и така, щото да извлече най-големи ползи от всяка част. В Германия земеделческото население съставляваше в 1882 год. 42'50% от цялото ѝ население, а в 1895 само 35'70%. Числото на заетите в земледелието в 1882 беше 43'40%, а в 1895 само 36'20% (гл. Bernstein und das sozialdemokratische Programm, стр. 70). В 1895, в сравнение с 1882, числото на наемателите на чужда земя се увеличи с 83,822, онова на наемателите на само част чужда земя се увеличи с 284,311, а на притежателите на собствена земя числото се намали с 2,338 (гл. Кауцки: Berntsein und das sozial-

demokratische Programm, стр. 77). В същото време е интересно, че в Германия има едно голямо увеличение в земеделческото производство броя на ратаите и надничарите, които не притежават земя, а едно също такво голямо намаление числото на надничарите в земеделческото производство, които са имали земя. (Гл. същата кн., стр. 70.) Всички тези факти ни показват, че дребните собственици в Германия не се увеличават, а се намаляват, и че земеделческото население се пролетаризира. За Англия няма подобни статистически цифри; но от това, което ни говори германската статистика, може да се съди, че и в Англия се увеличиха не собствениците, а наемателите на чужда земя. Няма съмнение обаче, че в Германия и Англия, както и в другите страни с капиталистическо развитие; съществуват и самостоятелни дребни собственици. В Германия например, според статистиката от 1895, е имало от 5,558,317 земеделчески стопанства 3,236,397 стоп. с по-малко от 2 хект. земя и 1,016,318 стоп. от 2—5 хект. земя. Първите стопанства очевидно са стопанства, които не могат да хранят стопаните си, но и вторите едвам могат да ги прехранят. А това значи че те не се явяват конкуренти на голямото стопанство, а, напротив, негова подкрепа, понеже му доставят нужните работнически ръце и потребляват неговите продукти. По тази причина големите землевладелци навсякъде полагат големи грижи чрез парламентите да задържат или да привлекат тия собственици в селата и около големите землевладения. По тази същата причина дребно земеделческо производство, додето съществува буржоазната наредба, все ще съществува. Обаче то, както виждаме, по никой начин не означава силна дребно-земеделческа класа от собственици, както едно време, и никак не означава пропадание на капиталистическото производство или негово изместване, както дребната форма на капиталистическа експлоатация труда в индустрията никак не означава назадване на капиталистическото производство или изместванието му от дребното, а, напротив, се създава от него за извличание от работническата сила по-голяма принадена стойност.

Сега, пита се: противоречи ли на Марксовото учение фактът на разпокъсванието старите или по-новите големи екстензивни стопанства в по-малки, по-интензивни, т. е. капиталистически стопанства, или на арендни части? —

Положително нито на йота. Първо, той никак не означава пропадане на капиталистическото земледелие и по никой начин не отстранява новата концентрация на чисто капиталистически основания. Развитието на Америка, Франция, Германия ни показва много ясно, че наред с тоя факт върви нова и нова клосална концентрация в земледелието, образци на която ни дава К. Кауцки в „Земледелческият въпрос“ част II за Германия, а за Австро-Унгария читателят ще намери в тая книжка. Второ, за Марксовото учение не беше неизвестен тоя факт, напротив, в I т. на „Капитала“ стр. 539 (руско I изд.), като говори за този факт на разпокъсване капиталите и новото им концентриране, Маркс го обяснява:

„Уголемяването на обществения капитал — казва там Маркс — се извършва чрез увеличението на многото индивидуални капитали. При други равни условия всеки от тези отделни капитали, както и съединената с него концентрация на средствата за производство, се уголемява според това, каква част ст обществения капитал той съставлява. В същото време се явяват фиданки от първоначалния капитал, които, като се отделят от него, функционират като нови самостоятелни капитали. Няма съмнение, значителна роля при туй играе делението на богатството между членовете на семейството на капиталиста. Затова с акумулацията (натрупването) на капитала много или малко пораста числото на капиталистите. Две обстоятелства характеризират тоя род *концентрация*, която направо зависи от акумулацията или даже е *тъждествена* с нея. *Първо*: увеличаването концентрацията на обществените средства на производството в ръцете на индивидуалния капиталист, при другите равни условия, *се ограничава от степента, в която се увеличава богатството в обществото. Второ*: *частта от обществения капитал, която е вложена във всеки отделен клон на производството, се разпределя между мнозина капиталисти*, които се противопоставят един на друг като независими и конкурирующа помежду си *производители на стоки*. Затова акумулацията и съпровожданата с нея концентрация стават не само изведнаж в много пунктове, но увеличението на функционирующите капитали е размесено с образуванието на нови и раздробяванието на старите. С други думи, ако акумулацията се изказва в увеличението на концентрацията средствата за производство и в подчинението от нея на труда, то, от друга страна, то се проявява също и в *отблъскването на един от други на многото индивидуални капитали*. — На това разпокъсване на целия обществен капитал в много индивидуални капитали и на взаимното отблъскване на неговите съставни части противодействува *притеглянето* им. Това вече не е проста концентрация на средствата на производството и подчинение на него на труда, *тъждествена* с акумулацията. Това е *концентрация на образувалите се вече капитали*, унищожение на тяхната индивидуална самостоятелност, експроприация на капиталиста от капиталиста, обръщане на множеството дребни капитали в неголямо число едри: . . .“

От този цитат е ясно, че за Марксовото учение фактът за разпокъсването и за новото концентриране на капиталите не само е известен, но и го обяснява със законите на капиталистическото производство. Горещитираните редове се отнасят изобщо до капиталите, т. е. и до ония в земледелието. Почти 20 години преди написването на горните редове Маркс в 1850 год., в сп. „Neue Rheinische Zeitung“, говори изрично за разпокъсването и новото концентриране на земледелието във Франция и Англия (гл. „Земледелческият въпрос“, част II, стр. 54, 55). Значи Маркс още в 1850 год. е знаел факта, който и днес се повтаря: След отмяната на хлебните закони в Англия се почна едно голямо разпокъсване на старите големи землевладения в по-малки и в арендни части, но много по-приходоносни, което спомогна на землевладелците да увеличат своите приходи до невидени размери, а от 1850 до 1880 година върви нова концентрация в земледелието, като от последната до 1895 се забелязва едно ново разпокъсване на големите землевладения и увеличение площта на малките и главно на средните аренди. Причините на това ново разпокъсване се обясняват в т. III на „Капитала“, който излезе преди шест години (гл. стр. 597 и 598, руско издание). Освен задокоеанската конкуренция и преобръщането на руското и индийско общинно селско стопанство в парично, под тежестта на увеличаващите се данъци, една от главните причини за разпокъсването на английските големи землевладения, както и на ония в другите капиталистически страни, е и масовото бягство на селското население в градовете. Обаче всичко това никак не значи, че няма да се яви една нова концентрация. Впрочем, тоя кръг, в който се върти земледелието от разпокъсване към концентрация и обратно, не показва нищо друго, освен че противоречията в буржоазното общество все повече растат и все повече изтъкват необходимостта от неговото премахване. Така че то не може по никой начин да се привежда като доказателство против Марксовото учение; напротив то само го потвърждава.

Обаче у нас г. Велинов, т. е. д-р Пасманик, в разпокъсването на големите землевладения в отделни капиталистически експлоатации вижда само концентрация на собствеността, а не и на производството. Ако това не беше

умишлено претълкуване на ясните обяснения на Кауцки от безсъвестния д-р Пасманик, то трябваше да видим в него едно голямо тъпоумие. Но д-р Пасманик умишлено тълкува, че разпаданието на големите землевладения в отделни капиталистически експлоатации в ръцете на същите стопани доказвало само концентрацията на собствеността, когато е очевидно, че те са в същото време капиталистически стопанства, т. е. и концентрирани производства. Ибо д-р Пасманик, като се опира на погрешните статистически пресмятания на Бернщайна и като най-безсъвестно фалшифицира съдържанието на книгата на Кауцки „Землед. въпрос“, се провиква: „Ний дохождаме до заключение, че ако предположението на Маркса относително концентрацията на капиталите в индустрията не са верни, то още по-фантастично е да се говори за концентрацията на земледелието и следователно още по-малко надежда има, щото селяните да се появят на сцената като осъществители на социалистическия идеал.“ Подир всичко гореказано читателят може да съди какво хлестаковско лекомислие се заключава в горните думи на д-р Пасманик.

Относително осъществението на социализма аз няма да говоря тука. Ще забележа само, че то е историческа задача на пролетариата, който все повече се умножава, и главно на градския промишлен пролетариат. Към борбата на последния все се присъединява или от нея повече се увлича грамадната част от селското население, което, при всичко че в някои страни, както в Белгия например, се явява като притежател на едно парче земя и се увеличава по число или на едно малко стопанство, но което най-голямата част от времето си през годината преживява като наемник, или с едно пролетариатско стопанство. Тези селяни във всеки случай не са онази реакционна селска маса, неподвижна и цезарианска, а съставляват една подвижна маса, която все повече намира смисъл да се присъединява към социалистическите партии. С това може да се обясни големият успех на тия партии в последно време.

Ще свърша, като повторя, че Марксовото учение се потвърждава напълно не само от индустриалното развитие, но и от земеделческото. Надявам се, че доказах как то се потвърждава пред нашите очи и от развитието на нашата

страна, доколкото тя, разбира се, има и се създадат условията за развитие. Тука ще кажа, че твърденията на някои български буржоазни писатели, в това число и на Пасманик, че нашата страна е дребноземледелческа и че трябва да се запази дребното земледелие, ги смятам за крайно глупави твърдения. България, очевидно, не ще може да направи нито крачка напред, ако не развие една силна индустрия, която да даде работа на оголелия, пролетаризирания работнически народ, който, колкото по-нататък отиваме, толкова повече расте. Днес градове и села се пълнят с голямо количество просяци, скитници, голтаци, без да говорим за „чиновнически пролетариат“, който съставлява жадната за власт армия на нашите буржоазни „партии“. Без една индустрия и без едно отвлечение на труда от съсипаните стопанства и поминъци към нея, към индустрията, нашата страна я очаква едно общо крайно осиромашаване на работническото население, и особено на земледелческото. Социалните и политически следствия от такова икономическо положение са най-гибелни, и България може да свърши при него с окончателно пропадане. Противниците на социализма в България не са в състояние да разберат опасността от такова положение у нас и затова те пеят панегирици на дребното земледелие и прославят България като страна дребноземлевладелческа. Всъщност днес за днес то е най-голямото ѝ нещастие.

ПРЕДГОВОР

Статиите, които писах в сп. „*Ново Време*“ под общото заглавие „Работническият въпрос в България (към оборванията на социализма у нас)“ и които сега са събрани в това издание под названието *Социализмът и работническият въпрос в България*, не мислех да ги издавам в отделна книжка, поне тъй скоро. Но след свършването им, получих от партийни другари от три места предложения да ги издадат в отделна книга. Като не мислех за такъв издание, не отговорих даже на двете от първите предложения. Впрочем не отговорих на тези партийни другари и затова, че няколко члена от Пловдивския местен комитет на Работническата социалдемократическа партия почти едновременно с тях ми предложиха да издадат статиите ми на свои лични разноски, с условие, щото ползата, която се получи след покриването на разноските по изданието им, да остане за касата на местния комитет, т. е. за Работническата социалдемократическа партия. На тия условия се съгласих да се издадат статиите ми.

В статиите не направих изменения, освен някои малки поправки в текста, стила и печатните грешки. В увода направих допълнения, гдето съобщавам и няколко статистически данни, които ни дават двете ценни произведения на известния пръв теоретик Кауцки по научния социализъм, а именно: *Земледелческият въпрос* и *Bernstein und das sozialdemokratische Programm*. В увода читателят ще намери и един отговор на най-новите оборвания на социализма у нас, особено на ония на г. Велинов, т. е. на д-р Пасманик.

Статиите ги разделих на седем глави, в началото на които дадох и по едно кратко съдържание на всяка глава, за по-голяма прегледност. Издателите туриха много малка цена на изданието, като се ръководиха от желанието да ѝ се даде по-голямо разпространение и като предполагаха, че не ще излезе повече от 10—11 коли.

Обаче изданието излезе повече от 12 ко̀ли печатни. Затова цената му е увеличена с 20 ст., т. е. ще струва 1 лев екземпляра.

Доколко изданието се явява своевременно, оставям на читателите да съдят. Мен ще ми бъде много драго, ако то им послужи за осветление върху въпросите, които се зачекват в него.

Д. Благоев

Пловдив, 1900 г., априлий

ГЛАВА ПЪРВА ИНДУСТРИАЛНИЯТ ВЪПРОС

Концентрацията в обработвателната индустрия. — Домашният труд и видимото повръщане към старата форма на дребното занаятчиство. — Капиталистическият начин на производство и създаването от него нова домашна индустрия. — Фабричната система и фабричното законодателство за покровителство на труда. — Думите на английските и германски фабрични инспектори.

Щом се появи социализмът в България, веднага се почнаха и оборванията на него. Това е естествено. Социализмът засяга не само буржоазната класа като класа, но и нейните партии, особено ония от тях, които са на власт.

Както навсякъде, тъй и у нас, в началото всички оборвания се свеждат към най-глупави измислици за стремленията на социалистите и към най-недобросъвестни изопачавания на социалистическите идеи. Но понеже с такива „оборвания“ нашите противници само се туряха в смешно положение, затова те скоро трябваше да подирят други „по-сериозни“ оборвания на социализма в България. Едно от тия „по-сериозни“ оборвания се яви *работническият въпрос*. Нашите противници изобщо оборват социализма без да са се потрудили да го изучат: те говорят за него само по *наслушка*. Българските противници на социализма са чули, че „социалният въпрос“ може да си има място в страни, гдето има работници. С туй те искат очевидно да изкажат оная истина, която самите социалисти изказват, а именно, че *социализмът е теоретическо изражение на работническото движение*. Следователно — искат вероятно да кажат, — щом няма работници, няма и работническо движение; значи няма и почва за социализма. Макар това оборвание да е *на вид* сериозно, но не е мъчно да се види, че то не е достатъчно: с него не се доказва, първо, че в България наистина няма работници; не се доказва, второ, че не се увеличава числото на наемните работници, и, трето, с туй никак не се оборва социализмът. Затуй трябваше да се отиде по-нататък, трябваше, главно, да се обори самият социа-

лизъм, неговите основания. Най-сетне и това оборване се яви. Любопитното е тука, че тези оборвания на социализма се явиха не от страна на един чистокръвен български буржоазен идеолог, а от страна на един дошъл отвън наемник на българската буржоазия. Именно *наемник* на българската буржоазия, защото за него е все едно коя от българските буржоазни партии ще му плаща наема. Думата ни е за „професора“ по немски език във Висшето училище Б. Минцес.

Както е известно, тоя г-н „професор“ написа в I год. на сп. „Български Преглед“ една доста дълга статия, под названието „Социалният въпрос, или идеята за асоциацията“, целта на която е да събори окончателно основите на научния социализъм, т. е. на Марксовото учение. В тая статия на Минцеса, която цяла е буквално бездоказателна и която авторът ѝ я посочва положително при всеки случай, и в място, и не на място, като на свой шедьовър — най-добра работа, — в нея главно всичко е насочено към две оборвания. Едно от основанията на научния социализъм се състои в това, че тенденцията на капитализма е концентрацията на средствата за производство, а оттука и преобръщанieto на голямото множество от самостоятелни производители в пролетарии, в наемническа класа. Другото от тях се състои в туй, че икономическата организация на обществото е базата на юридическите му и политически надстройки и тя определя формите на съзнанието или че начинът на производството определя обществения, политическия и духовния живот изобщо. Против тия две основоположения на научния социализъм или на марксизма са насочени всички усилия на Минцеса в гореспоменатата му статия. Той се мъчи да докаже, че не концентрация в средствата за производство и, следователно, не увеличение на наемническата класа се забелязвало, а обратното, и че „икономиката“ не била „първоизворът на всички исторически явления“. Тук няма да закачаме последното му оборване, с което ще се заемем друг път; тук ни интересува първото му оборване, понеже то се намира в тясна свързка с *работническия въпрос* изобщо. Защото ако е истина, че не концентрация на капиталите и не увеличение на пролетариатската класа става, а обратното, тогава, разбира се, няма защо да се говори за работническо движение и

за неговото теоретическо изражение — социализма. Да видим правилно ли е това твърдение.

За ония, които изучават историята на икономическото развитие в съвременното общество и следят това му развитие днес, знаят добре, че концентрацията днес захваща не само ония клонове от производството, които отдавна са намираха под влиянието на капиталистическите закони, но и ония клонове, както ще видим по-долу, които до последно време се смятаха най-недостъпни за нея. С други думи, концентрацията захваща не само индустрията, т. е. *занаятчийството*, под което разбираме и земледелието, но тя захваща и ония клонове, които са свързани с последното, които произвеждат всички хранителни припаси и които до последно време се смятаха недостъпни за концентрацията. При туй, преди да пристъпим към доказателствата, към фактите, трябва да се забележи, че концентрацията не е някаква измислица на социалистите, а е факт, който се констатира от историята, от официални статистически данни и се признава от изследователи, които са далеч от да съчувствуват на социалистическите идеи. Правим тая бележка, защото тя показва колко са смешни ония, които си въображават, че оборват социализма, като отричат концентрацията. Те отричат действителността; те се мъчат да оборят това, което не се оборва. Но да минем на доказателствата.

Относително концентрацията в занаятчийството, в тесния смисъл на думата тя е толкоз очевидна, че са излишни всякакви доказателства. Достатъчно щеше да бъде, ако посочехме на тоя несъмнен исторически факт, че дребното занаятчийство в градовете при ограничения кръг на размяната, както и домашното занаятчийство, или *домашната индустрия*, в градовете и селата имаха свой исторически период на развитие, след който, с разширението кръга на размяната, настъпи периодът на тяхното пропадане -- за да се убедим, че в тая област на производството концентрацията е несъмнена. Господството на дребнозанаятчийската система в средните векове и в част от новите е изтикано отдавна и постоянно се изтиква от господството на фабричната система. „Додето, казва проф. Рошер, занаятчиите съставляваха преди главната основа на средната класа, днес богатият фабрикант се издигна над тая класа в оная пропорция, в която

фабричният работник, станал прост пролетарий, изпадна по-ниско от нея. Ако занаятчийската система напълно отговаря на духа на последния период от средните векове със своите различия в състоянията, със своите комуни и корпорации и ако, от друга страна, фабричната система е в духа на сегашния конституционализъм със своя избирателен ценз, основан на личната свобода и на гражданското равенство, трябва да се признае също, че дълбокото разделение, което забелязваме между шефовете на фабриките и работниците, отговаря на големия подводен камък в конституционния режим, на антагонизма между буржоазията и народа (между *popolo grasso* и *popolo minuto* на демократическите градове на Италия в средните векове).“*

Фабричната система най-напред завладява *домашната индустрия* в най-главните области, а именно предачеството и тъкачеството, както и близките на тях клонове, например вапцарството, белението, шарението на платовете и т. н. Но еднаж завладени тези области, фабричната система не само се разширява, но тя прави нови изменения и в други области на производството. „Превратът — казва Маркс — в начина на производството в една коя и да е сфера на индустрията предизвиква също такъв преврат и в другите сфери. Особено справедливо е това по отношение към ония клонове на индустрията, които, без да се гледа на тяхното изолиране, основано на *общественото* разделение на труда, от което всеки от тях произвежда особена самостоятелна стока — се намират във взаимна зависимост и представляват всъщност фази на един общ процес. Така машинното предение направи необходимо машинното тъчение, а двете заедно произведоха механико-химическата революция в белението, във вапцарството и в стампосванието на материите; така от друга страна същата революция в предението на памука предизвика изнамиранieto на *gin*, особена

* W. Rocher. Recherches sur divers sujets d'Economie politique, стр. 253. Paris 1872 год.

Проф. Рошер невярно обяснява отношението между икономич. организация на обществото и неговите учреждения. Според него излиза, че модерният конституционализъм „своя избирателен ценз“, с „личната свобода“ и „гражданско равенство“ създаде фабричната система, когато тъкмо обратното е истина.

машина за отделянието на памучните влакна от семената, подир което само и стана пръв път възможно обработванието на памука в такива широки размери, които искаха нови, подобрени начини за обработванието на памука. А революцията в начините на производството, употребявани в индустрията и земледелието, направи необходима революцията в *общите условия на обществения процес на производството, т. е. в средствата на съобщение и преноса.** *

Фабричната система, каквито размери и форми да има тя, е възможна само при концентрацията на средствата за производство. А че фабричната система е изтикала вече господството на *домашната индустрия* във всички страни с капиталистическо производство, и го изтиква систематически в страни, които вече са встъпили в пътя на това производство, това е най-очевидно. Историята на икономическото развитие на нашата страна със своите предилно-тъкачни фабрики е пред очите ни. По-долу, когато ще говорим за концентрацията у нас, ще приведем и тези доказателства. Колкото за европейските страни с капиталистически начин на производство, достатъчно е да припомним, че там грамадното развитие на фабричната система и грамадните предилно-тъкачни фабрики окончателно унищожиха *домашната индустрия*. На стр. 371 Маркс привежда из *сините книги* една статистическа таблица, из която се вижда каква грамадна концентрация на производството в тази област се извърши в Англия от 1848 год. до 1866 год. „В Ланкашир — четем там след приведената таблица — числото на фабриките от 1839 до 1850 год. се увеличи само на 4%, от 1850 до 1856 на 19%, от 1856 до 1862 на 33%, между туй в двата единайсетгодишни периода числото на занятите в тях лица абсолютно — се увеличи, а относително — се намали. Ср. Reports of Inspectors of Factories for 31 Oct. 1862, p. 63. В Ланкашир преобладават памучните фабрики. Какво място заемат те във фабрикацията на преждата и тъканите изобщо, може да се види от туй обстоятелство, че те съставляват 45·2% от всички такива фабрики на Англия, Шотландия, Уелс и Ирландия; че на тях се пада 83·3% от всички вретена на Съедине-

* К. Маркс. Капитал, т. I, стр. 338—339.

ните Кралства; 81·40% от всички парни тъкарни станове; 72·60% от всички конски сили и 58·20% от общото число на всички занимаващи се лица (I. с. п. 82, 63)*

Англия представлява класически пример на капиталистическата концентрация. Но по нейните стъпки върви икономическото развитие на другите страни. Естествено е, че във всички страни с капиталистически начин на производство се явяват същите следствия: същата концентрация виждаме във всички тези страни. „Но — казва Шарл Летурно за Франция — когато селското население се намалява, градското, напротив, постоянно се увеличава; последното не беше повече от 6,692,023 в 1831; то днес е 13,096,542. Причината на това постоянно нарастващо население на градовете е известна на всички; тя е развитието на индустрията, главно на голямата индустрия, която произвежда чрезмерно, за да произвежда, за да печели. Омръзна ни да чуваме баналните проповеди, които това депласиране (déplacement) на населението отдават на неверието, на отслабването на нравствеността; обаче то произлиза изключително от нашия индустриален режим, от наемната плата, обикновено твърде ниска, предлагана на множеството безимотни, което няма никаква друга собственост, освен своите ръце. От 1851 повече от шест милиона лица (6,044,280) бяха просто служачи във Франция, в индустриалните професии, и повече от два милиона в голямата индустрия; но в 1876 нашето индустриално население съставляваше повече от девет милиона личности (9,284,537). Същите факти, но по-очебиющи, ни дават и страни по-индустриални от нашата.“ ** В Швейцария, особено в Цюрих, Сен-Гал и др. кантони, памучните и копринените фабрики се явяват още в XVIII век и населението на повечето малки швейцарски кантони работеше до недавна за тези фабрики. Напоследък с въвеждането на механическото предение, фабричната система концентрира производството и голяма част от населението, което работеше за тия фабрики, е пропаднало. *** Изобщо, която напреднала страна и да вземем, навсякъде срещаме същото явление.

* K. Маркс, loc. cit., стр. 337; (note).

** Ch. Letourneau. L'évolution de la propriété, p. 491. Paris 1889.

*** Rocher, I. с., стр. 262.

Ако концентрацията се ограничаваше само в една сфера на производството, тя не щеше още да бъде много силно доказателство против оборванията на социалистическите идеи. Но тя не се ограничи само с тази сфера. Появлението ѝ именно в нея сфера на производството е само първият признак за настъпването на широката капиталистическа концентрация. Както видяхме по-горе, еднаж концентрацията е завладяла една сфера на производството, тя вече завладява и другите. Относително концентрацията в другите сфери на занаятчийството или на индустриалното производство, статистическите данни не остават тъй също никакво съмнение. За пример ще приведем следующите данни. Според официалната статистика на Белгия в края на шейсетте години е имало работници в занаятите, които се занимават с производството на хранителни припаси, дрехи, сгради и мебели 296,379, от които 102,762 господари и 193,627 помощници, когато числото на работниците във фабриките достигало цифрата 336,447, от които 3,696 господари и 332,751 наемници* ; в Испания на 100 господари се е падало 33 помощници или ученици ; в Прусия (в 82 занаята) на 100 господари е имало 77 помощници или ученици в 1843 год., 82 в 1852 год., 91 в 1858 год. ; в Бавария на 100 господари — 185 помощници. В Прусия в големите градове на 100 господари се падало 117 подчинени. В някои занаяти, като каменарството и зидарството, на 100 господари — 801 работници в първото и 648 във второто**. В Прусия през годините 1846 и 1859 в голямата индустрия са работили : в 1846, 3.46% от цялото население, а в 1859 — 3.84% ; в малката индустрия : в 1846 год. 24.22% , а в 1859 — 24% .*** В цялата германска империя, според официалната статистика, числото на производствата с едно лице са били в 1882 год. 755,176, а в 1895 — 674,042, т. е. в 13 год. числото им се намалило на 81,134 ; числото на малките производства (с 1 — 5 помощници) в 1882 са били 412,424, а в 1895—409,332, в същия период числото им се намалило с 3,092 произ-

* Rocher, *ib.*, стр. 257 и сл.

** *ib.*, стр. 251.

*** *ib.*, стр. 292.

водства, когато производствата с 6—50 помощници за същия период се увеличиха от 4% на 6% и големите производства — от 0.5% на 0.9%. Всъщност тези официални данни не представляват вярна картина на действителността. Причината на това ще видим по-долу; но тука ще забележим, че всъщност числото на производствата с едно лице са се намалили в същия период с 12%, числото на малките производства с $\frac{3}{4}$ %, когато числото на средните пораснало с 60%, а на големите с 83%.* Във Франция видяхме как стои работата с концентрацията. По-долу ще представим и други примери за развитието на същия процес. Тука ще споменем само тоя факт, че всички недвижими покрити имоти в градовете, като жилищните здания и фабриките, са притежание само на 1,300,000 души, от които 600,000 души притежават жилищните здания, а останалите 700,000 притежават фабриките и работилниците.**

Англия и в туй отношение, разбира се, стои на първо място. Широкото приложение на машините отдавна там е концентрирало голяма част от индустриалните предприятия на чисто капиталистически основи и систематически концентрира другите. Това се вижда от следующите факти. В 1867 год., на 12 август, мина в парламента *фабричният закон* — „Factory Acts Extension Act“. Тоя закон е създаден с цел да покровителствува работниците, труда. С него се регулира работническия ден, определя се възрастта на малолетните, които могат да постъпват във фабриките. отношенията на господарите към работниците, хигиеническите условия на труда и т. н. С други думи, *фабричният закон* турна известни граници на варварската експлоатация на труда от господарите на фабриките и работилниците. Действието на тоя закон е такова, че принуждава господарите да прилагат машини, т. е. да напускат начините на производство с малък размер и мауфактурно-фабричния и да минат към фабрично-машинния начин, който неминуемо концентрира

* Neue Zeit, № 18, 1897 — 98, стр. 558. Гл. също „Научное Обозрение“ 1898 год., статията на П. Струве — „Из истории общественных отношений и идей в Германии в XIX в.“, стр. 784.

** Ch. Lefourneau, loc. cit., стр. 490.

производството и го обръща в едро. Фабричният закон регулира работите, освен в много от фабриките с машинно производство, в коваческите работилници и в мануфактурите за металически изделия, в ластиковите и гутапечевите мануфактури, в печатниците и подвързачниците, най-сетне във всички работилници, в които работят повече от 50 души. А с билля — „Hours of Labour Regulation Act“, който се появи на 17 август същата година, се регулират работите в дребните работилници и в така наричаните *домашни работи**. В 1867 год. така наречената индустриална *следствена комисия* — „Childrens Employment Commission“, в своя доклад иска, като необходима мярка, щото действието на фабричния закон да се разпространи върху всички мануфактурни фабрики и работилници, върху всички малки занаятчийски производства, както и върху всички смешани производства.** „Ако — казва Маркс — разпространението върху всички клонове от производството на фабричния закон като физическо и духовно средство за защита на работниците, стана необходимо, тогава то, от друга страна, както вече по-преди се каза, разпространява и ускорява преобращението на разединените работнически процеси, извършвани в малък размер, в комбинирвани работнически процеси, произвеждани в големи размери, концентрира както капитала, така и самото фабрично управление. То разрушава всички стари и преходни форми, зад които още се скрива понякога господството на капитала, и заменява ги с прямото, явно негово господство.“*** В цитирания по-горе „Rep. of Insp. of Factories for 31 Oct. 1865“, стр. 13, се казва: „Влиянието на фабричния закон се изказва в туй, че той принуждава към по-нататъшно приложение на машините.“**** Обаче разпространението действието на фабричния закон не става тъй бързо, както го изисква самото усъвършенствувание на машините и изобщо прогреса. Причината на това е там, че капиталистите намират по-полезно за себе си, повече печелят, като безгранично експлоатират живите машини—

* Маркс, loc. cit., стр. 434 (note).

** ibid., стр. 433 (note).

*** ibid., стр. 434.

**** ibid., стр. 418 (note 3).

работниците, отколкото ако приложат машините. По тази причина парламентите, които се съставяват досега от капиталистите и от техните адвокати, обикновено с голяма неохота разпространяват действието на фабричния закон, та досега много от мануфактурните фабрики и работилници не са подведени под влиянието на фабричния закон. Но както самите капиталисти, тъй и парламентите все повече се принуждават да въвеждат машините, покрай другите причини и от това, че борбата на работниците става не само по-широка, но и по-съзнателна. Следствието от всичко това е, че въпреки желанието им, капиталистите са принудени все повече да концентрират производството.

И така, ние виждаме, че концентрацията захваща не само едни сфери от индустрията, а цялата индустрия. Гореприведените факти ни показват, че малката индустрия пропада и се замества от по-голяма и по-голяма. Против тези факти може да се каже само едно, а именно, че концентрацията става много по-бавно, отколкото обикновено се говори, и че наред с концентрираното производство съществуват още доста производства и от малък размер, или, просто казано, със занаятчийски начин на работение. Но и от туй, че концентрацията ни се вижда бавна, никак не може да се заключава, че тя не става или че отиваме не към концентрация, а се повръщаме назад, към старото дребно производство. Обаче Минцес поддържа тъкмо последното. Той твърди, че дребното производство не пропадало, а, напротив, се увеличавало, и за Англия той даже цитира думите на други. Ако гледаме на въпроса тъй повърхностно, както Минцес, тогава ще трябва да признаем, че икономическото развитие наистина се връща към старото дребно производство. Но в действителност работата съвсем не е тъй, както я представява Минцес. Той, вижда се, много слабо познава съвременното икономическо развитие на обществото.

Както е известно и както се вижда от гореказаното, историята на индустриалното развитие на народите в общи черти е такава: след периода на *домашната индустрия* и дребното занаятчийско производство настъпва *мануфактурният* период, или периодът на фабричното производство с ръчен труд, което постепенно измества старите начини в производството, а след него дохожда периодът на *голямата фабрична индустрия*.

стрия, или периодът на *едрата машинна индустрия*, която продължава процеса на разложението на старите икономически форми, т. е. окончателно унищожава *домашната индустрия* и дребното занаятчийско производство, както и мануфактурното фабрично; тя, голямата машинна индустрия, именно и довежда концентрацията до кулминационния (най-високия) пункт. Развитието на капитализма се захваща главно във втория период, който именно и се явява период на най-голямо първоначално натрупване на капиталите. Капитализмът първо време расте, като експлоатира всички стари начини на производство, но във форми чисто капиталистически: той експлоатира стария начин на *домашната индустрия* и оня на занаятчийството, т. е. дребното мануфактурно производство, но на капиталистически основания. Тоя начин на експлоатация на труда за капиталистите се явява най-износен за първоначалната акумулация (натрупване) на капиталите в ръцете им. Наместо да правят фабрики, да концентрират труда и оръдията на труда в тях и да уреждат особено фабрично управление — всичко това увеличава разноските им — и вместо да влизат в прями сношения с работниците, което им причинява главоболия и ги заплашва с намаление безграничната експлоатация на техния труд, капиталистите предпочитат да прибегват до начина на *домашната индустрия* и дребното мануфактурно производство. По тая причина навсякъде, гдето капитализмът вече се е явил, ние виждаме това на пръв поглед чудно явление, че той, капитализмът, който разрушава домашната индустрия и изобщо старото дребно производство, създава го отново. Това явление можем най-добре да го наблюдаваме в страни, които скоро са встъпили в пътя на капитализма. Така например, в Русия, гдето капитализмът от 15 години насам е получил сравнително грамадно развитие, като е унищожил и унищожава *домашната индустрия* или старите форми на занаятчийството, заедно с развитието на капитализма доби известно развитие и така наречената „кустарна индустрия“, т. е. дребната занаятчийска и *домашната индустрия*.*

* Гл. „Миръ Божій“, април 1898 г., статията на П. Струве: Историческое. и систематическое место русской кустарной промышленности стр., 188.

Същото наблюдаваме и у нас. Но тая *домашна индустрия* и дребно занаятчийско работение, които създава капитализмът, съвсем не приличат на старите. При новата домашна индустрия, или по-добре *домашен труд*, и при новата дребна занаятчийска индустрия производителите работят предмети не за себе си, както при старите, а за капиталиста. Фабрикантинът за прежда и за шаяци, като не желае да разшири своята фабрика и като намира по-изгодно за себе си, раздава вълна и готова прежда по къщите в градовете и селата за изпреждане и изтъкване по нищожни цени. Обущаринът, който държи една голяма работилница, като не желае да разшири своето предприятие, раздава работа по нищожни цени на малките майстори, които работят в свои малки дюкянчета, със свои инструменти и на свои разноски, не за себе си, а за капиталиста, който по този начин печели много повече, отколкото ако разшири своето предприятие. Защото при този случай експлоатацията на труда бива най-безгранична, до окончателно изсмукване на соковете на работническата сила от капиталиста даром. Този е всъщност естественият път, по който се създава капитализмът и който създава необходимото условие за неговия ръст — *първоначалното натрупване на капитала*. Капиталистите във всички страни, които захващат едно индустриално предприятие, винаги предпочитат този път на натрупването на капитали. Ето защо дребните работилници и *домашната работа* се увеличават в страни даже с едра индустрия. Но, очевидно е, това увеличение на дребните работилници и на *домашния труд* никак не означава повръщане към старото занаятчийство или към неговото увеличение, а означава само един особен начин на капиталистическа експлоатация с труда и за натрупване на капитала.

„Тая така наречена най-нова *домашна индустрия*, освен името, няма нищо общо със старото домашно производство, което предполага независими градски занаяти, самостоятелно селско стопанство и главно *къща на работническото семейство*. Тя се обръна сега на *външно отделение на фабриката, на мануфактурата или на стоковия магазин*. Заедно с фабричните, мануфактурните и занаятчийските работници, концентрирани

в едно място, капиталът управлява с помощта на невидими нишки друга армия, именно домашните работници, разхвърлени в големите градове и в селата. Да вземем пример: фабриката за ризи на г. Tillie в Лондондерри в Ирландия дава занятие на 1000 фабрични работници и на 9000 домашни работници, разсеяни по страната**.

Освен горното обстоятелство, в страни като в Англия капиталистите прибягват към производството в малки работилници и с домашна работа и по друга причина; тя е *фабричният закон*. Маркс привежда следущото извлечение из отчета на „Childrens Employment Commission“, което ясно ни показва какъв характер има увеличението на дребните работилници в Англия: „Ще бъде несправедливо“ — казва „Childrens Empl. Commission“, като резюмира казаното — „по отношение към едрите антрепреньори да се подчинят техните фабрики на регулирането, без да се ограничи в същото време със закон работническия ден в дребното производство. Ако се изключат малките работилници, към несправедливостта, към неравенството в условията на конкуренцията по отношение към работническото време, притуря се още едно неудобство за големите фабриканти, именно: приливът на женския и детския труд се отблъсква от фабриките и отива в ония работилници, които законът не засяга. Най-сетне, това дава тласък за размножаването на малките работилници, които почти всичките без изключение представляват най-малко благоприятни условия за здравето, за удобствата, за образованието и изобщо за подобренето участието на народа.“** От подчеркнатите от нас думи е ясно, че увеличението на малките работилници в Англия се явява един особен начин на безконтролна експлоатация на труда, до който английските капиталисти прибягват, с цел да избягнат задълженията на *фабричния закон*. Така че те са чисто капиталистически работилници и по никой начин те не могат да служат за доказателство, че се увеличава числото на самостоятелните производители. Тоя капиталистически начин на експлоатация на труда особено широки и чисто варварски раз-

* Маркс, loc. cit., стр. 406—407

** Маркс, I. c., стр. 433

мери приемал през края на шейсетите години в някои производства в Англия, както в производството „Wearing Apparel“, т. е. в производството на дамски сламени шапки, дамски накити за главите, дамски палта и наметалки и изобщо всички предмети, които изработват модистките, сетне — шивачески, шапкарски, ръкавичарски и обушарски предмети, в което производство в 1861 год. са работили 1,024,277 души само в Англия и Уелс, от които най-голямата част са били работнички от 15—20 години. Такива също капиталистически производства са били производството на *дантелите* и производството на *плетени сламени изделия*, в които са работили около 2,000,000 (1,900,043) работници, от които най-голямата част съставляват непълнолетни работнички и работници. Тези производства са чисто капиталистически предприятия, но се извършват чрез *домашни работници* по къщите, чрез *дребни занаятчии* в малките работилници, при най-мизерни условия и при една експлоатация, наистина варварска*. В тия производства, както и в други, често пъти между капиталиста и работника се явява *посредникът*, който с малък капитал наема малка работилница и работи стоки, чрез неимоверна експлоатация на работниците, от материала, който получава от капиталиста. „Между фабриканта и тези работници, които работят за него във от заведението, често се явяват посредници, които ги наричат undertakers. Младежите стават ученици или при работниците, или при посредниците; жените полироват, свързват в пакети, фабрикуват предмети като хармоники и др.“**

Печалбите, които получават от тоя начин на експлоатация труда посредниците, както и фабрикантите, достигат чудовишни размери. В Бирмингам печалбите, които получават те, достигат от 60—70%, във Волверхемптон от 70% до 80% и във Виленхам от 80% до 90%***. Трябва да се има предвид и това, че напоследък, както ще видим по-долу, дребната селска буржоазия, малките селски собственици на маси бягат от селата в градовете, гдето едни стават работници във фабриките и работилниците, други навярно и undertakers.

* Гл. Маркс, стр. 410—415.

** Rocher, loc. cit., стр. 287.

*** Roscher, loc. cit., стр. 287.

Тъкмо такава съща картина ни представлява и индустриалното развитие на Германия. Стачката на берлинските шивачи и шивачки от така наречената в Германия *конфекционна* индустрия, която стачка избухна на 10 февруари 1896 год., показва нагледно тая картина. Конфекционна индустрия в Германия наричат производството на мъжки, женски и детски дрехи, включително и ризи, яки и манжети. Тази индустрия се оказва съсредоточена в ръцете на няколко капиталистически фирми от 400 души капиталисти, които изнасят готови дрехи за 212 милиона марки и продават вътре в страната готови дрехи за 400 милиона марки в година. Само в Берлин в конфекционната индустрия работят 90,000 работници и работнички. Обаче тия работници не работили във фабрики, а били пръснати по затъntenите мрачни ъгли на работническите квартали и в малки работилници. Конфекционерите не обичат да отварят нови фабрики или да разширяват съществуващите; те предпочитат да нямат непосредствени сношения с работниците и да дават работа на последните или по къщите им и малките работилници на парче, или чрез посредници, които от своя страна отварят малки работилници, наемат работници, или те дават работата, взета от фабрикантите, по къщите на работниците. Тази капиталистическа система на експлоатация труда справедливо е наречена в Германия *Schwitzsystem* — система на изсмукване потта и кръвта на работника. Фактите за тая отвратителна система на експлоатация труда на конфекционната индустрия в Германия са установени от министерството на вътрешните работи, от рапортите на фабричните инспектори, от изследванията на професори и доктори, като проф. Зомбарт, д-р Шьонланк и др.* Естествено е, че при такава капиталистическа система на експлоатация труда се увеличава числото на дребните работилници и *домашната индустрия*. Но очевидно е така също, че това увеличение на последните е само увеличение на капиталистическата експлоатация, но никак не означава повръщане на дребното занаятчийско производство с независими от другито производители и които работят стоки

* Гл. „Русское Богатство“, № 3, 1896 г. „Из Германіи“, също и бълг. сп. „Дело“, кн. VI, 1896 год. „Външен преглед“.

за себе си. И в Германия причините за увеличението на *новото дребно производство* и на *новата домашна индустрия* са същите, каквито са и в Англия, каквито са и в другите индустриални страни. Желанието на капиталистите да избягват разноските по държанието фабрики и от контрола на фабричната инспекция, стремлението чрез *Schwitzsystem* да струпат капитали — тази е причината за увеличението на малките работилници и домашната индустрия, или *домашната работа*. Хамбургският фабричен инспектор в своя отчет за 1892 год. казва следущото: „Жално е само, че от обявлението на новите законоположения насам домашната индустрия почна пак да расте, защото тия законоположения не се разпространяват на домашните работници и още затова, че домашната индустрия освобождава господарите от разноски за работилници, за отопление, осветение, подире от разноските по определеното от закона обезпечение на работниците в случай на болест, нещастия, старост и неспособност към труд“*. Берлинският фабричен инспектор, както и инспекторите на другите индустриални окръзи, тъкмо по същия начин обясняват мотивите, по които фабрикантите прибягват към увеличението на домашната индустрия**.

Същото явление имаме и във всички други индустриални страни. Така например във Франция увеличението на малките работилници и на домашната работа произхожда от същите причини и съвсем, разбира се, няма нищо общо със старите форми на занаятчийството. „В Лион и в Сен Етиен — казва Рошер — тъкачите на коприна, наречени господари на работилниците, работят най-често у себе си и със свои собствени инструменти, спомагани от техните семейства и от помощници или ученици. Фабрикантите им дават готова коприна за изтъкаване и се натоварват с последната отделка“***. Същият начин на капиталистическа експлоатация съществувала в някои производства около Нанси и Алансон, както и в северните окръзи на Франция. „Изтъкаването

* „Русское Богатство“, *ibid*, стр. 111.

** *Ibid.*, стр. 111.

*** Rocher, *loc. cit.*, стр. 283.

на една голяма част от шаловете, наречени парижки, съставлява домашна индустрия в много департаменти: тъкачите работят за сметка на един фабрикантин от Париж, който от своя страна, в самия Париж, отдава на по-нататъшно обработване, като опирание, излъщавание, изглаждане, навивание и т. н. Копчетата за ризи от Париж се фабрикуват в департаменти на Уаз; в Париж само ги позлатяват. Парижките веери се приготвяват около Ноеля; в Париж само събират частите им около оста и лентите им и притурят различни украшения**.

Същото явление имаме и в Белгия**.

Няма съмнение, че за да намери място описаната капиталистическа система на експлоатация, е необходимо да има, от една страна, готов суров материал и от друга — евтин човечески материал, евтини работнически ръце. Но едното и другото ги дава местната индустрия. „Маса работнически материал, суров материал и полуфабрикати доставява — казва Маркс — голямата индустрия, а маса евтин човечески материал (*tailable à mersî et miséricorde*) съставляват „освободените“ от голямата индустрия и от земледелието. *Мануфактурите* от тая област дължат своето произхождение главно на потребността на капиталистите да имат под ръка армия, готова да срещне всяко движение в търсението. Обаче тия мануфактури допускат наред със себе си съществуването, в най-широки размери, на разхвърленото занаятчийско и домашно производство. Производството на голямата принадлежна стойност в тия области на труда, заедно с постоянното поевтиняване на продуктите, зависи главно от *minimum*-а на работническата заплата, необходима за жалко вегетирание, съединен с *minimum*-а, възможен за човека, работническо време. Евтинията на човеческия пот и кръв, обърнати в стоки, постоянно е разширявала и всеки ден продължава да разширява тържището за износ; за Англия — главно колониалното тържище, гдето при туй господствуват английските вкусове и привички.“*** Но тази капиталистическа система на експлоатация труда, най-сетне, се сблъсква с опреде-

* Ibid.; стр. 283.

** Ibid.; стр. 281.

*** Маркс, *loc. cit.*, стр. 415.

лени граници, които не може да мине. Първо, *поезти-няванието на работническата сила* чрез злоупотреблението на женския и детския труд, чрез простия грабеж на всички „нормални условия на труда и на съществуването“, както казва Маркс, „чрез жестокия чрезмерен и нощен труд“, не може да мине естествените предели, които му туря човеческото съществуване. Второ, борбата на експлоатираните туря граници, най-сетне, на варварската експлоатация. Тогава удря часът за въвеждането на машините и за бързото превръщане на разхвърления домашен труд и на мануфактурите във *фабрично производство*. Едно от главните искания на германските шивачи и шивачки от конфекционната индустрия, които направиха стачката на 10 февр. 1896 год., което бяха принудени да приемат капиталистите-конфекционери, беше, щото работилниците да бъдат в самите фабрики. Заключениеята на фабричните инспектори и индустриални следствени комисии в Англия и Германия са за простирането действието на фабричния закон върху всички клонове на индустрията. Но както видяхме, действието на фабричния закон се изказва неизбежно във въвеждането на машинното производство, а последното неизбежно води към пълната концентрация на производството. Наистина, както по-горе забелязахме, парламентите и правителствата неохотно разпространяват действието на фабричния закон, но възмущението на работническата класа, нейната систематическа борба, нейното съзнание, нейните успехи, нейното широко нахлуване в парламентите, принуждават все повече правителствата да разпространяват фабричния закон. А това води неизбежно към широката концентрация на разхвърляното производство.

И тъй, действителността, фактите, самата история на икономическото развитие на съвременното общество ни показват неоторимо, че никакво повръщане към старите форми на домашната индустрия и занаятчийство не съществува, а, напротив, концентрацията прониква във всички области на индустриалното производство. Новата *домашна индустрия* и новите *производства в малък размер*, освен името, нищо общо нямат със старата домашна индустрия и занаятчийство, при което производителят е бил независим, самостоятелен собственик на

произведения от него продукт. Новата *домашна индустрия*, с една дума, е създаване на капитализма, като една преходна капиталистическа форма на експлоатация труда. Ако официалните статистики показват неголям процент на намаление производствата с малък размер и известно увеличение на *домашния труд* и сравнително малък процент на увеличение голяма капиталистическа индустрия, това, след гореказаното, вече лесно се обяснява. В никой случай от тези официални статистики не може да се вади заключение, че икономическото развитие се повръща към старите форми на производството — към старата *домашна индустрия*. Така че твърдението на Минцеса е положително безосновно и то показва две неща, а именно, че Минцес съвършено слабо знае историята на икономическото развитие на съвременното общество и че Минцес не е в състояние да разбира смисъла на икономическите явления в капиталистическото общество.

Да минем сега към „ахилесовата пета на социализма — аграрния въпрос“, както се изразява Минцес.

ГЛАВА ВТОРА

АГРАРНИЯТ ВЪПРОС

Аграрният въпрос и Марксовата еволюционна теория.—Капиталистическата форма на производството и концентрацията на земята. — Пролетаризирането на селското население и увеличение на населението на градовете и фабричните окръзи. — Масовото бягство на селското население в града в Англия, Германия, Франция, Австрия и Русия.

Защо Минцес нарича *аграрния въпрос*, „ахилесова пета на марксизма“ и в какво се състои тази „пета“, не може да се разбере от това, което досега е писал той. Нито неговата спомената празнословна статия, нито други някой негов труд ни обясняват „петата“, около която толкова време се върти Минцес. Много хвалената от него самия неговата статия, освен недоказващи нищо общи места, не съдържа нито един факт, от който да може да се види, че *аграрният въпрос* е действително някаква „ахилесова пета“ за марксизма. Но какво иска да каже Минцес с фразата: „аграрният въпрос е ахилесовата пета на марксизма“? — Очевидно е, че той иска да каже, какво учението на Маркса за концентрацията на производството никак си няма място в земеделческото производство, че „Марксовата еволюционна теория“ не била приложима към *аграрния въпрос*, че, с други думи, Марксовото учение за пролетаризирането на земеделческата маса не се оправдало и че от това възтържествуванието на социализма среща, следователно, *камен претковения*, става невъзможно. Това иска да каже Минцес. Но вярно ли е то? Истина ли е, че не се извършва концентрация в земеделческото производство и пролетаризиране на земеделческата маса? — Да видим.

Когато си припомним писаното от Минцеса по „социалния въпрос“, неволно ни се натрапва едно от тези две мнения: Минцес е или голям невежа в икономическите въпроси, или е твърде недобросъвестен писател. Защото общоизвестен факт е, че изникването на капиталистическото производство и неговото развитие

не е възможно без пролетаризирането на самостоятелните дребни производители и главно на земеделческата маса. Както видяхме по-горе, капитализмът расте, като унищожаваше старото дребно занаятчийство и домашната градска и селска индустрия и като преобръща самостоятелните производители в средство за капиталистическа експлоатация на труда. Капитализмът достига най-високата форма на своето развитие — машинното едро производство — само чрез постоянното пролетаризиране на самостоятелните производители и преобръщането им в една работническа армия, чрез варварската експлоатация на която той расте. Тази работническа армия капитализмът не може да има без пролетаризирането на най-голямата маса от самостоятелните производители — на земеделческата. Историята на всички страни с капиталистическо производство ясно ни говори, че пролетаризирането на земеделческата маса достига най-голям процент там, дето е най-голямо индустриалното развитие, и че земеделческото население, като самостоятелни производители, вече изчезва в страни с най-голямо индустриално развитие, каквато е напр. Англия. А щом масата е пролетаризирана, тогава очевидно е, че средствата на земеделческото производство не могат да не бъдат концентрирани. Това са толкоз общоизвестни явления, щото да се твърди, че учението на Маркса за концентрацията на производството не се оправдава по отношение към *аграрния въпрос*, означава или незнание на въпроса, или голяма недоброръчност в трактуването на научните въпроси. Но да минем на фактите и да видим какво ни говорят статистическите изследвания.

Да почнем от Англия. Както е известно, тя днес е най-индустриалната страна в Европа. Естествено е, че там земеделческото население е окончателно пролетаризирано и земята концентрирана в няколко ръце. Историята на английския капитализъм много ясно ни учи, че неговото изникване и неговото бързо разцъфтяване се извършва чрез насилственото изпъждане на селската маса из земята и чрез експроприацията на последната и на общинската поземелна собственост от буржоазията. Развитието на вълнената индустрия в Англия в края на XV в. и в началото на XVI век предизвика преобръщането на нивите в пасбища, което можеше да стане

само чрез насилственото изпъждане на селската маса из земята. Оттогава и до първите десетилетия на този век историята на английския капитализъм представлява ред парламентарни актове за насилственото изпъждане на земледелците из земята, за експроприацията на последната и за насилственото вкарване на обезземлените във фабриките; тя представлява история на систематическото пролетаризиране на селската маса. Само от 1801 до 1811 година с парламентски актове е била отнета от английските селяни 3.511.770 акра общинска земя. От 1814 до 1820 год. само графиня Сутерланд, с помощта на английската полиция и войска, е обсебила 794,000 акра земя, като систематически е изпъждала и изтребвала 3,000-те селски семейства, останали в цялото графство*.

С порастването на капитализма по такъв начин, пролетаризирането на английската селска маса и концентрацията на земята ѝ в ръцете на една шепа ленд-лордове става не само чрез насилствена експроприация, но и в силата вече на капиталистическите закони**. Така че пролетаризирането на английското селско независимо население и концентрацията на земята се усилват в Англия с усилването на капиталистическото производство. Английският икономист Фосет, от школата на Смита, казва за Англия следующото: „Знам много села, в които броят, от един век насам, тридесет или четиридесет малки собственици и на които села земите принадлежат днес само на едно“***. В 1786 год. в трите британски кралства е имало 250.000 собственици, а в 1870 имало само 30.766. Според официалната статистика половина от повърхността на трите кралства е притежание на една сто петдесет две хилядна част от цялото население. „Знаете ли, казваше Джон Брайт в своята знаменита реч, произнесена в Бирмингам на 27 август 1866 год., че половината от земята на Англия е разподелена между

* Гл. Маркс, Капитал, т. I, стр. 603 — 940.

Гл. също сп. „Дело“, год, I, моите статии: „Първоначалното натрупване на капитала (по Маркса)“.

** Гл. Letourneau. L'Evolution de la propriété, Paris, 1859, p. 487.

*** Faucett, Travail et salaire, Paris, p. 150.

сто и петдесет лица? Знаете ли, че половината от земята на Шотландия принадлежи на десет или дванайсет лица? Известен ли ви е този факт, че монополът върху поземелната собственост расте безпрестанно и става все повече и повече изключителен?*

Както споменахме по-горе, с усиляването на капитализма в Англия обезземелването на селската маса става все повече и в силата на капиталистическите закони. С концентрацията на земята и с приложението на капитала към земеделческото производство от една страна; с неизбежното раздробление на малката собственост, вследствие естественото нарастване на селското население и невъзможността да се приложат усъвършенстванията в земеделческото производство към дребната собственост, от друга страна; най-сетне, вследствие постоянно растящите задължения на малката собственост — положението на селската маса става все по-лошо и я принужда да напуска селото, да бяга в града. Статистиката за нарастването на градовете потвърждава напълно казаното. Според статистическите сведения за движението на народонаселението на Англия, от 1861 до 1891, т. е. в продължение на 30 години, имаме следующето увеличение на населението в градовете и селата в собствена Англия:

в градовете, в 1861 год.	12·7 милиона
„ 1871 „	14·9 „
„ 1881 „	17·6 „
„ 1891 „	20·2 „
в селата, в 1861 год.	7·4 милиона
„ 1871 „	7·8 „
„ 1881 „	8·3 „
„ 1891 „	8·5 „

В Шотландия през 10 години, от 1881 до 1891 год., движението на народонаселението е било следующето:

* Bibliothèque belge des connaissances. Hubert Langedock, *Le Socialisme agraire*. Bruxelles, p. 21. Гл. също Letourneau, loc. cit., p. 488 и E. de Laveléye. *De la propriété*, p. 141.

в земеделческите окръзи се намалило на	6·26%
в малките градове се е уголемило	6·26%
в средните „ „ „	20·51%
в големите „ „ „	12·63%*

От приведените цифри е ясно, че в това време, когато народонаселението в градовете е пораснало в грамаден процент, в селата процентът на нарастванието му е нищожен или, както в Шотландия, населението в земеделческите окръзи се е намалило на същия процент, на който то е пораснало в малките градове. Като вземем предвид общоизвестния факт, че общият процент от порастанието на народонаселението в земеделческите окръзи е много по-голям от оня в градовете, излиза, че грамадното уголемяне населението в последните произлиза главно от преселванието на селското население в тях. Напоследък емиграцията на селяните в градовете е взела в Англия такива грамадни размери, че е получила библейското название — Rural exodus, и е обърнала вниманието на пресата. „Емигрират в града — пише Андерсон Брем — не само отбраните слоеве от селската младеж, не само всеки момък или мома. Движението приема невъзможни размери . . . Аз питах стотина лица в различни части на страната — казва той в друго място — и винаги получвах един и същ отговор. Излиза, че най-интелигентните и най-добрите работници най-рано напускат селото и се преселват в града. Аз се обръщах с питания към старците, за да ми обяснят причината на емиграцията. Те отговаряха по един неизменен начин, че само глупците остават в село, тъй като там няма никакви условия за придобиване достатъчно количество пари, и че бъдещето не обещава там нищо добро. Разказващият свършваше винаги със съжаление, че не отишъл в града, когато бил по-млад.“**

И тъй, по отношение към капиталистическа Англия, историята на нейното икономическо развитие, статистическите изследвания, всички факти ни показват, че „Марковата еволюционна теория“ напълно „е приложима и

* Гл. „Миръ Божій“ № 2, февр. 1898, статията на Л. Крживицкій Капитализация земеделческой промышленности, стр. 53—54.

** Л. Крживицкій, I. с., стр. 55.

към аграрния въпрос*, че Марксовото учение за концентрацията на земята и за пролетаризирането на селската маса напълно се потвърждава. Капитализмът в Англия завладя цялото земеделческо производство и земеделческата дребна класа изчезна; изчезват и последните й останки. Пролетаризирана, тя се концентрира в градовете, гдето увеличава „резервната работническа армия.“ По-долу ще приведем факти, от които ще се види, че капиталистическата концентрация в Англия, както и в другите индустриални страни, захваща не само прекия обект на земеделческото производство, но и всички тясно свързани с него клонове. А сега да минем в другите европейски страни.

Франция до великата революция представлява в аграрно отношение голямо сходство с Англия. И там, с развитието на капитализма, виждаме същите явления, които ни дава историята на икономическото развитие на последната*. Но великата революция направи един коренен преврат в аграрните отношения на Франция. Както е известно, великата буржоазна революция не само победи феодално-монархическата аристокрация, но я унищожил окончателно. Французката буржоазна класа отне земята от последната и голяма част от нея продаде на селската маса. С туй Франция след революцията стана страна дребно-земеделческа. Няма нужда да се казва, че французката буржоазия направи това не от някакви сантиментални или идеални чувства към селската маса; тя направи това, подбуждана от своите интереси. С разподелението на земята между селската маса французката буржоазия унищожил големите землевладелци, а с туй очисти пътя за безпрепътно развитие на капитализма, създаде се една класа, на която можеше безпрекословно да стоварва най-голямата част от данъците, създаде си за известно време един по-широк вътрешен пазар, който тя можеше да експлоатира по всички начини, додето тя стъпи здраво, додето капитализмът се закрепил така, щото да му стане непотребна дребноземеделческата класа, а земеделческото производство го обърне на капиталистическо. Това и стана наистина. Дребните земеделци-собственици систематически се пролетаризират и земята се концентрира в

* Гл. Маркс. Капитал, т. I, стр. 599 (note), 620 (note I), 631, 636.

големи капиталистически землевладения. Във Франция — казва Летурно — текущото и изобщо непроверенно мнение е, че революцията е унищожила завинаги голямото землевладение. Но забравят, че малкото землевладение съществуваше вече в доста голям размер и в стара Франция. Оттогава се извърши у нас едно двойко движение; от една страна, крайно раздробление на малката собственост се поддържаше или се възобновляваше, като променяваше само лицата.* Според официалната статистика по преброяването в 1891 год. от всичкото „класифицирано“ население на Франция 47% (17,435,888) се занимавали със земледелие. Като извадим от тях жените, децата, старците и домашните слуги, остават 6,913,504 души, които непосредствено се занимават със земледелие в качеството на господари на земеделческите експлоатации или в качество на наемни работници. От тях 50% са собственици, които сами или със своето семейство, или с наети работници обработват земята, фермери и полковници (3,460,600) и 50% са наемни работници (3,452,904)**.

Според земеделческата статистика на Франция $\frac{9}{10}$ от всички кадастрални участъци имат само $1\frac{1}{2}$ хектара земя средно, които изобщо съставляват малко повече от една третина от цялата земеделческа повърхност, когато другите $\frac{2}{3}$ кадастрални участъци принадлежат на средните и големи землевладения, които съставляват само $\frac{1}{10}$ от общото число кадастрални участъци. Големите земеделчески участъци (от 118 хектара средно) заемат $\frac{2}{5}$ от цялата земеделческа повърхност***. „Таблицата за числото на кадастралните участъци в сравнение с повърхността, облагана с данък, ни показва, че от нула до един хектар има в нашата страна — казва Летурно — 8,585,323 участъци, които представляват 2,577,589 хектара. Напротив, с повече от 200 хектара има 17,676 участъци, които заемат земеделческа повърхност от 8,017,542 хектара. Посредническите участъци се разподелят в същия дух. Ако групираме всички участъци на три категории

* Letourneau, l. c., p. 488.

** Statistique générale de la France. Resultats statistiques du denombrement de 1891. Paris 1894, p. 271.

*** Statistique agricole de la France. Resultats généraux de l'enquête décennale de 1882. Nancy 1887, p. 340.

под рубриците *дребна, средна и едра* собственост, ще видим, че първата съставлява 34%, втората 29% и третата 35% от почвата на Франция.* Ако разгледаме разпределението на земята по притежателите, ще видим, че от нула до пет хектара (най-дребната собственост) се състои от 11 милиона хектара и е притежание на 6 милиона собственици; от 5 до 10 хектара (дребната собственост) се състои от 6 милиона хектара и е владение на 529,000 притежатели; от 10 до 15 хект. (средната собственост) се състои от 14 милиона хектара и е владение на 437,000 собственици; от 15 до 100 хект. (едрата собственост) се състои от 5 милиона хектара и е владение на 43,000 собственика; най-сетне, много едра собственост, от 100 хектара нагоре, в 12 милиона хектара принадлежи на 19,000 души**. Така че 62,000 едри собственици владеят толкова земя, колкото владеят 6¹/₂ милиона дребни собственици. При туй от последните повече от половината (3,400,000) владеят по-малко от 5 хектара земя и затова те не могат да живеят от земята, постоянно продават земите си и бягат в градовете. Останалата част отива към същия край. В продължение на 8 години (1883—1891) е било продадено 15,716,000 хектара земя, т. е. една третина от цялата повърхност (земледелческа) на Франция***. Този поразителен факт, че в продължение само на 8 години се е продало такова голямо количество земя, ясно показва, че дребната собственост във Франция, както и средната, пропадат и земята се концентрира в големи владения. „По такъв начин във Франция през последните няколко десетки години захванаха да се образуват същи „латифундии“; и тези „латифундии“ са разположени не в най-бедната, а в най-богатата част на Франция. Всичките лозя на департамента Жиронд, които произвеждат най-добрите вина, минаха в няколко ръце. Има притежатели на лозя, които произвеждат ката година до *три милиона литри* вино. Същото може да се каже и за пшеничните и цвекловните земи. Навсякъде се срещат капиталисти градски жители, които прекупуват грамадни пространства земя.“****

* Letourneau, l. c., 489.

** Ibid., p. 489.

*** Hubert Langedock, le Socialisme agraire, p. 22.

**** Ф. Тернер, Государство и землевладение, част I. Петербург 1896 г., стр. 143.

Всички гореприведени факти най-ясно ни учат, че във Франция в аграрния въпрос става същия процес, който видяхме в Англия; земята се концентрира в капиталистически „латифундии“, а селската маса се пролетаризира и бяга в градовете. Същото потвърждава и статистиката за движението на народонаселението във Франция. От 1800—1885 год. народонаселението ѝ се е увеличило:

в цялата страна на	: 42%
в градовете с население повече от 100,000 на	: 268%
в Париж на	: 328%.*

Очевидно е, че това грамадно увеличение населението в градовете на Франция, при сравнително нищожното увеличение на цялото ѝ народонаселение, става за сметка на селото, от това, че селската маса е бягала и бяга в градовете. Крайното раздробление на земята, невъзможността при крайно дребни участъци, на които тя се разпада, да се възнаграждава трудът на земеделеца, голямата задълженост на собствеността му — всичко това усилва процеса на пропаданието селското независимо население и на концентрацията на земята в големи капиталистически латифундии. И във Франция земеделското производство става предмет на капиталистическа експлоатация. Така че и по отношение към нея историята на нейното икономическо развитие и живата действителност показват, че „Марксовата еволюционна теория“ е напълно приложима към *аграрния въпрос*. Същото потвърждават и фактите от историята на икономическото развитие на другите страни.

Да вземем Германия и Австрия. Почти до края на 40-те години тези страни бяха земеделчески страни. В тях обаче отдавна е съществувало едрото землевладение, а селската маса до реформата се намираще в крепостно състояние. Реформата, т. е. унищожението на крепостничеството, една част от селяните обърна в пролетарии, а другата освободи със земя, откупена от държавата за сметка на селяните у големите землевладелци. Така че реформата даде на последните несъмнена полза, като, от една страна, им създаде нужния земеделчески пролетариат, от друга — като им даде и пари. Колкото до спа-

* Л. Крживицкий, I. с., стр. 53.

земите селски стопанства, то една част от земите им била дадена на големите землевладелци, на чокоите, а другата се оказа претоварена с тежки дългове. Това обстоятелство тури селските малки стопанства, след реформата, в най-тежки условия за съществуване. В германската империя, особено в Прусия, най-голямата единица, която влиза в състава ѝ още през първите десетилетия на този век, селското стопанство направи голям технически успех, който го тури на капиталистически основи*. Реформата, извършена при казаните условия, благоприятни за чокоите и неблагоприятни за малките селски собственици, естествено разшири капиталистическото селско стопанство. Дребните селски стопанства неизбежно трябваше да вървят към пропадане. Най-новата история на икономическото развитие на Германия и Австрия именно ни показва, че земята се концентрира и селската маса систематически се пролетаризира, бяга от селата и се трупа в градовете. „В Германия и Австро-Унгария статистиките официално показват същото — казва Летурно — прогресивно раздробление малките стопанства, особено в Южний Тирол, в Бохемия и в Прусия. В 1883, анкетата на „Verein für sozial Politik“ показва, че в Лотарингия също раздроблението е повело към индивидуалистическата концентрация**. Според статистическите данни от 1882 год. в цялата германска империя 30,991 големи землевладения (от 200—1000 и повече хектара) владеят два пъти повече земя, отколкото 4 милиона дребни землевладения, в числото на които влизат и малките ферми, земите на които пак принадлежат на големите землевладелци. Още в 1861 год. в старите пруски провинции 26,961 собственици са владели осем пъти повече земя, отколкото 1,716,535 други. В Саксония през 1860—1870 год., на 228 квадратни мили, 36 кв. мили заемали частните землевладения, а 942 сейнйорални земи заемали 43,211 кв. мили, т. е. близо петата част от общата сума на землевладенията, без земите на едрите селски землевладелци. В Мекленбург-Шверин на 224 кв. мили, които има страната, 107¹/₄ кв. мили съставлявали вла-

* Струве, Из истории общественных отношений и идей в Германии в XIX в. „Научное Обозрение“, № 4, стр 791.

** Letourneau, l. c., p. 488.

денята на короната, $103\frac{1}{3}$ кв. мили принадлежали на 654 сейнйорални владелци и на шест едри собственици. В Бавария, според сведенията, съобщени от министерството на финансите в Народното събрание на 24 февруари 1881 год., в 1878 имало 698 владения, които съставлявали 27,000 моргени земи секвестирани. В 1880 год. цифрата на продадените чрез публичен търг владения била 3,722, които съставлявали 5 милиона хектара обработена земя в Бавария*. Според проф. Брентано, в Прусия в 1816 год. на 1000 хектара земя 575 хектара се падала на землевладенията на дворяните (Ritter, gutsbesitz), а в 1859 г. — 597 хектара. Обратно, на самостоятелните селски участъци се е падало в началото на този век 374 хектара на 1000, в 1859 год. вече само 352 хектара**. Като сравняваме преброяванията на народонаселението в Германия за 1882 год. и за 1890 год., излиза, че през 1882 год. $42\cdot5\%$ от цялото население на империята се падали на селското стопанство и само $35\cdot5\%$ — на индустриалните групи, а през 1890 год. отношението излиза съвсем обратно: на селското стопанство се падат $35\ 74\%$, а на индустрията — 39% от цялото население***. Най-голямо е намалението на селското население в пруското кралевство. Според най-новите статистически изследвания, в пруското кралевство влизат 489 земеделчески окръзи. В 210 от тях народонаселението се е намалило в своята абсолютна величина. В Познан напр. то е паднало в 40 окръзи от 60; в Източна Прусия — в 25 от 38, в Силезия в 36 от 61****. Така че в Германия селската собственост се концентрира; дребните землевладелци пропадат, пролетаризират се и бягат в градовете. „Жителите на земеделческите окръзи бягат в града, привлечени от надеждата да намерят по-добре възнаграждавана работа. Влиянието на големите градове е тъй голямо, че те захващат да гледат на селските занятия като на нещо срамно и се срамуват да облекат народната носия. Чокоците от източните провинции на Прусия се опякват, че

* А. Бебел. Жената и социализмът, стр. 248, 249 и 253.

** Тернер. I. с., стр. 155.

*** Heinrich Sohnrey. Der Zug vom Lande und die sociale Revolution. Leipzig 1894. (Гл. „Русское богатство“ № 11, 1896 г. „Из Германія“).

**** Л. Крживицкий „Миръ Божій“, I. с., стр. 56.

захват да усещат недостатък от работнически сили в селото, и даже искат от държавата, щото тя чрез ренти дялове да укрепости селяните и да попречи на изселванието им в градовете.“* Бягството на селското население от селата взима такива широки размери, че мнозина в него виждат сериозна опасност за Германия. Даже се съставляват дружества с цел да се противодействува на тази „опасност“. Такова едно дружество представлява „Дружеството за насаждане полезни учреждения в селата (Russchuss für Wolkartspflege auf dem Lande).“ Това дружество преди няколко месеца е издало едно възвание към германското общество, което кани да се притече на помощ, за да спасят германската империя от голямото зло, с което я заплашва „опасният процес“ на изселванието на селската маса от селата в градовете. „Този процес се изказва в изселванието на селските работници, в съкращението на селското население и в извънредния ръст на градовете. Бягството от земята на селското население заплашва с голяма беда и на това трябва да се противодействува.“** Същото потвърждава и статистиката за движението на народонаселението в Германия. От 1871 до 1886 год. увеличението на народонаселението представлява следующото отношение:

В селата	увеличение	30%
в градовете с	2,000— 5,000 жители .	12%
„	„ 5,000— 20,000 „ .	4%
„	„ 20,000—100,000 „ .	31%
„	„ повече от 100,000 „ .	69%***.

Както виждаме, увеличението на градовете, и особено на големите, в един период само от 15 години, е наистина извънредно голямо. Несъмнено е, че това увеличение произлиза от голямото изселване на селската маса в града, гдето увеличава главно „резервната армия“ на капитала.

В Австрия имаме работа със същите явления. Така например, третинята от земята на цяла Бохемия (Чешко) е притежание на черквата; повече от половината вла-

* Ibid., стр. 56.

** „Русское Богатство“, № 11, 1896 г. „Из Германии“.

*** Крживицкий, I. c., стр. 54.

дения на дворянството са притежание на 150 фамилии и само владенията на княз Шварценберг завземат 29¹/₂ квадратни мили пространство. От 560 кв. мили гора, която има цялата страна, 200 са притежание на дворянството*.

„Известно е — казва Бебел на 250 стр. от цитираното произведение, — че населението на Бохемия и от Балтийските провинции най-много емигрира (се изселва); те са повечето бедни, когато плодородната земя често остава угарна или защото тя принадлежи на един собственик доста богат, за да разпийлава своя поземелен имот. За другите големи землевладелци човеческият труд е безполезен, защото обработва земята си с машини или я обръща в пасбища.“ В Цислейтанска Австрия (без Форанбер и Далмация) са били насилствено продадени участъци земи:

в 1874 год.	•	4,720	участъци
„ 1877 „	•	6,977	„
„ 1879 „	•	12,282	„

От тях 90% са били обработени участъци. В същата част на Австрия са били насилствено продадени:

дребни землед. участъци	средния дълг на всеки
-------------------------	-----------------------

в 1874 г.	4,413	3,136	фиор.
„ 1878 „	9,090	4,290	„

В Унгария от 1876 год. насам е имало не по-малко от 12,000 насилствени продажби на недвижими имоти и числото на земеделческото население от 4,417,574 души в 1876 год. паднало е в 1880 на 3,669,116 души, т. е. в 10 години се е намалило със 748,457 души, или с 17%**. „И това — казва Бебел на същата 252 стр. — се извършва тогава, когато обработваната земя се увеличи в една забележителна степен. Земята мина в ръцете на магнатите (дворяните) и на капиталистите, които я обработват не с ръцете на човека, а с машини. По този начин работническите ръце станаха „излишни.“ Положението съвсем заприлича на онова в Ирландия.“ Според изследванието на д-р Феркауф в 1896 год. в Австрия е имало 2,000,000 самостоятелни стопани и 5,500,000 несамосто-

* Бебел, I. с., стр. 250.

** lb:d., стр. 252.

ителни, а пролетариатът, който е зает в землевладелческите стопанства, достига цифрата 824,000*. Статистиката за движението на населението ни показва, че освен емиграцията на населението из Австрия в други страни, изселванието от селата в градовете в Австрия така също взема широки размери. За един период от 10 год., т. е. от 1880—1890 год., населението в градовете и селата се е увеличило в следующите процентни отношения:

- а) в цялата държава 7·6%
- в) „ фабричните окръзи:
 - „ Долня Австрия 13·8%
 - „ Виена 21·9%
- с) „ Земледелческите окръзи:
 - „ Тирол 0·9%
 - „ Каринтия 3·6%.**

Голямото увеличение на населението във фабричните окръзи в такъв къс период, при сравнително нищожното увеличение общото число на народонаселението в цялата държава, произлиза — това е очевидно — от изселванието на селската маса в градовете и изобщо във фабричните центрове. С други думи, и в Австро-Унгария самата маса се обезземелва, напуска земята, която се концентрира в ръцете на магнатите, в големи капиталистически експлоатации, и селянинът отива в града, във фабричните центрове.

Значи историята на икономическото развитие и на Германия и Австро-Унгария, разнообразните факти из нея доказват, че „Марксовата еволюционна теория“ и тука напълно се потвърждава. Изобщо, която страна, малко или много индустриална, и да вземем, ще ни потвърди същото.

Да вземем например Русия. Усилванието на капитализма в Русия се почва от 15—20 години: тя днес вече е страна на капиталистическото производство. П. Струве, като разглежда учената дисертация на доцента на С.-Петербургския университет по политическата икономия Туган-Барановски, под названието: „Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-икономическое изсле-

* Русское Богатство, № 5, 1896. „Из Австрия“.

** Крживицкий, I. с., стр. 54.

дованіе, т. I. Историческое развитие русской фабрики в XIX в. С.-Петербург, 1898 г.“, казва: „В противоположность на Г.-она, Туган-Барановски *доказа*, че числото на работниците расте у нас бърже, много по-бърже от населението, че в развитието на нашата индустрия се забелязва същата цикличност или периодичност, която е свойствена на всесветския капитализъм изобщо, и че пред тези периодически колебания от чисто капиталистически характер съвършено си губят значението колебанията на индустрията, които зависят от плодородието.“ Увеличението числото на работниците в Русия, което е много по-голямо, както виждаме, от увеличението на цялото население, произлиза без съмнение от пропаданието на селското население и преселванието му във фабриките и индустриалните центрове. Следующите статистически данни ни дават едно приблизително понятие за това постоянно преселване на селската маса в градовете. В Русия, вследствие на твърде лошото положение на работното селско стопанство, създадено от начина, по който селяните бяха освободени от крепостното робство, от постоянно растящите данъци, от примитивните начини на обработване земята, селската маса отдавна е захванала не само да напуща масово земята си и да се преселва в далечните краища на широката руска империя, но и масово да напуща селските занятия с цел да търси работа в градовете, във фабриките и другите индустриални предприятия. Това последното преселване, известно в Русия под названието отивание на „отхожіе промыслы“, т. е. търсение работа вън от родното село, в другите занятия, напоследък е взело особено широки размери. В осемдесетите години само от 19 губернии (всички губернии в Европейска Русия са 50) са търсили работа 5 милиона човека. От началото на 1890 год. до 1894 год. числото им се увеличило само в Тверската губерния на 16·50%. Важното при туй е, че числото на тия, които са зимали дългосрочни паспорти за търсение на работа, се е увеличило срещу краткосрочните паспорти през 1894 год. мъжките с 4·2%, а женските с 8·6—11·9%. През същото време още по-голямо било числото на последните във Воронежката губерния. В 1891—1902 год. то се е увеличило на 62%, т. е. обхванало е $\frac{2}{3}$ от работническото население на цялата губерния. От пос-

ледното 63% е отивало да работи във фабриките и железарските индустриални предприятия; от онова на Тверската губерния през 1894 год. са отишли 52% в същите заведения*. Най-голямата част от това работническо-селско население, особено от онова, което взема дългосрочни паспорти, не се връща вече в село, а увеличава числото на работническата армия в градовете. Този процес в развитието на капитализма в Русия се усилва. А че капитализмът в нея се усилва, в това днес няма никакво съмнение. Достатъчно е да посочим на големия напредък на капитализма в металното и каменовъгледното производство, или както в Русия ги наричат с една дума „горное дело“, за да се уверим в това. „В последните 25 години този клон в Русия порасна почти десет пъти, когато през същото време в Съединените щати — всичко 3¹/₂ пъти, в Австрия — 1¹/₂ пъти.“** Напредъкът на капитализма в памучната индустрия е така също голям. „Въобще руската памучна промишленост чудно расте — казва г. Г. Кун, — приготвят се първо нисшите номера прежда, но колкото се отнася до тия номера, то Русия може успешно да съперничи даже с Англия.“*** За успехите на руската индустрия говорят и рапортите на английските консули в Русия и Азия****. С успехите на капитализма в Русия***** естествено се усилва и процесът на пролетаризирането селската маса, концентрацията на земята и увеличението на работническата класа в градовете.

* Н. Карышев, Народно-хозяйственные наброски, „Русское Богатство“, 1895 год., № 7.

** П. Струве и А. Волгин, Народничество и Марксизм, пр. от руски Г. Бакалов, стр. 231.

*** Die Baumwolle, ihre Kultur, Struktur und Verbreitung. Wien, Pest, Leipzig, 1892, стр. 264—205. (Цитирано е по Струве и Волгин. Народничество и Марксизм, стр. 234).

**** Струве и Волгин, I. с., стр. 235—238.

***** В софийския в. „Бюлетин“, брой 32, прочетох за производството на чугуна в Русия следующото. В цяла Русия производството на чугуна се е възкачило от 37,3 милиона в 1887 год. до 111 милиона пуда в 1897 г. Така че Русия в това производство е надминала Австро-Унгария и Белгия и заема вече пето място в света.

Да вземем и една от малките индустриални страни, каквато е например Белгия. И там виждаме същите явления. От 1834 до 1878 год. числото на собствениците върху 100 жители се е намалило от 23 на 21. В 1846 г., повече от 50,000 експлоатации с повече от 3 хектара са принадлежали на ония, които ги обработвали, когато в 1880 год. те не останали повече от 29,000*. Така че и в Белгия има същия процес на пропадане дребните селски собственици, на пролетаризирането им и на концентрацията на земята. Италия, Испания, Холандия и Дания са страни на латифундиите, на едрото землевладение, на капиталистическото земеделческо производство и на селския пролетариат.

И така, историята на икономическото развитие на всички европейски страни, в които индустрията е направила известни успехи, доказва, че дребните селски собственици се пролетаризират, че земята се концентрира и земеделческото производство се капитализира. С други думи, тя доказва, че „Марксовата еволюционна теория“ се потвърждава и по отношение към *аграрния въпрос*. Следующите факти ще потвърдят още повече казаното; те ще покажат, че концентрацията и пролетаризирането се простират днес и във всички сфери на производството, които до последно време стояха вън от капиталистическия процес.

♦

* H. Langedock, l. c., p. 24.

ГЛАВА ТРЕТА

КАПИТАЛИЗАЦИЯ НА ДОБИВАТЕЛНАТА ИНДУСТРИЯ

Концентрацията на земята и формите на експлоатацията и. — Използването и арендата. — Недостатъкът на официалните статистики. — Развитие на капитализма и капитализацията на земледелието. — Примери за съединението на земледелието с капиталистическата индустрия. — Увеличението на градовете и капитализирането на цялата добивателна индустрия. — Концентрацията на размяната и капитализирането на търговията. — Въпросът за аграрната програма в социалистическа Германия и Франция.

От гореказаното е ясно, че обезземляването на селската маса и концентрацията на земята е несъмнен факт. Селската маса във всички цивилизовани страни се пролетаризира, бяга в градовете, гдето увеличава „резервната армия“ на капитала, а земята се концентрира в „латифундии“ и в капиталистически модерни стопанства, принадлежащи на една малцина собственици. Този процес е особено силен днес в ония страни, в които капитализмът достига висока степен на развитие. В капиталистическите страни процесът на обезземляването селската маса и на концентрацията земите е толкова бърз днес, че пролетаризирането и бягството на селяните в градовете приема, както видяхме, формата на масово движение. Процесът днес се усилва вследствие на туй, че капиталът все повече нахлува в земеделческото производство. Процесът на пролетаризирането селската маса и концентрацията на земята напоследък взема нова форма, чисто капиталистическа. От процес на простото концентриране на земята и обезземляване на селската маса, той се обръща в процес на капитализация на земеделческото производство. А тоя последният процес от своя страна увеличава още повече пролетаризирането на масата. Само с преобръщането на земледелието в капиталистическо производство се захваща масовото и бързо пролетаризиране на самостоятелните селяни-производители.

По много естествени причини преобръщането на земледелието в капиталистическо производство става много по-късно и по-бавно, отколкото концентрацията на земята. Всъщност концентрацията на земята е процес давнашен, докато капитализацията на земеделческото производство е процес по-нов. И тука, както и в *обработвателната индустрия*, т. е., просто казано, в занаятчийството, капитализацията постепенно залавя земледелието. И в единия, и другия клон на производството виждаме аналогични явления, с тая само разлика, че едните предшествуват на другите. Както видяхме, в обработвателната индустрия капиталистическият начин на производството най-напред залавя ония клонове, които съставляват основанието на старата стопанствена система, а именно *домашната индустрия*. Най-напред капитализмът разрушава старите форми на тая обработвателна индустрия, като концентрира средствата ѝ и пролетаризира една голяма част от самостоятелните производители. На мястото на старите форми капитализмът издига *нова форма* домашна индустрия, а именно манифактурното *домашно работение*, което се явява стъпало към капитализацията на производството. Машинната фабрична система вече окончателно капитализира обработвателната индустрия, като от своя страна още повече концентрира средствата на производството и масово пролетаризира производителите.

Подобно нещо става и в земеделческото производство. Както в обработвателната индустрия, тъй и в земледелието концентрацията на земята създава специални начини на експлоатация земята и труда. Притежателите на земята, преди да се обърнат към машинното капиталистическо производство, прибягват до старите форми на експлоатация. Както в обработвателната индустрия, преди да се яви фабричната система, индустриалците се обръщат към малкия размер производство, към домашния ръчен труд, но в нова форма експлоатация, така също и в земледелието земеделците, преди да обърнат своите владения в капиталистически ферми и „латифундии“, които обработват по чисто капиталистически начин, най-напред се обръщат към малките размери експлоатация, към дребните форми на ограбване труда. Земеделците най-напред раздробяват концентрира-

тата в ръцете им земя на малки участъци, които ги дават или под аренда, или с наем, или, обикновено, на изполица. Този начин на експлоатация земята, особено изполицата, е обикновеният начин в ония страни, в които капитализмът е малко развит. Него ние наблюдаваме в Русия; същия начин на експлоатация ние виждаме и у нас. Този начин, както и в обработвателната индустрия, се явява за землевладелците по-износен, тъй като при него те, без всякакво прилагане на променлив капитал, печелят повече, отколкото ако приложат фиктивен капитал. Впрочем, по същата причина, този начин на експлоатация на земята и труда, както и в обработвателната индустрия, съществува наред с капиталистическия начин и в страни, напреднали в капиталистическото производство. Така например, във Франция, наред с капиталистическите форми на експлоатация земята и труда, съществуват и споменатите начини. Ние видяхме вече в миналата статия, че във Франция се занимават с обработване на земя в качеството на самостоятелни производители около 3¹/₂ милиона души. В 1892 год., според официалните статистики, числото на последните се намалило, а числото на експлоатациите се е уголемило. Така че във Франция има по-малко собственици отколкото експлоатации, или, другояче казано, много експлоатации имат един и същ собственик. „Това — казва Габриел Девил — констатира в едно писмо, публикувано в края на август, нашият колега от Шер, г. Лезаж, цитирайки своята община Верной: „Четири пети от тези община принадлежат, каза той, само на един собственик, който ги експлоатира чрез отдаването им на изполица“, и тази едничка собственост е разделена на пет експлоатации (exploitations)*. Анкетата, направена от французката социалистическа партия по аграрните отношения във Франция, показва, че във Франция системата на раздроблението концентрираната земя на участъци и отдаването ѝ на изполица е доста разпространена и че експлоатацията труда на изполичарите от землевладелците е така също безгранична, безконтролна, както и в новата домашна индустрия, която създава капита-

* Gabriel Deville, *Socialisme et propriété*. Discours prononcés à la Chambre des Députés le 6 novembre, 1897. Paris. Edition de la „P. Republique“, p. 25.

лизмът. „Вие знаете добре—казва Жан Жорес, — че са много редки пунктовете — срещат се в бедните части на Ландите (*des Landes*), — гдето изполовичарят получава двете трети от реколтата. Обикновено в нашата страна той получава половината. Но има много местности, в Ло-и-Гарона особено, гдето изполовичарят е задължен да дава-повече от половината на реколтата; има много местности, гдето преди разделението на половината, което в нашата страна се счита за справедливо правило и което се върши между собственика и изполоичаря, собственикът предварително уговаря за себе си още една част, която понякога съставлява шестата, понякога четвъртата част от реколтата, и тази предварително уговорена част, която се казва с една особена дума, в нашата местност на Сюд-Уест се казва десетина (*dîme*)“*. Независимо от това, господарите на земите винаги стоварват върху изполовичарите, ако не целия, по голямата част от данъка за земята.**

Една анкета, каквато е тази на французката социалистическа партия, направена в другите страни, в които капиталистическият начин на производството не достига особено високо развитие, би ни показала, че и в тях съществуват същите аграрни явления. Но очевидно е, че системата на раздробяване концентрираната земя в малки участъци и приложението на изполоичарската и изобщо на арендаторската система от землевладелците към експлоатацията на земята и труда съставлява такъв същю стъпало към капитализацията на земледелието, както *новата форма* дребно производство за капитализацията на работодателната индустрия. Към този въпрос ние ще се повърнем по-нататък; но тук необходимо е да обърнем внимание върху следующия много важен факт. Когато говорихме за занаятите, ние отбелязахме факта, че капитализмът, като разрушава стария дребно-занаятчийски начин на производство, създава нова форма дребна индустрия като необходима степен в развитието на капиталистическия начин за производство. При тази

* Jean Jaurès; *Socialisme et Paysans. Discours prononcés à la Chambre des Députés les 19, 26 juin et 3 juillet 1897 sur la crise agricole — ses causes et ses remèdes.* Paris, p. 21.

** *ib.*, p. 19.

нова форма дребна индустрия, която създава капитализмът, работниците работят вън от фабриката, в свои наети дюкянчета, в свои наети помещения, или както ги нарича Маркс, „дупки, гдето се извършват най-гнусните вакханалии на капиталистическата експлоатация“. Работниците, които имат вид на самостоятелни производители, работят сами или със своето семейство, или с наети помощници за фабрикантите и напълно зависят от тях. Обаче официалните статистики такива работници ги причисляват към самостоятелните производители, към „шефовете“ на отделни стопанства. Основавайки се на тези статистики, много лесно може човек да се излъже и да си помисли, че дребните производители не пропадат, а, напротив, се увеличават, както това твърди и Минцес, което никак не е съгласно с действителността. Но същото става и със земеделческите официални статистики. Те еднакво причисляват към „собствениците“ или „шефовете на експлоатации“ и малките арендатори, без да говорим за по-големите, и изполичарите, „кесимджиите“, т. е. наемателите с пари или в натура, когато най-голямата част от тях са съвършено обезземлени и не притежават никакви оръдия за производство, особено по-голямата част от изполичарите и „кесимджиите“, които получават от землевладелците даже оръдията, като волове, плугове и даже колиби за живееие. Другата част от тях са с единия крак в това същото положение. Стремлението на официалните статистики винаги е било да покажат действителността по-добра, отколкото тя е наистина. Земеделческите статистики, разбира се официалните, освен че не съдържат точни данни за едрите землевладения, но обикновено се стремят да представят работата така, като че поземелната собственост се разпределя между повече притежатели. Това, което казва Габриел Девил за французката официална земеделческа статистика, може да се каже за всички таквиз статистики. „Най-сетне — казва той, — статистиките за експлоатациите, както и двойните статистики за земелните участъци (cotes foncières), се стреми да представи земелната собственост повече раздробена, отколкото е наистина и да намали действителните размери на едрата земелна собственост.“* Вследствие на това, ако човек

* I. с., p. 25.

се ръководи само от официалните статистики, без критическо отношение към тях, без знание на неофициалните изследвания и изучаване на въпроса, много лесно може да направи най-неверни заключения. Но сериозното изучаване и на официалните статистики, особено неофициалните изследвания на аграрните отношения, ни убеждават, че концентрацията на земята и пролетаризирането на дребноземледелческата маса е един процес, който систематически се извършва, но който обикновено се не вижда от туй, че се крие зад формите, които приема експлоатацията на земята и труда. Развитието на капитализма усилва процеса на концентрацията и заедно с него пролетаризирането на масата, като замества старите форми на експлоатацията с чисто капиталистически. Тогава вече се захваща капитализацията на земеделческото производство изобщо. Едрото машинно производство окончателно революционизира, както казва Маркс, земледелието, като унищожава всички посредствени форми в него и довежда пролетаризирането на масата до колосални размери*.

В миналата статия ние видяхме, че в капиталистическите страни, гдето едрото машинно производство вече е господствуващо, земледелието така също се капитализира, и пролетаризирането на дребноземледелческото население, било то дребни собственици, изполичари, малки фермери или „кесимджии“, а от това и бягството му в градовете взимат действително колосални размери. Тука ще приведем друг ред факти, които ни показват същото — капитализацията както в земеделческото производство, тъй и в ония области, които се явяваха най-упорити.

Ние видяхме, че Австро-Унгария е страна на магнатите-землевладелци, в ръцете на които е концентрирана най-голямата част от земите във вид на грамадни латифундии, които при туй все повече се увеличават. Видяхме тъй също, че тези грамадни землевладения се обработват с машини. Сега пред нас лежи едно ново изследване на едрото землевладение в Австрия, от което се убеждаваме, че австро-унгарските магнати са не само землевладелци, но в същото време те са и едри индустриалци. Техните

* Капитал, т. I, стр. 639—646.

латифундии представляват също онова съединение на индустрията и земледелието, което Маркс предсказва в своето произведение „Капиталът“. Например в Бохемия 33 от най-едрите землевладелци владеят 72 различни фабрики, 34 фабрики за спирт, 124 фабрики за бира, 142 тухларници, 68 парни и други воденици, 83 бичкиджийници, 17 работилници за производство на паркетни, сандъци и други дървени изделия, 18 пещи за горение на вар, 4 работилници за производство на железни изделия, 2 работилници за производство на машини, 9 каменни кариери и 7 рудника за графит, сребро и каменни въглища и т. н. Само Шварценберг, най-богатият от чешките магнати, освен 176,410 хектара земя, 3 палата и 30 населени кули, има 13 фабрики, 34 тухларници, 13 пивоварници, 9 воденици, 7 пещи за правение вар, 15 бичкиджийници, сребрени рудници, един графитен и 2 каменовъглезни рудника и др. Изобщо 362 светски магнати в Бохемия, освен различните други работилници, имат: 166 фабрики, 335 фабрики за бира, 304 тухларници, 106 спиртни фабрики, 143 парни воденици и с вода, 196 бичкиджийници, 26 рудници, 11 фабрики за стъкла и множество други индустриални фабрики. Същото виждаме и за духовните магнати; същото намираме и в другите австрийски провинции* Наред с тази колосална концентрация и капитализация на земеделческата индустрия върви и колосалното пролетаризиране на селското население. В 1884 год. проф. Инама Щернег писал в сп. Statistische Monatschrift, че горските области по-малко спомагали за развитие на едрото землевладение, отколкото равнините и хълмистите местности.“ Но вече в 1892 год. проф. Вилкенс в списанието, в което пишеше и Инама (Statistische Monatschrift), констатира упадъка на алпийските селяни и бързия ръст на едрото землевладение. Процесът на „изтикването“ австрийските селяни из родните места и преобръщането на селските участъци в ловджийски паркове на аристокрацията всяка година се усилва. Той вече намери и свое художествено изражение в романа „Яков Последний“ на П. Розегера, който в ярки черти възпроизведе печалната действител-

* Крупное землевладение в Австрии (корреспонденция из Вены) „Научное обозрение“, год. V, № 8, стр. 1419.

ност на сегашното положение на алпийските селяни и процеса на изпъжданието им от рогачите и дивите кози*. Как се „изтикват“ селяните из земите може да се види от следующите няколко примера. В 1878 година княз Шаумбург купил един грамаден имот в Штейрлинг, окръг в Горня Австрия. В продължение на 10 години той увеличил своите владения в три пъти, като прекупвал земите на съседните селяни. В туй време селското население на неговите земи се намалило на 23%, домашният добитък изчезнал. В Горня Австрия, в Мюльфиртен се намират грамадните владения на херцога Кобург-Гота. В неговите владения до 1887 год. са живели 40,000 селяни, но още при живота на херцога по-голямата част от земите на селяните били прекупувани от него и присъединени към неговите владения, а днес селското население съвсем изчезна. В Горня Щирия, в Аflenц, в последните години биле прекупени 47 селски стопанства и т. н. Всички тези прекупвания се произвеждали насилствено, като са принуждавали селяните по различни насилствени начини да продават имотите си на землевладелците. „В процеса на „изтикването“ селяните барон Ротшилд върви рамо до рамо с антисемитския граф Шьонфелд и с игумена на иезуитския манастир Адмонт. Пролетаризирането на селяните се явява в едно и също време следствие и причина на този процес.“**

Смисълът на горните факти е ясен: заедно с концентрирането на земята в по-малко число притежатели земеделческото производство става капиталистическо. Обръщанието на горските земи в паркове за развъждане на дивеч не означава нищо друго, освен преобръщанието им в единно капиталистическо предприятие, каквото е и преобръщанието селските земи на долините в пасбища за производство на едро скотовъдство. Грамадните паркове за развъждане на диви свине, сърни, рогачи, зайци и т. н., както в Англия, тъй и в Австрия, а също в Германия и други страни на капитализма, принасят грамадни приходи на притежателите им. Тези паркове се явяват един вид фабрики за дивеч, които, ако не биха прина-

* Id., стр. 1420.

** id., стр. 1422.

сяли добри приходи, не биха се поддържали само за удоволствие. Тези „фабрики“ доставят на притежателите им, освен голямото удоволствие, което доставя ловът, и големите приходи. Във всякой случай, обръщанието на горските земи в паркове за развъждане дивеч ни показва, че капиталът се вмъква в една област, каквато е ловът, която в некапиталистическите страни е общо достояние. Земята и производството на лова се обръщат в капиталистическа привилегия.

Капиталът не изведнаж залавя цялото земеделско производство. Както в обработвателната индустрия, тъй и *добивателната*, т. е. в земеделческата, капиталът най-напред залавя неземеделческите, но близките до земеделческата индустрия клонове, като скотовъдството. „Такъвостъпване на капитала — казва Маркс — като самостоятелна и ръководителна сила в земледелието се извършва не изведнаж и навсякъде, но постепенно и в отделни клонове на производството. Той залавя най-напред не земледелието собствено, а клоновете на производството, като скотовъдството, именно овцевъдството, главният продукт на което, вълната, при процветанието на индустрията в началото дава постоянен излишък на пазарната цена над цената на производството, което се изглажда само подире. Така е било в Англия в продължението на 16-я век*. Развитието на индустрията именно предизвиква концентрацията и обръщанието в капиталистически предприятия ония клонове от земеделческото производство, които са необходими за нейния ръст. Развитието на вълнената индустрия навсякъде предизвиква преди всичко концентрацията на скотовъдството, главно овцевъдството, а заедно с нея и концентрацията на грамадни пространства земи в необозрими пасбища. Тази концентрация в Англия, както знаем, се извърши чрез грубо „изтиквање“ на селската маса из земите. Също става и в другите днес капиталистически страни, макар и под други форми. С концентрацията на скотовъдството върви концентрацията и капитализацията на свързаните с него клонове на производство, като на млякото, на маслото на сиренето, на месото. В настояще време всички тия клонове се

* Капитал, т. III, стр. 662.

обръщат в широки капиталистически производства и взимат в първите капиталистически страни колосални размери. Концентрацията на тия производства и преобръщането им в капиталистически водят от своя страна към концентрацията на размяната, на търговията с продуктите им, която унищожават класата от дребни търговци и посредници в търговията. Всичката тази концентрация на земеделческото производство се явява толкоз по-необходима в наше време следствие натрупването на пролетаризираната маса в градовете и във фабричните центрове и на грамадното им от това увеличение.

Концентрацията на населението в градовете и фабричните центрове и грамадното им увеличение естествено предизвика и необходимостта от стечението в тях на грамадни количества хранителни продукти : масло, сирене, месо, яйца, кокошки и т. н., независимо от хляба. Всички тези продукти се стичат в градовете и фабричните центрове от най-далечни страни. Например Англия в 1882 год. е употребила 6,767 пуда само масло, внесено отвън, от Норвегия, Финландия, Германия, Швейцария, а главно от Дания. Необходимостта от стечението на големите количества хранителни продукти във фабричните центрове и изобщо в големите градове предизвика концентрацията на производството им на капиталистически основания. Така например, производството на маслото вече става по фабричен начин, който, както показват статистиките, изтиква фермерския. В Съединените щати например в 1880 год. е имало 3,932 фабрики за масло и сирене. Следующите цифри ни показват как фабричното производство на маслото и сиренето конкурира фермерското производство. В 1880 год. в С. щати било произведено:

	масло	сирене
във фермите	77,150 фунта.	27,272
„ фабриките	26 428 „	215,885

Тези цифри ни показват, че производството на сиренето е отнето от земеделците и се произвежда преимуществено във фабриките*. В 1888 год. само една фабрика за масло в Амстердам е произвела 271 хил. фунта масло. Близо до Чикаго действа фабриката на Illinois Condensed

* Крживицкй. Капитализация земеделческой промышленности. „Миръ Божій“, стр. 14.

sing C⁰, която употребява на ден от 45—100 хил. фунта мляко за произвеждане на масло и сирене, при която фабрика работят други фабрики за произвеждане на машини и други оръдия, необходими при производството на млечните продукти, както и за експедирането им. В Европа, освен Дания и Норвегия, фабричното производство на маслото се развива в Германия. Напр., в Шлезвиг—Холщайн съществуват няколко стотини фабрики за масло и сирене. Така щото, днес производството на маслото и сиренето става фабрично, вън от фермите, което подрива съществуването им. Заедно с туй и търговията се концентрира в по-малко ръце. В Дания например, до 1880 год. е имало многобройна класа от посредници-търговци, които прекупуват млечните продукти за изпращането им в Англия. Но след това изникнала една компания, която образувала нещо като стокова борса — млечна, през която минава почти всичкото масло, което отива в Англия. Също така и споменатата фабрична фирма Illinois Condensing C⁰ е образувала борса за продаването на маслото, която при туй е построила един грамаден ледник за пазението му, издава особен вестник, в който дава цените му не само в С. щати, но и в английския пазар. Във Финландия, гдето фабричното производство на млечните продукти забележително напредва, става същата концентрация и на търговията с тях. Днес там тя е съсредоточена в ръцете само на 20—30 експортни фирми.

Но още по-широка е концентрацията на месното производство. Концентрацията на скотовъдството привеле към организирането на колосални „скотни дворове“, Stockyard-и в Америка и Viehhof-и в Германия. Следующите цифри ни показват какви колосални капиталистически предприятия представляват „скотните дворове“ в Америка. В Stockyard-ите на следующите градове в Съед. щати е било продадено глави добитък.

	Чикаго	С. Луис	Канзас Сити	Омаха
1865	330,000	94,000	—	—
1875	921,000	336,000	175,000	—
1880	1,382,000	425,000	245,000	—
1885	1,966,000	386,000	507,000	114,000
1889	3,023,000	508,000	1,220,000	468,000

Скотният двор в Чикаго може да събере изведнаж 300 хиляди глави добитък. Изникването на тези колосални центрове за продаване и купуване на добитък приведе към друга колосална концентрация, към капитализацията на цялото месно производство. При „скотните дворове“ в Съединените щати са изникнали колосални фабрики за месо, които употребяват всички възможни технически подобрения. В Чикаго между другите такива фабрики първо място заемат фабриките на Артур. В неговите фабрики през 1891 год. било заклано 1,500,000 свини, 650,000 волове, 600,000 овце. Viehhof-ът в Берлин представлява също една колосална градска фабрика за месо. Дворът на тази фабрика събира 55,000 овце, 200,000 рогат добитък, 500,000 свини. Тези колосални фабрики за месо, естествено, убиха класата от дребни занаятчи касапи и съсредоточиха продажбата на месото в ръцете на едрия капиталист. „Дребният занаятчия-касапин изчезна из берлинския Viehhof. Наместо него се яви капиталистът, който коли добитъка в едно от отделенията на градската касапница, която той наема от градския съвет, и който продава месо или го дава за продан на своите бивши другари по занаят, сега победени от него в борбата.“* Също така и в Съединените щати класата от независимо дребни касапи изчезна и изчезва във всички градове, които лежат по железнопътната линия. „Подир дълга и упорита борба с железнопътните дружества чикагските фабрики за месо — казва М. Серинг — изпращат сега прясно месо във всякой голям и даже среден град на С. Америка и на материка. Здравото лице на касапина изчезна невъзвратно из касапниците; той престана да бъде самостоятелен занаятчия и стана дребен търговец, който получава всеки ден месо от големите фабрики.“**

Преобръщанието на дребното месно производство във фабрично поведе към нова концентрация, а именно към разширочението на фермите, което пък унищожавя

* Капитализация землед. промъшленности, „Миръ Божий № 7, стр. 16.

** М. Sering. Die landwirtschaftliche Konkurrenz Nord-Amerikas in Gegenwart und Zukunft. Leipzig 1887. (Гл. Л. Крживицкий, ц. статия.)

дребното фермерство. Разширението на фермите, с цел да развъждат добитък, взело такива грамадни размери, че те в Германия и Австрия получиха название „Tierfabriken“, а в Съединените щати „Factory System“ (фабрична система за развъждане добитък). Какви размери приемат тези фабрики, можем да съдим от следующите примери. В Мисура фермите за овцевъдството на Патерсон и С^о владеят 45,000 квадр. метра земя, от които $\frac{1}{10}$ съставляват ниви овес, $\frac{9}{10}$ пасбища за овците. Стрижението и миението на овците се извършва с автоматически оръдия, при които един човек при помощта на едно момче може да измие от 300—3000 овце на ден. В Нова Холандия има такива фабриканти, от които всеки владее по 100 и 200 хиляди овце, за които строят особени грамадни хлевове, всякой от които помещава по 3,750 глави добитък.

Колко нашироко отива днес концентрацията на земеделческата индустрия, може да се съди и от това, че в Америка има множество фабрики за произвеждане пилета, както например в щата Ню-Джерсей. Землевладелецът Коттбус-Пейт в Германия произвежда риба в 82 изкуствени езера. Концентрацията при туй е толкова голяма, че владетелите на колосалните производства получиха названието „крале“, напр. „крал на пшеницата“, „крал на овците“, „крал на чая“, „крал на пилетата“, „крал на карпите“ (риба), както в индустрията има „крал на въглищата“, „крал на желязото“ и т. н.

Америка, като страна, в която капитализмът не среща никакви пречки в развитието си, която с гигантски крачки върви напред в развитието и приложението на техниката към производството, в която вследствие бързия ръст на капитализма и изникването из това грамадни индустриални центрове и фабрични окръзи — Америка, гдето едрото машинно производство намира най-широко развитие, е страната на най-голямата концентрация на земеделческата индустрия. Към гореприведените примери ще приведем и примери за концентрацията на градинарството. В Америка днес съществуват неогледни пространства, на които се развъждат ягоди. Един капиталист близо до Ню-Йорк развъжда този плод на едно пространство от около 100 хиляди квадратни метра. Близо до Ню-Йорк съществуват фруктови ферми

с пространство 180 хиляди квадр. метра, на които се развъждат само круши от 250 породи. Олденската фруктова ферма е още по-голяма; тя заема пространство около 1,222,000 квадратни метра. В 1892 год. тя е продала 60 вагона круши и ябълки; ябълки от вида Бен-Девас се развъждат на 50 хиляди квадратни метра. Един капиталист в Пенсилвания заел 60 хиляди кв. м., друг близо до Рочестер (щат Ню-Йорк) — 180 хил. кв. м. за развъждане круши, ябълки и праскови. Тези грандиозни ферми се обработват със специални плугове, които ежедневно могат да изкопават 5000 парчета*.

Най-сетне, концентрацията прониква в такива сфери на прои водството и размяната, които в последно време се отличаваха по своята рутинна и упоритост. Такава е бакалията, продажбата на дребно. Известно е, че тази продажба в сферата на галантерийните неща в Париж е съсредоточена в таквиз гиганти магазини, като Лувр, Бонмарше, Пролет, Самаритянка, Прекрасната градинарка**. Какви гигантски капиталистически предприятия представляват те можем да съдим от следующите им годишни обороти:

Магазинът Бонмарше има . . .	150,000,000	фр.
„ Лувр	120,000,000	„
„ Самаритянка	40,000,000	„
„ Прекр. градинарка	38,000,000	„
„ Пролет.	34,000,000	„

И ето напоследък в Париж подобно на тези великани изникна нова фирма в сферата на дребната продажба, на обикновената бакалия. Тази фирма е известната в Париж фирма *Потен*. Тази фирма концентрира в ръцете си търговията бакалийна и годишният ѝ оборот достига 45—50 милиона франка. Тя ежедневно продава само захар до 20 хиляди килограма, което предполага готови запаси от стоки в магазините му за 10 милиона франка***. При това Потен е устроил фабрикуването на

* Крживицкй, l. с., стр. 12—13.

** Гл. R. de. D. M. Une évolution économique de commerce en grands magasins, janvier.

*** G. d'Avenelle. Le mécanisme de la vie moderne. Paris 1893, p. 41, 160, 180, 209.

различни консерви, сладки продукти, салами, бутове и т. н. и т. н., ателиетата за които представляват цели фабрики, в които работят множество химици, техници и работници*. Фирмата Потен даде инициатива за възникването на 160 големи магазина въвн от Париж, които зависят от нея. Изобщо концентрацията на дребната бакалийна продажба и фабричното производство на хранителните продукти революционизират една от най-утринните сфери на производството, в която дребната класа от търговци и бакали намираше досега известно прибежище. Капиталът я изпъжда и оттам. Подобна на фирмата Потен, в последно време изникна в Англия, в Лондон, фирмата Кромптон, която така също има разклонения в много градове на Англия. Същата фирма Кромптон владее сега неогледни плантации за цейлонски чай, който тя единствената го продава и го пропагандира в цялата страна**

Твърде характерни са за процеса на концентрацията на капиталите и следующите цифри. В 1894—95 год. в Прусия имало 7 капиталисти с годишен приход повече от 2 мил. марки; в 1895—96 год. имало 13 капиталисти с годишен приход от 1 — 2 мил. марки срещу 18 души такива капиталисти в прежната година. Между тези „крале“ на капитала в Германия първо място заемат: „кралят“ Круп със 7,140,000 марки годишен приход, „кралят“ Ротшилд с 6,115,000 годишен приход. Подир тях идат по-малките „крале“, като Винклер и Блейхредер с по 2,995,000 марки год. приход и барон Шум — 2,065,000 годишен приход. Ако годишният приход на тези „крале“-капиталисти е такъв грамаден, то остава яме на читателите да си представят какъв ще е грамаден капиталът, който принася тези приходи и който е концентриран в тази шепа „крале“!

Какво е заключението от всичко гореказано? Заключениеето относително земледелието ние ще предадем със следующите думи на Л. Крживицки, прекрасната статия

* Pierre de Marussem et Camille Guérie. La Question ouvrière. IV Halles centrales de Paris et commerce de l'alimentation. Paris 1894. p. 209.

** Новь, 1898 г.

на когото цитирахме неведнаж: „Земледелието влиза в пътя, който характеризира обработвателната индустрия. В тази последната се отделиха окръжия, които се занимават с производството на тъкани, метали, химически продукти и т. н. Също тъй се образуват сега такива същи области в добивателната индустрия: полянските пространства на Техас и Аргентинската република малко по малко стават колосален център на скотовъдството. Австралия — колосална овчарня, равнините на Червената река и поляните край Волга — място за производство на пшеница, полдерите на Холандия — грамадно млечно стопанство.“ Към това заключение ние ще прибавим и следующето. Големите градове и фабрични окръжия стават центрове на капиталистически борси, които държат в ръцете си цялата размяна, цялата търговия на продуктите от земледелческата индустрия. С други думи, фабричната система, господството на капитала се простира върху всички клонове на производството, тясно свързани със земледелието, а заедно с това концентрацията на капиталите се увеличава, увеличава се и пролетаризирането на всички посредствени между капиталистите и пролетариата класи. Така че всичко гореприведено още един път потвърждава, че „Марксовата теория за еволюцията“ напълно се прилага и към аграрния въпрос. Маркс казва: *„Само едрата индустрия дава на капиталистическото земледелие заедно с машинните постоянен базис, радикално експроприра колосални маси селско население и довършва отделянето на земледелието от домашните селски занятия с предение и тъчение, които ги откъсва от корен.* Затова само тя завоева за индустриалния капитал целия вътрешен пазар.“* И на друго място: „Едрата индустрия толкоз по-революционно действа в сферата на земледелието, че тя унищожавя основата на старата обществена наредба — „селянина“, и го заменя с *наемния работник, с ратая.* Социално-революционните искания и противоречия на селото, по такъв начин, се разрешават едновременно с разрешението им в града.“** Действителността напълно потвърждава тази теория на Маркса. Ние

* Капитал, т. I, стр. 640.

** id., стр. 440.

видяхме, че там, гдето едрата индустрия достига най-голямо развитие, там най-пълно се потвърждава теорията на Маркса.

* * *

Пита се: на какво се основава твърдението на Минцеса, че „Марксовата теория на еволюцията“ не намира потвърждение в аграрния въпрос и че последният се явява „ахилесова пета за марксизма“? — Положително, „абсолютно“ на нищо, освен може би на общи бездоказателни фрази на противниците на Маркса. За да поддържа своето твърдение, Минцес, както знаят вече читателите, даде едно „абсолютно лъжливо тълкувание на мненията на един учен“, фалшифицира мненията на проф. Зомбарт. В статията си „Марксизмът и проф. Зомбарт“²⁵ в майската книга на сп. „Бълг. Пр.“ от тази година Минцес се мъчи да намери „ахилесовата пета за марксизма“ в дебатите по „аграрния въпрос“, станали в Хамбургския Parteitag (конгрес) на германската социалдемократическа партия, и в думите, изказани в тези дебати от Либкнехта. Обаче няма нужда да се доказва на пространно, че Минцес и тука „абсолютно лъжливо“ тълкува тези дебати. Същността на тия дебати се състои в туй — трябва ли германската социалдемократическа партия да изработи специална аграрна програма с искания за дребните селски собственици, или не трябва. Както е известно, Хамбургският Parteitag прие мнението на Кауцки, който е против специална аграрна програма. Но да допуснем, че всички социалдемократически партии са приели противоположното мнение. Ще ли това да означава, че „Марксовата теория за еволюцията“ е неприложима към аграрния въпрос? — „Абсолютно“ нито на йота не ще да означава това. Приемат ли социалдемократите специална аграрна програма, или не, няма да спре този процес, нито да го усили. От друга страна, всички социалдемократи — Жорес и Девил, Бебел, Либкнехт и Кауцки, — всички са съгласни, че процесът върви и ще върви. Жорес казва: „На основание тези явления действието, господството на едрата собственост върху дребната постоянно се развива. От всички страни, господа, ни се потвърждава фактът, че едрата собственост бавно, но също сигурно, се развива за сметка на дребната и ние цитирахме точно множество общини, за които ни дадоха цифрата на имотите в

1860, 1880, 1890 1897, год. и ни позволиха да констатираме, особено около столицата и големите мануфактурни градове, в местностите, завладени от захарната индустрия, ни позволиха да констатираме, че едрата собственост се развива повече и повече за сметка на дребната. (A travers tous ces phénomènes, l'action, la puissance de la grande propriété sur la petite va toujours se développant. De toutes parts, messieurs, il nous a été affirmé que la grande propriété, lentement, mais sûrement aussi, se développait aux dépens de la petite et il nous a été cité avec précision que très nombreuses communes pour lesquelles on nous donnait le chiffre de propriété, en 1860, en 1880, en 1890, en 1897 et il nous était permis de constater, surtout aux environs de la capitale et des grandes villes, manufacturières, dans les régions dominées par la industrie du sucre, il nous était permis de constater que la grande propriété se développait de plus en plus aux dépens de la petite.)**

Подиганието на въпроса за изработване специална програма за селяните дребни собственици, с цел да се привлечат на страната на социалистическите партии произтича от желанието, щото атакиранието на буржоазното общество и възтържествуването на социализма да настъпят по-скоро. Това желание кара някои социалисти да са недоволни, че процесът не върви тъй бързо, както ни се иска. Но това вече е, както прекрасно се изрази Кауцки в Щутгартския Parteitag тази година, дело на темперамента, а не че произтича от противоречията на теорията. Да искаш, щото по-скоро да се осъществи идеалът, и да виждаш бързия или бавния вървеж към него — това наистина е дело на темпераментите, проявленията на които нито доказват, нито опровергават теорията за еволюцията, нито са „ахилсова пета за марксизма.“ Най-важното е в дадения случай, че нито един социалдемократ не се отказва от теорията. Либкнехт в една реч, произнесена на Щутгартския конгрес, казва тъй: „В отношение принципа няма никакво различие в мненията, има различие само по отношение към *приложението* на принципа. (In Bezug auf das Princip ist keine

* Jean Jaurès. Socialisme et Paysans, p. 64

Meinungsverschiedenheit, nur in Bezug auf die Anwendung des Prinzips.**)

И на края на речта си той казва следующите думи: „Колкото повече противоречията в държавата и в капиталистическото общество се изостряват, толкова повече ние трябва да бъдем едно и съединени. Но в минутата, когато ние минем граничната линия между нас и буржоазните партии, когато ние, другарите, престанем вече ясно да различаваме: що е пролетариатско и социалистическо, що е буржоазно-либерално и буржоазно-демократическо, тогава силата на нашата партия е изгубена. *В почвата на пролетариатската класова борба лежи силата на нашата партия*; в момента, когато ние захвърлим тази почва, ще стане с нас това, което става с електрическата сила: ако се прекъсне токът, ще изчезне силата — тогава ние ще останем безсилни. Ние ще престанем да бъдем социалдемокрация, ако престанем да бъдем една *пролетариатска партия, партия на пролетариатската класова борба*. (Je mehr in Staat und in der kapitalistischen Gesellschaft die Gegensätze sich zuspitzen, desto mehr gilt es, einig und geschlossen zu sein. in dem Augenblick aber, wo wir die Grenzlinie zwischen uns und den bürgerlichen Partei verwischen, wo wir, die Genossen, nicht mehr klar erkennen lassen: was ist proletarisch und sozialistisch, was bürgerlich-liberal oder bürgerlich-demokratisch, ist auch die Kraft unserer Partei verloren. In dem Boden des proletarischen Klassenkampfes liegt die Kraft unserer Partei; in dem Augenblick, wo wir ihn verlassen, ist es wie mit der elektrischen Kraft: ist der Strom unterbrochen, so schwindet die Kraft — wir stehen kraftlos da. Wir hören auf die Sozialdemokratie zu sein, wenn wir aufhören, eine proletarische Partei, die Partei des proletarischen Klassenkampfes zu sein.*** Девил казва: „Това, което характеризира нашата теория, то е точното предвидение на фактите и нейното съгласие с икономи-

* Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages des Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Stuttgart vom 3. bis 8. Oktober 1898. Berlin 1898, S. 127 (Кауцки казва: „Die Voraussetzung des Tempos der ökonomischen Entwicklung ist Sache des Temperaments“ — Предложенията за темпа на икономическото развитие е дело на темперамента.)

** Id. p. 134 — 135.

ческата еволюция, която се извършва въвн от нас. (Ce qui caracterise notre théorie, c'est la prévision régulière des faits et sa conformité avec l'évolution économique que s'effectue en dehors de nous.)“*

И тъй, действителността напълно потвърждава теорията и социалдемократите са съвършено съгласни върху нея. С други думи, аграрният въпрос никаква „ахилесова пета за марксизма“ не съставлява. Тогава? Где е „ахилесовата пета“ на Минцеса? Очевидно е, че тя се намира в главата му, в неговата натура, която го кара да дава „абсолютно лъжливо тълкувание на мненията на един учен“, да фалшифицира чуждите мнения и да оборва с наглостта на Хлестакова една теория, която, да се изразим с думите на Жореса, е плод на целовековна интелектуална работа и борба на работническата класа, която е плод на дългогодишната дълбока научна работа на един гений на нашия век. И кой моля ви, оборва — какво казваме! — не оборва, а просто се плези срещу теорията на величайшия икономист-философ в наше време — Маркса? Един пигмей, един Минцес!

Ай Моська! — Знать сильна,

Коль лает на Слона.

Но да се обърнем към другото „оборвание“ на социализма у нас. Да се обърнем към нашата страна.

* G. Deville, Socialisme et Propriété, p. 61.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

УСЛОВИЯТА НА РАЗВИТИЕТО

Социализмът в България и неговите противници. — Произхождението и увеличението на пролетариатската класа. — Дребният и капиталистическият начин на производство. — Насилствената и „естествената“ експроприация на земята и на средствата за производство и съществуване. — Преобразованието на натуралното стопанство в парично. — Преобръщението на производството в стоково и на занаятчиите и земеделците в стокопроизводители. — Факторите, които влияят за това. — Мнението на Леруа Боало и на Молинари за дребната и едра собственост.

Пристъпваме към другото оборване на социализма у нас. То се изказва, както се знае, тъй: *няма у нас работнически въпрос, следователно няма и почва за социализма*. Това оборване се явява заедно с почва-нието на социалистическото движение у нас. При всичко че подир седем-осем години самият живот, самата действителност опровергава това оборване, обаче то и досега се повтаря. Предстои ни сега да покажем, че работническият въпрос у нас съществува и даже официално е признат, че наемническата работническа класа се увеличава, а заедно с туй се увеличава работническото движение и следователно теоретическото му изражение — социализмът, и у нас, в България, напълно се потвърждава. Но преди да пристъпим към главната задача на нашето изследване, смятаме за най-нужно да напомним следующето много съществено обстоятелство.

Когато у нас се почна пропагандата на научния социализъм и се яви социалистическото движение, никой тогава не е поддържал, че в България има таква работническа класа и такъв работнически движение, каквито ги има в напредналите капиталистически страни, че у нас съществува работнически въпрос тъкмо в такава форма, в каквата той съществува в капиталистическите страни. Поддържанието на такова мнение щеше да бъде в противоречие с принципите на научния социализъм и щеше да означава неразбиране на последните. Обаче такова

нещо ние не поддържахме. Изходната точка на нашата пропаганда на социализма беше по-друга. Изходната ни точка беше процесът на разложението в нашите стари поминъчни форми. От една страна, този процес унищожи старите форми на занаятчийството и неговата еснафска наредба; от друга — унищожи старата семейно-задружна форма в земледелието и от *натурално стопанство* го преобърна в *парично*. Като констатирахме този процес, ние поддържахме, че нашата страна неизбежно влиза в пътя, по който са вървели и вървят другите народи, способни да прогресират, именно в пътя на капиталистическото развитие. Поддържахме, че друг изход за България няма и е невъзможен. Но капиталистическото развитие носи класово разделение на народа; на пролетариатска и капиталистическа класа — то носи пролетаризирането на *работническия народ* и концентрацията на *капитала*. Този неизбежен процес в целостта си и създава почвата на социализма и я разширява, и донася условията за неговите успехи у нас. Като констатирахме този неизбежен процес, ние посочвахме в същото време и на фактите, които показваха, че България вече е встъпила в пътя на капиталистическото развитие и че в нея съответно с последното се почна и работническото движение, най-напред несъзнателно, в примитивни форми. Върху тези факти ние ще говорим по-долу. Но предвид на този процес и при дадената му степен най-главна задача за българския социалист беше и си остава да отива насреща на процеса, да развива още при първите стъпки на пролетариатската класа класовото ѝ съзнание, да организира и насочва борбата му към главната ѝ задача, да преобръща, с други думи, работническото движение още от самото му появяване в съзнателно, в социалистическо движение. Такава беше нашата изходна гледна точка, която произтича от общото ни социалистическо световъзрение, още от самото начало на нашата пропаганда на социализма. Изобщо изходната точка на нашата пропаганда беше неумолимият исторически процес и следствията от него в нашата страна. За работнически въпрос и работническо движение ние говорихме дотолкова, доколкото те съществуваха, се изказваха и се усилваха в живота като следствие на самия процес и на социалистическата пропаганда. Днес

ние можем да говорим малко по-другояче за тези въпроси и долните редове, надявам се, ще покажат, че сме в пълното си право да говорим по-другояче. Но преди седем години ние не можехме да говорим това, което днес можем, поне тъй ясно, както днес. Тогава за нас беше ясен процесът, беше ясен пътят, в който влиза България, и последствията от него, и ние, главно основоващи на него, поведохме социалистическата пропаганда, като оставихме на самото развитие на процеса все повече да потвърждава по-нататъшните наши заключения.

Нашите противници трябваше най-първо да оборят нашата изходна гледна точка, трябваше да докажат, че процесът не съществува, че старите поминъчни форми в нашата страна не се разлагат и че след този процес на разлагане за България има друг път за развитие, вън от оня, по който са вървели и вървят напредналите страни, вън от капиталистическото развитие. Но те именно това не можаха да докажат; именно в това те с нищо не можаха и не могат да ни оборват. Не ние, българските социалисти, измислихме този процес в нашия живот. Появяването на социализма у нас — думата е за *научния социализъм*, за социалдемократическото движение — съвпада тъкмо с времето, когато всички правителствени и неправителствени буржоазни органи пишеха за разлагането на старите основи в българския живот, когато правителството беше се загрижило за развитието на индустрията, когато буржоазните икономисти, като г. Ив. Ев. Гешов, изработваха известната програма, която по-сетне стана „закон за насърчение на индустрията“, за покровителството на капитала, когато, най-сетне, нашите *народници*²⁶ белетристи ни посочиха процеса на разложението в земледелието и процеса на обезземляването на селската маса. Значи процесът беше констатиран от самите наши противници; ние намерихме само *опорната точка* за социалистическата пропаганда, оправданието на социалистическото учение в самия наш живот. До констатирането на този процес, додето не стана очевиден и за нашата страна „естественият път“ на развитието ѝ, ние нямахме необходимата опорна точка и, нека сега го кажем, ние, днешните социалдемократи, под влиянието на *посредствената* среда, се увличахме от посредствени, неясни, неопределени идеали. Говореше се наи-

стина за социализма и даже за бъдеща социалдемократическа партия, но това не правеше никому впечатление, а всъщност господствуваше фразата, неопределеността, неясността в стремленията. Впрочем в същото положение се намираха и нашите противници. Само след констатирането на процеса и след като стана за нас ясен пътят за развитието, в който встъпи нашата страна и по който е принудена да върви, за нас става ясна нашата социалистическа изходна точка в нашия живот и оттогава в основата на нашата по-нататъшна дейтелност легна тази гледна точка. Нашите противници трябваше да покажат, че именно тука ние не сме прави. Но от тази именно страна те не можаха да ни оборват, защото трябваше да оборват действителността, сами себе си. Наместо да ни оборват в най-главното, те се заловиха да ни оборват в туй, което от наша гледна точка е неизбежно следствие от самия исторически процес. По такъв начин те нищо положително не бяха и не са в състояние да оборват. Да, истина е, че Минцес се притече на помощ на българските противници на социализма. Но той си зададе много по-голяма задача; ози се залови да „обори“ цялото Марксово учение и да изкара Маркса за една нула, по-малка даже от самия иего, от самия Минцес! Обаче по въпроса за разложението на старите поминъчни форми в България, както и по въпроса за пътя на развитието, в който тя влиза и неизбежно ще върви, Минцес нито дума не пророни, заобиколи тези въпроси, замина ги мълчешката. Между многото баналности, които изказа той в „студиите“ си по „социалния въпрос“, каза и две баналности, които имзха едно далечно отношение към нашия живот. Едната от тях беше, че България е земеделческа страна, което никак не доказва, че тя не може да бъде страна на едно капиталистическо земледелие. Другата беше тази, че майсторите не биле експлоататори и че те със своя си труд и „пестовност“ печелили, което никак не им бърка да ограбват труда на калфите и чираците и чрез чуждия труд да печелят и даже при благоприятни условия да стават капиталисти. Вън от тези баналности Минцес нито дума не каза за процеса, който се извършваше тогава, а днес е очевиден, и който се яви наша изходна точка. Той по сем сега се кани да пише „сту-

дни“ върху „най-народополезната българска научна социална и аграрна политика“. Извънредно интересно ще бъде да видим тези „студии“ на Минцеса, в които трябва да очакваме, ще изложи пътя, по който ще трябва по „щучему велению“ и по волята на Минцесовци и consortes да се развива България. Това е преинтересно, наистина! Но дотогава техните усилия да „оборят“ научния социализъм нито най-малко дборват нас.

Нашата статия е озаглавена „Работническият въпрос в България“ и целта ни беше още отначало да покажем с факти, доколкото условията, при които работим, ни позволяват да ги съберем, че в нашата страна от туй, че тя влезе в пътя на капиталистическото развитие, работническият въпрос изпъква по-релефно на сцената, че пролетариатската класа се уголемява. От друга страна, целта ни е да покажем и на причините на оня факт, че работническото движение не е тъй силно, а пролетаризирането на самостоятелните производители и ръстът на пролетариатската класа не бият в очи. Но преди да отговорим на тези въпроси беше необходимо да се коснем до въпроса и за отношението на Марковата „еволюционна теория“ към „аграрния въпрос“. С други думи трябваше да се коснем до въпроса за концентрацията средствата на производството, за капитализацията на земеделческото производство и за пролетаризирането на самостоятелните селски производители. Защото работническият въпрос, т. е. увеличението на пролетариатската класа и усиляването на работническото движение са тясно свързани с „аграрния въпрос“. Толкова повече трябваше да се спрем на тези въпроси, че Минцес, след като свърши своите „студии“ по „социалния въпрос“, много пъти съвсем голословно и като „абсолютно лъжливо“ изтълкува мненията на проф. Зомбарта, много пъти изтълкува „аграрния въпрос“ като „ахилесова пета за марксизма“.

За да си обясним по-добре въпроса, който ни занимава, трябва главно да си обясним условията, които създават и увеличават количествено пролетариатската класа, сблъскванията на която с капитала, нейното движение, нейните стремления съставляват съвременния *работнически въпрос*. От казаното в миналите статии е ясно, че пролетариатската класа е продукт от развитието на капиталистическата форма на производството. Присъщите, свой-

ствените на тази форма закони са такива, че за развитието ѝ е необходимо постоянното пролетаризиране на самостоятелните производители, т. е. постоянното отделяне на последните от средствата на производство. Пролетариатската класа се увеличава количествено най-главно чрез пролетаризирането на селските производители, на селското население. В европейските страни изходен пункт в пролетаризирането на селската маса се явява *крепостното право*. Развитието на капиталистическото производство предизвиква освобождението на крепостното селско население и преобръщането му в пролетарии. От историята на икономическото развитие на Европа ние виждаме, че в пролетаризирането на селските производители има два главни момента. Първият момент съставлява простото, най-грубо насилствено „изтиквање“ на селяните от земята, ограбването на общинските земи и насилственото, с кървави закони, вкарване на „свободните като птици“ пролетарии във фабриката, гдето с помощта на държавната власт, чрез кървави закони капиталът дисциплинира работническата класа и окончателно подчинява под своята власт труда. Този момент съвпада с оня момент на капиталистическото развитие, който Маркс нарича съществен момент на първоначалното натрупване на капитала. Когато по такъв начин капиталистическата форма на производството осигури почвата под краката си, тогава настъпва вторият момент в процеса на пролетаризирането селската маса. Оттам нататък в този процес главна роля играят присъщите на капиталистическото производство закони. Капиталистическото развитие, основано върху експлоатацията на свободния наеман труд, само създава и увеличава по-нататък наемническата класа, а именно като концентрира средствата на производството, капиталите, и с туй пролетаризира все по-голямо количество самостоятелни производители, които се подчиняват на капиталистическата експлоатация и без прямото насилие в силата на икономическите условия.

Веднаж капиталистическото производство организирано, то вече става господствующа форма, която систематически налага своите закони във всички икономически сфери. Днес господството на тия закони върху икономическото развитие на народите е всеобщо и, може

да се каже, че то днес се явява и условие, и пречка за прогресивното движение на народите. Няма съмнение, че **всесветското господство на капиталистическата форма на производството не се установило изведнаж.** Капиталистическата форма на производството в своето развитие е срещала и среща много пречки в старите икономически форми. Тя възтържествува само с увеличението на техническите усъвършенствувания, с въвеждането на машините и особено на парния двигател, който даде възможност да се улеснят пътните съобщения и преносът. Машинното едро производство, както видяхме, създава окончателното господство на капиталистическата форма на производството и масово пролетаризира работното население, а главно селското. На тази степен от капиталистическото развитие се намираме днес. Пролетаризирането на селската маса тука вече се извършва под влиянието на голямото разширение на размяната и в свързка с туй на широкото разпространение на капиталистическата форма във всички стопанствени области, свързани със земледелието. Разпространението на капиталистическата форма върху последните бърже подравя съществуването на дребните самостоятелни производители и предизвиква масовото им бягство от селското стопанство и спасяване от градовете. Няма съмнение, че и при тоя неумолим ход на нещата под влиянието на капиталистическото развитие намира място и насилственото „изтичане“ на селяните от земята, както това видяхме в миналата статия. Но главна роля днес в пролетаризирането на селската маса играят законите на капиталистическото едро машинно производство.

За развитието на капитализма, покрай другите благоприятни условия, като географическото положение, климата и пр., благоприятни страни са ония, в които той среща най-малко съпротивление от страна на старите икономически форми. Но при съществуването на другите условия най-благоприятна почва за развитието на капитализма представляват днес страни, в които занаятчийската класа съставляват дребни, разпокъсани самостоятелни стокопроизводители, а земята е раздробена на дребни частни владения на селското население. С други думи, най-благоприятна почва за развитието на капиталистическата форма на производството представляват

страни, в които господства дребното производство. Нещо повече: то даже е необходимо условие за развитието на капиталистическото производство. Дребното производство само в себе си носи елементите на своето разрушение и при известна степен на развитие то се унищожава и отстъпва мястото си на едрото. „Правото на частна собственост на работника върху оръдията на неговото производство е — казва Маркс — основата на дребното производство; а дребното производство е необходимо условие за развитието на общественото производство и на свободната индивидуалност на самия работник. Разбира се, този начин на производство съществува тъй също и при робството, крепостничеството и при другите зависимостни отношения. Но той процветява, проявява цялата си енергия, придобива напълно класическа форма само там, гдето работникът е *свободен владетел на оръдията, които той сам употребява*: земеделецът е собственик на обработваната от него земя, занаятчията е собственик на инструмента, който той владее като виртуоз. Този начин на производство предполага *раздробление* на земята и на другите оръдия за производство. Като изключва *съсредоточението* на последните, той изключва и кооперацията, разделението на труда в дадения процес на производството, изключва общественото господство над природата и управлението ѝ, с една дума, изключва развитието на *обществената* производителна сила. Той е възможен само при тесните първобитни условия на производството и обществото. На известна степен от развитието той сам дава материални средства за своето унищожение. От този момент захващат да се развиват вътре в обществото страсти и сили, които чувствуват себе си сковани от него. Той трябва да бъде унищожен, и той се унищожава.“* Първоначалната история на капитализма и съставлява именно унищожението на дребното производство, преобръщането на *„индивидуалните и раздробени средства на производството в обществено съсредоточени*, т. е. преобръщането дребната собственост на мнозината в грамадна собственост на малцина, т. е. *експроприацията на земята, средствата за съществуване и оръдията на труда у големите народни маси“*, както

* Капитал, т. I, стр. 648.

казва Маркс. При историческото зараждане на капитала тази експроприация е била и ужасна, и трудна, и извършвана с всички жестокости. Но при господството на капитала тя се извършва главно в силата на неговите действующи закони и поради самите слабости на самото дребно производство.

Унищожението на дребното производство се почнува от момента, когато стопанството от *натурално* стопанство, гдето производителят произвежда само потребителни стойности, предмети за удовлетворение на своите потребности и ония на своето семейство и при което паричната размяна или няма никакво, или има нищожно значение, минава в *парично* стопанство, при което вече *паричната размяна* играе главна роля и производителят произвежда главно за размяна, за търговия! Изобщо с увеличението на *размяната*, на търговията в една страна *натуралното* стопанство бърже преминава в *парично* стопанство. Колкото повече се увеличава търговията, толкова по-бърже страната минава от натуралното в паричното стопанство. Увеличението на търговията в една страна означава, че в нея вътре съществува производство, главното назначение на което е да създава *разменителни стойности*, т. е. предмети за търговия, или же, че вън от нея съществува такова производство, за което тя е място на търговия. Увеличението на търговията предполага и изменение в потребностите на жителите в тази страна, които, от своя страна, търговията още повече изменява, ги увеличава, което пък води към изменение в условията на цялото производство. „Търговията — казва Шмолер — създава такава психическа деятелност и дава такова направление на волята, които постепенно *преобразува*т *цялото народно стопанство*, преди всичко *цялото производство*, последното се освобождава от непосредственото подчинение пред потребностите на производителя и се подчинява, както самата търговия, на съображенията за печалба.“ *

* Die geschichtliche Entwicklung der Unternehmung. III. Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, 1890 год, стр. 1039. Цитираме по кн. „Народничество и Марксизъм“, прев. Г. Бакалов, стр. 76. Тази книга препоръчваме и на интересующите се от въпросите на икономиката и социологията. В нея са посочени и цял ред източници, немски и руски, по които читателят може да изучи отделните въпроси по тези области на науката.

Преобразованието на производството се състои в туй, че то става *стокопроизводство*, и работникът от производител на потребителни стойности се преобразува в *стокопроизводител*, който произвежда не за удовлетворение на своите собствени нужди, а за удовлетворение исканията на търговията, на пазара. Удовлетворението на собствените си нужди производителят вече може да достигне само чрез произвеждане на *стока*. Преобръщанието на *работното население* в стокопроизводители най-първо увеличава вътрешния пазар, разширява го, прави го за самите стокопроизводители нещо не добре известно, не добре определено. Понеже вече всички са стокопроизводители и всякой отделно може да удовлетвори своите нужди чрез произвеждане на стока и нейното въплътяване в главното разменително стоково средство — парите, то очевидно е, че стокопроизводството постоянно увеличава размяната, търговията. То разширява пазара и най-сетне последният се разширява дотолкова, че разделените стокопроизводители, от които всеки независимо и със свои ограничени средства произвежда, не могат да удовлетворят всички развити от търговията потребности. На тази степен от развитието се почва унищожението на дребното производство и заместванието му от капиталистическото. „Стокообращението е — казва Маркс — изходната точка на капитала. Затова производството на стоки, тяхната размяна и оная по-развита и сложна размяна на стоките, която се казва *търговия*, са оная *необходими предварителни условия*, които винаги предшествуват в историята появляването на капитала. *Създанието* на най-новата всесветска търговия и всесветски пазар — вследствие на географическите открития на 16-я век — съставлява оная ера, от която се почва новата история на капитала.“* От друга страна, преобръщанието на работното население в стокопроизводители и увеличението на търговията все повече турят стокопроизводителя в зависимост от търговеца. Понеже съществуването на стокопроизводителя зависи от туй, дали ще продаде своята стока, то той не може да чака и затова търговецът за него се явява най-близкият купувач на неговата стока. При това, тъй като при господството на дребното сто-

* Капитал, т. I, стр. 87.

ково производство в една страна съществуването на всеки производител зависи от същите условия, то между тях неизбежно се явява конкуренция. Това обстоятелство туря търговеца в най-износни условия по отношение на стокопроизводителите. Конкуренцията между последните ги кара да усъвършенствуват технически до известна степен занаята, което намалява цените на стоките; произвеждат се повече стоки и те поевтиняват. Търговецът от всичко това печели и толкоз повече, че отделните стокопроизводители не могат да знаят нито състоянието на пазара, нито могат да чакат с продажбата на стоката, когато търговецът всичко това знае много по-добре от всеки стокопроизводител. Колкото повече се уголемява търговията, толкова по-голяма става зависимостта на дребните стокопроизводители от търговеца, додето най-сетне последният става глава, господар на производството. Понататъшното разширение на пазара кара вече търговеца като ръководител на производството да се преобърне във фабрикант, в предприемач и да преобразува производството на чисто капиталистически основания. „Начело на работилницата стъпи търговецът — казва Маркс, — а не старият цехов майстор.“* Обаче този нов глава на производството, преди да стане същи господар, същи фабрикант, предпочита, както видяхме в миналата статия и както ще видим по-долу, за нашата страна да се явява във вид на прост експлоататор на подчинените от него производители, на зависимите от неговата власт работници. Той най-напред превръща дребното стокопроизводство в специална капиталистическа форма на производство в *нова домашна индустрия*. Тази форма на производство създава ръководителната роля на едрия капитал в индустрията и заради това преминаването от занаятчийското дребно стокопроизводство към новата домашна индустрия съставлява в обществено отношение решителен повратен момент. От този момент едрият капитал добива господство, захваща се борба между него и стокопроизводителя, който не разполага с капитали, резултат от която борба се явява едрото капиталистическо производство. Развитието на фабричната индустрия, която неизбежно се явява наред с *домашната индустрия*, само

* Ницета на философията, прев. Г. Бакалов, стр. 150.

уголемява господството на едрия капитал и на казаните последствия от това развитие. „С появяването на домашната индустрия (Hausindustrie)—казва Хелд — вече се заражда антагонизъм между едрия капитал и труда, който има на разположение малък, незначителен капитал, и се туря началото на естествената борба, която може да се завърши само със създаването на едрокапиталистически строй. Доколкото господствува домашната промишленост, едрият капитал, т. е. група комерчески спекулиращи и рискуещи собственици, в областта на производството е отделен по своите интереси от техническия труд и излиза като самостоятелна, господстваща сила в промишления живот.“* Истина е, че фабрикантите, за да избягнат действието на фабричното законодателство, което покровителствува работниците, се повръщат към домашната индустрия. Но, както видяхме, това не означава друго освен повръщане към оная система на капиталистическа експлоатация, която немците наричат Switzsystem, т. е. означава повръщане към една от формите на капиталистическата експлоатация, при това най-грубата и най-мъчно контролираната от страна на обществените учреждения. Обаче техническите усъвършенствувания, които предизвикват машинното производство, а най-главно борбата на работническата класа, турят граници на това повръщане към домашната индустрия и принуждават фабрикантите все повече да въвеждат машини в производството. За нас тука е важно, че преминаването от дребното стоково производство, при което стокопроизводителят се явява още независим, към домашната индустрия е преминаване към господството на едрия капитал и към развитието на фабричната система в производството.

В миналите глави ние показахме, че фабричната система на производството залавя най-първо ония клонове от последното, които съставляват основата на натуралното стопанство. Най-първо тя залавя предачеството и тъкачеството и близките до тях или свързаните с тях клонове. Но общото и коренно подчинение на тези клонове на производството от фабричната система се извършва, след като тя подчини обработвателната индустрия.

* Ad. Held. Zwei Bücher zur sozialen Geschichte Englands, стр. 547 (гл. „Народничество и Марксизъм“, пр. Г. Бакалов, стр. 83).

Занаятчийството, след като преобърне последното в капиталистическо предприятие. Обработвателната индустрия първа и по-лесно подпада под влиянието на фабричната система, отколкото добивателната индустрия, т. е. земледелието. То се разбира защо. Фабричната система се създава главно по инициативата на търговския капитал, и както видяхме, комерсантът се явява начело на фабричното производство. Естествено е, че най-първо той се явява господар в най-близката област на производството, в обработвателната. Сетне, когато занаятчийското производство е стоково, т. е. когато занаятчията работи за един далечен, неопределен пазар, не може да се бори дълго време с капиталистическите форми и с капитала. Занаятчията, за да произвежда за далечен пазар без загуба, макар и при по-висока техника, трябва да има капитал. Но тъй като няма капитал и тъй като неговото съществуване зависи, както казахме, от условията веднага да продаде стоката си, той не може да устои срещу конкуренцията на капиталиста, който може да чака „по-добра цена“, по-добри условия за купуване и продажба. Капиталистът има всички условия да победи занаятчията, дребния стокопроизводител, да го обърне в свое работническо оръдие. „Занаятчията по-преди бе технически работник, който работеше за известно число лично познати нему семейства. Сега, напротив, продажбата на готова стока все повече и повече изпъква на първо място: занаятчията трябва да купува суров материал, да държи стоката в склад, да спекулира със запасите; за това се иска капитал, комерческо образование, по-високо социално положение.“* Дребният занаятчия, разбира се, не притежава и не може да притежава нито едно от тия условия и затова фабричната система на производството много лесно подчинява на своето влияние и завладява цялата обработвателна индустрия. Най-сетне, с разширението на търговията и с отдалечаването на пазара от занаятчията стана необходимо съответно с това да се организира производството, и то така, че да може да отговаря на новите условия. Но дребният майстор не

* Schmoller. Zur Geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19. Jahrhundert. Halle, 1870, стр. 183 (гл. „Народничество и Марксизъм“, стр. 88).

може да изпълни тази организаторска роля. Нея взима върху си капиталистът, който го организира вече на почвата на фабричната система. Но най-важното е, че разширението на търговията, като създава стоково производство за далечен неопределен пазар, създава и нови материални условия за окончателното съсливание на дребнозанаятчийската класа, на независимите стокопроизводители и за завладяването на цялото производство от капиталистическите форми. Едно от тези материални условия е създаването на удобни пътни съобщения главно на железниците.

Всъщност удобните пътни съобщения са необходимо предварително условие за развитието на търговията, за преобразуването ѝ от местна и ограничена в широка и международна и за развитието на стоковото производство. Удобните пътни съобщения на Англия отдавна я направиха първокласна капиталистическа страна, а железните пътища дадоха колосално развитие на капиталистическото производство и създадоха хегемонията ѝ във всесветската търговия, която е имала в продължение на векове и която, пак благодарение развитието на железнопътното дело в Европа и Америка, напоследък губи. Колосалното търговско-индустриално развитие на Северните съединени щати се благодарни на широкото развитие на средствата за съобщение и транспорта, главно на парния, т. е на железниците и параходството. Бързото икономическо развитие на Германия се захваща с широкото развитие на железнопътните ѝ съобщения. Същото трябва да кажем и за другите напреднали в икономическо отношение страни. Изобщо удобните пътни съобщения, като правят лесна и бърза размяната в територията, която те захващат, бързо изменяват общите условия на производството, бързо изменяват натуралното стопанство в парично и стоково. Обаче окончателното и пълното преминаване в последното, както и окончателното му подчинение на капитала, се извършва при развитието на железнопътните съобщения. Построяването на последните предполага едно предварително развитие на търговията и известно развито стоково производство. От друга страна, по-нататъшното развитие на последните предизвиква

ново разширение на железниците*. Туй постоянно и последователно революционизиране на производството и на средствата за съобщение и транспорта не се ограничава само със страните, в които то се извършва; своето влияние то простира днес и върху закъснелите икономически страни. Железниците, като правят търговията всесветска, налагат на всички закъснели страни преминаването от натуралното стопанство към паричното и стоковото и с туй налагат, с една дума, индустриалното развитие. Те разнасят последното по целия свят и го налагат; с туй те налагат господството на капитала и на неговата фабрична система. Това наложително влияние се изказва в туй, че във всяка страна, която се намира под него, се уголемява търговията, а с нея стоковото производство, което още повече разширява търговията. От друга страна, последната предизвиква създаването на дсбри пътни съобщения. Прокарването на първата железница в такава страна вече окончателно вкарва стоковото производство във всички стопанствени области. По-горе видяхме как този преврат докарва окончателното съсипване на занаятчийството и пролетаризирането на занаятчийската класа. Същото вече става и в земеделческото производство и със земеделците.

Ние вече знаем, че с възтържествуването на фабричната система в обработвателната индустрия, т. е в занаятчийството, се подравят основите на натуралното стопанство, а именно предението и тъканието и свързаните с тях клонове. Предението и тъканието съставляват, както е известно, една от най-важните основи на натуралното селско стопанство. Щом те еднаж се извадят от кръга на селското стопанство, то вече в най-същественото нещо се изменява; то вече наполовин, тъй да се каже, става парично стопанство. А фабричното производство навсякъде, също и у нас, започва от предението и тъканието, от вапцанието и плетението. Разбира се, че фабричната система не изведнаж изтръгва тези основи на селското стопанство. Ние знаем вече, че само едрото машинно фабрично производство ги изтръгва от корен, коренно разделя земеделието от домашните селски занаятия. По тази причина в началото на индустриалното

* Гл. „Народничество и Марксизм“, стр. 80 и 81.

развитие наред с развитието на фабричното производство в обработвателната индустрия продължава да съществува натуралното селско стопанство. Нанесен е на него първият удар, но може още да съществува. Процесът на разложението му и на минаването му към паричното стопанство би бил дълъг, какъвто го виждаме в историческия ход, ако на него не действаха днес могъщи фактори. Без да влизаме в подробностите на историческия ход, ще се спрем най-първо на туй, че в страни, в които е изчезнало патриархалното семейно-задружно стопанство, раздроблението на земята в малки частни владения на селското население е един от вътрешните могъщи фактори, които тласкат селското стопанство към паричната размяна. Раздроблението на земята при размножаването на селската маса — което в нея винаги е голямо — създава все по-голямо раздробление на селските стопанства. Това ги ослабва. Като не е възможно при него никакво рационално стопанство, като изтощават докрай почвата, селските стопанства стават съвсем неприходоносни. Следствията от туй са ясни. Най-главното е, че земеделците, за да удовлетворят най-първите си потребности, все в по-голяма степен са принудени да прибягват към паричните средства и към паричната размяна; все в по-голям размер напушат селското стопанство; земята и скотовъдството се концентрират в по-малко ръце и по-пъргавите от земеделците отиват в градовете да търсят прехрана, другите увеличават земеделския пролетариат, ратаите, изполджиите и т. н. По такъв начин, вследствие на чисто вътрешни причини, присъщи на дребното земеделческо производство, по един най-естествен начин, в селското стопанство се явява всесилна нужда от парични средства, предизвиква нуждата от парична размяна и преобръща селското стопанство в парично.

В същата посока действуват и други икономически фактори. Преди всичко такъв един фактор е съвременната държава. Съвременната държава е стопанствена организация, главно парична, която не може да съществува, без да развива паричната размяна. Една съвременна държава, като не може да съществува без парични средства, която очаква тези средства от дребни производители, главно от селяни, при гореказаното състояние

рискува да остане без всякакви източници за поддържане на своето съществуване. Затова нейните интереси я карат да иска от своите данъкоплатци изплащането на данъците в пари. С туй тя предизвиква все в по-голяма степен разложението на натуралното селско стопанство и преминаването му в парично. Освен туй, съвременната държава не може да съществува, без да създава ред учреждения и ред непроизводителни класи, поддържани от тези учреждения, които удовлетворяват своите потребности — при туй постоянно растящи — изключително чрез паричната размяна, чрез търговията. Тези класи при туй винаги се стремят към увеличението на своите парични приходи. Те са заинтересовани в увеличението на търговията, в разширението на пътните съобщения, в строенето на железници и параходство, в които сами участвуват и от които извличат парични приходи. Държавата се загрижва за развитието на търговията, на индустрията, на железните пътни съобщения и изобщо на парния транспорт. Но първото изсвирване на последния е сигнал за коренна революция и в земеделческото производство. Селското стопанство от натурално изведнаж се преобразува в парично. Земледелецът окончателно става стокопроизводител. От този момент в земледелието се повтаря оня същи процес, който се извърши в обработвателната индустрия, в занаятчийството.

Веднаж земеделците станали стокопроизводители, вече тяхното съществуване, както и съществуването на занаятчията, зависи от пазара. Ако продаде, ще може да съществува, ако не, погинва. Тъй като всички земеделци се преобръщат в стокопроизводители, съществуването на които еднакво зависи от пазара, от продажбата, то цените на земеделческите продукти естествено падат. Вследствие на това селското стопанство отслабва още повече, земеделците-стокопроизводители изпадат още в по-голяма зависимост от търговията и търговския капитал, които в селското стопанство първо време се явяват в примитивните форми на селски лихварин, селски кръчмарин и бакалин и в по-култивиран, по-модерен вид на градски прекупвач на земеделческите продукти, на житар, на тютюнокупувач, на скотокупувач и т. н. Развитието на търговията и с нея на пътните съобщения, и обратно, предизвикват, най-сетне, нуждата от едно по-

рационално селско стопанство. Развитието на нови вкусове, на нови потребности в обществото, което е неизбежно с развитието на търговията и на пътните съобщения, развитието на последните, развитието на фабричната индустрия, създават все по-нови клонове в земеделческото производство, неизвестни при натуралното стопанство, за културата на които са необходими знание, известен капитал и предприемчивост. Изобщо, с разширението на паричната размяна се явява наложителна нужда от рационална организация на земеделческото производство. Ако в обработвателната индустрия занаятчията-майстор не може да играе ролята на организатор на стопанството, то още по-малко може да играе тази организаторска роля в земледелието дребният землевладелец. Малките размери на стопанството му, отсъствието на знания и главно няманието на капитал не позволяват развитието на никаква рационална култура в земеделческото производство от страна на земеделеца-производител. И тука организатор на земеделческото производство се явява капиталистът. Земеделелието става капиталистическо предприятие.

Преобръщанието на земледелието в предприятие, появляването между селските производители на капитала води към окончателното съсипване на последните. Ако занаятчията може още да продължи с оето самостоятелно съществуване чрез известно усъвършенствувание на занаята, земеделецът и тази възможност няма, за да се бори за дълго с капиталиста. При крайното раздробление на земята не е възможно никакво усъвършенствувание на земледелието, и борбата на дребното земледелие с капиталистическото е невъзможна. „Дребната земелна собственост — казва Маркс — по самата си същност изключават развитието на обществената производителна сила на труда, обществените форми на труда, общественото съсредоточение на капитала, скотовъдство в големи размери и прогресивното приложение на науката.“* Капиталът, напротив, по самата същност развива тези сили, социализира труда и капитала и се обляга на прогресивното приложение на науката. С такъв противник дребното земледелие не може да се бори. Французкият

* Капитал, т. III, стр. 667.

известен буржоазен икономист Леруа Больо казва за дребната собственост: „Една илюзия за дребната собственост, то е да вярваме, че в една цивилизована страна, т. е. при възрастащите нужди и при постоянно изменяваната техника, дребната собственост може да живее сама... В цивилизованите страни, при усъвършенствувана и постоянно изменявана култура, дребната собственост не може да цъфти освен покрай едрата и среднята собственост. Тя прилича на ония растения, които не могат да израстат инак, освен като се зацепят за силните дървета. Сами пълзят без външна сила и помощ. Дребната собственост нийде тъй не процветява, както там, гдето съществува едрата собственост, особено едрата модерна собственост, която научно се води и методично се организира. Обаче тази едра модерна собственост става един тип все повече и повече разпространен.“*

Дребното производство в борбата си с капитала намира едно средство за продължение на своето съществуване, а именно намалението на потребностите у земеделеца до последния размер. Но това средство, освен другите опасни последствия в обществено отношение, не е в състояние да го спаси. При постоянната и растяща нужда от пари намалението на потребностите по-скоро съсипе дребния селски стопанин. Така че погинването на дребното селско стопанство, концентрацията на селската собственост и пролетаризирането на селското работно население са неизбежен закон. Маркс резюмира всички причини за унищожението на дребната селска собственост днес в следующите думи: „Причините по които такава собственост се унищожава, ни показват това, което туря граници на нейното развитие. Ето ги' унищожението на селските домашни занятия, които съставляват нейно нормално допълнение, от развитието на едрата индустрия; постепенното осиромашване и отслабване на почвата, която се подхвърля на такава култура; присвоението от едрите землевладелци на общинската собственост, която навсякъде съставлява второ допълнение на дребното стопанство и само тя дава възможност да се държи добитък; съперничеството на едрите земеделчески стопанства, все едно плантаторски

** Цит. по „Socialisme et Propriété, par Gabriel Deville, стр. 29.

или капиталистически. Подобренията в земледелието, които от една страна водят след себе си спадането цените на земеделческите продукти, а, от друга, изискват едри разноси и по-изобилни веществени условия за производство, също тъй спомагат за това пропадане, както това е било в първата половина на 18-я век в Англия... Лихварството и системата на данъците я водят навсякъде към пропадане. Употребяването на капитал за купуване на земя* отвлича този капитал от употреблението му за нейното рационално обработване. Безбройното раздробване средствата на производството и разделението на самите производители. Извънредното разпиляване на човешката сила. Прогресивното влошаване условията на производството и заскъпяване средствата за производство — всичко това е неизбежният закон на дребното землевладение. За този начин на производство плодородните години са нещастие.“**

Както в обработвателната индустрия капиталистът преди да се яви във вид на фабрикант, на предприемач, се явява във вид на прост експлоататор, тъй също и в добивателната той се явява прост експлоататор на земеделческото производство и на земеделческия труд преди да стане същи негов организатор. Концентрираната в неговите ръце земя той я раздробява на малки експлоатации, които дава под аренда, а главно на *изполица*. Този начин на експлоатация особено господствува там, гдето индустриалното развитие е още ограничено. Но той, както видяхме, съществува и в страни, индустриално напреднали, наред с капиталистическите форми, както във Франция. Както в обработвателната индустрия фабрикантите намират за по-изгодно да се обръщат към *домашната индустрия*, тъй също и в добивателната земевладелците намират за по-изгодно да прибягват към системата на *изполицата*. Но с успехите на индустриалното развитие тази форма на експлоатация земледелието и земеделческия труд отстъпва мястото на капиталистическата организация. Тогава се почва масовото пролетаризиране на селското население, бягството му от селото

* Селяните много се лакомят да купуват земя, което ги вкарва в дългове. Защо те се лакомят към земята, лесно се обяснява.

** Капитал, т. III, стр. 667.

α В първото издание на книгата 1900 г. е написано „добивателната“. *Ред.*

в града и образуването на едрото капиталистическо земледелие. Обаче не трябва да си представяваме работата така, че преминаването към едрото капиталистическо производство се извършва изведнаж. Най-първо явяват се малки капиталистически земеделчески предприятия. Тези предприятия встъпят в съперничество, почва се борба, в която уцеляват ония, които са най-добре приспособени за целта, са по-силни. Както в обработвателната индустрия по-слабите предприятия се поглъщат от по-добре организирани, тъй и в земледелието оцеляват по-силните земеделчески предприятия. Другите неизбежно пропадат. При тази борба по-слабо организирани стопанства систематически отслабват. Борбата за известно време те поддържа чрез систематическо задължаване, което се свършва с продаването им на аукцион, на публична продажба. В миналите статии видяхме какво грамодно количество земя е била продадена в последно време. Тука ще приведем няколко статистически данни, от които може да се съди в какви грамодни размери расте задължеността на малките земеделчески стопанства. В Германия, според проф. Тил, от 1886 до 1893 год. новите ипотечи надминали събраните ипотечарни суми с 8,000,000 марки. Във Франция градските и селски ипотечи се увеличили от 8 милиарда в 1820 год. на 20 милиарда в 1884 год. В Белгия същите ипотечи се увеличили от 84,977 франка в 1860 до 211,512,161 в 1875 година*. В Съединените щати числото на ипотеките пораснало от 370,984 в 1880 на 525,094 в 1889 и сумата за тези ипотечи се увеличила от 342,566,477 долара в първата на 585,629,719 долара във втората от казаните години. От 1880—89 ипотеките на фермерите биле 4,758,268 срещу 622,855,091 акра земя. На 1 януари 1890 год. имало 2,303,661 фермерски ипотечи в обща сума 2,209,148,431 долара, които тежат върху една обработвана почва от 273,352,109 акра**. Тази грамодна задълженост на земята, която неимоверно расте, се пада главно на малките земеделчески предприятия, известни под името ферми. „Ипотеката води към ипотека. Сумата на ипоте-

α В първото издание на книгата 1900 г. е написано добивателната. *Ред.*

* Hubert Langedock, *Le Socialisme agraire*, стр. 25.

** *Neue Zeit*, 1894—95, Nr. 28. *Die Agrarfrage in den vereinigten Staaten*, стр. 51.

карните дългове е почти всякога по-висока от сумата на арендната плата и производителят, който вярва, че намира своето спасение в сключването на ипотечен заем, приготвява си всъщност едно положение по мъчно за следующите години“*. При такъвз условия изходът на борбата между малките земеделчески предприятия и едрите е очевиден. Последните побеждават първите, поглъщат ги. В миналата статия показахме на ред факти, които ни убявяват, че днес този процес върви бърже и че едно от следствията на този процес е масовото пролетаризиране на населението. Молинали, известен икономист и главен редактор на *Journal des Economistes*, казва: „Бъдещето принадлежи, прочее, на колективното предприятие (à l'entreprise collective) и ще дойде ден, когато частното предприятие (l'entreprise individuelle) ще бъде такава рядкост, както хурката или ръчният стан. Никой клон от индустрията, тъй също земеделието и свободните занаятия (et les professions libérales), както индустрията и търговията, не ще може да се спаси от нахлуването на тази прогресивна форма. Въпреки извънредното изменение, което тази еволюция донася, дните на индивидуалната агрикултура са изчетени. Наместо малките ферми, вместо раздробените стопанства на землевладелците ще се явят, в едно бъдеще по-близко, отколкото се мисли, обширни земеделчески стопанства, гдето работите, които, от изнамиранieto на копачката и оралото, се изпълняваха с човешки ръце, ще бъдат икономически извършвани от всякакъв род машини, гдето капиталът на стопанствата ще се смята с милиони, а управителният и спомагателният състав — с хиляди. Земеделието ще бъде тогава всецяло таквоз, каквото вече е на път да стане в някои от най-напредналите страни, една едра индустрия, и всички условия на селския живот ще бъдат изменени.“** Габриел Девил, като цитира произведението — „Опит върху разпределението на богатствата“ — на главния редактор на списанието на Леруа Больо *l'Economiste francais*, приважда из него между другото и следующите редове: „Ние не търсим

* Le Socialisme Agraire, par Langedock, стр. 25.

** G deMoliinari. l'Evolution économique du dixneuvième siècle, стр. 321 (гл. Socialisme et propriété, par G. Deville, стр. 46).

сега цера на тези злини, ние отбелязваме тези изкуствени причини на неравенството. Мъчно е, без съмнение, съвсем да се унищожат те. Самите едри господари изпитват участта на своите стари и паднали конкуренти; те се изместват всеки ден повече от анонимните дружества... Преобразованието на търговията, както ще видим в следующата глава, макар и по-малко да е напреднало отколкото в индустрията, следва обаче в същия смисъл, т. е. че се извършва една голяма концентрация в разпределението и в размяната на продуктите.“*

Когато обаче казваме, че едрото капиталистическо производство побива дребното, ние искаме само да посочим на *тенденцията* в земеделческото развитие, да посочим на пътя, в който съвременните народи неизбежно влизат. Друг е въпросът, дали едрият капитал ще успее да погълне окончателно дребния, или еволюцията ще мине в социална революция преди да бъдат окончателно унищожени дребните предприятия — за това ще поговорим по-долу. Което е положително обаче, то е, че най-голямата част от дребните предприятия ще бъдат погълнати от едрите и следователно най-голямата част от производителите неизбежно се пролетаризира и ще бъде пролетаризирана.

Подир всичко казано, нека видим сега на коя степен от икономическата еволюция се намира нашата страна. Това ще ни обясни и въпроса, който ни занимава.

* Socialisme et propriété. par Gabriel Deville. стр. 47.

ГЛАВА ПЕТА

ИНДУСТРИАЛНОТО РАЗВИТИЕ В БЪЛГАРИЯ

Упадъкът на занаятите и пролетаризирането на занаятчиите. — Статистическите цифри. — Изследванията на индустриално-търговските камари върху занаятчийството. — Новият домашен труд и новото дребно производство, като продукт на капиталистическото развитие. — Развитието на фабричното производство и увеличение числото на фабричните работници.

По-горе видяхме, че дребното производство е необходимо условие за развитието на капиталистическото. При господството на дребното производство земята и другите оръдия на труда биват раздробени и всеки работник е свободен владетел на оръдията, които той сам употребява: земеделецът е собственик на земята, която обработва, занаятчията е собственик на инструмента, с който работи. След освобождението България стана страна изключително на дребното производство: в градовете занаятите се освободиха от еснафската наредба; в селата почна разрушението на семейно-задружното и на чифлишкото стопанство, а земята се раздоби между множеството селски дребни производители. По такъв начин България веднага след освобождението се намери при необходимото условие за развитието на капиталистическо производство.

Ако България не изпитваше други влияния, щеше може би да се измине дълго време, преди тя да напусне дребния начин на производството и може би щяхме да бъдем свидетели на едно процъфтяване на дребното занаятчийство, по-голямо от онова преди освобождението. Но България веднага след освобождението и изведнаж се намери под всички ония силни влияния, за които говорихме по-горе. Най-първо, подобрението на пътните съобщения²⁷, изникналите нови потреби, образуването на непроизводителни съсловия, поддържани на гърба на работното население, разшириха размяната, търговията. А разширението на последната докара изменението на условията в цялото производство. Преди всичко стопанството изгубва предишния си характер; то се преобръща

от натурално в парично. Производството става стоково производство и работникът от производителя на предмети, нужни за удовлетворение на собствените потреби, става стокопроизводител. Обаче при дребния начин на производство разпокъсаните стокопроизводители не могат да удовлетворяват развитите от търговията потребности, не могат да задоволят изискванията на разширения пазар. От туй у нас още от първите години след освобождението разширеният вътрешен пазар се удовлетворява главно от външни стоки. Естествено е, че нахлуването на последните, като предизвиква по-голямо разширение на размяната, съсипе нашите дребни стокопроизводители, но в същото време то натрупа известен достатъчен голям капитал в ръцете на търговците. С туй вече настъпи моментът за пропаданието на дребнозанаятчийския начин на производство и за заместването му от капиталистическия.

Че у нас голяма част от занаятите е пропаднала, а другите пропадат, в това днес не може да има никакво съмнение. Издирвания, направени от правителствени учреждения, най-ясно потвърждават това. Ето няколко статистически данни:

Градове	имало (1876)	занаятчийски заведения	останали (1896)
София	50—60	чехларски	4—5
"	40—50	кожухарски	10—12
Пирдоп	700—800	чекръка	20—30
"	11	обушарски	7
"	20—22	астарджийски(за авлии и др.)	2—3*
Казанлък	25	ножарски	3
Карлово	40	дюкмеджийски (леярски)	6
Калофер	10	чекръкчийски	5
Панагюрище	100	мутафч. (за чулове, дисаги и др.)	5—6
Т. Пазарджик	14	даракч. (за правение дараци)	3
Сопот	120	басмаджийски	1
"	60—70	астарджийски	20—25**

Тия цифри се отнасят, както виждаме, само до осем града и до няколко занаята от два района на търговските камари. За другите градове и занаяти такива срав-

* Гл. доклад на Софийската търговско-индустриална камара. София 1898 год

** Гл. доклад на Пловдивската търговско-индустриална камара. Пловдив 1897 год.

нителни цифри не се намират в докладите. Обаче от тях се вижда ясно, от една страна, как бърже пропадат занаятите в България и от друга — по тях можем да съдим за положението на занаятите и в другите градове. „Тогаз, когато липсват индустриални центрове — четем в доклада на Варненската търговска камара, — в района има няколко града, като Шумен, Е. Джумая, Провадия, Добрич, Айтос, Ямбол и пр., които някога са били важни занаятчийски центрове. Тяхното днешно положение е от най-незавидните. *От цели еснафски чаршии днес са останали по двама-трима представители, които криво-ляво си бодят очите за прехрана. Нещо твърдо обикновено е да се срещне бизиш преди 20—25 години състоятелен занаятчия, днес прост наемник.*“* Подчертаните от нас думи не остават никакво съмнение, че и в другите два района на търговските камари се извършва същият процес, който ни описват гореприведените сравнителни цифри.

В горепоменатите занаяти и градове са работили до освобождението 3,462 работници-занаятчийци, а през 1896—97 год. са останали само 334. Значи 3,128 души занаятчийци в казаните само градове са напуснали занаята и са се отделили от оръдията на труда! Във всякой случай тези 3,128 души са изгубили своята самостоятелност като производители и една голяма част от тях са увеличили наемническата класа. Други статистически издирвания потвърждават същото. В 1888 год. в България е имало самостоятелни занаятчийци 80,622 души, а в 1893 год., т. е. след пет години, те са спаднали на 74,704, т. е. намалило им се числото в пет години с 6,643.** Значи в един период само от пет години са пропаднали 6,643 господари-занаятчийци, които са се преобърнали в наемни работници („помощници и слуги“). Че това е тъй, ни убеждава голямото увеличение на

* Доклад на Варненската търговско-индустриална камара, гл. IV, стр. 82. Варна 1897 год.

** Ср. „Сведения по икономическото състояние на Княжеството. Издава Министерството на финансите, София 1888“ и „Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 1 януари 1893 година“. Също виж и год. I, кн. VIII на сп. „Ново Време“. стат.: „Няколко статистически данни по концентрацията на собствеността у нас“, стр. 891.

Числото на последните. В четирите главни занаяти: шиваческия, обушарския, столарския и Железарския (метална индустрия), на 198,228 производители се падат само 42,107 „самостоятелни“ господари; т. е. 156,121 производители от тях са наемни работници.* Според доклада на Варненската търговска камара отношението между числото на господарите и на „слугите и помощниците“ в района ѝ е било следующото:

	господари	слуги и помощници
Варненският окръг е имал в 1881 год.	37,749	43,208
в 1893	44,109	74,153
	+6,360	+30,945 *
Шуменският „ „ „ в 1881 год.	40,794	47,710
в 1893 „	34,188	60,734
	—6,616	+13,024
	господари	слуги и помощници
Бургаският окръг е имал в 1893 год.	26,159	39,844
Сливенският „ „ „ „	21,277	38,968

Така че във Варненския окръг в период от 12 години числото на господарите е пораснало само с 6,360 души, когато онова на „слугите и помощниците“ — с 30,945 души! В шуменския в същия период числото на господарите се намалява с 6,616 души, а онова на „слугите и помощниците“ пораста с 13,024. В двата други окръга на 100 души господари се падат 152—153 „слуги и помощници“. Какво увеличение на едната категория и какво намаление на другата са станали през същия период в двата последни окръга, за това няма данни. Но от процентното отношение от двете категории в двата първи окръга можем да съдим приблизително и за целия район на Варненската търговска камара. „Че законът е бил общ за целия район, се види — казва докладът — от това обстоятелство, гдето процентните числа за целия район през 1893 г. съвпадат с тези на двете окръжия. Тъй, господарите в района през 1893 год. съставляват 20·2%, а слугите 34·5%. Много справедливо ще бъде значи да се

* Гл. „Общи резултати“ и пр. и стр. 896 на сп. „Ново време“, кн. VIII, год. I.

** .С (+) означаваме увеличението и с (—) намалението.

допусне също, че през 1881 год. господарите са съставлявали 22·7%, а слугите 26·2%, и да се извади заключението, че когато числото на господарите се е намалило с 2—3% от общото число на населението, числото на слугите се е увеличило със 7—8%. А това значи, че в един период от 12 години населението е осиромашавало с около 10% от своите членове*. Да, наистина „населението е осиромашавало“ и осиромашава, т. е. занаятчиите и земеделците пропадат и от самостоятелни производители се преобръщат в наемни работници. Това ни говорят приведените официални цифри.

Впрочем, тия цифри не съвсем точно изражават истината. Официалните статистики отнасят към категорията „господари“ и такива производители, които никак вече не са господари, а напълно зависят от господарите и трябва да бъдат отнесени към категорията на наемните работници. Най-голямата част от нашите „самостоятелни“ занаятчий работят чужда стока — „ишлеме“, работят стоки за търговците, от които напълно зависят. Няколко примера, които заемаме от доклада на Пловдивската търговска камара, ще потвърдят казаното.

Ножарство. „Положението на производителите е тежко. Понеже те са повето далеко от купувачите на тяхната стока, посредническата търговия е придобила в тяхната индустрия решающо значение; и *понеже сами са бедни, те са попаднали под абсолютното влияние на няколко търговци, които ги експлоатират ужасно.* Търговците се явяват или като предприемачи, които раздават на ножарите от габровските колиби всичките сурови материали, за да ги изработят на ножове и да им ги повърнат срещу известна нищожна заплата за труда и майсторлъка; или са самостоятелни търговци, които купуват от ножарите стоката им, изработена с техен суров материал. Но и в двата случая през тяхната ръка ще мине всичката ножарска стока**.

Като говори за производството на ножовете в с. Шипка, докладът прибавя: „Тъй като търговията на тези ножчета е в ръцете пак на габровските ножари, излиза, че тази търговия е подчинена на техните усло-

* Доклад и пр., стр. 32—33.

** Доклад на Пловдивската търг. камара, стр. 11.

вия. Бедността на производителя, от друга страна, го хвърля в ръцете на търговеца. Така щото няма ножар, който да не е свързан с търговеца с вересия на стока или с пари в заем. При продажбата на ножчетата, той не е свободен да ги продаде на тогова, който му дава най-износни цени, но на тогова, който му дава суровия материал на вересия или пари в заем. Няма съмнение, че такъв пазарлък между кредитор и длъжник не може да бъде в полза на последния. При изплащането стойността на ножовете става още една спекулация в полза на търговеца: последният, след като прихване на купената стока дълга на ножаря, няма да брой на последния напълно остатъка от стойността, но ще го задължи да му направи алъш-вериш на бакалницата, като си вземе от него всичко, каквото му е нужно за къщата — газ, масло, сапун, ориз, сол и пр. Така щото, след като прихване масрафа, ще му брой едвам няколко гроша. Разбира се, че доставката на нов суров материал — желязо, стомана, рогове, тенекия, тел — ще бъде пак на вересия и при разплащането си той — ножарят — пак ще си отиде без пари. Шипченският ножар едвам може да си докара един лев надница, като остава вечно длъжник на търговеца.“*

Медникарство. „Положението на майсторите и особено онова на работниците, е за okayване. По причина на намалението на работа много самостоятелни майстори са били принудени да си затворят дюкяните, за да станат работници с надница при силните майстори или да приемат да работят чужда стока, ишлеме за най-долня цена“**.

Дюкмеджийство (леярство). „Днес са останали само 6 дюкяна с по двама работника; те работят пръстени само за пловдивските търговци, които ги разпращат навсякъде в Южна България. Това ограничение на пазара и тази зависимост от двама-трима само търговци на пръстенчета и дивити не може да не бъде в най-висока степен съсипателна за самия занаят“***.

Розова култура (гюлът). „Самото работно и производително население е бедно и заробено от търгов-

* Там же, стр. 12.

** Там же, стр. 16.

*** Стр. 20.

*ците с нескончаеми и неизплатими дългове; то работи, не за да спечели, но за да се изплати, без обаче да може да направи тоза.**

Гайтанджийство. „В Карлово, Калофер и Сопот стотици семейства се прехранват от работа, която им дават гайтанджиите-търговци. Но каква разлика от прехраната преди 10 години и от сегашната! Преди закриванieto на външните пазари и преди въвежданieto на фабрична прежда за гайтан ръкоделното предачество е било доходно занятие; една жена, която е купувала вълната по 17 до 18 гроша оката, продавала я е изработена на прежда по 45 гроша оката“. Така че работницата тогава е получавала 4—5 гроша на ден. Днес обаче тя получава само 4 гроша за три дни работа. „С една дума — прибавя докладът — *положението на предачките е мизерно*; няма освен да ги посетят ония, които не вярват, за да се убедят в това. Също незавидно е положението на оня, който наблюдава чарковете. *Обикновено чарковете принадлежат на частни лица, които работят „ишлеме“ на търговците*. Последните им дават прежда на ока и им плащат по 60 пари (25 ст.) за изработването на една ока гайтан.“**

Вълнена индустрия. „Какви размери има *раздаването на жени по къщите да тъкат, с фабрична прежда и срещу възнаграждение*, платове се вижда от следующите числа: габровските фабрики дават работа на 250 жени, сливенските на 500 жени, Карлово на 60 жени, казанлъшката фабрика на 40 жени, тревненските — на 100 жени; — всичко 950 до 1000 жени, които очакват работа от фабриките.“***

„*Няколкото търговци (на брой пет по-главни) предлагат много ниски цени за шаяците*, по причина че сами те не могат да ги продават по-скъпо; те купуват най-хубавите шаеци, изработени с мека старозагорска вълна по 4—4½ до 5 гроша аршина (от 5 гроша лева). Но този аршин е по-голям от оня, с който те продават; калоферският аршин се нарича алибия и има 8 рупа и 1 грях; така щото търговецът има по

* Стр. 55.

** Там же, стр. 75.

*** Ibid, стр. 99.

един грях повече на аршина печалба; според уверението на тъкачите, някои от търговците не се задоволяват от тая мярка, но *сами* измерват шаека със *своя* алибия и успявали да изкарат шаяка с 1 до 2 алибии по-малко; жените показват даже имената на някои от тези търговци, които правят такава нечестна експлоатация на труда.“ *

Приведените примери ни показват следующите три неща: 1) че грамадната част от нашите дребни занаятчии, които още съществуват, по никой начин не може да се отнесе към категорията на самостоятелните господари и трябва да се отнесе към категорията на наемните работници, с тази разлика, че положението ѝ е много по-мизерно, отколкото онова на работниците, които работят във фабриките; 2) че и у нас, както и във всички други страни, търговецът е, който се явява начело на модерното производство и негов организатор, и 3) че капиталистическите форми на производството и у нас се съпровождат със същите явления, както и в другите страни, т. е. те и у нас създават *новия домашен труд, новото дребно производство*, което се явява за капитала средство за безконтролна и най-бездечна експлоатация на труда.

И тъй, ясно е, че нашите занаяти пропадат, че занаятчиите се пролетаризират и че, изобщо, дребнозанаятчийската класа се преобръща в наемническа класа.

Обаче, пита се: вместо дребното производство, явява ли се ново, т. е. замества ли се то от капиталистическото? Ако наистина последното измества първото, тогава трябва да се развива фабричното производство, а с него заедно да се увеличава и числото на фабричните работници. Да видим какво ни говорят фактите.

Според отчета по индустрията в България до края на 1897 г., издаден от Министерството на търговията и земледелието, в България е имало:

фабрики и работилници, работници, вложен капитал, производство				
в 1894 год.	501	5,732	34,201,757 лв.	30,562,142
в 1897 год.	565	6,732	37,201,757 „	неизвестно
в 3 години	+ 65	+ 1,000	+ 3,000.000 „	неизвестно

Значи, в един период от три год. числото на фабриките и индустриалните работилници се увеличило на 65,

* Ibid.. стр. 101.

на работниците с 1000 души, вложеният капитал с 3,000,000 лева. Тоя последният е вложен само в постройките и машини, когато в 34,201,757 лева, вложен в 501 фабрики и работилници, влиза и обръщателният капитал. Но освен горните индустриални заведения от началото на 1895 до края на 1898 год. са дадени концесии, съгласно закона за насърчение на местната индустрия за 16 нови фабрики, а именно: *една* за цимент и хидравлическа вар; *две* за захар; *две* за памучни прежди; *една* за хартия; *три* за стъкла и стъклени изделия; *две* за мукави; *три* за стеарин, стеаринови свещи и маргарин; *две* за кибрит — фосфорен и безфосфорен. Стойността на постройките и инсталациите за построяване на фабриките, съгласно условията на концесиите, струват около 7,000,000 лева. По същия закон, без право на район министерството е дало позволение за построяване и на следующите фабрики: за рафиниране на петролеум във Варна и Бургас; за коли, вагони, топове и други; за железни изделия; за кожи и екстракти за кожи; за една дъскорезница.*

Както виждаме, фабричното производство бърже се увеличава и особено бърже се развива то от 1894 год. насам, т. е. тъкмо в периода, когато се създа че дребното занаятчийско производство пропада. В същото време увеличава се, естествено, и числото на фабричните работници. Обаче в числото на последните, показано от отчета, не влиза числото на работниците, заето с домашен труд, но съществуването на които, както видяхме, напълно зависи от фабриките и които са също такива фабрични наемници, както и ония, които работят във фабриките, особено в текстилните фабрики. Подире, в числото на индустриалните заведения не влизат мините и рудниците, в които работи едно солидно число работници. Но най-важно е да се забележи, че посочената от отчета на министерството цифра за фабричните работници у нас е свършено несъответна с действителността. Според едно мое изследвание, печатано в сп. „Ден“ още през 1892 год., във фабриките в Габрово, Грявна, Казанлък, Карлово, Сливен и Самоков числото на работниците, експлоатирани от тях, възлиза на повече от

* Гл. Списание на Българското икономическо дружество, год. II, кн. 6—7, стр. 325.

6,000 души*. Очевидно е, че сведенията на министерството за числото на работниците, заети в нашите фабрики и индустриални работилници, са неверни и че числото им е много по-голямо, може би три и четири пъти по-голямо, от посоченото в отчета за нашата индустрия. Най-сетне, в посоченото от министерството число не влизат работниците, които са заети в откритите вече нови фабрики след 1897 година, както в захарната, кибритената, памучната и др. Както и да е, но ясно е като ден, че дребното производство се измества от едрото, от фабричното, че в *обработвателната индустрия* в България господстващата система става фабричната, че се концентрират капиталите, собствеността и оръдията на производството в по-малко ръце, че занаятчийската класа се пролетаризира и че фабричният пролетариат се увеличава.

Истина е, че старото дребно занаятчийство, макар и в крайно мизерно положение, съществува още, особено във вътрешните градове, и че фабричната система и у нас създава ново дребно занаятчийство, *ноза домашна индустрия*. Но, първо, тука е важна *тенденцията* в икономическо развитие; важното е, че фабричната система става господстваща. Второ, с разширението на пътните съобщения, т. е. с прокарването на железнопътната мрежа, господството на фабричната система се усилва. А еднаж станала господстваща, тя окончателно съсипва старото дребно занаятчийство. Новата домашна индустрия, която наглед иде да замести старата домашна и дребна занаятчийска индустрия, тя е предварително необходимо основание за усилването на фабричната система. Навред, гдето капиталистическият начин на производство се развива, той създава новата дребна индустрия, като предварителна необходима форма на експлоатацията на труда в интереса на капитала, необходима за ръста му. Голямата врява, която се дига около въпроса за развитието на занаятите и дребнозанаятчийската индустрия от нашите буржоазни икономисти, не е нищо друго, освен най-добър признак, че капиталистическият начин на производство в България намери своите основания, почувствува под себе си здрава почва и е в пътя на своето естествено развитие.

* Гл. „Ден“, год. II, кн. III и IV, стр. 208.

И тъй, въпреки неоснователните твърдения на Минцесовци, Деборовци и сорсортес и за тяхно най-голямо огорчение, „Марксовата теория за еволюцията“ напълно се потвърждава и от икономическото развитие в България. В нашата обработвателна индустрия, т. е. в нашето занаятчийство, става целият оня процес, за който ни говори Маркс. Да видим още в какво положение се намира нашата *добивателна индустрия*, т. е. земеделческата.

ГЛАВА ШЕСТА

ЗЕМЛЕДЕЛЧЕСКИЯТ ВЪПРОС В БЪЛГАРИЯ

Освобождението и революцията в земеделческото производство — Преобръщанието на България в дребноземледелческа страна и селското стопанство от натурално в парично. — Пропаданието на дребното земеделческо производство и намалението на собствените стопани. — Пролетаризирането на селяните. — Концентрацията на земята и формите на експлоатацията ѝ. — Образованието на новото чифлишко и капиталистическото земеделческо производство. — Потвърждението на Марксовата теория.

След освобождението почнува се в България едно коренно изменение в обществените отношения, вследствие революцията в начините на производството. По-горе видяхме какви отношения се създават в областта на *обработвателната индустрия*. Тука ще се занимаем с обществените отношения, които изникват в земеделческото стопанство. Като пристъпваме към този въпрос, бързаеме да се признаем в една голяма мъчнотия, която ни се изпречва при изследванието на икономическите явления в България. Мъчнотията се състои в туй, че няма у нас сгрупирани статистически сведения. Както знаем, последните са не само оскъдни и непълни, но и разхвърлени, и изследователят трябва да ги събира и групира сам. Тази работа не е лесна, особено в земеделческия въпрос, който е много по-сложен и явленията по-сплетени, отколкото въпросът за обработвателната индустрия. Ако статистическите сведения за последната са оскъдни, то се разбира, те са още по-оскъдни по земеделческия въпрос. Впрочем, трябва да се има предвид, че нашата цел не е да пишем подробен очерк по земеделческия въпрос у нас, а е, като покажем несъстоятелността на оборванията, които се правят на социализма у нас, да установим посоката на икономическото развитие на нашата страна. А за тая цел статистическите сведения, с които разполагаме и които ще приведем, са достатъчни.

В земеделческото производство у нас след освобождението става същинска революция. Преди освобождението в него господствуваше семейно-задружната и чиф-

лишката система. При нея земята е била в ръцете или на чифликчиите, които обикновено са били турците, или е била владение на семейните дружини, които са я обработвали и са се ползували от продуктите колективно. Чифлишките стопанства в турско време се основаваха на едни отношения, които са близки до ония на крепостничеството. Към едни от тях са бивали прикрепени по няколко села, които били длъжни да обработват чифлишките земи на беювете и пашите „ангария“. Други чифликчии са раздавали земята на селското работно население да я обработва на изполица, но обикновено на „кесим“, при което „кесимджията“ се свързвал с всевъзможни задължения спрямо землевладелица.* Семейно-задружното селско стопанство представляваше едро земеделческо основано на колективния труд и на колективното владение оръдието на труда и на колективното ползуване от продуктите. Изобщо до освобождението в земеделческото производство господствуваше системата на *натуралното стопанство*, при което размяната е имала второстепенно значение, а паричната размяна съвсем нищожно. Семейно-задружното стопанство представляваше една колективна единица, която сама е удовлетворявала почти всички свои нужди. Чифлишките стопанства, обработвани с примитивни начини, служиха също главно за удовлетворение нуждите на владелците им, на техните свити и хареми. Естествено е, че при тези форми на землевладението и на производството паричната размяна не може да съществува и да се развива.

След освобождението обаче почти нищо не остава от старите форми на владение и начини на производство. Най-първо пропада чифлишкото стопанство. Едни от чифлишките земи бидоха още при самото освобождение завладени от селяните и градските жители, други, останали без стопани вследствие избягването на беювете и пашите, бидоха обявени държавна собственост, трети държавата откупи от чифликчиите и ги продаде на селското население както например в Кюстендилско.** От

* Гл. Манушевъ, Види крепостничества Болгарии в турецкое время. Москва 1878 год. Виж и К. Иречек, История болгар. Одеса 1877 год.

** Гл. доклад на комисията по изследване на въпроса за чифлишките земи в Кюстендилско. Държавен вестник за 1880 г.

друга страна, още от първите години на освобождението почнува се разлаганието на семейно-задружното стопанство. Разлаганието на последното е вървяло от освобождението насам тъй crescendo, че днес то е на окончателно изчезване*. Според сведенията, събрани от комисията, избрана от IV Конгрес на Работническата социалдемократическа партия за изучаване земеделския въпрос в България, от 64 села, от най-различни места на България, из които са дадени сведения, в 43 села семейно-задружното стопанство съвсем е изчезнало, в 19 е на изчезване, като се среща на 100—150 къщи от 2 до 5 стопанства и само в две села се среща в повече стопанства, но и в тях то явно отива към разложение**. Те всъщност не са такива семейно-задружни стопанства, каквито бяха до освобождението; те са селски домакинства, които се състоят от баща и синове и едни от които се разпадат веднага след смъртта на бащата, а други даже при живота на последния. Изобщо семейно-задружното стопанство днес бърже се разлага, което се признава и от буржоазните изследователи***. Ако тук-там още се среща, това потвърждава само онази истина, че дълго време след разложението на старите форми на владение и начини на производство остатъци от тях продължават да съществуват в местности, затънтени, отзалечени от пътните съобщения и вследствие на това бавно засягвани от новите растящи влияния. Но и тези остатъци веднага изчезват, щом се вмъкнат в мрежата на пътните съобщения, и особено на

* Гл. моите статии „Литературни бележки“, сп. „Ден“, год. II, кн. III и IV.

** За жалост, анкетната комисия на работническата социалдемократическа партия не можа да довърши своите издирвания, поради големите мъчности, които представлява такъв изучаване. Главното е, че партията няма навсякъде по селата свои организации, и особено лица, достатъчно подготвени и опитни за събирането на нужните сведения. Поради това, получените сведения са непълни, на много въпроси лицата, до които комисията е изпратила въпросника, не са отговорили и, късо казано, излезе, че по такъв начин е невъзможно да се направи една анкета по земеделския въпрос у нас толкова удовлетворителна, щото да има смисъл продължението ѝ. При всичко това, някои от получените сведения са интересни и тука ще се възползуваме от тях

*** Гл. „Думи и Дела“ от Ив. Ев. Гешов, статията за „Земеделските задруги в България“.

железнопътните. Нашата страна е малка, селата са на близки разстояния едно от друго и от градските центрове, та затуй влиянията на новите икономически явления лесно се предават, особено с разширението на железнопътните линии. С разширението на последните неизбежно изчезват и последните остатъци от старата семейно-задружна система.

С унищожението на чифлишкото и семейно-задружното стопанство България стана страна чисто дребно-земледелческа. Земята се освободи от старите връзки и стана свободно владение на дребните производители. Големите и колективни стопанства се разпаднаха на множество дребни. Икономическата еволюция не се спря обаче на туй. Както видяхме по-горе, дребното производство е необходимо предварително условие за развитието на капиталистическото. То, дребното производство, само носи в себе си елементите на собственото си разрушение и при известна степен на развитието се унищожава. Ние по-горе видяхме какви големи слабости съдържа в себе си дребното производство, които са причина на неговото разрушение. Без да повтаряме казаното вече, тука ще споменем, че у нас след пропаданието на старите форми в земледелческото производство земята се раздробила на много малки стопанства. Най-важното е, че при дребния начин на производство в земледелието земята все повече и повече се раздробява на микроскопически парчета, даже несгрупирани, а разхвърляни на далечни разстояния. По тази причина селските дребни стопанства все повече отслабват. Отслабването на дребните селски стопанства ги прави вече неспособни да удовлетворяват собствените си нужди и нуждите на стопаните със собствени средства, а ги кара все повече да прибъгват до размяната и главно до паричната размяна. При тази степен на развитие парите стават необходими за дребните селски стопани, паричните средства играят вече главна роля в селското стопанство. Но селският стопанин може да добие пари само чрез размяна на своите продукти за тях. По такъв съвършено естествен начин дребното земледелческо стопанство у нас от *натурално* се преобръща в *разменно*, т. е. в *стоково*, при което дребният производител произвежда не за непосредствено удовлетворение на своите нужди, а за размяна. При раздробяването на селските

стопанства, което е неизбежно при дребния начин на производство, те вече не могат да изработват всички необходими за селските домакинства предмети; повечето от тях трябва неизбежно да ги добиват чрез размяна, като продават една част от земеделческите си продукти, която част толкова по-голяма става, колкото повече отслабват стопанствата. С други думи, систематическото отслабване на селските стопанства, неизбежно при дребния начин на производство, все повече ги преобръща в производители на стоки. Но от този момент се почва пропаданието му. Икономическата еволюция отново революционизира производството.

Описаната еволюция би била много по-бавна, ако не влияеха други силни фактори върху хода ѝ. Но както видяхме, един от тези силни фактори се явява държавата. У нас последната още от самото си основаване се явява едно разменно стопанство, за което паричните средства са най-важни от всичко. Най-голямата част от тях тя ги взема от земеделческото население. Нашата държава взима данък върху земята и сградите повече от 20,000,000 лева. Разделени тези 20,000,000 лева на 400,000 самостоятелни стопанства, колкото днес са останали, то се получава, че всяко стопанство трябва да плаща по 50 лева на година данък само върху земята и сградите. А за да се изкарат 50 лева, потребни са 10—12 уврата земя. Но у нас, вследствие раздробяването на земята, селските стопанства не могат да имат повече от това количество земя. Ясно е, че тези стопанства са принудени от нашата държава да продават продуктите си за удовлетворение на исканията ѝ. По такъв начин, нашата държава, с всички свои учреждения, се явява оня силен фактор, който кара нашето селско стопанство да се преобръща в разменно, в стоково. Към него се прибавят и други силни фактори. Ние вече видяхме какво е влиянието на железниците и на фабричното предилно-тъкачно производство върху дребното земеделческо производство. Но еднаж станало стоково, дребното земеделческо производство захваща да пропада.

Не се изминаха нито десет години от освобождението, и вече, поради казаните причини, у нас се почва пропаданието на земеделческото население и концентрирането на земята в по-малко ръце и в по-едри стопанства.

И наистина, според изследванията на Леона Ламуш, основани на официални български сведения, комбинирани с ония на „Резултати от преброяванието“ в 1893 год., в България е имало самостоятелни стопани-собственици:

в 1888 год.	529,779 души
„ 1893 „	416,199 „
	— 113,580 „*

Така че в един период само от *пет години* числото на собствениците-стопани се е намалило със 113,580, т. е. с 21.5%. Очевидно е, че най-голямата част от тях са се преобърнали в несобственици, са увеличили числото на ратаите, на наемническата класа. Това се потвърждава и от факта, че за две години числото на „слугите и помощниците“ в земледелието се е увеличило на 26.2%. И наистина, „слуги и помощници“ е имало:

в 1891 год.	715,368 души**
„ 1893 „	955,285 „***
	+ 239,917 „

Това, от една страна, намаление числото на самостоятелните стопани, а от друга — увеличение числото на несамостоятелните, на „слугите и помощниците“, ясно свидетелствуват, че земята се концентрира в по-малко ръце, че пропадат дребните стопанства и се образуват по-големи, в които числото на „слугите и помощниците“ расте. С други думи, като сравняваме гореприведените цифри, по косвен начин се убеждаваме, че голяма част от селското население бърже се обезземлява и се пролетаризира, а селската собственост се концентрира. Но има данни, които ни говорят и направо за същите явления.

В Ломския окръг през 1894—95 е имало:

безземелни	2,625 сем. или 12%
с 1—10 декара земя	2,445 „ . . . 11.2%

Всичко . . . 5,070 „ „ 23.2%****

* Гл. La Bulgarie dans le passé et le present, p. 307

** гл. Ламуш, цитираното място.

*** „Статистически изследвания върху земеделческите и скотовъдските богатства в България и главните земеделчески страни в света въз основа на официални документи“, от П. Германов. София 1897.

**** Гл. „Изложение за състоянието на Ломския окръг през 1894—95“ и моята статия: „Няколко бележки върху земеделския въпрос у нас“, в „Ново време“, год. I. кн. I.

В Шуменския окръг през 1895—96 е имало:

безземелни	19%
от 1— 5 декара	24%
„ 5—10 „	27·8%
„ 10—20 „	22·5%

Всичко 93·3%

В семейства те съставляват следущето разпределение:

първата категория	6,450
трите други	25,085

Всичко 31,535*

По-горе видяхме, че едно селско стопанство, за да заплати само данъка върху земята и сградите, трябва да обработва 12 уврата земя. Едно селско семейство, което обработва 80 уврата земя с 5 работника, не може да изкара нито един лев на ден за цяло семейство.** Според изчисленията на ломския окръжен управител, селски стопанин, който обработва 100 декара земя, гладува***; От тези данни ни става ясно, че освен 12% съвсем обезземелени семейства в Ломско, 19% в Шуменско, има 11·2% семейства, които владеят само по 1—10 декара земя в Ломско и 47·3% семейства, които владеят само по 1—20 декара в Шуменско. Ако селски семейства със 100 декара земя гладуват, то семейства с по 1—10 декара очевидно са пропаднали стопанства. Нямаме данни за последните години, но можем сигур да кажем, че те вече са обезземелени. Така че с пълно право можем да смятаме, че в Ломско обезземелените семейства са 23·2%, а в Шуменско 93·3% от земеделческите семейства.

В Ловчанския окръг населението на селата: Владаня, Смочин, Зълково, Продимец, Умаровци, Скобелево, Йоглав „и други още някои“ е „изцяло“ и „окончателно“ обезземелено от лихварите.****

* Гл. Изложение за състоянието на Шуменския окръг за 1895—96 и същата статия в същата книга на „Ново Време“.

** „Думи и Дела“, от Ив. Ев. Гешов, стр. 191.

*** Гл. цитираното изложение и статия „Няколко бележки върху земеделческия въпрос у нас“, стр. 64.

**** Гл. Изложение за състоянието на Ловчанското окръжие през 1896—97 год., стр. 76.

Във Видинския окръг населението на с. Гънзово е цяло обезземлено от няколко души лихвари. Същата участ е очаквала и другите села*. „През отчетната година касата е станала владетелка на движими и недвижими имоти за сумата 7,452*06 лв. Това явление е много неприятно, толкоз повече, ако касата започне по-енергически да преследва своите длъжници и усвоява имотите им за вземанията си, има се опасност да се превърне от кредитно учреждение в голям собственик на недвижими имоти.“**

В Т. Пазарджийски окръг. „От лихварите най-главен, най-изпъкнал налице още от време, това е *Михалаки Пожарчето*. Деятелността на този господин заслужава да се опише. Така, в с. Сарая той продал около 30 къщи и около 300 декара лозя и ниви; в с. Хаджилий — 30 къщи; в с. Динката — 20 къщи и около 400 декара лозя и ниви. Същото е и в селата: Згарлий, Черногорево, Балдвов, Кавакдере . . . Димитър Димов, бакалин, лихвар, почти на цялото Пищигово нивите, лозята и къщите е отнел. *Хаджи Митю*, бакалин и лихвар, той пък е завързал с. Конарето . . . И много други лихвари има, които са заловили отодвъдните — Маричните села. Подир гореказаното не остава друго на селяните освен да бягат по градовете, да търсят там прехрана. Преселванието на селяните в градовете е голямо, особено отпреди две години постоянно се втичат от околните села селяни в града за работа. От Хаджилий, Ерелий, Кепелий, от Лесичево ценяват се слуги. От Ихтиманско — също“***

В Хасковския окръг. От село Мюселим, Борисовградска околия, като говорят за причините на задължаванieto на населението, пишат: „Но как мислите, тия пари готови ли ги имали селяните?— Не, те са ги вземали с лихва от Ст. П. Попов от Борисовград и от Пловдив, Станимака и Чирпан. Лихвата е била 36%, 48% и 72%. И при та-

* Изложение за състоянието на Видинското окръжие през 1895—96 г., стр. 46.

** Изложение за състоянието на Видинското окръжие през 1896—97, стр. 47.

*** Гл. „Кореспонденция от Т. Пазарджик“ в „Ново време“, год. II, кн. IV, стр. 422.

кава лихва, мислите ли, че селяните са се изплатили? — Не. Зарад тия пари от 8,700 декара ниви, които притежава селото, 12% са продадени по секвестър от гореспоменатите лихвари и са присвоени. Обаче дължниците пак не изплатени. Тогава 38% от тия дължници са ипотекирали имогите от което число само $\frac{1}{4}$ са се изплатили напълно, $\frac{3}{4}$ от тях си остават недоплатили. А лихвите продължават да се трупат. Вследствие на това постоянно стават секвестри, които отчуждават земите от селяните и отиват в ръцете на Ст. П. Попов и С-ие. И сега около 15 семейства са безземелни съвършено; от тях 6 са преселени в разни села да се препитават; едни са ратаинаемници при чифлика на Хр. Златарев от Хасково, другите са ратаи било в селото ни, било в други села.* В същото положение се намирали и селата от същата околия: Юртчий, Дюнсюзгьол, Козбунар и т. н.

Във Варненския окръг. Лихварството нигде в България не е тъй разпространено, както във Варненския окръг. Лихвата в този окръг е достигала до 300% и 400%** „Широко разпространеното лихварство в Добричката, Балчишката и др. околии от района всякога през последните 40 години е било предмет на особено внимание от страна на властите. Всички мерки за неговото изкореняване са останали пусти.“*** Давнишното безбожно лихварство отдавна е пролетаризирало земеделческото население и е концентрирало земята в ръцете на малцина. Варненският окръг днес е окръг на едрото землевладение. В с. Сердимен, Владимировска община, Добришка околия, само един землевладелец притежава 1,421.7 декара ниви****. В Балчишка околия земята е още повече концентрирана в големи владения от 1,000 до 5,000 декара*****. Същото се потвърждава и от числото на „прехвърлянията“ недви-

* Из материалите на анкетата на работническата соц.-демокр. партия.

** Гл. Земледелческият въпрос от П. Габе — 1892 год.

*** Доклад на Варненската търговско-индустриална Камара през 1896, стр. 50.

**** Из материалите на анкетата на работнич. соц.-демокр. партия. Виж за същото и доклад на Варненската търг.-инд. камара през 1886 год., стр. 50.

***** Из материалите на анкетата на раб. соц.-дем. партия.

жими имоти във Варненския окръг през 1894—96 година.
 в 1894 год. са биле прехвърлени 65,568 декара*.
 „ 1896 „ „ „ „ 167,537 „

Като имаме предвид, че обикновено се продават имотите на селското население от лихвари, земеделческите каси и банките, то тези „прехвърляния“ на недвижимите имоти в най-голямата си част са просто продажба на селските ниви и лозя.

В Бургаския окръг. В с. Гирдилией, Карнобатска околия, двама земеделци притежават 8—10 хиляди декара ниви**.

В Плевенския окръг. „Крушовица — село от 230 къщи и 1,565 жители. Дълг към касата около 40,000 лв., към дружества — 50,000 лв. и към частни лица (лихвари) — 90,000 лв.; всичко дълг 180,000 лв. Работна земя 10,547 декара със средна приставска продажна цена 2—3 лева. В това село почти половината от имотите са под заповор, а други продадени от лихвари.“

„Долни Дъбник — село от 250 къщи и 2,040 жители. Работна земя 26,140 декара. Дълг към касата 36,715 лв., към частни дружества — 7,000 и към частни лица — 150,000 лева, или всичко дълг — 193,715. Приставска продажна цена 5—8 лева.“

„Блъсничево — село от 250 къщи с 1,800 жители. Работна земя 8,300 декара. А срещу този имот един дълг от 200,000 лева. Приставска продажна цена 3 лева.“

„В същото положение, според сведенията на в. „Земеделческа Защита“, се намирали почти всичките села в Плевенската околия“***.

В Свищовския окръг имаме работа със същите явления. „Забелязва се, че продажбите на земи по доброволно съгласие се разреждат, когато пък продажбите по съдебен ред за изплащане на дългове все повече и повече се усилват. Този начин на действие ще докара след време, ако по законодателен ред не се спре, едно променение в земеделческия живот. Малките (дребните) земеделци по селата, както е вече почнато, ще ос-

* Доклад на Варн. т. инд. камара, стр. 45.

** Из материалите на Анкетата на Работн. соц.-дем. партия.

*** Из в. „Земеделческа Защита“, издаван в Плевен: цитирано е от в. „Работнически вестник“, год. III, брой 7.

танат без собствена земя и ще почнат да обработват под наем земите на разни търговци и кръжари, които по един доста лек начин ще завладеят големи количества земи“*. При всичко че „изложението“ в подчеркнатите от нас думи говори предпазливо и условно, обаче в него се признава, че е „почнато“ обезземляването на селското население в Свищовско и концентрацията на земята. Това се вижда и от факта, че в Свищовско има вече 7 едри землевладения или чифлици**.

Гореприведените данни, които се отнасят до най-различни краища и окръжия на България, ясно ни показват, че в цялата страна се извършва един общ процес, а именно: дребните земеделчески стопанства пропадат, земеделческото население се обезземелва и пролетаризира и че земята се концентрира в по-малко ръце. Но пита се: като се концентрира земята в по-малко ръце, концентрира ли се, или по-вярно, капитализира ли се земеделческото производство у нас, т. е. на мястото на дребното земледелие, явява ли се ново, едро? Да видим какво ни казват фактите.

Според „Резултати от преброявание на населението“ в България е имало в 1893 година *48 чифликчии*. Ако смятаме, че всеки чифликчия е и стопанин само на един чифлик, то ще излезе, че от 1893 год. насам чифлиците се увеличиха. В същата статистика е показано, че в 1893 год. в Свищовски окръг е имало един чифлик, когато според „изложението“ за състоянието на тоя окръг в 1897—98 год. има 6 чифлика в Свищовската околия и един чифлик в Никополската. Значи в Свищовския окръг се увеличиха чифлиците в пет години от 1—7, т. е. с 6 чифлика. В статистиката за населението не е показано нито един чифлик в Добричката околия, Варненски окръг, когато докладът на Варненската търговско-индустриална

* Изложение за състоянието на Свищовското окръжие през 1897—98 год., стр. 16;

** *idem*, стр. 15. Според смятанията на бившия министър и управляващи Министерството на земледелието и търговията Ив. Ев. Гешов, земеделческото население в България дължи само на лихвари 91 милион лева. Разделен този дълг на 400 хиляди стопанства, ще се получи, че всяко стопанство дължи по 225 лева само на лихвари. Но както се вижда от горните примери и както е известно добре, земеделците дължат и на касите, на частните дружества и банките (гл. „Думи и Дела“, от Ив. Ев. Гешов, стр. 209).

камара ни говори за „големи имения“ в тази околия, които си набавят разни земеделчески машини. Според същата статистика, в Старозагорско в 1893 год. е нямало чифлици, когато ние знаем, че там ги има няколко и че в 1898 год. един известен старозагорски фабрикант на коняци е придобил чрез продажба един голям чифлик. Също в Т.-Пазарджийско статистиката не отбелязва никакви чифлици, когато там до града Пазарджик има един известен чифлик. Изобщо, числото на чифлиците е пораснало много от 1893 год. насам.

Така че България от дребноземледелческа страна в началото на освобождението, днес става страна на чифлишкото стопанство и не само на простото старомодно чифлишко стопанство, а на модерното, на капиталистическото земледелие. Че у нас на мястото на съсипваното дребно земледелие се издига новото, едрото, капиталистическото, земледелие се потвърждава и от тоя факт, дето в последните години се увеличава числото на земеделческите машини и усъвършенствувани сечива. Така през последните три години в България вносът на земеделческите машини и сечива се увеличава от година на година.

	машини	сечива
в 1896 год.	за 281,160 лева	155,583 лева
„ 1897 „	„ 505,860 „	332,720 „
„ 1898 „	„ 686,998 „	486,614 „ *

Както се вижда от тези цифри, вносът на земеделческите машини е по-голям от оня на земеделческите сечива и в 1898 год. е бил 3 пъти по-голям от вноса в 1896 год. Същото голямо увеличение виждаме и във вноса на сечивата, но за нас е важен първият. Машини могат да употребяват едрите землевладения. Увеличението вноса на машините показва, че едрото землевладение у нас става модерно, ново земледелие и че то става господствующа система, която налага печат на цялото земеделческо производство в нашата страна.

И тъй, изучаването на икономическите явления и в областта на земледелието у нас потвърждава „Марксовата еволюционна теория“. Изобщо в нашия икономически живот ние виждаме със собствените си очи потвържде-

* Гл. „Думи и Дела“ от Ив. Ев. Гешов, стр. VIII.

нието на тази теория. Фактите са тъй очебиющи, че ние на всяка крачка срещаме и у нас потвърждение на „Марксовата еволюционна теория“. Потвърждава се тя в подробността даже. От подчертаните от нас думи из кореспонденцията от Т.-Пазарджик ясно личи, че имаме работа с бягство из селата в градовете, които се увеличават, особено крайбрежните и центровете на индустрията и търговията. Това потвърждават и статистическите изследвания на г. Германов. „Обаче — казва последният — ний тука трябва да забележим и друг един недостатък на нашето земледелие; работната ръка от ден на ден избягва от селото, а тази, която остава, поради отсъствието на всякакво техническо образование, е, може да се каже, безполезна маса в много отношения и за самото земледелие“*. Подире, ние видяхме, че една от причините, които спомогнаха за съсипването на селските дребни стопанства и за пролетаризирането на масите се яви разграбването от буржоазията на общинските мери и гори. Същото явление имаме и у нас. Разработването на общинските мери и гори, а също и на държавните имоти у нас се почнува от началото на освобождението, става общо явление през периода от 1886 до 1894 год., продължава се и подир този период до днес и ще продължава в бъдеще. Значи оная „икономическа политика“, за която ни говори Марксовото учение и която едни от нашите противници смятат за невъзможно да се „присади“ у нас, намира и в *обработвателната*, и в *добивателната* индустрия в България същото приложение както и в другите страни. Това означава още, че Марксовото учение, т. е. социализмът, не е „предвзета идея“, както казват други от нашите противници, а учение, „изсмуквано“ и из нашите български условия, т. е. е учение, което намира своите основания в самото икономическо развитие на нашата страна. Най-главното основание на социализма е преобръщането на индивидуалните и раздробени средства за производство в обществено концентрирани, т. е. експроприацията на земята, средствата за съществуване и оръдията на труда у голямата народна маса. А туй именно в България и става.

* „Статистически изследвания“ и пр., стр. 7.

Както видяхме в по-предните глави, необходимо условие за развитието на капиталистическото производство е експроприирането на земята и с това пролетаризирането на земеделческите маси. В България виждаме същия процес, но той не се вижда тъй ясен по причина, че „търговците и кръчмарите“, т. е. народните експроприатори, не обработват сами експроприираната земя, а я дават за обработване от същите експроприирани с „хюжрет“, т. е. на изполица и с определен наем. От подчертаните от нас думи из изложението за състоянието на Свищовското окръжие това се вижда ясно. И другите факти също потвърждават. Както видяхме по-горе, в с. Гирдий, Карнобатска околия, Бургаски окръг, двама землевладелци притежават от 8—10,000 декара земя. Обаче те не я обработват сами, а я раздробяват на малки части и я дават на частни лица под наем по 50—60 декара и по 5—300 декара. Същото е в Добричка околия. Например в с. Сердимен, Владимировска община, един землевладелец притежава 1,421·7 декара ниви и от тях 173·9 декара ги дава на 2 души по 30—130 декара с наем. В същото село някой си Киро Медникаров от Добрич притежава 1,108 декара ниви и от тях раздава под наем 280 декара на 11 души по 10—50 декара. В Чамурлий, съща околия, един притежател на 400 декара ниви раздава под наем 250 декара на 7 души по 5—70 декара и т. н.* От тези данни личи, че концентрацията на земята е много по-голяма, отколкото това показва числото на чифлиците. Но с концентрацията на търговския и предприемаческия капитал, която се извършва у нас**, с развитието на фабричната система и с прокарването на железопътната мрежа днешните землевладения, които се експлоатират на дребни части, стават капиталистически земеделчески експлоатации. И от тоя момент именно настъпва същинският *Exodus ruralis*, „селският изход“, т. е. масовото бягство на селяните, на младо и старо от селата в градовете.

Като говорим за концентрацията на земята, ние, разбира се, не казваме, че тя ще се концентрира в няколко

* Из материалите на анкетата на работнич соц.-дем. партия.

** Гл. доклад на Пловдив. индустр. камара, моята брош. „Социализмът и задачата на българската работна класа“ и моята ст. „Няколко статистически данни и пр.“, кн. VIII, год. I, „Ново Време“.

„латифундии“. Това може би няма да се случи. И то не е никак важно. Важното е, че у нас, както и в другите страни, на мястото на дребното стопанство се явява капиталистическото земледелие, на законите на което се подчинява цялото земеделческо производство. Ако днес в Европа старите майорати и домини, старите големи землевладения се разпаднат на по-малки землевладения, но все доста големи, то това означава само, че капиталът там завладява вече цялото земеделческо производство, и старите землевладения се преобръщат в капиталистически ферми и арендаторски стопанства. Това явление никак, разбира се, не противоречи на Марксовото учение, а, напротив, го потвърждава. Марксовото учение говори за законите на капиталистическото производство и говори много ясно. То ни говори, че само машинното производство окончателно революционизира земледелието и коренно пролетаризира селските маси. И действително, тъкмо тогава, когато в капиталистическите страни старите землевладения се преобръщат в капиталистически стопанства, тъкмо тогава се почва масовото бягство на селяните в градовете и тъкмо тогава се почва същинската концентрация на средствата за производство, на капитала и на самите производства, както това вече видяхме за Англия, Германия, Русия, Франция и т. н. У нас, в България, гдето никакви майорати и домини, никакви стари големи землевладения не съществуват, процесът е много по-ясен. Като страна на дребното землевладение — това необходимо условие за развитието на капиталистическото производство — тя направо минава в капиталистическото земледелие. А еднаж имаме работа с капиталистическо производство, тогава ние имаме работа с Марксовото учение, което еднакво се потвърждава и от икономическите явления в обработвателната и от ония на добивателната индустрия. С други думи, еднаж земеделческото производство станало капиталистическо и се подчинило на капиталистическите закони, тогава то не може по никой начин да съставлява изключение от Марксовото учение. Тъй щото, *аграрният въпрос* по никой начин не се явява „ахилесова пета“, болно място за социализма, и към него напълно е приложимо Марксовото учение.

ГЛАВА СЕДМА

РАБОТНИЧЕСКИЯТ ВЪПРОС В БЪЛГАРИЯ

Същността на работническия въпрос. — Пролетаризирането на производителите и образуването на паразитния или „чиновнически“ пролетариат. — Величината на производителната работническа класа. — Положението на нашата работническа класа. — Разбойническата експлоатация на труда ѝ. — Фактите. — Ежедневната борба на работниците с господарите и преобръщането ѝ в класова борба. — Работническото движение. — Стачките и исканията на работниците. — Безправие то на работниците и насърченията на експлоататорската класа от държавата. — Детският и женският труд във фабриките и индустриалните заведения. — Необходимостта от работническо законодателство и значението му за напредъка на страната ни. — Работническата социалдемократическа партия. — Резюме.

Да дойдем сега на въпроса. *Има ли в България работнически въпрос?* Най-напред, какво е всъщност работнически въпрос. Очевидно е, че работническият въпрос е въпрос за положението на работническата класа, за експлоатацията на нейния труд, за нейната борба, за нейното движение и ако щете, за нейната големина. Нашите противници казват, че у нас няма работническа класа, няма работници, няма пролетариат. Обаче изследванието на нашия икономически живот ни показва, че това твърдение на нашите противници е голословно, на нищо неосновано. От изложеното дотук ние виждаме не само, че съществува пролетариат, но че работническата класа у нас, вследствие пролетаризирането на земеделците и занаятчиите се увеличава. Ония, които казват, че у нас няма работници, поканваме ги да дойдат в Пловдив, в което време през годината искат, и да видят какво множество същи пролетарии чака всяка сутрин на пияцата, дано отиде някой да ги наеме на работа, каним ги да отидат на пияцата и на другите по-големи градове в България, в търговските и индустриалните центрове, за да видят същото. Че у нас не само има пролетариат, но че той в последното десетилетие се е увеличил в голяма степен, ни показва въпросът за така наречения „чиновнически пролетариат“. Тоя

пролетариат е оня същият, който се изхвърля из земеделческото и занаятчийско производство, вследствие концентрацията на земята, на средствата за производство и изобщо на капитала, и който, по причини, за които по-долу ще споменем, не се поглъща целият от производството, а дири прехрана в чиновничеството, в полицейската и военна служба, в общинските и окръжните управления. Този е същият пролетариат, с който нашите буржоазни партии си служат във вид на шайки, за да печелят изборите и да се домогват до властта. Ако, не дай боже, България спре по-нататък да се развива икономически, не отиде по-нататък в почнатото вече развитие на индустрията, земеделческата и занаятчийската, както това искат някои наши противници, особено така наречените у нас „демократи“, тогава нашата страна ще се озове в положението на Рим при цезарите, ще се преобърне на страна на паразитния пролетариат, а с това заедно ще стане арена на онова политическо шарлатанство, на което и днес сме свидетели. Само този един факт е достатъчен, за да ни покаже, че ние имаме работа в България с *работнически въпрос* в най-острата му форма, в най-опасния му вид за бъдещето на страната и разрешението на който ни се налага.

Но във от туй едно най-общо изчисление ни показва, че в България работническата класа, която се експлоатира в производството, съставлява 22% от цялото население, което се занимава със земледелие (1,251,481) и 67.5% от землепритежателите (400,373). Ето според най-общ поглед в официалните статистики какво е числото на работниците:

във фабриките, индустриалните работилници и печатници	20,250
във шиваческите, кундураджийските, столарските и железарските работилници	156,121
слуги (в магазините, хотелите и т. н.)	89,044
работници в чифлиците	11,272
Всичко	<u>275,687</u>

В това число не влизат работниците от другите занаятчийници, работниците, които работят при самостоятелни землепритежатели, т. е. ратаите, освен туй чифлическите работници не са всички, понеже чифлиците са

много повече, отколкото ги намираме в официалната статистика. Сетне, в това число не влиза и числото на работниците, заети в рудниците, от които само в държавната мина „Перник“ са 4,535 души, а през януари тази година достигнаха до 11 хил.* Най-сетне, в горното число не влизат и работниците по железниците, арсеналите и други клонове на производството. Така че при едно подробно статистическо изследване числото на работниците ще излезе много по-голямо. отколкото намираме при общия поглед в статистиката.

* * *

Какво е положението на нашата работническа класа? Най-напред ще напомним онзи факт, че у нас с развитието на индустрията и разпространението на фабричната система все повече се разпространява системата *на парче* и на разпокъсаната експлоатация на работническите сили. Нашите фабриканти и различните индустриални предприемачи, наместо да разширяват заведенията си и да плащат определена надница, раздават работа въвн от заведенията си и на парче. По такъв начин те, без да увеличават постоянния си капитал и с нищожко увеличение на променливия, чрез *разпокъсаната система* на експлоатация на труда и чрез системата *на парче*, изсмукват от работниците една по-голяма печалба, отколкото при концентрираното производство и при определена надница. Благодарение на неразбирането на нашите работници, а главно, притискани от нуждата, в която никаква защита не срещат от нашата държава, *системата на разпокъсаната експлоатация на труда* и *системата на парче* широко се разпространяват. Вследствие на това работническата заплата пада до невъзможно ниска степен и хигиеническите условия на труда са най-възмутителни. Само оня, който е заглеждал в ханищата на по-големите наши градове и е виждал поне веднаж мръсните дупки, в които работят нашите работници, и само оня, който поне веднаж е бивал в нашите фабрики, текстилни, тютюневи и т. н. — само той може да си представи колко е гнъсна експлоатацията на труда у нас. Какви форми приема експлоатацията на труда и в какво безправно и беззащитно

гл. * Дър. вестник за 1898 год.

положение се намира работническата класа в България, можем да съдим от онова многобройно число факти, които ето третя година ни дава „Работнически вестник“. Но нека приведем няколко от тях, за да видят онези, които не вярват.

Обущарство. 1. „Йордан Бобев, така се нарича един от русенските обущари-майстори, който обичал да плаща на работниците си само когато има „кеф“. Работникът Янко Дончев, след като работил и чакал да доди кефа на Бобева да му заплати, за да не умре от глад, принудил се да отиде да дири другаде работа, обаче и след това кефа на почтения майстор не дошъл. Той не бил дошъл и досега, когато след напущанието се изминуват цели два месеци и не се знаело кога ще дойде . . .“*

2. „Плевенският господар-обущар Т. Н. Бояджиев не седоволявал само с това, дето работниците му работели непрекъснато от ранни сутрини до късна вечеря, но ги заставлявал и в празнични дни да му секат дърва и вършат други домашни работи, непредвидени в условията, и когато те не извършвали това, бивали бити и изпъждани. Тъй направил той с работниците си Н. Христов и П. Трифонов. По-миналата неделя, след като изтривали до обед обуща в дюкяна му, той им заповядал да идат в дома му, да режат пък дърва и понеже те не отишли, на сутринта той ги псувал, бил и изпъдил из работилницата, без да им плати. Когато подир няколко деня работниците отишли да си искат халятите (оръдията) и сметката, той не само че не им ги дал, но с псувни ги изпъдил . . .“**

3. „В обущарската работилница на Ст. Корабов в гр. Русе, в която работят около 20 работници, се вършат най-възмутителни работи. Тъй, за отопление на работилницата господарят отпуска само три килогр. каменни въглища на ден, вследствие на което, за да се шо-годе стоплят, работниците са принудени да горят даже боклука на работилницата. Тази модерна мярка на Ст. Корабов стана причина, щото един от работниците да заболее от тифозна треска. Когато болният биде пренесен в болницата, лекарят се произнесе, че в горнята работилница

* „Работнич. вестник“. год. II, бр. 40.

** Брой 14.

по никой начин не трябва да се работи, тъй като тя е само вредна за здравието. За жалост, няма кой да чуе думите на лекаря. Работилницата на Ст. Корабов и до днес продължава да съществува и да трови здравието и живота на работниците. Като какъв човек е господарят на тая модерна работилница, показва следующият факт. Когато лекарят поискал дрехите на болния работник, за да ги дезинфекцират, Корабов намерил за нужно да си поиска предварително 6 гроша, които болният работник му длъжал, и додето един от другарите на последния не му внесъл парите, не позволил да се изнасят заразените дрехи. Корабов е голям богаташ и не малък християнин.“*

Шивачество. 1. „От в. „Освобождение“ заемаме следующите факти из живота на търновските работници: „На 3 того тукашните панталонджии, Братя Николови, пратили за обед на работниците си — 8 души — вкиснат боб, остатък от преди 3 дни. Работниците, възмутени от тая небрежност на господарите си, която не е за пръв път, им предлагат да доставят друга храна, но ситите „Братия“ спокойно им отговорили: „който иска да яде вкиснат боб, да седи при нас, а който не ще, да си отиде.“ Оказало се, че никой от работниците не искал да работи непрестанно от сутрин до вечер и в замяна на туй да получава една нищожна заплата и вкиснат боб, и напуснали работата. Независимо от това тия Братия рядко се решавали да плащат на работниците си по доброволен начин и с това стъват причина да губят работниците време и по съдилищата. Когато един от напусналите работници минал покрай дюкяна на Бр. Николови, тия последните го повикали в дюкяна, натисват го, изуват обувката от краката му и го изхвърлят на пътя. Както виждате, чисто по господарски!— Малко им се видяло това, че държат 8 души за 620 лв. годишно, хранят ги с лоша и недостатъчна храна. та изуват и обувката от краката на работниците си . . . “**

2. „При русенските шивачи-майстори Никола Съботич и Лазар Василев работил работникът Ив. Т. Куюмджиев, който бил условен за 320 лева за година, или нещо по-

* Брой 20.

** Брой 43, год. 1.

90 стотинки на денът. Колкото тая сума и да е малка и да не е стигала на работника да се нахрани добре, обаче той е бивал принуден често пъти и съвсем гладен да прекарва, понеже господарите му плащали съвсем нередовно, като се утешавал само с надежди, че на края на годината ще има повече спестени пари. Обаче колко той бил разочарован, когато и след изтичането на годината господарите му отказали да му платят. Като си поискал сметката, било му казано, че ще му се заплати само ако намери на свое място друг работник или ако остане да работи и за в бъдеще. Той не можал да намери друг работник и когато след едномесечно работение пак отказали да му заплатят, Куюмджиев напуснал работата, защото гладно се не работи, и бил принуден да се обърне към съда за иска си. На 12 того било насрочено делото и работникът, колко останал учуден когато чул, че вместо 52 лева, които имал да взема, господарите му признавали само 32. И на толкова работникът се съгласил, но и тях останало да му изплащат след 15 дена, или всичко работникът чакал за заплатата си цели 4 месеца . . .”*

Дърводелство. 1. „Между другите работници в работилницата на столаря *Георги Фитовски* — нека се запомни това име от работниците — работел и 18—19-годишният работник Велико Митев. По много причини стоеието на В. Митева при тоя му господар станало невъзможно и той трябвало да си дири другаде място, обаче Фитовски не искал да изпусне току тъй жертвата си. На 18 изтеклия месец, когато трябвало да си излезе, господарят му Фитовски го пипва и след като счупил един бастун о него от бой, вързал го през гърдите и краката за един дирек в работилницата си назад с ръцете и за по-голямо свое удоволствие свалил му панталоните и долните гащи и така гол го държал повече от половин час, докато набралото се на вика и плачовете на работника множество заставило господаря му да го отвърже. Митев и досега лежал болен у дома си от боя и мсралните мъки, които притеглил, докато стоял вързан за диреката. Господарят му Фитовски щял да бъде товикан да отговаря за това си безобразие пред съда. . . .”**

* Брой 50, год. II.

** Брой 44, год. II

2. „Положението на работниците в столарската фабрика на Ив. Киселов край ст. Кричим било от най-мизерните. При всичко че на работниците при условията им били обещавани безплатни жилища. Обаче това оставало само на думи, защото и доскоро работниците са живеели или по полето, или в набързо строените бараки, които са служили и за покрив на дъски. Благодарение само на тая лъжа и недобросъвестност от страна на фабрикантина-капиталист е можало да се случи долуизложеното нещастие, съобщено нам от един очевидец.

„На 13 юли вечерта времето беше бурно и предвещаваше още по-бурна нощ. Къде 10 часа от югоизток задуха страшна буря, която трая до 12 часа. В това време повечето от работниците, между които мнозина болни, се намираха на подслон под бараките. Тъкмо в 12 часа една от големите бараки, под която се покояха 8—9 работника, със силно пръщение се сгромоляса върху тях и когато бурята утихна, не се чуваше нищо друго освен отчаяните викове на затиснатите, които искаха помощ.

Но фабрикантинът Киселов се отличавал не само в туй отношение (в жадността бързо да се обогатява и с човешки жертви). Той бил от тия хора, за които поговорката казва, че с „памук душа вадят“. Отначало работниците са работили във фабриката му по 10 часа, но отскоро той уголемил работното време с още половин час, при всичко че заплащанията не били толкова редовни. Ако някой от работниците проявявал някакво незадоволство относително заплатата или друго нещо, нему се отговаряло: „ако не си благодарен, иди си“. За да не похарчи пари, той принуждавал работниците през свободното си време сами да си правят врата и прозорци за стаите на новостроящото се здание. А какво удобство за живеяние ще представлява това последното, може всеки да си представи, като знае, че то на дължина е 50 метра, а е разпределено на 18 стаи и 5 кухни за фамилиарните работници, или всичко всяка стая ще има около 2 и половина метра ширина.**

* Брой 48 год. II.

3. „За да се уверят читателите доколко лошо се отнасят господарите с работниците, нека послужи и тази случка. На 11 т. м. тукашният (Видин) майстор-колар Мойсей Лазаров набил хубаво и попържал работниците си на майка, загдето единият от тях искал 2 лева, а господарят му не само че му отказал, но и след като се напил хубаво, надвечер къде 11¹/₂ ч. дошъл в дюкяна, гдето спят работниците, захванал да ги бие и да ги попържа на майка, след туй изтласкал ги навън и те биле принудени да прекарат нощта в безсъние и скитание по улиците . . . *“

4. „Пострадал“. Под това заглавие в последния брой на в. „Пловдив“ четем:

„Преди повече от месец работникът от фабриката за дъски на Сребърникова в с. Долня баня, Самоковско, Никола Ангелов, човек беден, бил закачен ненадейно от бичкията, която прерязала пръстите от едната му ръка. *Три от пръстите паднали на мястото, а другите увиснали.* Тъй като у нас няма специален закон за покровителствование на така пострадали работници, а господарите от своя воля не помислюват нищо за такивато, при всичко че тяхната човешка длъжност изисква това от тях, пострадалият ще прекара с мъчнотии своето бъдеще. Даже и лекуванието на пострадалия е щяло да бъде невъзможно, ако кметството не му се е било приотекло на помощ с едно свидетелство за бедност, с което той може да отиде в някоя болница.“**

Железарство. 1. „При плевенския майстор-железар Христо поп Михайлов работел работникът Коста Пенчев, условен за година за 400 лева. След като работил обаче работникът един месец, господарят му, под предлог че няма работа, му казал да си дири другаде място. Работникът нямало какво да прави, но преди да напусне поискал да му се заплати за изслужено време. Господарят му обещал да му заплати в приближащата събота. Работникът се съгласил, отишъл в определената събота, но му било казано да отиде в другата събота и когато пак се явил пред господаря си, последният с певсни и ругания го изпъдил без да му даде, разбира су, дъл-

* Брой 46, год. II.

** Брой 1. год. III.

жимото, като отгоре на това го и заплашвал с побой, ако си не отиде. Тъй Хр. п. Михайлов се наплатил на работника си Коста Пенчов, тъй се наплатят на работниците си и другите господари. Ако мълчи работникът, чака го глад, а ако не мълчи — бой и псувни.**

5. „Оряховският майстор-тенекеджия Ив. Денов, като заминавал преди Коледа за родния си гр. Плевен, поверил работилницата си на работника Ив. Паков, като му предоставил правото да дава пари на другите работници, щом като му поискат. След завръщанието си от Плевен обаче Денов, още преди да прегледа сметките на Пакова, обвинил последния в злоупотребление на една сума от 1000 лева. Намесили се в сметките им вънкашни хора и се указало, че у Пакова има само 85 стотинки господарски пари. Разсърден от това, загдето обвинението не можло да улови дикиш. Денов повторно обвинил работника си в кражба, а именно на 2 стола, 1 ножица и 1 чук, които наистина работникът бил зел да си послужи, но със съгласието на домашните на господаря си. Сега двете спорещи страни се биле обърнали към съда, за да се произнесе той кой е виновен и кой не. Тоя факт е достатъчен да покаже колко голям е господарският апетит за работническия труд.“**

6. „Работниците от Софийския артилерийски арсенал доскоро не са биле получили заплатата си за м. януари, та кой знае още и сега дали са получили, при всичко че сме вече в началото на м. март. Като се знае, че заплатата на тия работници и без това не е твърде голяма, още повече, че за неработните дни нищо не им се плаща, всякой може да разбере, че положението и на тия работници, макар и на държавна работа, не е от цветущите. Управлението на арсенала обаче вместо да се погрижи за редовното изплащание на работниците и с това да облекчи това им положение, под предлог на благоденствие отпущало им марки, които никъде не струват две пари, освен в „лавката“ при арсенала, тъй щото работниците волею и неволею трябва да се задоволяват с това, което „лавката“ им дава, при всичко че то е от съмнително качество. От тоя начин на разплащание осо-

* Брой 1, год. III.

** Брой 25, год. II.

Бано страдали семейните работници. Като нямат възможност да предплатят наема на квартира, а тъй също и на хлебаря, техните семейства, освен разните неприятности, теглят често и глад. Такова е положението на тия държавни работници. Различните началства получават тлъстите си заплати още на първо число на месеца, а работниците чакат месец-два ". . . *

„Началникът на артилерийския арсенал в София, майор Найденов, напоследък е изработил и въвел един нов вътрешен правилник за арсеналите, с който, независимо от разните произволни наказания, които се допускат, по един най-брутален начин иде да се посегне и на най-свещените права, които работникът, като български данъкоплатец, има. И действително каква по-друга смисъл имат долните членове от въпросния правилник, ако не да правят от работниците безправни роби.“

„Никой от работниците в арсенала не може да бъде член в (на?) какво и да е дружество без разрешението на началника на арсенала; който се отклони от изпълнението на това правило (?), ще бива изключен от арсенала без никакво предупреждение.“ (чл. 35).

„Работниците в (от?) арсенала нямат право да участвуват в каквито и да е сборове, заседания, процеси или демонстрации с политически характер, където и да биле те. . . Несъблюдаващите настоящото правило (?) се изключават от арсенала без никакво предупреждение“ (чл. 36).

„И тъй, майор Найденов с едно драскване на перото отнема на работниците най-свещените права, които основният закон на страната — конституцията, им дава. Който иска да се ползува от тия си права, той ще бъде изхвърлен на улицата! Ето един факт, който най-очевидно показва, че положението на работниците от държавните работилници ни най-малко не е по-добро от това на работниците в частните работилници.“ **

Печатарство и книговезство. I. „Работници-словослагатели. При бившия учител при Софийската гимназия Вълков, а сега печатар, работел словослагателят А. М. по 15 лева на седмица. Когато през средата на миналия месец А. М. се явил пред Ат. Вълкова да си поиска заплатата, която му се давала нередовно, на заявлението му, че ще напусне, ако не му се плати и тоя

* Брой 26, год. II.

** Работн. вестник, бр. 27.

път, Вълков в присъствието на всички работници, с цел, вижда се, да ги сплаши, му отговорил, че същата минута би го застрелял, ако имал револвер у себе си. А. М. дал под съд Вълкова и чрез съдилището си взел парите.

Като е дума за тоя печатар, не безинтересно е да се знае, че той обикновено бивал твърде любезен с работниците, докато те кротуват и не искат пари. Щом обаче някой от тях почне да заявява своите права, Вълков си показвал зъбите, заплашвал го с убивание и го изпъждал.

Той заставлявал работниците да му работят и през празнични и неделни дни, през които, според новата разпоредба за празниците, би трябвало да се празнува. Ако някой от работниците не се подчинява на туй негово разпореждане, бивал глобяван и изпъждан.

Не по-келепир от Вълкова бил и Янко С. Ковачев, който беше едно време фалирал и който неизвестно под какви условия наново е започнал да работи. Нередовното плащане и в неговата печатница било също така обикновено явление. На работниците, според условията, трябвало да се плаща в края на месеца. Но в края на декември те едва получили парите си за ноември, а в последните числа на януари те не биле още получили за декември. Как стои сега работата за заплатата им през януари, не е известно.“*

2. „На 17 того един от господарите на печатницата „Грандл и Екарт“, а именно Екарт, без никакви причини е нанесъл силен побой на ученика Александър Иванов, о когото е строшил една дъска, тъй че ако не биле се намесили другите работници, Иванов е щял да падне убит. То е 14-15-годишно момче, което получавало по 15 лева на месец. Вследствие нанесения побой работникът не можал да ходи на работа. За удовлетворение той се отнесъл към съда, гдето е представил и медицинско свидетелство за своето състояние. Тоя случай не бил първи, гдето г. Екарт си служил с боя. Няма момче, преминало през печатницата му, което да не опитало силата на неговите мускули. Това е вежливостта, с която господарите се отнасят към работниците. Чисто по господарски, нали?“**

* Брой 24, год. II.

** Брой 24, год. II.

3. *„Изпъдени!* От Русе ни пишат, че работникът-въртач Андрея и ученикът Димитър при литографията на „Грандл и Екарт“ били изпъдени от дирекцията на последната, защото не искали да работят на празниците 6 и 7 того. Тук може да се зададе питанието: — кой разрушава вярата, ония ли, които разкриват гешефтите с вярата, или ония, като Грандл и Екарт, които карат работниците си да работят в дните, когато добрите християни трябва да почиват?

Изпъдени са тъй също и работниците от печатницата „Надежда“, защото се отказали да работят късно вечер, като заявили, че дневната работа и тъй изчерпва всичките им сили. Обаче господарят на печатницата Г. Малджиев, който, между другото казано, е „примерен християнин“, намерил това за невярно и дал пътя на работниците си

Всички тия грозни факти идат да ни уверят, че безчеловечието на господарите-печатари почва да преминава всяка граница, но тъй също и че работниците печатари вече трябва да си отварят очите и да подирят средствата за отбиване ударите на господарите. Вместо разтакавания, длъжност на работниците-печатари в Русе, както и вред в страната, трябва да бъде да се сдружат, защото без сдружаване няма успех. Само сдружението ще превие врата на господарите.“ *

4. „В книговецницата на Драгиев в София има 30 души работници, от които само 9 души са по-стари от 20 години, шест са по-млади от 15 години, а 15 души на възраст от 17—20 години. По-напред е имало в работилницата разписание на празниците, в които не се работи, а сега това е снето и се иска от работниците да работят в празник до обед. На този, който не се яви, удържа му се за цял ден. Малките работници и работнички, които стоят в качеството на ученици и ученички, се принуждават да вършат тежка хамалска работа и над тях се упражняват телесни наказания с камшик. (Ролята на екзекутор изпълнявал един от съдружниците — някой си Август Хартман). Освен това малките момчета са принудени да слушат неприлични думи и псувни, отправени по техен адрес.“**

* Брой 21, год. II.

** Брой 25, год. II.

От приведените факти, които не съставляват нито хилядна част от срещаните в „Работнически вестник“ и в живота, ясно се вижда какви възмутителни форми приема у нас експлоатацията на труда, какво безправно и беззащитно е положението на работническата класа у нас и колко груби, дивашки, гнъсни са отношенията на господарите към работниците. От същите факти ние виждаме, че у нас се води една ежедневна, ожесточена неравна борба между беззащитните работници и силните и необузданите с нищо в произволите експлоататори. И при тия факти може ли да се говори, че у нас не съществува работнически въпрос? Ами положението на слугите, на работниците в рудниците и на работниците в строителните предприятия — в пристанищата, в железнопътните предприятия и т. н.? Следните няколко факти ще ни покажат какво е положението на слугите в градовете и селата:

1. *„Из живота на слугите.* Ако положението на наемните работници е лошево, то дважд по-лошево е това на слугите и слугините. И едните, и другите, находящи се постоянно под зоркото око на господаря и господарката, освен че са изложени на всевъзможни оскърбления, гдето господарската воля, повечето капризна, е и закон, и всичко; освен че не знаят що е почивка и редовен живот, но в повечето случаи тям и не им се заплаща за изслуженото време. Долните няколко факта са достатъчни да потвърдят това, което казваме.

„През миналия месец лихваринът Минко Ив. Момчов из с. Дълбокидол, Троянско, след като нагрубил ратая си Н. Хайдатов, изпъдил го, без да му даде нито стотинка за изслуженото време. Независимо от това, той обвинил слугата си, че му бил изпил една бъчва с ракия, която искал да му заплати.

Почти също тъй постъпил със слугата си и Орханлийският (Бургаско) бакалин-богаташ Г. Иванов. След като слугата му Марин му служил повече от 6 месеца, той го натирил, без да му заплати, и на туй отгоре го набедел, че му бил откраднал някаква книга, срещу която му искал сумата 5 лева, когато самата книга струвала само 60 стотинки.

Не по-другояче се отплатил на слугата си и русенският бакалин-кръчмарин Ил. Хранков. Известен, че

Слугата му Бончо Василев имал внесени пари в спестовната т. п. каса, той почнал да го преследва и за голямо чудо на всички в туй време една сутрина Хранков стреснал съседите си с известието, че чекмеджето от крчмата му било строшено и задигната оттам една сума от около 400 лева. Хранков хвърлил подозрение върху слугата си, който бил и арестуван. Обаче после какво излязло? При изследванието се доказало, че Бончо Василев не само че нямал вложени 2 пари, но, напротив, бил такъв голтак, каквито са повечето от слугите. А когато и съдът по нямане доказателства във виновността на слугата прекратил делото, Ил. Хранков, вместо да се засрами от своите действия, отказал да заплати на слугата си дължимото за двегодишното му слугуване и по този начин добил нужното удовлетворение.

Ето накъсо какво е положението на слугата. Най-лош живот, от една страна, подслаждан с всички горчила, каквито може да измисли една развалена господарска съвест, постоянен страх, от друга, да не изгуби хляба си и като венец над всичко туй — да бъде натирен, без да му се заплати. Читателят вижда, че в такова мизерно положение не са изпаднали дори и старите роби. И седнали след това някои да говорят, че днес у нас робство нямало. Има ли по-голяма глупост от тая?“

2. *„Слуги и господари.* Положението на слугите у нас е твърде несносно, но най-вече е то такова за ония от тях, които слугуват в крчмите, кафенетата, гостилниците и ханищата. За една никаква заплата от 10—15 лева месечно те са принудени да работят денем и нощем, в делник и празник, винаги изложени на опасността да бъдат натирени без пет пари. Следующият случай ще покаже това най-нагледно. Съдържателят на гостилницата при станцията в гр. Русе, Йо.иф Шиваров, си условил за слуга Аврам Михайлов по 15 лева на месец. Като му слугувал тоя последният цели четири месеца, един ден поискал да си излезе; това обаче не се харесало на господаря и ето, за да му напакости, той почнал да го върти, додето един ден, когато слугата си поискал това, що имал да взема (38 лева), го нагрубил и го изблъскал из гостилницата си, като му казал, че няма нищо да му дава, понеже бил му откраднал

нещо си. Слугата дал господаря си в съд и на 24 м. м. се разгледва делото. Господарят признал, че му дължи само осем лева, а за останалите изказал готовност да се закълне, че не бил ги дължал, тъй щото слугата, който не разполагал с три лева, за да плати на попа за клетвата, бил принуден да се задоволи само с осемтия лева. За кражбата господарят не се решил да помене нищо в съда. Той останал твърде доволен, че сполучил да отяде от хака на един сиромаш, който му робувал цели четири месеца.“ *

Положението на работниците в рудниците е такова също безправно и тежко, както и в арсеналите. Следният факт, подобни на които има безброй, е достатъчен, за да видим какво е то:

„При държавната мина „Беловръх“, Тревненско, между другите работници работил и Пеңю Пръчев от с. Станчев-хан, същата околия. На 22 ноември, когато поменатият работил в една от галериите, последната се засипва, затисва го и направля го на пестил. П. Пръчев работил 15 год. във въпросната мина и вижда се, смъртта ще бъде награда за дългото му служение на държавата и гладът на осемчленното му семейство, което остава след него. Ако беше станало подобно нещо с някой чиновник, то без съмнение щеше да се отпусне пенсия на семейството му, като на пострадал при изпълнение на служебната си работа, обаче туй е недосегаемо за работниците, които държат на плещите си цялата държавна машина.“**

Колкото за положението на работниците по строителните предприятия, то произволите на предприемачите: са толкова гнъсни, че в 1898 год., след многократно писание и протестиране на „Работнически вестник“ и след многократните протести на самите работници от постройките Министерството на общите сгради биде принудено на 2 май да издаде на български и френски език и налепи по улиците на градовете особени правила под названието: „*Отнасяние с работниците, които работят по железниците Саражбей — Пловдив — Нова Загора, Русе — Търново, Гебедже — Девня и Радомир*

* „Работнически вестник“, бр. 30, 41, год. II.

** Брой 19.

— *Кюстендил и по Видинското пристанище.*“ Обявяването на тия правила, макар направено и късно, е равносилно на признанието безобразната експлоатация, вършена от предприемачите, и то, във всеки случай, е официално признание за съществуването на работническия въпрос. Впрочем относително експлоатацията на предприемачите, ето какво пишеше в „Поминък“, редактиран от един приятел на фабрикантите и предприемачите:

„Особено за предприемачите на една вече построена линия ние притежаваме грозни факти спрямо нещастните работници, от гърба на които се искало увеличението на печалбите. Ако не спомняме имена, то е, защото гнъс ни е от неокачествимата постъпка, а не че се страхуваме от закона за печата. Нещастният работник тук бил безсъвесно излаган по (на) експлоатация от своя господар, който наполовин е плащал надницата, укривал гондулюците, немилостиво е експлоатирал и пр.“*

* * *

При това положение на работническата класа ежедневната борба на работниците, естествено, се обръща в обща, организирана класова борба между експлоатираните и експлоататорите. Преди две години избухна обща стачка на работниците в сливенските текстилни фабрики. Оттогава насам се повтарят сè по-често стачките на словослагателите. На 3-ий февруари тая година избухна стачка по линията Русе — Търново; преди нея — стачка на работниците по канализацията във Враца и т. н. Всички тия стачки са предизвикани от грубите обноси на господарите, от неплащане работническите плати и от необузданите произволи на експлоататорите. Исканията на работниците са общи: редовно изплащане на платите, ограничение на господарския произвол и определени взаимните задължения. Интересни са исканията на софийските работници-печатари, т. е. на словослагателите, които предявяват на господарите си и към които се присъедини и синдикатът на пловдивските работници-печатари. Те съставляват 14 точки, приети на общото събрание от 216 души работници, и които съдържат всички искания, способни да защитят работниците

* Цитирано из „Работнически вестник“, брой 9, год. II.

от произвола на господарите. От друга страна, последните също водят обща класова борба против работниците; на тяхна страна, т. е. на страната на господарите, е цялата днешна държава. Последната, освен дето ги насърчава със специален закон „за насърчение индустрията“, но тя със „закона за еснафската наредба“ ги „насърчава“ да се организират за обща класова борба против работниците, за по-добро експлоатиране на труда им.* Ето един-два факта, които ще потвърдят казаното:

1. *„Борбата между печатарите работници в София* и техните господари зема сè по-остър характер. Жадните за бързо обогатяване господари, недоволни от досегашните си печалби, под предлог на организиране еснафа, на каквото ги задължаваше току-що прсвалилият се закон за еснафите, са изработили един устав, който отнема и последните права, на които се радваха работниците в печатниците. Според един член на този устав работникът се прави отговорен за поведението на господаря си спроти другите господари, а според други работниците се задължават не само да работят извънработните часове, за каквито ограничения няма, а да работят и в празнични дни, когато господарят поиска.

„Още по-възмутителен е „правилникът за вътрешния ред“, който господарите-печатари, въз основа на горния устав, са изработили. Според този нечуван досега правилник работниците са длъжни: 1) да се приготвяват за утрешната работа в извънработните часове през деня, 2) да дохождат $\frac{1}{4}$ час преди уреченото за започване работата време, 3) да работят всяка неделя преди обед, 4) задължава пушещите тютюн да работят

* Една година подир приемането на закона за еснафската уредба един от народните представители на Стоиловото болшинство, а именно панагюрският народен представител, каза в Народното събрание следующите откровени думи: „Напротив, народното представителство и правителството се грижат твърде много за занаятчиите. Ето в каква смисъл. Погрижи се, че като се гласува миналата година създаването закона за еснафите, народното представителство и правителство *дадохме на занаятчиите да имат лесно работници евтини* и да не могат да се намират без работници *при лошата храна и при лошото плащане*, които им се дават. *Ние извършихме един акт на тирания над тия деца, които ще отидат да учат у тия майстори.*“ (Цитирано по „Работническият вестник“, брой 12, год. II; гл. също в „Ново време“, год. II, кн. 10 и 11 за същия закон).

един час на ден повече, 5) предвижда съвсем нищожно възнаграждение за извънредните часове, 6) прави работното време неопределено по дължина — изобщо тъй увръзва работника, щото го прави неволен роб в ръцете на господаря.“*

2. „В железарницата на Ф. Беман в гр. Русе, която между другото изработва и железни ролети, работят около десетина души работници, между които и неколцина ученици. Последните, освен работата по занаята, принуждават се да вършат и други домашни работи — нещо изрично забранено от закона за еснафите. Ако ли някой от тях дръзне да се откаже от подобни работи, тутакси се натирва. Тъй преди десетина дена ученикът Исак Атайс, накаран по пладне да върши някаква домашна работа на господаря, като отказал да я извърши със забележката, че трябва и той да се нахрани и да си почине, бил още тутакси изпъден, като му се съобщило, че ако той дръзне да поиска платата си, ще бъде хубаво набъхтан. Сега този момък не може да намери работа при никой майстор, защото еснафът взел решение да го наказже по тоя начин. Оттук става много ясно кому е полезен законът за еснафите. Той се явява като едно прекрасно средство в ръцете на недобросъвестните майстори да тероризират работниците си.“**

Както виждаме, борбата между работниците и господарите е чисто класова борба. От друга страна, работническото движение се усилва. Освен работническото кооперативно движение, което напоследък изпъкна, усилва се и стремлението на работниците към организиране на синдикати, общи работнически дружества и т. н.

Подир всичко казано пита се: не заслужава ли борбата на нашите работници поддръжка, обяснение, организиране? Няма ли нужда от подобрене на положението им и от ограничение на господарските произволи? Очевидно е, че само заинтересованите експлоататори и техните съзнателни и безсъзнателни защитници могат да твърдят, че в България няма работнически въпрос.

* „Работнически вестник“, бр. 42.

** Брой 41. год. II.

* * *

Но независимо от всичко гореизложено, работническият въпрос у нас ни се налага от друга страна, която има много голямо значение за бъдещето развитие на нашата страна. Според официалните статистики, в България има 61 текстилни фабрики и работилници и 83 тютюневи и за цигарени книги. В тия фабрики по-голямата част от работниците са деца от двата пола и жени, без да говорим за безбожната експлоатация от техните господари, особено от господарите на текстилните фабрики, на женския труд във фабриките им. Известно е защо фабрикантите предпочитат женския и детския труд пред мъжкия. Детският и женският труд се плаща много по-евтино от мъжкия и при туй децата и жените много по-лесно се управляват, т. е. експлоатацията на труда може да бъде по-безгранична, тъй като от деца и жени много по-мъчно може да се очаква протест против нея. В какви размери се употребява у нас женският и детският труд, какво е положението на децата и жените в нашите фабрики можем да съдим от следующите факти, които вземаме първи от попадналите ни се пред очи многобройни факти и отнасящи се до фабрики по-малко известни:

1. *Пашчулената фабрика в Станимача*. Във фабриката работят 120 момичета-работнички, повечето непълнолетни, разпределени според работата, която извършват, на 8 категории, както следва: 1) *В манджалъка* — 60 работнички, които получават от 20 до 65 стотинки, повечето обаче по 20 стотинки и една — 75 ст.; 2) *В батожка* — 30 работнички, които получават от 22 до 35 ст.; 3) *Едек манджалък* — 6 работнички, със заплата от 35 до 50 ст.; 4) *Едек батож* — 5 работнички, със заплата от 20 до 25 ст. и една 35 ст.; 5) *В беджелика* — 6 чистачки на пашкули, със заплата от 40 до 50 ст. и една 1 лев; 6) *Фризони* — 4 работника, които получават от 60 до 70 ст.; 7) *Биджеци* — 3 работнички, със заплата 40 до 50 ст. и един работник с 2 лева и 8) *Майсторци и надзирателки* — 5 работнички моми и жени които получават от 40 ст. до 1 лев и една 2 лева. Освен тия има един огняр, който служи и за машинист, със заплата 50 лева месечно, и един слуга — разсилен с 40 лева месечно. Срещу тия 20—30 ст.

често нередовно плащани, работничките са принудени да работят по 13—14 часа при една постоянна влага, с ръце постоянно натопени във водата и с преднича вечно мокра, вследствие на което треската и другите болести подковават и най-здравите организми.**

2. *„Болджийска фабрика в Русе.* В тая модерна фабрика работят 10—12 момичета на възраст от 12 до 18 години и 8—9 възрастни работници, първите със заплата от 6 до 15 лева на месец, а вторите от 2 до 2¹/₂ лева на ден. Работният ден продължава от 5 часа сутрин до 7 вечерта, а понякога и 11—12 през нощта. Почивка на работниците се дава само два пъти: еднаж в 8 часа и друг път на пладня, и то не повече от 20—30 минути. Глобите в тая фабрика са добили вече право на гражданственост: работниците биват глобявани и за най-малки грешки и закъснения. Но тука има и нещо ново, което впрочем почна да се практикува и в другите фабрики, а то е, че на работниците им се плаща само за работните дни, а не и за празниците, като обаче месецът се смята пак 30 дни. Тъй щото тези 30 дни понякога се изработват едва в 2 обикновени месеца. Фабрикантът, възползуван от това обстоятелство, щом се привърши работата, разпуска работниците и работничките и ги сбира чак тогава, кога му дотрябват. Ако някой от тях не се яви, той бива изпъждан или най-малко глобяван.

Такова е положението на работниците в тая фабрика. Както вижда читателят, то е повече от плачевно. Волята, на фабрикантина е и закон, и всичко. Нека се не забравя, че и тя се ползува с ония привилегии, с които държавата тъй щедро награждава разните експлоататори.**я

3. *„По катастрофата край Бургас.* В минали брой на вестника си ние съобщихме за нещастиято, станало край гр. Бургас в барутните бараки на бр. Иванови. В свръзка с тая случка ни съобщават още следующето което не е безинтересно за читателите. В тия бараки са работили около 120 души работници, повечето жени и деца, на първите от които се е плащало от 1.20 до 1.60 л., на децата от 0.60 до 1 л. и на мъжете по 2 л., и то за работен ден от 12 до 15 часа. Отначало броят на въз-

* Брой 14.

** Брой 25.

растните работници бил по-голям, обаче малко по малко те биле заменени с жени и деца от околните села; които по всичко по изнасяли на Бр. Иванови. Голямата продължителност на работния ден, от една страна, опасността на работата, от друга, и неопитността и неумението на децата работници да се пазят, от третя — са създали катастрофа на 17 м. месец, на която са станали жертва 4 едва 12—13-годишни деца, едно от които — Янка Георгиева — вече се е поминало, а другите са на лечение.“*

4. „Сиромашките деца. В литографията и печатницата на Грандел и Екарт в гр. Русе доскоро работиха двама братя, единият с 12, а другият с 20 лева месечна заплата. Вследствие на нищожната тая плата и лошите обноси те напуснаха работата, господарите обаче намериха за добре да им не платят за изработеното време — цял месец без няколко дни,—под предлог че не биле работили до края на месеца. Няколко пъти вече както момчетата ходят да си искат парите и не могат да си ги получат. Ходи тъй също и баща им, но и него сполетя същата участ. Тъй господарите изядоха надницата на две сиромашки момчета, които са принудени да се грижат за прехраната си в едно време, когато техните едновъзрастници от богатата класа още се изтягат по училищните чинове.

Но не са само това благодееянията, които господарите Грандел и Екарт вършат. Най-голямото е това, че те, набрали повечето млади момчета, искат от тях работа като от възрастни и в случай на грешка и пр. постъпват с тях като с добитък. Много от тия деца, вследствие на бой и лоши обноси, са избягвали от работа, като оставили и надница, и всичко. Оттук, мислим, можем много добре да съдим за положението на работниците в тая печатница. Не по-добро е то и в другите. Експлоатацията с детинския труд се практикува в тях в най-големи размери и обноските са най-зверски.“**

* Брой 44. Катастрофата около Бургас в барутната фабрика на същите фабриканти е погълнала до 300 жертви по същите причини.

** Брой 46.

От тия факти можем да съдим в какви размери се употребява в нашите индустриални заведения детският и женският труд и каква наистина „зверска“ експлоатация се упражнява в тях. От цялото число работници, експлоатирани в нашите индустриални заведения, най-голямата част са деца от двата пола и жени. Всичко това означава, че и у нас натрупването на капиталите и „насърчението на индустрията“ става с „Иродиадово избиеение на младенците“. Но тука именно и се явява работническият въпрос у нас в пълната си форма, която с нищо не може да се прикрие, и да не се подига той, да не се говори за него могат да искат само заинтересованите фабриканти и всички ония идеолози, които са на служба у тях или които нищо сериозно не му мислят.

* * *

Ние по-горе споменахме, че нашата страна я заплашва една социална опасност — да се обърне в страна на паразитния пролетариат, който се стреми да живее на гърба на държавата, или по-просто казано, на гърба на производителната класа. Причината на това е не само икономическата неразвитост на нашата страна, но и оня последня мода начин на експлоатация труда, към който капиталистите винаги и навсякъде се стремят. Причината е в постоянното изпъждане на мъжкия труд из производството и заместванието му с детски и женски сили. И колкото повече се „насърчава индустрията“ у нас, толкова повече се уголемява употреблението на детския и женския труд. Но с туй се изсмукват най-крехките, животворните сокове на нашия народ и се приготвява изродяването му, ако не се взимат овреме мерки. Наистина, с такова „насърчение на индустрията“, каквото се дава у нас, индустриалците трупат капитали. Но трупането на капитала не означава още развитие на производителните сили на страната, не означава прогрес в производството. С такова безгранично „насърчение на индустрията“ може в крайна сметка да се оголи нацията, като натрупа богатствата в ръцете на една шепа магнати, но и да изтощи националните производителни сили в самия им източник.

Ние сме убедени, че нашата страна може да прогресира само по оня същи начин, по който са прогресирали и

другите днес културни страни, т. е. тя ще прогресира, като минава от примитивните начини на производство към усъвършенствуваните, към обществените, основани на научния прогрес. Главната, или по-вярно единствената задача на държавните и обществени деятели се състои да помагат, да облекчават развитието на новите форми. Но какво се разбира под думите — да помагаме, да облекчаваме почналото се развитие на една страна? У нас под тях разбират „насърчение на индустрията“. Но в същото време мислят, че „насърчение на индустрията“ се постига само като се създава направо от хазната на гърба на работния народ, класа от индустриалци, от фабриканти и предприемачи и като се „насърчава“ тя в безграничната експлоатация на труда. Всъщност от такова „насърчение“ се получава не развитие на индустрията, не облекчение на нашата страна в мъчния ѝ път на прогреса, а тъкмо обратното — едно развитие, съпроводено с най-тежки мъки, увеличение на страданията, убиване на работническите сили и разпиляване изобщо на производителните средства, т. е. създават се големи пречки. Действително облекчение може да се получи само чрез покровителствено работническо законодателство. В миналите глави на това изследване приведохме думите на фабричните инспектори в Англия и Германия за влиянието на работническото законодателство върху усъвършенствуванието начините на производство, върху развитието на производителните сили; там ние приведохме и факти, от които ясно се вижда, че благодарение на работническото законодателство са били принуждавани капиталистите да напуснат примитивните начини на производство и да въведат усъвършенствуваните. Опитът, от друга страна, показва, че въвеждането на 8-часовия работен ден не намалява даже печалбите на експлоататорите, което лесно се обяснява: работническите сили при 8-часов работен ден не се изтощават тъй, както при по-голям работен ден, и те биват по-производителни. Изобщо покровителството на труда е сигурният път, който облекчава и спомага за по-бързото развитие на една страна. Колкото то е по-широко, толкова е по-голямо, по-бързо прогресиранието на страната. Когато Маркс в предговора към I т. на своето безсмъртно произведение „Капиталът“, като посочва на Германия английското

фабрично законодателство, ѝ казваше: „De te fabula
paratur“ (за тебе е приказката), с туй той ѝ посочи сред-
ството, с което тя можеше да спомогне и облекчи своето
икономическо развитие. За развитието на индустрията са
необходими здрави, културни работнически сили, а те не
са съвместими с безграничната експлоатация на труда.
Така че и у нас единственият действителен начин, по
който може да се достигне едно по-високо индустриално
развитие и културно състояние, не се състои само в
„насърчението“ на експлоататорската класа и в драз-
нението на вълчите ѝ апетити, а в едно широко покрови-
телство на труда. Само по такъв начин можем да
облекчим мъките на нашата страна, които изпитва при
преминаването ѝ от примитивното състояние в по-високо,
в по-културно. От казаното е ясно, че подиганието и реша-
ванието на работническия въпрос у нас, т. е. защитата на
работническите интереси, организирането на нашите
работници в името на тия интереси и изобщо формули-
ранието на задачите на работническата класа у нас тъй,
както и в другите страни, има високо значение. Той е
въпрос за културното развитие на нашата страна и като
такъв той ни се налага. Да, то е свършено вярно, че
той е въпрос неприятен на експлоататорската класа, че
подиганието му и исканието на работническо законодател-
ство е против нейните интереси, но подиганието му и
стремлението да се разреши е необходимо за прогреса на
нашата страна. Ние прекрасно знаем, че никоя от
нашите буржоазни партии, като представители на експлоа-
таторските стремления у нас, няма да се съгласи добро-
волно да обърне внимание на работническия въпрос в
България, на необходимостта от едно широко работни-
ческо законодателство. Но в такъв случай Работниче-
ската социалдемократическа партия се явява единст-
веният и действителният представител на интересите на
работническата класа, и нейно право, както и нейна
длъжност е да иска покровителството на труда от експло-
атацията, да се бори за защита интересите на работни-
ческата класа, да събужда и развива класовото ѝ съзнание,
да я организира, да упътва борбата ѝ още от първите ѝ
проявления към крайната ѝ цел, т. е. към освобожде-
нието на работническата класа от експлоатацията, да я
въоръжи с мощното оръжие в борбата, със социалисти-

ческото учение, което е философското изражение на самата ѝ борба. Работническата социалдемократическа партия, като подига знамето на работническата класа, с това тя не само посочва на нашата работническа класа пътя на освобождението ѝ, но посочва и на нашата страна условията на нейния напредък. Работническата социалдемократическа партия е не само *работническа и национална*, но е и *социалдемократическа интернационална*, в основанията на която са турени *принципите на научния социализъм*. И затова именно, че е такава, тя днес се явява единственият истински представител на съвременните социално-политически идеали на човечеството, на истинското равноправие на гражданите и на истинската им свобода.

КРАЙ

Д. БЛАГОЕВЪ

Икономическото развитие

Н А

 БЪЛГАРИЯ

ИНДУСТРИЯ или ЗЕМЛЕДЪЛИЕ?

Издание на *Георги Бакаловъ*, Варна.

ПРЕДГОВОР

Въпросите, които съставляват съдържанието на предлаганите тука няколко глави, отдавна ме занимаваха. Но да се заловя за тяхното изучаване ме накараха, първо, докладите на търговските камари до министъра на търговията и земледелието през 1896—97 год. и, второ, икономичните и финансови студии под заглавието: „Думи и дела“, на г. Ив. Е. Гешов. Докладите, както и последните, ми правиха впечатление с начина, по който те третираха толкова важни въпроси, какъвто е въпросът за индустриалното и земеделско развитие в България и въпросът за средствата и мерките, които се предлагат за тая цел. Първо време мислех да се огранича само с критика върху въпросите, които се подигат в казаните произведения. Обаче когато бях написал вече няколко статии по въпросите, които ме занимаваха, в нашата литература около тия въпроси се подигна жива полемика, която най-накрая се сведе към въпроса: „индустрия или земледелие?“ Едни поддържат, че грижите за развитието у нас една индустрия към нищо не щели да приведат и затова трябало да се напуснат, а главен обект на държавните грижи трябало да бъде развитието, модернизирането и рационализирането на земледелието. Тази полемика ме накара да разширя първоначалния план на работата си и да засегна въпроси, които са тясно свързани с въпроса: „индустрия или земледелие?“

Първите няколко глави бяха поместени в сп. „Ново Време“²⁸. Но най-голямата част от съдържанието на книгата е съвсем нова за читателите. Най-напред мислех сички глави да поместя в сп. „Ново Време“ като отделни статии. Но печатането им в списанието се проточи, въпреки моето желание, твърде много. Това обстоятелство ме наведе на мисълта да прекратя печатането им в „Ново Време“ и да потърся начин, за да бъдат издадени на отделна книга. Лятошната ми среща с нашия другар Георги Бакалов реши окончателно въпроса за изданието им в отделна книжка, която читателите сега имат пред себе си.

В заключителната глава засягам и въпроси, които от няколко години насам живо занимават и партията, към която принадлежа, именно Работнишката социалдемократска партия, и различното схващане на които предизвиква живи разногласия в редовете ѝ. Социалдемократията не се бои от тия разногласия; защото те са от естество такова, което още повече ще я усили. Но в тия разногласия някои социалисти, а именно от така наречените „широки“, не еднаж са посочвали на тия мои статии като на такива, които също „поучавали“ нашата буржоазия и дори потвърждавали мнението им, че социалдемократската партия като партия на социалния развой трябало да се тури в предните редове на буржоазното движение към социално развитие. Придаването такъв смисъл на моите статии никак не ме учудва. Очевидно е, че тия социалисти схващат въпросите съвсем криво. Възможно е нашата критика да поучава и нашата буржоазия. Толкова по-добре. Обаче, първо — въпросът е на какво тя ги поучава, и сетне — за социалдемократа не е важно дали той със своята критика ще „поучи“ буржоазията или не. Най-важното за него е с критиката си да обясни преди сичко на своята партия, на своите другари по идея и борба въпросите, които се подигат в нашия живот. Въпросите, които подигам в тази книга, ме интересуваха най-главно от гледна точка за отношенията на нас самите, на работнишката социалдемократска партия, към тях, а не „поуката“, която може да извлече от тях буржоазията. Ако тя извлече добра „поука“ от нашата критика и изследвания, толкова по-добре. Но единствена цел на моята работа беше да спомогна да си обясним ние самите, нашата партия, животрепещите въпроси, които животът ни туря и иска да се произнесем върху тяхното решение. Доколко правилно обяснявам тия въпроси и доколко спомагам на нашата партия да земе нужното отношение към тях, оставям да се произнесат читателите.

София, октомври 1902 г.

Д. Благоев

ГЛАВА ПЪРВА

НАЧАЛО НА ИКОНОМИЧНАТА ПОЛИТИКА НА НАШАТА ДЪРЖАВА

Първото десетилетие на нашата държава. — Господстващата пред него икономична система. — Причините. — Началото на новата икономична политика. — Общ преглед на нея.

Под думите *икономична политика на държавата* разбираме дейността на правителствата за икономичния развой на страната. Сички признаваме, че нашата страна в икономичното си развитие стои на ниска степен и че главна задача на правителствата съставлява икономичното развитие на страната. Обаче какво трябва да се прави, за да се изпълни тая задача, т. е., за да се постигне икономично развитие? С други думи, каква дейност трябва да проявяват правителствата на страната за икономичното ѝ развитие, или: коя е *икономичната политика* на нашата държава, способна да поведе страната към икономично развитие?

До началото на изтеклото десетилетие нашата държава не се ръководеше от определена икономична политика. Даже и дума не ставаше за нея. Истина е, че до това време господстваща икономична система в България съставляваше *системата на свободната търговия*. Но тая система не се явяваше плод от съзнателно отнасяне на правителствата към икономичните задачи на нашата държава, нито пък беше следствие от стремежите на някоя социална класа. Условията, при които се освободи България и се образува българската държава, наложиха ѝ системата на свободната търговия, без някой да е защищавал или отричал нейното значение за развой на нашата страна. Тая система беше тъкмо необходима за развитието на нашата страна в първо време. Системата на свободната търговия е необходима за първоначалното икономично развитие на страни с примитивни условия, каквато беше нашата. Тя създава в тия страни нова класа — търговската, в ръцете на която се натрупва търговският капитал и която по-сетне

се явява организатор на капиталистичното производство. Системата на свободната търговия в България създаде тази класа, която по-преди не съществуваше, ако не смятаме за такава дребните бакали и манифактураджии; тя натрупа капитала в ръцете ѝ и днес тая класа се явява начело на новото икономично развитие, на фабрично-индустриалното производство. Системата на свободната търговия създаде нови обществени отношения, разклати старите икономични основи и предизвика нуждата от нови начини на производство. Но сичко това тя извърши без сякакво съзнателно участие и съдействие от страна на правителствата. Затова именно системата на свободната търговия, която господствуваше в икономичния живот на нашата страна до началото на изтеклото десетилетие, не съставляваше икономична политика на държавата, а една система, която действуваше въвн от съзнанието на ръководителите на нашата страна, независимо от тяхната воля.

Няма съмнение, че правителствата, които управляваха нашата страна до края на първото десетилетие, са вършили нещо и в стопанствено отношение. Така например отварянето на два образцови чифлика, на занаятчийско и търговско училища, стъпването върху почвата на сключване търговски договори независимо от сюзерена, т. е. от Турция, се явяват мерки, предназначени да спомагат за икономичното развитие на страната. Обаче те не произтичаха от една определена икономична система, не бяха следствие от обмислена икономична политика. Такава не съществуваше тогава, и се разбира защо. В първото десетилетие България беше страна на дребното земледелие и дребното занаятчийство. В туй време системата на свободната търговия не беше довършила своето дело: не беше още отделила особна търговска класа и процесът на разлагане старите форми на поминъка не беше се почувствувал. Истина е, че разрушителното действие на системата на свободната търговия се усети в крайдунавските градове още в самото начало на нашето политично съществуване, което и накара крайдунавските занаятчии да се оплакват пред окупационните власти против самата система и да искат покровителството на занаятите от въвншната конкуренция. Истина е също, че занаятчиите и земеделците,

под влиянието на външната конкуренция, постепенно се съсипаха. Но те продължаваха още да бъдат за нашата държава главният източник, от който тя черпеше средства за своето съществуване. Държавата не чувствуваше още нужда да търси нови източници за средства на своето поддържане, да мисли за развитието на нови поминъци в страната. Но към края на първото десетилетие следствията от системата на свободната търговия напълно се почувствуваха. Първо, занаятите и земледелието достигнаха до пълен упадък. Процесът на обезземляването и пролетаризирането на занаятчиите и земеделците не оставяше съмнение, че старите форми на владение и начини на производство отстъпват на нови. Второ, изникна една доста силна търговска класа в ръцете на която се повече се концентрираше капиталът и почваше ролята си на организатор на индустриално-фабричното производство. Трето, с упадъка на занаятите и земледелието източникът, от който държавата черпеше средствата за съществуване, отслабна дотолкова, че той се оказа не в състояние да задоволява постоянно растящите ѝ нужди. Настъпи времето, когато тя трябваше да помисли за нови източници, за развитието на нови поминъци. Оттогава се почва едно по-съзнателно отношение към икономичните задачи и опитвания да се установи една определена икономична политика на нашата държава. Обаче към какво докараха тези опитвания? Установи ли се една определена икономична политика за България?

Изучвайки тоя въпрос, срещаме се с няколко възгледи и опитвания по него, които ще разгледаме тука. Първи път се направи опитване да се установи една по-определена икономична политика в 1892 год. на земеделско-промишления събор в Пловдив. На тоя събор се изработиха ред „постановления“, които съставляват една обширна икономична програма за дейност на нашата държава зарад икономичното развитие на страната. Тая програма съборът препоръча на тогавашното правителство като необходима икономична политика на държавата. Три години подир събора последният наистина прегърна тая политика, особно оная част от нея, която се касае до индустриалното развитие на страната. Тая част от икономичната програма, изработена от събора, съставлява съществената част на икономичната политика,

която трябаше да прегърне България. В нея се съдържаше и цял законопроект за „насърчение на индустрията“, който по-подире стана закон. Честта на първи, който се опита да формулира икономичната политика на нашата държава, който даде инициативата да се свика земеделско-промишлен конгрес за тая цел и който приложи тази политика, е — както се знае — г. Ив. Е. Гешов. Шест години преди конгреса той изказа своите възгледи върху икономичната политика на нашата държава в известната си статия под заглавието: „Чиновнишкият пролетариат.“* Неговите възгледи, изказани в тая статия, напълно бяха усвоени от събора, и „постановленията“ на последния бяха съставени в пълно съгласие с тях. Втората част от икономичната програма, изработена от събора, е съставена лично от г. Гешов. Така че първи от нашите буржоазни обществени дейци, който се отнесе по-съзнателно към икономичните задачи на нашата държава и ѝ даде една по-определена икономична политика, е г. Гешов.

Възгледите на г. Гешова по въпроса, който сега ни занимава, разгледахме на друго място.** Тука ще допълня казаното, което там не можах да сторя. Според г. Гешов икономичната политика на нашата държава трябва да се състои в „*подобряване начините на производството ни и отваряне пътища за износа на произведенията и изделията ни*“***. Тая обща формулировка на икономичната политика се състои, както виждаме, от две части: 1-о, подобряване начините на производството; 2-о, отваряне пътища за износа на продуктите от производството, т. е. отваряне на пазари за тях. Тия две части са тясно свързани една с друга. Нуждата от отварянето на пазари предполага известно развитие на последното пак са необходими пазари. При известна степен от развитието на производството подобрието на неговите начини напълно зависи от пазарите. Отварянето на пазари предизвиква сѐ по-голямо усъвършенствуване в начините на производството. Защото участието в тях е възможно само

* Гл. „Думи и дела“, финансови и икономични студии. София, 1899, стр. 48.

** Гледай приложението на тая книга.

*** „Думи и дела“, стр. 178.

тогава, когато производството е голямо, т. е. капиталистично, което от своя страна изисква и само създава усъвършенствувани начини. Така че когато една държава има сички благоприятни за икономичното ѝ развитие природни условия и когато първите крачки в това развитие е направила, тогава от една страна, подобрения в начините на производството са възможни само при развоя на голямата, на едрата индустрия; от друга страна, развитието на последната зависи от пазарите. Във въпроса за пазарите първостепенна важност представлява вътрешният пазар, запазването му за продуктите на вътрешното производство. Развитието на последното в едра индустрия, следователно усъвършенствуването начините на производството, не е възможно при днешната международна конкуренция другояче, освен при условието да бъде запазен от последната вътрешният пазар, а очевидно е, че това условие може да се създаде днес само чрез *протекционната система*. Историята за икономичното развитие на сички напреднали страни ни показва, че подобрене в начините на производството са достигнали и достигат чрез развитието на едрата индустрия и че последната се е развивала и се развива чрез протекционизма.

Нашите буржоазни обществени дейци обаче или съвсем не съзнават сичко гореказано, или не го съзнават добре. Напр. г. Гешов е привърженик на протекционната система, обаче той не съзнава добре нито какви биват последствията от нея, нито кои са условията, необходими за усъвършенствуване начините на производството. Следствие на това той, първо, обявява, че за голямата индустрия и едрото земледелие у нас нямало почва, когато без голяма индустрия не е възможно едно действително подобрене в начините на производството. Разбира се, че г. Гешов с нищо не доказва твърдението си и не може го докажа. Как ще ни докаже, че напр. текстилното производство няма в близко бъдеще да се концентрира само в няколко големи фабрики? Очевидно е, че по никой начин. Напротив, с прокарването на железнопътната мрежа и с разширяването на вътрешния пазар концентрацията е неизбежна, следователно неизбежна е и една по-едра от днешната текстилна индустрия. Същото трябва да се каже и за цялата индустрия. Обявяването

му прочем против голямата индустрия показва, че за него не е ясен въпросът за икономична политика на нашата държава.

Второ, г. Гешов, като не съзнава, че подобрене в начините на производството е възможно само при развитието на голямата индустрия, и като не може да отвори „пътища за износа на произведенията и изделията ни“, той сведе цялата икономична политика до „подобрене начините на производството“ чрез конкурси земеделско-скотовъдски и занаятчийски²⁹, чрез преобразуване на народното просвещение в техническо, чрез принудително занаятчийско сдружаване³⁰, чрез спестовни каси и чрез *хомстеда*³¹ даже. Ако съдим по ревността, с която г. Гешов устройваше конкурсите и с която защитаваше закона за еснафското сдружение³² и другите споменати реформи, излиза, че той именно от тях очаква „подобряване начините на производството“. Обаче не е мъчно да се види, че с тях не се постига целта. Например очевидно е, че действителни подобрения в земледелието и скотовъдството са възможни само при едрото владение на земята и на пасищата. Без голямо землевладение положително не е възможно едно действително подобрене в начините на земеделско-скотовъдското производство. Също така без развитие на голямата индустрия е невъзможно такова подобрене в начините на индустриалното производство. Конкурсите имат значението на скъпа реклама, която има смисъл за една голяма индустрия, но тя сама по себе си не създава последната, следователно не създава и усъвършенствувани начини на производството. Техничното образование също така не може само по себе си да създаде усъвършенствувани производителни начини. То наистина приготвя по-изкусен работнишки елемент, т. е. създава едно от условията за „подобрене начините на производството“. Обаче сам по себе си изкусният работнишки елемент без развитие на голямата индустрия не може да доведе до целта. Голямата индустрия с голямото *разделение на труда* сама е най-доброто технично училище за приготвяне на изкусен работнишки елемент. Нуждата от едно широко и по-високо технично образование се създава именно от нея. С това не искам да кажа, че за България не е нужно технично образование. Искам

само да посоча на факта, че без развитие на голямата индустрия у нас не е възможно да се достигне едно действително „подобрене начините на производството“ и че за нашите буржоазни дейци именно това не е ясно, което твърде много пречи за прогреса на нашата страна.

По-друго значение имат другите реформи, които г. Гешов предложи. Те би били по-целесъобразни, ако г. Гешов притежаваше по-широк поглед върху икономичните задачи на държавата и по-смел, по-висок реформаторски дух. Думата ми е за неговите закони: закона за еснафската уредба, закона за насърчение на индустрията, законопроекта му за насърчение на земеделските предприятия и законопроекта за хомстеда. Тия реформи бездруго би привели в резултат към голямата индустрия, а заедно с нея към „подобрене начините на производството“, ако имаше друго условие, необходимо за това. Това условие, както видяхме, е отварянето на пазари за производенията. Обаче и тука г. Гешов — освен дето нищо не направи по въпроса за пазарите и несполуката му го преобърна от реформатор в жалък, вулгарен демагогстващ политически партизанин, който със сички средства се сили да защити партията си, с което замъглява и тъй неясната обществена мисъл за икономичната политика на нашата държава — но и в казаните реформи той внесе неясното разбиране икономичните задачи на държавата. Преди сичко за забелязване е, че в мотивите си към тия реформи той се явява един *дребно-буржоазен утопист*, който иска да запази това, което е осъдено да пропадне, да погине, а именно да запази дребното производство, когато крайният резултат от тях може да бъде само голямата индустрия и значението на които е именно да „насърчават“ индустриалците в тая посока. Но освен туй, вследствие неясните представи за икономичната еволюция на обществото като основа на обществения прогрес, г. Гешов не разбира едно от най-важните условия за „подобрене начините на производството“. Това условие е фабричното *законодателство* за покровителство на труда³³. Като подобрява хигиенните условия и като намалява експлоатацията на труда, фабричното законодателство неизбежно предизвиква разширението на индустриалните предприятия,

концентрирането в тях на средствата за производство, т. е. на капитала, и следователно предизвиква въвеждането на най-добрите, най-усъвършенствуваните начини на производството. Ролята на фабричното законодателство за покровителство на труда в делото на икономичното развитие на страната е извънредно висока. То е камшикът, който кара ония, в чиито ръце е ръководството на индустриалното производство, да въвеждат в него сè по-усъвършенствувани начини. Обаче г. Гешов в поменатите му реформи не само не е внесъл нито една точка за покровителството на труда, но той в тях отдава труда на пълния произвол на индустриалните предприемачи, т. е. на фабрикантите и господарите на предприятията, на които при това дава най-широки привилегии. Въпреки 72 точка от „постановленията по промишлеността“, изработени от него и приети от „първия български земеделско-промишлен събор“³⁴, с която точка г. Гешов препоръчва „със законодателен акт да се определят правата и задълженията на фабричните работници“, той не само нищо не е направил в това отношение, но винаги, когато е ставало дума в народното събрание за едно покровителство на труда, той и неговите партизани са въставали със сичките си сили. Това показва, че г. Гешов е един прост буржоазен представител на експлоататорската класа, който няма напълно ясни представи за условията, при които е възможно „подобрене начините на производството“. Реформите на г. Гешова, за които говорим, като покровителствуват изключително капитала, водят страната ни в пътя на развитието на капиталистичния начин на производството. Но този път е най-тежкият, най-мъчителният. Длъжност на обществените дейци е да го облекчат, да спомогат на страната да го мине възможно в по-къс срок и възможно по-леко. Фабричното законодателство за покровителство на труда е едно от най-могъщите средства за тая цел. Но класовото заслепление,³⁵ а там, дето то не е силно, несъзнаването икономичните задачи на съвременната държава, са причина, дето най-могъщите средства на прогреса се пренебрегват и с това се забавя движението на народите напред.

Колкото за хомстеда, с който са експлоатирани в народното събрание така наречените „демократи“, т. е.

Каравеловите партизани, с чисто демагогични цели, ще се спрем върху него по-долу. Тука ще забележа, че предлагането му от г. Гешова показва, че той положително не е разбрал неговото значение. Хомстедът е една реформа, която в другите страни се поддържа от капиталистите-земледелци с цел да се накара селското работно население да не бяга от селата — без, разбира се, да я постигнат с това, — а да се задържи в тях, за да доставят на капиталистичните земеделски предприятия нужните евтини работнишки сили. Обаче у нас нуждите на кого изискват такава реформа? Такива ли са у нас условията, щото да се прибягва до един хомстед? Според мотивите, с които г. Гешов придружава тази реформа, излиза, че целта ѝ е да запази селското население от пропадане. Обаче както ще видим по-долу, хомстедът, т. е. изключването на селски имоти от продажба за частни дългове, може да докара тъкмо към противоположни резултати от ония, които се очакват от него. Той ще доведе до едно извънредно бързо разпродаване на селските имоти и пролетаризиране на селската маса. Реформата се предлага именно за да се избегне последното, а всъщност ще се получат тъкмо противоположни резултати. Както ще видим по-нататък, в главите на нашите буржоазни дейци се е втълпила една погрешна мисъл, а именно, че запазването на селското население било необходимо за развитието на индустрията, понеже то съставлявало консуматор на фабричните продукти във вътрешния пазар.

В тази мисъл има и нещо вярно, обаче тя се схваща криво. Затова тя именно кара нашите буржоазни дейци да прибягват до необмислени реформи, които при туй винаги привеждат към резултати, тъкмо противоположни на целта, която се гони с тях. Това произтича единствено от липсата у тях на определени възгледи за прогреса.

Ако г. Гешов, най-добрият буржоазен икономист у нас, се явява с такива неясни представи по въпроса за икономичната политика на нашата държава, то още по-неясни са те в главите на другите наши буржоазни дейци.

ГЛАВА ВТОРА

ИНДУСТРИАЛНА И ПРОТИВОИНДУСТРИАЛНА ПОЛИТИКА

Критика на Гешовата икономична политика от доклада на Варненската търговска камара. Иронии на доклада върху индустриалната политика в България. — Критика на икономичната политика на доклада на Варненската търговска камара. — Необходимостта от капитали.

В първата глава посочих как естественото развитие на нещата в нашата държава доведе ония, които я ръководеха, до въпроса за икономичната ѝ политика и че пръв от нашите буржоазни икономисти, който набеляза тая политика, е г. Ив. Е. Гешов. Каква е набелязаната от него икономична политика на държавата, доколко върно е схванал той тая политика и как в качеството си на министър я приложи — показах вече по-горе, както и в статията, поместена в края, като приложение. За забелязване е обаче обстоятелството, че в това време, когато г. Ив. Е. Гешов прилагаше провъзгласената от него икономична политика, хората, на които беше поверено ръководенето на учрежденията, управлявани от него като министър на търговията и земледелието, се обявиха против нея и поддържаха една икономична политика, противоположна на неговата. От една страна, един от главните чиновници в Министерството на търговията и земледелието, а именно г. Германов, в своето произведение: *Статистични изследвания върху богатствата на европейските народи*, се изказва за една твърде примитивна и в секи случай диаметрално противоположна на поддържаната от г. Гешова политика. От друга страна, секретарите на създадените от него търговски камари в докладите си до министерството явно говорят против неговата икономична политика. Това показва, че неговите подведомствени чиновници, от които г. Гешов е очаквал несъмнено съдействие за прилагането на неговата политико-икономична програма, не виждаха полза за нашата страна от прилагането ѝ. Затова интересно е да се за-

познаем с икономичната политика, която препоръчват споменатите бивши чиновници в противоположност на оная, която провъзгласи г. Гешов. Защото ако у нас има известни лутания във въпроса за икономичната политика на нашата държава и ако на развитието на нашата страна се турят пречки, причината трябва да се дири и в поддържаните от ръководителите на казаните учреждения мнения. В всеки случай мненията на хора, макар и второстепенни в държавната машина, на които е поверено ръководството на важни учреждения, не могат да не влияят върху самите ръководители на държавата.

Най-рязка противоположност на икономичната политика на г. Гешова съставляват възгледите, които се изказват в доклада на Варненската търговска камара до министерството. Възгледите, които срещаме в тоя доклад, са най-типично изражение на оная икономична политика у нас, която можем да наречем *антииндустриална и противопротекционна* и която има най-много съчувственици, защото тя е съгласна с вулгарните представи на болшинството за икономичните явления. Да се запознаем с тези възгледи, значи да се запознаем с най-разпространените и — нека го кажем още тука — най-непроверените мнения у нас за икономичната политика на нашата държава. Затова именно, след като се запознахме с икономичната политика, която провъзгласи г. Гешов, най-напред се спираме на тая, която представлява докладът на Варненската търговска камара.

Любопитното в тоя доклад е това, че той се захваща с такива разсъждения: „Доскоро се мислеше, че политичните искания на разните слоеве в нашето общество трябва да предшествуват икономичните; обаче днес за секиго става ясно, че докато ний не заздравим икономично населението, сички желаня за правилен конституционен живот ще бъдат пусти. Насякъде е било тъй, тъй ще бъде и у нас — *икономиката предшества политиката, макар и да се въздействува от тази последната*“*. От тези разсъждения, особно от подчертаните в самия доклад думи, човек може да си помисли, че авторът на доклада споделя материалистичната концепция. Но като вникнем в смисъла им, както и в цялото

* Доклад на Варненската търговска камара. Варна 1897, стр. 4.

съдържание на доклада, убеждаваме се, че неговата „икономика“ се свежда към „заздравяване икономично положението на населението“ и към „подигане материалното благосъстояние на населението“. Разбира се, че тая „икономика“ няма нищо общо с материалистичната концепция. Тая икономика напълно съответствува на разбирането на мнозинството буржоазни умове у нас. С други думи, тя е изражение на най-обикновените, на вулгарните понятия за икономичните явления. И естествено е, че ако изхождаме от нея, логично ще дойдем до оная икономична политика, която авторът на доклада препоръчва като най-разумна за България.

Авторът на доклада, преди да изложи икономичната политика, която препоръчва на нашата държава, подхвърля на критика икономичната политика, провъзгласена от г. Гешова. Критиката си той захваща с една ирония върху последната, доста смела за един доклад до един министър. Например авторът на доклада пуска следната ирония по адрес на икономичната политика на своето началство:

„Като че безсъзнателно импозантността на едрата машинна индустрия прелъсти мнозина от нашите обществени дейци и идеята, по-добре желанието, да си имаме и ние у нас величествени фабрики завладя умовете на ръководещите кръгове. — „Без индустрия не можем да съществуваме“, се разнесе по цяла България — „тряба да се подигне индустрията!“ Разни закони и правилници се появиха като град. Личеше ясно, че „индустрията се подига“, „индустрията се насърчава“. Основаха се даже нови институции, с една реч кипяща работа виждаме пред нас. Надеждите бяха големи. Мислеше се, па още се мисли от някои, че създадената индустрия ще даде хляб на пропадналите занаятчии, ще прибере и осиромашалите селени; някои отиваха дотам, щото си предполагаха, че с „наша“ индустрия ний ще можем да си живеем съвършено независимо икономично от другите окръжаващи нас страни. Просто на просто ще си имаме индустрия, имаме си и земледелие — какво по-друго ще ни трябва, — ще си живеем сами, без никой да ни се смесва*.“

* Доклад, стр. 5.

Така иронизира авторът на доклада по адрес на икономичната политика, която г. Гешов провъзгласи. По-нататък авторът на доклада „констатирва“, че „българският „разсъдлив“ ум е прибързал и тука“, както и в много други случаи — негово собствено изражение. Защото, според него, предприела се „една трудна и проблематична по своята полезност дейност, без предварително изучаване на положението, без старателно изучаване условията за развитие и разцъфтяване индустрията в която да е страна, а особено в България.*“ Естествено, подир това авторът си задава въпроса: *трябаше ли да се предприеме този род дейност?* На този въпрос той отговаря отрицателно. „Малкият опит“ ни разубеждавал вече. Била настъпила една реакция, защото се явили мнения, „произходещи от наши видни обществени дейци, които съвършено не се съгласяват с общеприетото засега начало у нас, че нашето икономично развитие се отразява, се олицетворява с развитието на индустрията“. Почнала да прониква мисълта, че „в земледелието, че в модернизирването на нашето земледелие ще намерим ний нашето спасение“.

Няма съмнение, че иронията, която пуска докладът по адрес на *индустриалната икономична политика*, е съвършено неуместна. Тая политика най-добре се изказа в икономичните студии и в практичните дела на г. Гешов. В нашата книжнина, както и в практичния живот, г. Гешов си остава дори едничкият представител на тая политика. Но именно затова иронията на доклада е неуместна, дори безсмислена. Както видяхме в прежната статия, г. Гешов в тая политика не може да се издигне по-високо от вулгарните понятия и от най-посредствените обществени реформатори. Той, както и авторът на доклада, намира, че голямата индустрия, каквато има в другите напреднали страни, не може да се развие у нас, и изобщо той не се изказа за една голяма индустрия у нас. Единственото нещо, което той добре е схванал, то е въпросът за развитието на производителните сили на нашата страна, без което действително България не може да съществува.

* Докладът е написан на един доста безграмотен език и твърде небрежно, което може би е произлязло от бързината, с която е нагласен.

Истина е, че г. Ив. Е. Гешов е авторът на закона за „насърчение на индустрията“³⁵. Но така също е истина, че той под индустрия не е разбирал „да си имаме и ние у нас величествени фабрики“. В своите мисли и желания г. Ив. Е. Гешов е бил по-скромен от всеки скромнен реформатор. Идеята за „величествени фабрики“ е далеч от г. Гешова. Поне ние не знаем да се е изказвал той нейде в този смисъл. Та изобщо, доколкото ми е известно, в нашата книжнина не е имало въпрос, „величествени фабрики“ ли са възможни у нас или „невеличествени“. Въпросът е за индустриалното развитие на България или по-точно за развитието на фабричната система за производство, на капиталистичното производство в нашата страна. Авторът на доклада си представлява тази система във вид на „величествени фабрики“, каквито ги има в Англия, Франция, Германия. Очевидно е обаче, че в малки страни като нашата не може да се говори за такива „величествени фабрики“. В малките страни фабриките са толкова „величествени“, колкото са „величествени“ самите страни. Белгия например е една от първите индустриални страни и в нея господства фабричната система на производство. Обаче в нея няма такива „величествени фабрики“, както в големите страни. Но ако г. Гешов е бил далеч от „желанието да си имаме и ние у нас величествени фабрики“, затова пък неговата кратковременна дейност като министър, „малкият опит“ ни убеждава тъкмо в обратното утвърждение на доклада, а именно в това, че приложението на икономичната политика на г. Гешова създаде доста „величествени фабрики“. Така че иронията на доклада положително е безсмислена. Тя никого не засяга.

Когато у нас се говори за икономично развитие, т. е. за развитието или „модернизирането“ на земледелието и индустрията, смесват два различни въпроса, а именно въпроса за самото икономично развитие с въпроса за „здравяване икономичното положение на населението“. С други думи, у нас си мислят, че да модернизираме земледелието ще рече да подобрим положението на земеделската класа, т. е. да я запазим от изгубване на собствеността и дори да ѝ дадем средства да добива поголеми доходи от нея. Също тъй се мисли у нас и за индустрията. Да подигнем индустрията, ще рече, си

мислят, да подобрим положението на дребните занаятчии, т. е. да ги запазим като собственици и да им дадем възможност да получават по-добри приходи отколкото сега. Така мисли и Варненската търговска камара, или по-вярно нейният секретар. Обаче да модернизираме земледелието и индустрията не значи да запазим като собственици дребните земледелци и занаятчии. Говоря, разбира се, за масата на това население. Историята на другите народи много ясно ни показва, че подигането на земледелието и индустрията винаги се е придружавало и се придружава с експроприране средствата за производство и оръдията на труда у голямата маса от народа. Това ще рече, че модернизирането на земледелието и индустрията не „заздравява икономично положението на населението“, като разбираме под население голямото множество дребни земледелци и занаятчии. Напротив, модернизирането на земледелието и индустрията систематично разклатва икономично положението им, влошава го, додето най-сетне окончателно ги лиши от средства за съществуване и от оръдията на труда. Който признава, че модернизирането на земледелието и индустрията е необходимост, която се налага насилствено, той трябва бездруго да признае, че то носи не заздравяване положението на населението, а неизбежно систематично влошаване, разклатване на положението. Обаче у нас в България сички, с изключение на г. Германов, както ще видим, признават необходимостта от модернизиране начините на производството, но не сички признават следствията от него. Едни не ги признават, защото не съзнават, а други съзнават, но не искат да признаят. По такъв начин у нас се явява едно голямо смешение на понятията.

Докладът на Варненската търговска камара иронизира над „желанието“ да се подигне индустрията, да се развие фабричната система с цел да се оползотвори чрез нея труда, който вече не може да се поддържа от старите поминъци. Той очаква „заздравяване икономично положението на населението“ от модернизирането на земледелието. Както ще видим по-долу, с модернизирането на земледелието авторът на доклада свързва едно такова идилично положение на населението, пример на което надали се намира днес нейде в света. На друго

място показвах с достатъчно данни, че у нас в България модернизирването, заедно с други причини, които са тясно свързани, се придружава със систематично пропадане и пролетаризиране на земеделското население.* По-нататъшното модернизиране на земледелието при тези условия, при които то се извършва — а други условия не могат да се явят в България, — още повече ще съсипе и пролетаризира населението. А пък туй е едно от условията за развитието на фабричната система, на модерната индустрия. Ако признаем, че модернизирването на земледелието е възможно независимо от модернизирването на индустрията, тогава трябва да признаем и туй, че първото ще влоши още повече положението на населението и в същото време една добра част от него ще пролетаризира и ще я изхвърли вън от земеделското производство. Ако от друга страна допуснем, че в България няма условия за разво̀я на индустрията, в която изхвърлената вън от земледелието част да намира известен изход, тогава ще се създаде у нас не само едно опасно икономическо положение, но и „сички желания за правилен конституционен живот“ у нас, както казва докладът, „ще бъдат пусти“. Но тука вече сме на въпроса, който най-много ни занимава.

Както споменах по-горе, авторът на доклада е против „желанието“ да се насърчава индустрията. Той е против такава дейност, защото според него тя е безполезна, дори вредна за България. Според него индустрията няма и не ще има значение в общото национално производство. „Ясно е, струва ми се — казва той, — че у нас индустрията не може да се развие освен доколкото помагат реалните условия вън от всякакви изкуствени мерки, поради което тя не може да има и грандиозните размери, каквито е придобила в другите страни. Тя не може освен да съставя твърде нищожна част от общото национално производство. Нещо повече даже, сяко наше желание, сяка мярка,⁺ прилагането на която ще има за цел да издига високо индустрията, ще се отразява в своите последствия зле върху това национално производство, значи ще бъде против интересите на голямата

* Гл. „Социализмът и работнишкият въпрос в България“. Пловдив 1900 г. Издание на местния комитет на работнишката социалдемократска партия.

част от нашето население“.* Но защо наистина не може у нас да се развие индустрия, каквато има в другите страни? Защо тя „не може да съставлява освен нищожна част в общото национално производство“? Защо, най-сетне, подигането на индустрията ще има лоши последици за националното производство? Тези са въпросите, на които авторът на доклада дава оригинални отговори. Да разгледаме тези негови отговори.

Преди сичко авторът счита сяко „наше желание“ да подигаме индустрията за безполезно, защото според него в България няма условия за развитието на една индустрия. Според него три били условията, необходими за развитието на индустрията. А именно: 1) евтини (похватни работнишки ръце, 2) пространно тържище и 3) свободни капитали. Тези именно три условия България не притежава и не можела да притежава. Докладът всъщност не доказва своите твърдения с някакви данни из българския живот; той не изследва икономичния живот на България, а само голословно говори, и говори много смело. Прочем за потвърждение на своите голословни разсъждения авторът на доклада зема историята за развитието на английската индустрия. Но тая история той предава съвършено превратно. Така според него „зараждането на индустрията в Англия“ било заварило „една грамадна армия от земеделски пролетариат“, който уж при секи случай „тичал в градовете да дири прехрана“. От друга страна, „селените-работници са се преселвали постоянно в градовете и са се култивирали“. Капиталите също тъй се „концентрирали постепенно съобразно нуждите“. Индустрията била се явила „като едно благодеяние за бедната земеделска маса“. Независимо от туй Англия е имала широк външен пазар, който „подхранвал“ развитието на индустрията в нея. В такъв вид авторът на доклада ни предава историята на английския капитализъм. Който обаче е чел I т. от *Капитала* на Карл Маркса, отдела му за първоначалната акумулация (натрупване) на капитала, или производението на проф. Янжула за *Свободната търговия в Англия*, той знае другояче тая история. Зараждането на капитализма, т. е. на индустрията в Англия, се е придружавало с едно такова „покровителство“ или „насър-

* Доклад, стр. 15.

чение“ на местната индустрия, което е достигнало до най-груба тирания над личността, над вкусовете и стремежите на хората.* Появата на английския капитализъм на свят се ознаменува с най-строг протекционизъм, с „насърчение“ чрез най-широки концесии и правителствени субсидии. За по-нататъшния му ръст стана нужда от насилствено и масово изпъждане на селската маса из земята и преобръщането ѝ в пролетарии, „свободни като птици“. Английските капиталисти преобрънаха земята от ниви на грандиозни пасбища и наместо хора по полетата се виждаха само рунести овци. Сичко това стана причина да се „подхрани“ английската индустрия. Изпъдената селска маса сетне с кръв и огън я вмъкнаха във фабриките и работилниците. Изобщо натрупването на първоначалния капитал в Англия, зараждането и растенето на английската индустрия представлява история на неимоверни жестокости и варварства, извършени над работното население, на най-безсрамно ограбване народните имоти от една капиталистична шайка. Такава е историята на английската индустрия, на капитализма в Англия. Не трябва да се забравя, че Англия не изведнаж завладя господстваща роля в световното тържище. Преди нея господствуваше на него Холандия и Англия отне от последната хегемонията в международното тържище след дълга, строга покровителствена система и много усилия. Относително работнишкия елемент, необходим за развитието на индустрията в Англия, тя с масовото изпъждане на селените от земята разполагаше с една армия, която експлоатираше по най-безбожен, по най-мискински начин. Значи английските индустриалци имаха не само евтни работнишки ръце, но току-речи безплатни ръце. Обаче „похватни“, т. е. изкусни ръце тя нямаше. И тези ръце ги създаде не само дългата желязна фабрична дисциплина, но главно усилията на английските буржоазни правителства. Последните не скъпяха средствата на цялото население да викат от другите страни, особно от Холандия, „похватни“ работнишки ръце, скъпо възнаграждавани в Англия и обсипвани с различни привилегии. Същото трябва да кажем и относително капиталите. Англия намираще готови, евтини капитали

* Гл. Янжул: О свободе торговли в Англии.

в Холандия, които тя привличаше със сички възможни начини. Така че историята на английския капитализъм ни казва тъкмо обратното на онова, което иска да каже докладът на Варненската индустриална камара. Условието за развоя на капитализма в Англия не са били готови, нито са се създали тъй „тихо и мирно“, т. е. постепенно, както иска да ни представи докладът, а изкуствено, с усилия, които струват много скъпо на английския народ. Същото ние виждаме да става и в другите индустриални страни.

Обаче несъмнено е, че условията, необходими за развоя на индустрията в всяка страна, трябва да ги има. България — ще кажа с думите на доклада — не съставя изключение. Тоест България, ако ги няма, трябва предварително да създаде тези условия „изкуствено“. Но докладът отрича че е възможно да се създадат те в България. Ние, разбира се, можем да отричаме каквото искаме и колкото искаме; важно е да се знае, доколко нашето отричане се потвърждава от действителността. В моята книга: „Социализмът и работнишкият въпрос в България“ показвах, че у нас се извършва една концентрация на капиталите по сички начини, известни в развоя на капитализма в другите страни, както някога и в Англия — от ограбването на държавната хазна във вид на субсидии, привилегии и прост грабеж на народните имоти до варварската експлоатация на народния труд, и че благодарение на това у нас вече съществува едно голямо количество свободни работнишки сили, които изискват приложение. За забелязване са следните два факта. От 1894 год. насам се откриха до 70 нови фабрики и индустриални заведения и нито едно от тях не се е оплаквало, че не намира работнишки сили. От друга страна, сички наши фабриканти намират пазари за своите стоки. Тези факти показват именно, че условията, необходими за развоя на индустрията у нас, вече ги има и се създават, а при известна определена икономична политика тия условия може да се заздравят. Но тъй като докладът отрича тази възможност и тъй като възгледите му се споделят от мнозина, необходимо е да се спрем на тях и да ги разгледаме едно по едно.

Относително първото условие няма нужда от много доказване. Независимо от това, че бързото нарастване

на населението отделя от земледелието и занаятчийството постоянно излишък от свободни работнишки ръце, но сѐ по голямото прспадане на старите поминъци — факт, който не може по никой начин да се стрича — създаде и създава сѐ по-голямо количество свободни работнишки ръце. Още в 1886 год. се почувствува „освобождението“ на работнишките ръце, което се яви във вид на „чиновнишки пролетариат“. От 1886 г. досега икономичният процес, който създаде този „пролетариат“, се увеличи. При такова положение на работите очевидно е, че работнишките ръце трябаше да станат от евтини поевтини. В нашите фабрики и работилници обикновената цена на работнишкия труд е от 15 ст. до 1 лев най-много. Най-голямата част от работниците получават такава заплата. Една нишожна сравнително част от тях получава 1'50—2 лева. От самия доклад на Варненската търговска камара може да се види това, при сичко че той, както и сички изобщо доклади не ни дават таблица за разпределението на работнишката плата. Докладът на Софийската търговска камара от същата година, като говори за индустриите, които имат бъдеще в България, констатира, че работнишките ръце в тия индустрии са евтини и дори „много лошо“ се плащат.* Друг е въпросът за „похватните“ ръце. С „похватни“ или изкусни ръце не разполага България, при сичко че тя и в туй отношение стои в много по-благоприятни условия отколкото Англия при „зараждането на индустрията“ в нея и отколкото други по-големи страни, както напр. Русия. България, няма съмнение, не може да се сравнява нито с Англия, нито с Русия. Обаче България започва своето индустриално развитие при едно условие, което нито Англия го имала, нито Русия го има. Това условие е общото задължително първоначално образование. Колкото и да е било недостатъчно то у нас, но то е създавало и създава по-развито население, способно лесно да стане „похватен“ работнишки елемент. Но независимо от туй „младите“ в индустриалното си развитие страни имат едно сигурно средство за навакването недостатъка от изкусни ръце, към което и прибягват. Това средство е изписването на готови „похватни“ ръце от „по-старите“

* Гл. Доклада, стр. 72, 73, 77.

индустриални страни. Англия е изписвала такива ръце от Холандия, Русия днес изписва от Германия, Англия, Белгия, Франция. Също правят и ония наши индустриалци, които не очакват, щото капиталите, а главно порастването им, да им падне от небето. В нашите текстилни фабрики първоначално работници изкусни са земали от странство. Един такъв пример ни привежда и докладът на Софийската търговска камара. Някой си Богосян е открил в Панагюрище фабрика за килими и за да се сдобие с „похватни“ ръце, той си изписал такива от странство. По такъв начин той в едно късо време се снабдил с български „похватни“ ръце. За българските индустриалци това е много лесно да направят, защото, от една страна, разполагат с елементи, подготвени от училището, за да станат в късо време „похватни“, от друга страна, лесно могат си достави от странство *учители* за това; най-сетне това им е поизгодно, отколкото да поддържат професионални училища, и много по-скоро се достига целта. Така че България не само дето притежава първото условие, необходимо според доклада за развоя на индустрията, но тя го притежава в много по-благоприятна степен отколкото други, по големи от нея страни.

Ония, които поддържат, че в България за индустрията* няма почва, се основават главно на туй, че за развоя на индустрията били необходими широки, пространни външни пазари. Те мислят, че без външни пазари не било възможно да се развие индустрия в една страна. За България те разсъждават приблизително така: България е малка страна; външните пазари вече са завладени от други народи; следователно България не може да намери външни пазари, а без тях тя не може да стане индустриална. Ето прочем как разсъждава авторът на доклада на Варненската търговска камара: „Аз подчертавам значението на външните пазари, защото сякога, когато индустрията не разполага освен с вътрешното тържище, и ако страната не е обширна, за да поддържа прогреса на земеделското и индустриално произ-

* Употребявам думата индустрия, понеже сички я употребяват. Същност въпросът е за капитализма, дали той има почва в България. Затова читателят винаги под индустрия трябва да разбира капитализъм.

водство, индустрията в такава една страна при сичките покровителства от политичната власт на страната *завършва скоро своя цикъл на развитие*. А туй е много просто да се разбере. Никога не се казва, че бъдещето на една страна е в индустрията, *ако безспирният прогрес на индустрията не е осигурен за тази страна*. Ако обаче страната не е голяма, значи *потреблението е ограничено и липсват външни пазари, едно релативно доста ниско развитие на индустрията ще бъде достатъчно да удовлетворява потребителните способности на населението.*** В цитирания пасаж цялата същност на въпроса се заключава в подчертаните от мене думи. От тия думи виждаме, че авторът на доклада, а така също и общото мнение, свързва развоя на инаустрията с външните пазари като условие *sine qua non*. Това е голямо заблуждение, заблуждение фатално, което показва, че в главите на ония, на които се поверява ръководенето на нашата страна, липсват най-елементарните политико-икономични познания. Въпросът за пазарите при капиталистичното производство представлява голям научен интерес и друг път ще се повърна специално върху него.** Тука ще се ограничи с малко думи.

За развой на индустрията в една страна външният пазар няма значение, поне няма такова, каквото му дава авторът на доклада. Първостепенно значение има вътрешният пазар. А пък тоя пазар се създава от самото развитие на индустрията. Колкото повече в страната се развива последната, толкова по-широк става вътрешният пазар. Това се обяснява със законите, по които се развива индустрията. Развоят на индустрията унищожава натуралното стопанство и създава разменното. Тоя преврат в производството преобръща производителите в стокопроизводители, съществуването и стопанската дейност на които се определя от размяната. Колкото повече се развива индустрията в една страна, толкова повече производители стават стокопроизводители, толкова повече хора придобиват средствата за съществуване не чрез производство за лично потребление, а чрез размяната.

* Доклад на Варненската търг. камара, стр. 7.

** Които от читателите искат да изучат тоя въпрос, трябва да четат „Капитала“ от К. Маркса, особно II т.

По такъв начин с развоя на индустрията в една страна вътрешният пазар сè повече расте, сè по-широк става. При натуралното стопанство вътрешният пазар е крайно ограничен; при индустриалното, напротив, сè повече се разширява. Няма съмнение, че това разширение на вътрешния пазар не е безгранично: то си има своите предели. Капиталистичното производство на известна степен от своето развитие развива напълно сички противоречия и до такава степен, щото единствен изход му остава колониалната система, външният пазар. Но до тоя стадий от своето развитие то се „подхранва“ главно от създадения и разширения от него вътрешен пазар. Нито в една страна на света развоят на индустрията не се е „подхранвал“ от външните пазари; развитието е ставало предимно чрез собствения вътрешен пазар. Един факт още по-добре ще илюстрира, ще осветли нашето твърдение. Професор Зомбарт в една своя статия, като изследва две статистики за износа на Германия, показва, че износет в сравнение с ръста на германската индустрия остава много назад.* Това значи, че германската индустрия се развива много бърже, когато износет не расте в същата степен. С други думи, германският вътрешен пазар повече стоки потребява, а потреблението на външния не се увеличило съразмерно с прогреса на индустрията. Обаче това последното обстоятелство никак не е спряло ръста на германската индустрия, а напротив, той се е увеличил. Казаното е вярно за всяка една страна, голяма или малка. Благодарение на него (при другите условия) и такива малки страни като Белгия, и такива страни като Япония, обиколени от сички страни с големи индустриални държави, са напреднали икономично и досега не са пропаднали от конкуренцията на съседите си, нито „цикълът на развитието“ им е вече завършен. Така че „безспирният прогрес на индустрията“ в всяка страна е осигурен преди сичко от самия развой на индустрията до известен стадий, след който захващат да се изострюват противоречията, създавани от нея. В България не може дума да става за скоро свършване „цикъла на развитието“, когато той още не е

* Гл. „Научное Обозрение“, № 12, 1899 год. Бележка към статията „Товарный фетишизм“.

почнат, и до свършването на „цикъла“ България е много, неизмеримо далеч. В всеки случай България може да дойде до „цикъла“ в по-късо време отколкото другите страни, но в никой случай не по-рано от тях. Дотогава тя има време и възможност да развие индустрията си.

Относително външния пазар, в него участва и България. Защо в международния пазар участват страни от най-различни степени на развитие. По-горе споменах, че България при сичката аларма, че няма външни пазари, изнася своите стоки на външния пазар. Ако участието на България в международния пазар не е голямо, причината е, че тя няма нужните условия, които могат да ѝ дадат по-голям достъп в него. Отсъствието на добри пътни съобщения, на усъвършенствувани начини на производство, скъпотията на капиталите — сичко това съставя причината, дето българските стоки не могат да намерят нужното място в международния пазар. Обаче тая причина България може да я отстрани; тя може да създаде тези условия. За съобщенията, сухопътни и водни, както и за усъвършенствуваните начини на производство, няма да говоря. Че България може да има гия условия, в това няма съмнение. Друга е работата за *свободните капитали*. По-нататък ще имаме случай да се повърнем на тоя въпрос. Но както видяхме, авторът на доклада счита за едно от необходимите условия за развоя на индустрията свободните капитали. А понеже България няма такива капитали, то оттук той вади заключението, че България не може да стане индустриална. При сичко че в България в едно късо време се извърши една сравнително голяма концентрация на капиталите и се извършва постоянно, обаче е несъмнено, че у нея няма свободни капитали или, по-вярно, притежателите им предпочитат да ги влагат другаде отколкото в индустриални предприятия. Дори нещо повече трябва да кажем. Ако България очаква от домашните „патриоти“ капиталисти да развият индустрия, ще трябва да прекара един твърде дълъг период от мъчения. Има си причини за това, които се крият в условията на страната и в некултурността, в невежеството на нашата буржоазия, но за които тука няма да говоря. Като се съгласявам с автора на доклада, че засега няма в България нужните за развоя на индустрията свободни капитали, обаче не

мога да се съглася с твърдението му, че България не може да има такива капитали. България в това отношение може да последва примера на Русия, пък и на други страни, като Япония, развоят на индустрията в които се извършва почти при същите условия както и в България. Русия така също усещаше нужда от свободни капитали. За да се сдобие с такива, тя даде широк достъп у себе си на чуждите капитали, особно на белгийските. Благодарение на това днес Русия бърже прогресира икономично и нейните „национални богатства“ расгат сè повече.* Ако България последва примера на Русия, тогава тя ще привлече несъмнено у себе си външните свободни капитали. Прочем тя вече прави това и е принудена да го прави, защото нашата държава не може да намери изход, ако иска да създаде нови източници за поддържане, въвн от пропадналите и изсмукани данъкоплатци — земеделци и занаятчии. В привличането на чуждестранните външни капитали вече са направени първите крачки и най-солидните индустриални предприятия у нас са основани именно от тия капитали. Привличането на чуждестранни капитали в България ще създаде сичко онова, което липсва за развоя на сички производителни сили на страната, за увеличението на „националното богатство“ и за издигането ѝ на висока културна степен**. Чуждестранните капитали в

*Сътрудникът на „Научное Обозрение“ П. Берлин. в № 6 от 1900 г., като разгледва интересната книга на Б. Бранда: „Иностранные капиталы, ихъ вліяніе на экономическѣе развѣтіе страны“, казва: „Преди да говори за значението на металургичната индустрия в Русия, авторът напълно основателно счита за нужно да даде обща характеристика за положението на тая индустрия до появата на чуждестранните капитали. Това положение е било крайно печално. Без да се гледа на енергичната помощ на правителството, тая индустрия се е развивала мъчно и само след появата на чуждестранните капитали и чуждестранните техники захваща нейният бърз развој. . . Грамадното влияние на чуждестранните заведения върху усвършенствуването на техникага не подлежи нито на най-малко съмнение. . .“

** В горещитираната рецензия на сътрудника на „Научн. обозр.“ четем: „Като се спира на най-едрите чуждестранни предприятия в Русия, на „Новоросийското дружество“ и „Южнодонецквото дружество“, авторът показва, че в първото дружество 81·7% от чистия приход, а във второто 77·8% — останали са вътре в самата Русия, като са се разпределили между нейните различни стопанст-

България ще донесат нужните „похватни“ ръце, усъвършенствувани начини на производство, широк вътрешен пазар и в същото време стоките на българската индустрия ще намерят по-широко място в международния пазар. Няма съмнение, че такава икономична политика ще подигне шовинистичния бяс на нашите „патриоти“, на нашите домашни ограбвачи на държавата, съблеквачи на работното население и потосмукачи на работнишкия труд. Но когато е въпросът за развоя на „националното производство“, на тоя бяс могат да обръщат внимание и да го въвеждат в принцип и идеал само демагозите от рода на нашите гламави „демократи“ и „либерали“.

И тъй, нашата страна има едни от условията, необходими за развоя на индустрията, други може да ги създаде. Изобщо в развоя на капиталистичното производство България не прави изключение и както сички други напреднали страни тя има възможност да създаде

вени групи. Но и от останалата част на чистия приход една част е отишла за по-нататъшно разширение на предприятията и фактично в полза на чуждестранците-акционери на новоросийския завод се паднало само 10.3%, а на днепровския само 14.5% от цялата сума на създадените стойности.“

Малко по-долу същият сътрудник на „Научное Обозрение“ говори на основание същото изследване на Брандта следното: „Г-н Брандт твърде старателно изследва положението на работниците в чуждестранните предприятия. Въз основа на лични наблюдения и статистични данни г. Брандт дошъл до заключение, че работнишката плата в чуждестранните предприятия е много по-висока (изобщо) отколкото в руските. Причината на това е, от една страна, обикновеното в странство по-високо възнаграждение на работника, а второ, разпространеното между чуждестранците съзнание, че въщност скъпо плащаният труд на работника и резултат се оказва по-евтин и износен за капиталистите. Освен туй чуждестранните предприемачи се стараят да направят от своите руски работници професионална група, която се занимава изключително с фабричен труд, и за тая цел те се стараят да задържат работниците с висока работнишка плата. Чуждестранците отгор това турят работнишкия труд в много по-хигиенични условия отколкото руските фабриканти, у които работниците живеят често при най-примитивни условия на съществуване... Примерът на чуждестранците кара, разбира се, и руските фабриканти да подражават се по-често и руските капиталисти захващат да усвояват оная проста истина, че подобрието на работниците не е благотворителност, а е просто износно дело. Авторът показва, че откато се появили чуждестранците на юг, руските завеления захващат се повече да се преобразуват по маниера на европейските и положението на работниците доста се е подобрило.“

сички условия, които ѝ липсват. Ако в България не е направено нищо или е направено много малко в това отношение, една от причините е тая, че тия, които са ръководили и ръководят нейнага съдба, освен за заграбването на властта като средство да живеят паразитен живот за нищо друго не са мислели сериозно. В най-жизнените въпроси за страната те се задоволяват с общеразпространени, непроверени от знанието мнения, идеологично изражение на които представлява съдържанието на доклада на Варненската търговска камара.

Като излиза от общеразпространеното заблуждение за условията, необходими за развоя на индустрията, авторът на доклада дохожда до една своеобразна икономична политика на нашата държава. Понеже тя се приближава в едно отношение към икономичната политика, която предлага докладът на Софийската търговска камара, а в друго — към оная, която предлага бившият началник на отделение в м-вото на търговията и земледелието г. Германов, то ще бъде по-добре да ги разгледаме заедно.

ГЛАВА ТРЕТА

АГРАРНА И ЕКСПОРТНА ПОЛИТИКА

Аграрната и експортна политика на Варненската и Софийската търговски камари. — Модернизиране на земледелието и последициите от него. — Дребнобуржоазните утопии. — Вътрешният пазар. — Протекционизмът и фритредерството. — Пролетаризирането на масата и следствията от него.

Каква е икономичната политика, която Варненската търговска камара препоръчва на нашата държава?

Както видяхме, тя е *противоиндустриална*. Едни от основанията на тая политика вече видяхме. Тук ще видим другите ѝ основания. Но като *противоиндустриална*, естествено, тя е и *противопротекционна*. С други думи, икономичната политика, която докладът на Варненската търговска камара препоръчва, е политиката на *фритредерството*, на *либрешанжа*, т. е. политиката на *свободната търговия*. „Митарствената политика — четем в доклада — трябва да почива главно на следното начало: *българските тържища се отварят широко за всяка страна, която от своя страна отваря тържищата си за земеделските продукти на страната*. Основата на вносното мито да се намали на 5% от стойността, а за някои артикули и по-долу.“* Както виждаме, политиката, която препоръчва Варненската търговска камара, е политика на *широкоотворените врата*, т. е. на пълната свобода в търговията. Всъщност, ако приемем основанията на доклада за верни и ако съдим логично, тогава би трябвало да се махнат сички вносни мита. Съвършено непонятно е защо авторът на доклада се ограничава само с намаление на вносното мито, толкова позече, когато от подчертаните му от мене думи е ясно, че то се отнася само до продукти на индустрията, на която не дава никакво значение в общото национално производство. Прочем нека не се забравя, че ние имаме работа не с никакви установени и проверени икономични

* Доклад на Варненската търговско-индустриална камара, 1897, стр. 19.

системи, а с едни мнения, най-повърхни и непроверени. Такива мнения очевидно не могат да се похвалят с логичност.

Но като препоръчва своята икономична политика, авторът на доклада по-нататък предлага сичко направено досега за насърчение на индустрията да се унищожи и сичко да се прави за насърчение износа на земеделските продукти и развоя на земледелието. Ето прочем неговите думи: „Сички пособия и концесии, които се дават на разните фабриканти, да се унищожат след изтичането на техния срок и да не се дават други нови. Да се предприеме едно изучаване на заведената практика в разните тържища на по-главните страни, като се поощрява и спомага по сякакъв начин износьт на земеделските продукти; и цял ред други подобни мерки в туи направление би могли да се предприемат. Обаче най-голямо усърдие и внимание трябва да погълне *устройството на земеделския кредит и прокарване идеята за земеделските сдружения.*“* При сичко че да „се поощрява и спомага по сякакъв начин износьт на земеделските продукти“ означава протекционизъм, покровителство на земеделските предприятия, против който авторът на доклада въстава най-енергично както в цитираното, тъй и в други места в него, но ясно е, че политиката, която препоръчва докладът, е пряко противоположна на индустриалната политика и особно на оная, провъзгласена от г. Гешов. Политиката, предлагана от Варненската търговска камара е политика против каквито и да било „насърчения“ на индустрията или по-добре на *индустриалния капитализъм*, тъй да се каже, и политика за насърчение „по с-какъв начин“ на земледелието, по-вярно на *земеделския капитализъм* или на капитализма в земледелието. Защото, както видяхме вече и както ще видим, насърчение „по сякакъв начин“ на земеделските предприятия ще рече модернизирание на земледелието, а пък то е възможно само при концентрация на земята и изобщо на капитала и следователно при разклащане положението на селското население, ако не при пълното му пролетаризиране. С други думи, да се поощрява и спомага по „сякакъв начин“ земедел-

* Доклад, стр. 19.

ското производство ще рече да се „поощрява“ капитализмът в земледелието. В всеки случай политиката на Варненската търговска камара може да се нарече *аграрна* или *земледелска* и *търговско-износна* политика.

Интересно е да се забележи голямото противоречие, в което впада докладът на Варненската търговска камара. Като говори за индустрията, той отрича възможността да се развие тя у нас до степен „на важна част от националното производство“. Както видяхме, той намира три необходими условия за развоя на индустрията и понеже България не притежавала тези условия, той намира, че за индустрия в България нямало почва. Тези три условия бяха: *евтини и изкусни работнишки ръце, пространни тържища и свободни капитали*. Обаче когато е думата за модернизиране на земледелието или да се „поощрява и спомага по всякакъв начин“, то авторът на доклада забравя, че и за него са необходими същите условия. Не трябва да се забравя, че когато се говори за модернизиране или просто развитие на земледелието, въпросът е за развоя или създаването на *модерно земледелие*. А пък то може да се създаде само на капиталистични основи, независимо от това, дали земята ще бъде притежание на частни капиталисти или на капиталистични синдикати, на *земледелски сдружения*. Но щом е тъй, тогава е очевидно, че за създаването на *модерно земледелие* са необходими трите условия, които докладът смята необходими за създаването на *модерна индустрия*. За създаването и развоя на модерното земледелие необходими са евтини, а така също и изкусни ръце, широк пазар и свободни капитали. Но да се създадат тези условия с политиката, която предлага Варненската търговска камара, е невъзможно нещо. Тя иска, от една страна, *модерно земледелие*, а от друга, запазване на селското население, което е невъзможно. За да се създадат евтини ръце, трябва една голяма част от самото население да се освободи от средства за прехрана и от оръдията на труда, на първо място да се освободи от земята или поне да се доведе до онова положение, дето тя не може да съществува от своята земя и е принудена да работи при господарите на модерните чифлици, т. е. да се доведе до положението на земледелския пролетариат. За да се създаде пазар за

земледелските продукти, ще трябва очевидно при политиката на Варненската търговска камара да се търси той вън от България, в целосветния пазар. Обаче на този пазар нашите земеделски продукти се срещат със същата конкуренция, ако не и с по-голяма, каквато срещат и индустриалните продукти. На целосветния пазар те ще срещнат конкуренцията на земеделските продукти от модерното земледелие на Холандия, Дания, Швеция, Белгия, Швейцария, Германия, Русия, Унгария, Австралия, и т. н. За да се създадат свободни капитали, ще трябва или да се оголи окончателно селското население, или да се създаде предварително една доста „величествена“ индустрия, развоят на която ще създаде капитали и една част от тях ще отдели за развоя на модерното земледелие. Когато авторът на доклада говори за модернизиране на нашето земледелие като спасение на нашата страна, както изобщо говорят у нас за развоя на земледелието, изглежда, че те не знаят нищо за свързката, която съществува между модерното земледелие и развоя на индустрията. Обикновено у нас земат за пример развоя на модерното земледелие в другите страни и особно в по-малките, като Холандия, Дания, Швейцария и т. н., и си мислят, че то у тях се е развило и се развива независимо от индустрията. Обаче това е друго едно голямо заблуждение, което е разпространено у нас. Преди сичко ще напомним, че в развоя на модерното земледелие в споменатите малки страни голямо значение има развоят на големите търговско-индустриални градове, които се явяват големи консумативни центрове за земеделските продукти. Развоят на индустрията и търговията в тия центрове отделя свободни капитали, които отиват в земледелието. Сетне в тия страни модерното земледелие е чисто капиталистично. Това значи, че там отдавна една голяма част от земята е била концентрирана или като остатък от феодалния режим, или вследствие индустриализирането им, и следователно една част от селското население е отдавна пролетаризирана, а другата му част притежава едно *пролетарско стопанство*, от което не може да се прехранва, и затова е принудена да търси прехрана в индустрията или в капиталистичните земеделски експлоатации. Въпросът за съществуването у тях на *земеделски кооперации* или *синдикати* никак не

изменя същността на работата. Във всеки случай тези последните са само една модерна капиталистична форма за експлоатация на всички народни производителни средства.* У нас обаче условията за модернизирането на земледелието са по-други. У нас няма големи консумативни центрове, т. е. няма големи градове. А понеже земеделските продукти на едно модерно земледелие у нас не могат да намерят нужното място в целосветния пазар по същите причини, за които говорих в миналата глава, то отсъствието на големи консумативни центрове у нас се явява една от главните причини, дето модерното земледелие не може да се развие. А пък големите градове се създават с развоя на индустрията. И само с развоя на индустрията, а заедно с нея на големите градове, ще се създаде почва за модерно земледелие у нас. Обаче политиката, която докладът на Варненската търговска камара предлага, е тъкмо против това развитие и е следователно неспособна да приведе към модернизирането на земледелието у нас.

Но независимо от казаното, политиката, препоръчвана от Варненската търговска камара, не е нова за България. Тази политика България изпита в продължение на двайсет години и дори днес я изпитва. Както показах в първата глава, в България от освобождението, дори и до последно време, е господствувала изключително системата на свободната търговия.** Тя се наложи на България и първо време дори беше необходима за нея. Но благодарение на нея и в свързка с други причини се яви необходимостта от „насърчение“ най-първо на индустрията. Естествено е, че най-първо тая необходимост се почувствува от държавата или по-вярно от ония, които я управляват. Под влиянието на системата на свободната търговия двата главни клона от производството — земледелието и занаятите, — от приходите на които се поддържаше държавата, се оказаха не в състояние да й дават вече нужните приходи. Системата на свободната търговия при съществуващите условия в България — а други, пак ще кажа, те не са могли да бъдат

* Гл. Земеделските кооперации в Европа, от Л. Кржицики, и Земеделските синдикати във Франция, от Е. Смирнов, в „Ново Време“, III год.

** Гл. също главата за „Протекционизма и пр.“

и не могат да бъдат — докато в пълен упадък старите форми на производство, като отдели новата класа — търговската, от която се образува индустриалната. С други думи, системата на свободната търговия у нас направи вече сичко, каквото е могла да направи, и по-нататък тя очевидно нищо повече не може да направи освен да разруши още повече старите форми на производството, без обаче да създава нещо ново. Значи първоначалният период на системата на свободната търговия, необходим за тези условия, при които България се намираще в началото след освобождението, мина, свърши своята мисия. Всъщност повзата на въпроса за заместването системата на свободната търговия с протекционна показва именно, че в България развоят е стигнал до сная степен, при която се отделя индустриалната класа със своите самостоятелни интереси и при която за тия интереси става необходима протекционна система. Друг е въпросът, дали тази класа е в състояние да защити своите интереси и да наложи своята политика. Върху тоя въпрос ще говоря по-нататък. Туй, на което обръщам вниманието тука, е, че господството на системата за свободната търговия или на протекционизма зависи от степента на икономичното развитие и че буржоазната класа според това развитие е защищавала ту едната, ту другата. При първите крачки на своето развитие тя винаги е апостол на протекционизма; напротив, когато се усеща напълно заякнала, тя става апостол на свободната търговия. Изобщо там, дето нейните интереси изискват протекционизъм, тя е за тая система; в противен случай тя е за свободната търговия. Ако у нас има течение против свободната търговия и за протекционната, това показва, че у нас вече съществува ново течение, създадено от развоя на нови сили в страната. Да се отива против тия нови сили не само е съвсем безсмислено, но дори — ако допуснем, че е възможно да ги унищожим — това ще бъде крайно гибелно или поне нищо добро не може да излезе. Политиката да се унищожи или да се спре развитието на новите сили в една страна е политика реакционна, която винаги се стреми да повърне колелото на историята назад. Като такава тя или строшава главите на авторите ѝ, или заедно с тях опропаства народите, на които се прилага.

Тъй че политиката, която препоръчва докладът на Варненската търговска камара, независимо от това, че ти нищо ново не е в състояние да създаде в България, но ако дори може да се приложи, тя би била крайно реакционна, като несъгласна с развоя на новите икономични сили в страната.

Но интересно е да изследваме какви разсъждения докарват автора на доклада до тая политика, която той ни препоръчва.

Сички разсъждения на доклада се свеждат към идеята или към „желанието да се заздравя икономично положението на населението“. Авторът на доклада разсъждава приблизително така. Развоят на индустрията съсипва, пролетаризира селското население, което съставя най-голямата част от българския народ. Оттук следва според него, че развоят на индустрията ще бъде полезен само за една нищожна част на българския народ. Дори нещо повече. Понеже индустрията не може според него да се развие у нас, то „сяко наше желание, сяка мярка, прилагането на която ще има за цел да издига високо индустрията“, освен дето ще се отрази зле на националното производство, но ще бъде главно против интересите на голямата част от населението. Държавата зема средствата на народа и ги пилее за създаването на индустрия, която у нас не може да се създаде, а с туй тя съсипва „сичките слоеве на нашето население“. Сички тия разсъждения се резюмират в следните думи на доклада: „Естествено, туй положение на работите ще трябва да се измени. Сега засега ний имаме едно бедно, некултурно население, а ако искаме да заздравим икономично страната, ще трябва да подигнем и благосъстоянието на населението. При това подигане, по моето скромно мнение, ще трябва да се има за прицелна точка изключително земеделското производство на страната. Доводите, които подкрепят едно такова поведение, са, че ний имаме 75% земеделско население, а при това не притежаваме нужните условия за създаване местна индустрия, която, след като заеме празните работни ръце, да подигне и благосъстоянието на населението в разните негови слоеве.*“ Та ето защо ние не трябва да „поди-

* Доклад, стр. 15.

гаме високо индустрията“, а за „прицелна точка“ трябва да си турим „изключително земеделското производство на страната“, с което ще „заздравим икономично страната“, понеже тогава ще „подигнем и благосъстоянието на населението“! Обаче като оставим настрана сичко друго, за което говорих вече в миналата глава и тука по-горе, ясно е, че авторът на доклада не прави и тук никаква разлика между „заздравяването икономично страната“ и „благосъстоянието на населението“. Една страна може икономично да стои много здраво, обаче благосъстоянието на населението да бъде сравнително крайно долно. За примери няма нужда да отиваме далече. Сяка културна страна е и един най-ефикасен пример в туй отношение. Но авторът на доклада, като смесва тия две различни понятия, рисува ни една безподобна идилична картина за бъдещето на България, създадена от политиката му. Ето тая картина: „Подобрение благосъстоянието на земеделското население оказва благотворно влияние върху сички други слоеве на населението. Туй не е мъчно да се покаже. —Земеделският слой от нашето население стои твърде ниско в културно отношение. Колкото неговото материално състояние се подига, колкото средствата му за живене се увеличават, толкова повече ще увеличава и той своите потребителни способности. Естествено увеличението на неговите потреби ще върви по сички направления, като почнем с избора на храната и свършим с музиката и изкуствата. Тук ще бъде и залогът за подигането на нашия занаятчия, занаятът на който има жизнена сила. Един пример само. Щом се подобри състоянието на земеделеца, естествено той ще хвърли опинците и калеврите и ще ги замени с кундури. И когато 75% от нашето население почне да употребява кундурите, няма съмнение кундурджийският занаят ще бъде много по-добре отколкото сега със закона за задължителното носене на местни дрехи и обуца от чиновниците. Същото ще бъде и с шивачите и много други още занаяти.“* Какво виждате, безподобна идилия! Стига нашата държава да прегърне политиката, която ѝ препоръчва докладът на Варненската търговска камара, за да се намери пред тази идилия. Благосъстоянието на

* Доклад, стр. 17.

земледелското население ще донесе благосъстояние за „сички други слоеве на населението“, а пък това общо благосъстояние ще донесе разцъфтяване на занаятите, които имат „жизнена сила“! И действително, представете си, че 75% от българския народ махне опинците и калеврите, потурите и калпаците, поясите и антериите и почне да носи кундури, панталони и капели, пардесюта и палта, изобщо да се носи по европейски — представете си какво наистина подигане на занаятите може да се яви! „По този начин — продължава той на същата страница — ний ще имаме даже и една индустрия — но не грандиозната едра европейска индустрия, а индустрия, която ще задоволява развиващите се особни потреби на населението. Тази индустрия няма да бъде основата на нашия икономичен живот, но една твърде слаба подпорка, която обстоятелствата ще изискат. Затуй пък търговията ще се развива в сичката си пълнота и ширина. Отношенията и връзките между нашите и чуждите търговци стават по-големи. Увеличението на земледелското производство ще направи необходимо директното нови тържища и значително увеличение на износа.“

Всъщност сичко това би било възможно, ако действително беше възможно да се достигне такова общо благосъстояние на населението, за което ни говори авторът на доклада. Но при днешния обществен режим да се мисли за общо благосъстояние е една дребнобуржоазна утопия. Самото модернизиране на земледелието е несъвместимо нито с благосъстоянието на земледелското население, нито с общото благосъстояние на „сички слоеве“ на българския народ. Авторът на доклада, като не разбира тези толкова прости и ясни истини, впада в невъобразима неразбория и своята дребнобуржоазна утопия препоръчва за спасителна политика на нашата държава. Обаче в сичката тази неразбория на автора една мисъл се прокарва, а именно, че нито земледелието ще може да се модернизира, нито индустрията ще може да се създаде у нас, ако не се издигне благосъстоянието на земледелското население. Защото според него в противен случай това население не ще може да консумира земледелските и индустриалните продукти и следователно няма да има почва за развоя на земледелското производство и занаятите. Тази мисъл я намираме по-грамотно,

т. е. по-ясно изказана в доклада на Софийската търговска камара.

Докладът на тази камара е напълно съгласен с доклада на Варненската търговска камара по икономичната политика на нашата държава с тази само разлика, че авторът му не е тъй категоричен против индустрията у нас, не въстава тъй енергично против „желанието да си имаме и ний у нас величествени фабрики“, както това прави авторът на доклада на Варненската камара. Авторът на доклада от Софийската търговска камара е против „индустриалната протекция“ и препоръчва като спасителна за България политиката на „търговската и износна протекция“. Каго говори за двете течения, които имало у нас по икономичната политика на нашата държава, а именно за течението в полза на *покровителствено-митната* политика и за течението в полза на *търговско-износната*, той казва: „Ни една индустрия не може да разчита на едно сигурно бъдеще и на един посилен мах в развитието си, ако не би могла да разчита на *вътрешния пазар* и на *потребителната способност на местното население*. По тази причина последното не само че не трябва да се изтощава, но, напротив, трябва да се употребят сички средства за неговото уякване.“ И по-долу: „Не трябва никога да се забравя голямото значение на вътрешната консумация, на потребителните сили на населението и свързаната с тях платежна способност за него.“*

Без съмнение вярно е, че *вътрешният пазар* има първостепенно значение за развоя на индустрията. Но както вече видяхме, тоя пазар го създава и разширява именно развоят на индустрията, като разрушава старите начини на производство, старата икономична организация и създава нова. И само развоят на индустрията може да създаде и разшири вътрешния пазар, да създаде нови потреби и нови потребителни способности. Обаче авторите и на двата доклада мислят тъкмо противно на действителното развитие на България и изобщо на всяка страна. Те мислят, че сигурен вътрешен пазар за земеделските и индустриални продукти в една страна може

* Доклад на Софийската индустриално-търговска камара, 1898 год., стр 12.

да съществува само тогава, когато в страната има голямо множество от дребно земеделско население с добро благосъстояние. Те си мислят, че без такова земеделско население не може да съществува вътрешен пазар, а без него „ни една индустрия не може да разчита на едно сигурно бъдеще и на един по-силен мах в развитието си“. Но действителният развой на индустрията ни говори друго. Той навсякъде се придружава с пролетаризиране на селската маса или с намаление благосъстоянието ѝ, значи със съсипването на съществуващия вътрешен пазар. Но наместо този пазар модерното земледелие и индустрията създават нов пазар, като концентрират пролетаризираното население в големи градски и фабрично-търговски центрове и като се вмъкват в новото производство във вид на негови оръдия. По такъв начин вътрешният пазар се преобразява, разширява се и се приспособява към интересите на капиталистичния начин на производство. Развоят на индустрията нито в една страна не се е „подхранвал“ от вътрешния пазар, който се състои главно от дребно земеделско население, а от създавания от него нов вътрешен пазар. Систематичното концентриране на населението в големи консумативни центрове, коренното изменение потребите на това население в тия центрове, създаването на нови потреби в него — това именно създава новия пазар. Ако това не беше тъй, ако развоят на индустрията и на модерното земледелие зависеше само от благосъстоянието на селското население, от вътрешния пазар, който може да се образува от потребителната способност на това население, тогава културните страни, в които земеделското население отдавна е пролетаризирано или е останало при едно *пролетарско* стопанство, трябаше досега да фалират, трябаше да се спре у тях сякаш по-нататъшен развой. Обаче, както показах и в миналата глава, такъва неща у тях не виждаме. Напротив, виждаме обратното. Пролетаризирането на селското население, т. е. съсипването на стария пазар, се явява едно от условията за развой на индустрията и на модерното земледелие, а заедно с туй и за създаването на новия пазар. Същото се потвърждава и от фактите, които посочих в „Социализмът и работнишкият въпрос в България“, за колосалната централизация на търговията с първите

предмети за съществуване. Тази централизация най-добре доказва, че с развоя на индустрията не само се разширява пазарът, но че и потребите на консуматорите растат. Истина е, че при пълния развой на капиталистичния режим платежните способности на работнишкото население, на пролетариата вече отслабват, а по тая причина отслабва и вътрешният пазар. Но това вече съставя въпрос за *пролетарската политика*, за политиката на работнишката класа, която неизмеримо се отличава от политиката, представлявана от двете наши търговски камари, и за която ще говорим по-нататък. Тука целта ни е да отбележим, че мнението на авторите в двата доклада, според което вътрешен пазар, като основа за развоя на индустрията и на модерното земледелие, може да съществува само при съществуването на дребноземделско население, е съвсем невярно. Но независимо от сичко казано, България се намира пред несъмнения факт, че земеделското ѝ население е съсипано и пролетаризирано. Авторите на двата доклада ни казват, че трябало да употребим сички средства, за да подобрим положението на селското население, за да подигнем неговото благосъстояние. Но това „желание“ при днешните социални и политични условия у нас е утопия. При днешните условия на страната положително е невъзможно да се подобри положението на селското население, да се подигне благосъстоянието му. За да се направи такова нещо, трябало би да се извърши една политична революция, която коренно да измени политичните условия. Но да се очаква такава революция няма положително никакви основания. В такъв случай да се говори за подигане благосъстоянието на нашето съсипано земеделско население с помощта на политиката, каквато е препоръчаната от търг. камари, значи да храним него и себе си с чисти илюзии, с непростителни измами. Какво тогава остава да се прави? Ясно е, че изходът за нашата страна се заключава в развоя на индустрията и само в него и че икономичната политика на нашата държава се състои да подига „високо индустрията“ и преди сичко нея.

Още от началото забелязах, че в главите на нашите буржоазни икономисти и дейци е заседнала мисълта, че развоят на индустрията води *само* към съсипване и про-

летаризиране на населението, следователно към съсипването на страната. Но както видяхме, индустрията носи *не само* пролетаризиране на населението, но и много други положителни неща. Пролетаризирането на населението не е тъй опасно, когато то се придружава с развой на индустрията или когато то е следствие от този развой. Опасно социално зло съставя пролетаризирането на масата, когато тя цяла е просто изхвърлена на улицата, когато в същото време не се развива индустрия, която да поглъща освободения от средства за прехрана и от оръдия на труда народ. Положението на нашето селско и занаятчийско население днес е до такава степен долно, щото по никой начин не може да се сравнява с положението на пролетариата, зает в капиталистичното производство, който стои на много по-висока културна степен. Развойт на индустрията у нас би дал, особно в първо време, на голяма част от нашето работнишко население едно положение много по-добро отколкото това, в което то днес се намира, а особно при едно сносно работнишко законодателство за покровителство на труда. Наистина, при пълния развой на индустрията, при което числеността на пролетариата надвишава възможността да намира в нея прехрана, особно при отсъствие на покровителствено работнишко законодателство, положението на пролетариата се влошава. Но той пак благодарение на своето положение като пролетариат, при туй концентриран в големи центрове, в градовете и фабричните окръзи, винаги има много по-голяма възможност да се бори за своите права, за подобрене в положението си и за своето освобождение от експлоатацията отколкото едно разпръснато население, слабо или съвсем несвързано с еднакви интереси и положение и при туй постоянно дезорганизирано от такива могъщи фактори, каквито са влиянието на законите на капиталистичното производство и на неговите оръдия, каквато се явява днешната държава със сички нейни учреждения. В културните страни най-голямата част от населението е окончателно пролетаризирана; в тях съществува една граматна армия от пролетариат, обаче несъмнено е, че те се намират на една неизмеримо висока степен на култура отколкото страни без индустрия. При сичките противоречия, които развива в тях капиталистичният

режим, не само те не са съсипани страни, но в тях имаме сички условия за минаването към една друга, по-висока култура, към освобождението на народа от днешното положение. Тъй щото мисълта, че индустрията носи само пролетаризиране на масата и с туй съсипване на страната, е положително невярна. Пълният развой на националните богатства, издигането на нашата страна до една по-висока култура, осигурението почвата за социален прогрес у нас е невъзможно без развоя на индустрията. Нашето селско население е вече пролетаризирано, неговото стопанство е доведено до положението на пролетарско стопанство и затова да искаме да се продължава това положение или да го изменяме в смисъл да го повърнем към предишното му състояние е положително невъзможно. Да се създаде едно ново положение на населението — това е задачата. И тази задача може да я реши само развоят на индустрията, само подигането ѝ „високо“. Неразбирането обаче на положението и на тази задача от нашите буржоазни икономисти и дейци ги бърка, плаши ги и ги кара да се лутат в неосъществими мечтания, да дирят спасение за страната в утопични днес дребнобуржоазни идеали.

Но изхождайки от гореизложените разсъждения, авторите на двата доклада се обявяват против протекционната или покровителствено-митната система и възхваляват като спасителна, високоползотворна системата на свободната търговия. Особно се отличава в туй отношение авторът на доклада от Варненската търговска камара. Според него протекционната система щяла реакционно да се отрази върху културното състояние на България, която фритредерската щяла да ни прероди. Ето собствените му думи: „Въвеждането протекционната митна система и старателното запазване местното тържище за местните производители ще съкратят — четем там — и тъй слабия национален обмен, което ще се отрази по много причини реакционно върху културното състояние на България... Понеже за нас няма никакво значение, а следователно не ще се придържаме о покровителствената политика, вносът ще се увеличи също значително. Туй е необходимо. Връзките със западноевропейските страци ще ни преродят, като пресадят у нас сички положителни качества на един напреднал в културно

отношение народ.“* От друга страна, протекционната система, освен че е вредна, но е и крайно несправедлива. Според автора протекционната система ще бъде полезна само за интересите на 10% от българския народ, а за 90% от него ще бъде съсипателна. При туй страх от конкуренцията можело да има само за занаятчийския слой на нашето население, но тоя занаятчийски слой „не е бил никога, не е и сега основата на нашето национално производство“. „Преди освобождението — казва той — ний сме имали приблизително около 90% земеделско население; днес, след като държавната организация отне една порядъчна част от нашето население, ний пак имаме около 75%, прехранването на които дава пак земледелието. Е добре, в интереса на 10% от нашето население ний ще затворим нашите граници за чуждите произведения, което затваряне ще се отрази зле за сички други слоеве, съставляващи 90%.“**

Преди сичко ще забележа и тука, както и по-горе забелязах, че нашата страна в продължение на двацет години се намира под влиянието на политиката, която препоръчва авторът на доклада, обаче ние не видяхме да се „пресадят у нас сички положителни качества на един напреднал народ“. Тя наистина спомогна за съсипването на занаятите и земледелието, отдели една нова класа — търговско-индустриалната, нанесе силен удар на земеделското натурално стопанство, но повече от туй не можеше да направи. Да тресади у нас „сички положителни качества“ на напреднал народ, и особно в културно отношение, това не виждаме. Това именно показва най-добре, че тя няма тия качества, които ѝ приписва авторът на доклада от Варненската търговска камара. Сетне истина е, че протекционната система е против интересите на едни и в полза на други. Обаче тя не тъй зле ще се отрази върху земеделското съсипано население, за което чуждите произведения с много малки изключения и тъй не са достъпни. Най-зле ще се отрази тя на средната класа и на непроизводителното мнозинство. Последните при протекционната система ще плащат един вид данък за в полза на индустриалната

* Доклад на Варненската камара, стр. 11 и 17.

** Доклад, стр. 11.

класа. Ще плащат за нейните произведения по-скъпо отколкото за чуждите. Но нали те ще плащат на свои патриоти, нали ще плащат данък за процъфтяването на националното богатство! Нали искаме национални богатства? Така се създават те. Знаменитият германски икономист Фридрих Лист, най-големият апологет на протекционната система в XIX век, който е принесъл най-голяма заслуга на индустриалния развой в Германия, казва, че това, което губи от протекционната система днешното поколение, печелят го бъдещите поколения. Тия негови думи действително се напълно оправдаха от развитието на Германия.* От друга страна протекционната система не изключва свободата на търговията тя само я ограничава в пределите на националния пазар. С протекционната система буржоазната класа на дадена нация иска само да създава, както казва Маркс, свобода на търговията и изобщо пълна свобода само за себе си. Така че анатемосването, което хвърлят авторите на двата доклада по адрес на протекционната система, е положително неоснователно. То показва голямо неразбиране смисъла на тази система в икономичния развой на народите. Но излизайки от това неразбиране, те препоръчват на България едно положение на работите, невъзможно при днешните условия. В всеки случай те препоръчват на нашата държава една политика, от която тя нищо добро не може да дочака. При нея няма да помогнат нито сички други мерки, които авторите на двата доклада препоръчват, нито отварянето на практични земеделски училища, нито разпределянето на населението в разни ненаселени добре места, нито унищожението на сички косвени данъци, нито земеделския кредит, нито земеделските кооперации.

Много е любопитно да съпоставим цялата тази политика на двамата автори на докладите с политиката, която предлага г. Германов, бившият началник на отделение в Министерството на търговията и земеделието. Това съпоставяне ще изтъкне от една друга страна несъстоятелността на политиката, която предлагат авторите на двата доклада.

* Гл. Народничество и марксизъм.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ПОЛОЖЕНИЕТО НА ЗЕМЛЕДЕЛИЕТО У НАС

Мнението на г. П. Германов за нашето земледелие. — Интензивно и естензивно земледелие — Няколко статистични цифри. — Заключение от тях. — Изходният пункт за нашата страна. — Скрытите реакционни желаниа на нашите „икономисти“ и възхваляенията им на „земледелска България“.

В предната глава видяхме, че икономичната политика, която препоръчват на нашата държава двете търговски камари — Варненската и Софийската — както и мнозина наши „икономисти“, не е в състояние да създаде едно модерно земледелие у нас; нито може да подигне материалното благосъстояние на земеделското население. За да се създаде модерно земледелие, необходими са концентрирани капитали — в това число и земята, — пазар и наемен труд. Първите две условия България ги няма. Истина е, че земята, както показах в „Социализмът и работнишкият въпрос в България“, се концентрира в по-малко ръце и дори изникнаха големи чифлици и едри селски стопанства. Обаче факт е, че концентрираната земя се обработва по най-примитивни начини; тя не е централизирана в модерни капиталистични експлоатации. Притежателите на тая земя не я обработват за своя сметка, със свои капитали, а я раздават на селени, и то на пръснати малки парчета. Най-голямата част от концентрираната земя у нас се дава на *изполища* на малоземни селени или на селени, експроприирани от същите притежатели на земята, или пък я дават под наем в натура и с пари на по-заможни селски стопани. *Модерните* наши чифлици са модерни само по тенденцията им да станат модерни капиталистични производства, но всъщност, с малки изключения, централизираната в тях земя тъй също се обработва не рационално, а примитивно. Изобщо концентрирането на земята у нас засега не привежда към капитализация на земеделското производство. Напротив, концентрирането на земята, което систематично се извършва у нас, създава едно хищнишко

земледелско производство, което окончателно изтощава почвата и свежда производителността до такава ниска степен, че дефицитът в земледелското производство систематично расте. Обяснява се този факт с отсъствието на капитали и на пазар. Нямането на капитали е причина, дето у нас засега е невъзможно модерното интензивно капиталистично земледелие. За едно такова земледелие са необходими големи капитали, както ще видим тука по-долу, които нашите земепритежатели нямат. Но най-главна причина за невъзможността да се развие в България такова земледелско производство е нямането на пазар на неговите продукти.

Като говорим за пазар на земледелските продукти, трябва да си припомним казаното по тоя въпрос в миналите глави. За нашето земледелие няма пазар. Външният пазар е малко достъпен за него, а вътрешният пазар вследствие икономичната неразвитост на страната е нищожен и земледелието не може да го направи по-широк. Развоят на земледелието у нас е невъзможен, додето не се създаде преди сичко достатъчно широк вътрешен пазар. Ако нашето земледелие имаше пазар, тогава въпросът за нужните капитали за неговото развитие не би бил толкова мъчен за разрешение. Тогава капиталите би се явили чрез ипотека на земледелските предприятия, развоят на които би бил гаранция за ипотечните дългове върху земледелското производство. Липсата обаче на пазар прави невъзможна у нас дългосрочната ипотечна система, която в земледелското производство на културните страни господствува и го снабдява с нужните за постоянно растящата му интензивност капитали. Тъй че липсата на пазар за земледелските продукти се явява причина, по която земледелието у нас не привлича капитали. Капиталът не само не може да бъде възнаграден от него, но има опасност да бъде изгубен.

Тези обстоятелства или не се съзнават никак, или смътно се чувствуват от сички ония у нас, които говорят за развитие на земледелието. Затова в цитираните в миналите глави нови два доклада покрай голямото настояване на авторите за покровителство само на земледелското производство „със сички средства“, срещаме и разсъждения, че „няма нужда да се правят огромни жертви“ за това покровителствуване, че било

„достатъчно, ако се въведат само по-рационални начини в производството“. Тези уговорки в двата доклада показват, че авторите им смътно чувствуват, че „коренно преобразуване в начините на земеделското производство“, че модерно земледелие у нас е невъзможно при днешните условия, най-първо защото няма нужния пазар за неговите продукти, следствие на което то не може да привлече и нужните капитали.

Това смътно чувство обаче зема по-определена форма в „изследванията“ на г. П. Германов, бивш инспектор в Министерството на търговията и земледелието. Според него икономичната политика на нашата държава не може да бъде подигането и развоят на земледелието. Днешната земеделска система, днешните начини на владене и на обработване земята са „най-рационалното земледелие“ за България според г. Германов. Преди да цитирам изследванията на г. Германов върху земледелието изобщо и върху земледелието в България частно, ще забележа, че той много си противоречи. Така например, той на много места изтъква невъзможността да минем към по-рационална земеделска култура вследствие скъпотията на капиталите у нас и отсъствието на широк пазар за земеделските продукти и оттука прави заключение, че за България нямало по-изгодно земледелие от екстензивното, т. е. от днешното. От друга страна, г. Германов, като признава, че днешното наше земледелие не дава чист доход, а общият (бруто) приход е нищожен и че следователно води към съсипия, към осиромашаване на земеделците, иска „съдействието на правителството, както и на правозаинтересуваните земеделци и капиталисти“ за подигането производителността на нашата земя и скотовъдството. Най-сетне на едно място той препоръчва като единствено възможно приложението на „по-съвършени машини“ да стане на „обществени начала“, а на друго място, две страници по-рано, обявява приложението по-усъвършенствувани оръдия на обществени начала „едно от най-страшните робства“. Тия, както и други противоречия в изследванията му, показват, че г. Германов нито е имал ясна представа за предмета, който е изследвал, нито се е ръководил от мотиви обективни — да помогне в научното решение на въпроса за икономичния прогрес на нашата

страна. Няма тук да се спирам нито върху противоречията, нито върху невъзможния език на изследванията на г. Германова. Важно е да знаеш какви са заключенията, които прави той, и на какво са основани те.

Както казах, г. Германов препоръчва на нашата държава днешната земеделска система у нас като „най-рационално земледелие за в България“ и не намира възможно да препоръчва сериозно подигане и развитие на земледелието. Но нека приведа собствените му думи:

„Колкото и да е трудно положението на нашето земледелие, ние пак не трябва никога да забравяме, че при настоящото положение на нашите земеделци, както и скъпотията на капиталите у нас, на земеделците не остава в повечето случаи друг начин за добиване на колко-годе малък доходец освен тъй, както се работи понастоящем, т. е. с лишения и почти примитивно (привобитно). При сичко че малки подобрения може да станат, но за да се говори за едно общо подигане на нашето земледелие нам ни липсва в повечето случаи то и минимум от благосъстояние, без който е невъзможно никакво подобрение.“* И по нататък, като привежда две сравнителни таблици за средното производство на хектар в страни с екстензивно и интензивно земледелие, г. Германов свършва своите изследвания върху земледелието със следните думи: „Тези цифри, които ни показват дохода на хектар при тези две културни системи, показват ни същевременно, поради начина на производството си, че интензивната земеделска култура е възможна само в напредналите в цивилизацията страни, когато за останалите назад страни, дето при това и капиталите са редки и скъпи, няма по-изгодно земледелие от екстензивното. Това е в известни граници и най-рационалното земледелие в България.“**

Основанията, на които г. Германов дохожда до това заключение, са следните. Като сравнява средното производство на хектар в страни: е с екстензивно земледелие, той намира, че България, след Египет, добива от един

* П. Германов, „Статистични изследвания върху земеделските и скотовъдските богатства на България и главните земеделски страни в света, въз основа на официални документи“. Издание на М-вото на търговията и земледелието. София 1897, стр 15.

** ibid., стр. 19.

хектар най-голямо средно, а именно 13 хектолитра, когато Русия добива 819 хектол., английска Индия — 8'55, Австралия — 9'67, Съединените щати — 10'90 и т. н. Само в Египет средното производство е 13'85 хекголитра.* От друга страна, за да се мине от екстензивното земледелие към интензивното, изискват се много големи капитали. Според изследванията на г. Германов, за да се пригответи един хектар земя за интензивна експлоатация, във Франция се правят разноски:

За подобрение на един хектар	2.698 80 лева
Цената на хектар земя	1.787'39 „
Капитал за експлоатиране 1 хектар	<u>1.706'24 „</u>

Сичко за покупки, подобрение и експлоатация 6.192'43 лева

Оттук следва, че когато за интензивно обработване на един хектар земя цената на която е 1787 лева хектара, се изисква капитал почти четири пъти по-голям отколкото струва земята, за да се инсталира едно земеделско интензивно стопанство, изискват се грамадни капитали.** Но тия капитали у нас ги няма, а поради отсъствието на по-широк пазар нашето земледелие не ще може да ги намери. Според г. Германов дори и там, дето земледелието може да намери капитал, нищо друго не може да постигне освен съсипия, защото „едно земледелие, работещо с големи капитали, при днешните условия у нас ще се съсипе сигурно“. Такова е неговото мнение. „Една от най-големите икономични грешки — казва той на 16 стр., — която се е проповядвала отчасти, и то от някои наши увлечени пионери, е тази, че е възможно с твърде малки капитали да се инсталира една интензивна земеделска култура. С 400—500 или 1000 лева капитал на хектар мъчно се инсталира една интензивна култура, дето земята не се оставя никога на почивка, а възможно ли е и желателно ли е даже и това засега у нас? — Не. — Какъв е бил резултатът от този възглед за подигането на нашето земледелие? Упоени от него, някои от нашите много по-заможни земеделци са се качили на кораба на илюзиите, а резултатът е бил сякога отчайването и съсипията. Не е достатъчно да се знае, че и

* Ibid., стр. 19.

** Ibid., стр. 13.

другаде е имало интензивно земледелие, та да се препоръчва и у нас, тъй като в напредналите страни един хектар, за да се експлоатира интензивно, му трябва един капитал от 1500 лева на хектар, а произведенията се продават сякога сигурно и скъпо, нещо което е невъзможно у нас.“

Тъй че според г. Германов у нас „при днешните условия“ не само не е възможно да се развие едно модерно земледелие, но и сички опити в това направление са опасни, понеже водят към „отчайването и съсипията“, дори не може „да се говори за едно общо подигане на нашето земледелие“ и „не можем и да направим твърде много стъпки за поправката на това положение“, т. е. на днешното примитивно състояние на земледелието. Какво разбира г. Германов под фразата „при днешните условия“, не може да се разбере добре. Ако той разбира псд нея отсъствието на евтини капитали и на широк пазар за нашето земледелие, тогава е вярно, че при тези условия не е възможно да се развие у нас модерно земледелие, нито може много надалеч да се отиде. Ако ли под думите „при днешните условия“ разбира осиромашаването и съсипването на нашите земледелци, тогава пита се: как нашата страна ще създаде по добри условия за тях, как ще излезе тя на добър път? И в единия, и в другия случай г. Германов не посочва никакъв изход. Ето защо неговите изследвания в това отношение се явяват съвсем безцелни.

Положението обаче на нашия земеделец, както изобщо и на цялата „земледелска България“, е крайно лошо. Сам г. Германов ни го рисува много мрачно. „Положението на земеделеца — казва той — е такова, че той сякога продава не защото обикновено има производство, което много превишава неговите нужди, но защото при каквито и да е условия той е заставен в известни епохи да продаде голяма част от произведенията си. Такава една продажба, която повидимому е един знак на благосъстояние, у нас не е в много случаи освен една аномалност, която се обяснява от самото състояние на нашето земледелие... Настоящото положение на нашето земледелие може да се представи в два неотрицаеми факта: от една страна, нечутото досега понижение на цените на зърнените произведения, което отнема на земе-

делците и най-малкото възнаграждение за трудовете им, а от друга страна, невъзможността, в която се намират нашите земледелци да се откажат от земеделската култура тъй като не им е възможно да я заместят с някой друг продуктивен поминък или култура. Това положение, предизвикано отчасти от нерацисналната култура на земята, както и от отсъствието на пазари за нашите земеделски произведения, би било непреодолимо за нашите сили ако прогресът в продукцията на земеделските произведения и възможното откриване на нови пазари за нашия износ не би довел едно благоприятно за земледелците и цялата страна разрешение на тази проблема.**

Както виждаме, положението на нашия земеделец е съвършено безизходно. От една страна, той се лишава и от „най-малко възнаграждение“, което добива с труде си, гладува, разбира се, систематично се съсипва и пролетаризира, а от друга — няма къде да се дене, не може да си намери друг поминък във от земледелието. Естествено е, че при тези условия бъдещето на нашата страна е пълно с опасности. „При изследванията, които направихме — казва г. Германов, — ние сме имали предвид и това обстоятелство, че при определението на доходната цена на нашето земеделско производство нашият земеделец със своята пословична трайност на лишенията не малко влияе с туй и на положението на доходната цена на земеделските произведения. Истина е, че тези лишения му позволяват да конкурира донейде със земеделците от другите страни, но кой би казал, че това е едно желателно, както и сигурно положение? Нашият земеделец сам с фамилията си работи и ако има нужда от работници, то е през време на жетва, та затова, ако е добра реколтата и цените на житата, добро е и неговото положение, и обратно. Но ако това положение би било сносно за едно примитивно в нуждите си и изолирано общество, както бе българският народ преди освободението, то днеска не е вече тъй, когато нашите държавни и обществени нужди са и стават както и европейските, та затова и ние трябва да поставим нашето икономично производство върху началата на правилното възнаграждение на труда, земята и капитала, тъй като

* „Изследвания и пр.“, стр. 5.

ако харчим според исканията на цивилизацията, а про-
извеждаме и продаваме без сметка, то всеки един схваща
какво ще бъде нашето бъдеще. Вярно е, че при настоя-
щите наши условия ние не можем и да направим твърде
много стъпки за поправката на това положение, но
затова пък и нашето икономично положение е пълно с
противоречия и опасности, на които крайният резултат
е осиромашаването.*

Че положението на нашите земледелци и на земеде-
лието е крайно лошо — това днес е общезвестно. Това
се констатира не само от официалните изследвания на
г. Германов, но и от други изследвания. Така напр.
г. Петко Дичев, бивш земеделски надзирател, ако се не
лъжа, като сравнява приходите и разходите на едно
земеделско стопанство от с. Самоводени, Търновски
окръг, и като намира, че едно малко стопанство като
това дава „приблизително“ и „при добра година“ чист
доход 43 лева и 32 ст., прибавя: „Ясно е, че при едно
още по-строго изчисление на разходите ние ще
докараме чистия доход до 0! — Какво остава
тогава на тоя земеделец, за да живее? Какви сред-
ства му остават в ръцете, за да продължи сто-
панската си дейност през следната година? — В моите
сметки е оценена сичката работа в надница. Турен
е процент на капитал в постройки, инвентар и
текущите разходи. Като се зема във внимание, че тоя
селянин работи със своята челяд, остава му значи като
печалба работата минус разходите подир отхраната и
облеклото на семейството. Остават му и лихвите върху
разходите, предвидени в надници... Това е то печалбата
на нашето малко земледелие!“** Естествено е, че нашето
дребно земледелие при тези условия не само не е
достъпно на никакво модернизиране, но, напротив, то
отива и ще отива към пропадане. Бързият развой днес
на интензивното, на чисто капиталистичното земледелие в
цивилизованите страни при големите пътни улеснения,
които създава цивилизацията, систематично намаля цените
на земеделските продукти, което още по-бърже убива

* Петко Дичев, „Из българското земледелие. Пътни бележки и
сведения“. София 1898, стр. 106.

** Ibid., стр. 15.

малкото земледелие, особено нашето примитивно земледелие. И не само дребното наше земледелие не е достъпно за модернизирание, но и едрото, чифлишкото земледелие с редки изключения, именно на някои от пасбищните чифлишки стопанства, не може да се издигне до положението на модерна земеделска експлоатация. Същият земеделски надзирател, като туря ред въпроси, които изисквали изучаване, между другото пита: „Не е ли потребно да изучим защо чифликчиите постепенно гледат да раздават земите си на изполица и да се предават на други занятия? Не са ли това признаци за едно лошо положение, причините на което твърде малко са ни известни?“*

След казаното е ясно, че при днешните условия на нашата страна нашето земледелие не може да излезе от сегашното си примитивно състояние и да се създаде модерно рационално земледелие. Причините, както видяхме, са известни: няма капитали, а, от друга страна, и да се явят у нас капитали, няма да отидат в земледелието. Главна пречка за това се явява обстоятелството, че за нашето земледелие няма пазар. И наистина, международният пазар за него е малко достъпен и при туй участието му в тоя пазар е не само крайно ограничено, но и нетрайно, несигурно. Въпреки твърдението на г. Германов, че нашите земеделци можели „донейде да конкуррират на земеделците от другите страни“, обаче нашето земледелие не може да стои срещу конкуренцията на земледелието от културните страни в международния пазар. Да се убедим в това не е мъчно. Земледелието в културните страни днес сè повече напуска, както казах, екстензивния начин и става интензивно. А приходът от един хектар интензивно земледелие е току-речи *два пъти по-голям* отколкото у нас. Например в следните културни страни, без да говорим за по-големите, той достига:

в Холандия	22:70	хектолитра	от	хектар
„ Норвегия	22:16	„	„	„
„ Дания	22:10	„	„	„
„ Белгия	21:70	„	„	„

* Петко Дичев, „Из българското земледелие. Пътни бележки и сведения“. София 1898, стр., 106.

У нас приходът от един хектар е не повече от 13 хектолитра.* Очевидно, че и при такава сравнително висока производителност на земледелието в културните страни международният пазар ще бъде в ръцете на техните землевладелци и експлоататори на земеделското производство. Това може да се види още по-добре от следната таблица, която ни дава докладът на Варненската търговска камара:

Страни	Пространство в кв. килом.	население	Износ на земл. продукти
Холандия	32,841	4,511,415	1,500,000,000
Дания	38,279	2,172,380	281,054,200
Румъния	127,584	5,376,000	271,200,000
Аржентина	1,805,800	3,793,800	4,464,000
С. съед. щати	9,212,270	62,981,000	3,170,000,000
България	95,705	3,310,000	71,594,000**

От тази таблица се вижда ясно, че страни, *три пъти по-малки* от България и само с един милион повече население, като Холандия и Дания, изнасят първата *20 пъти повече*, а втората *4 пъти* повече земеделски продукти отколкото нашата страна! Изобщо от същата таблица виждаме, че износът на земеделски продукти в международния пазар от другите културни страни е тъй голям, че нашето земледелие в него намира съвсем малко място. Истина е, че износът на нашите земеделски продукти се е увеличавал постоянно, додето в 1897 год. достигна 94 милиона лева. Но туй увеличение на износа не е следствие от прогреса в земледелието. То повече означава туй, че нашето земеделско население е продавало сè по-голяма част от своите произведения, за да плати даждията, лихвите и дълговете у лихвари и каси. С други думи, то повече е следствие от съсията на земеделците отколкото от прогрес в земеделското производство. От друга страна, ако продуктите на нашето земледелие намират известен достъп в международния пазар, то това се дължи на крайно ниските цени, на които нашите търговци прекупуват продуктите на нашето земеделско население. А това също не значи прогрес в

* П. Германов, „Изследвания etc.“, стр. 19.

** Гл. доклад, стр. 16.

земледелието, а прогрес в съсипеването на земеделците, особено на дребните и средните. Най-сетне, износет на нашите земеделски продукти е тъй нищожен в сравнение с износа на по-малки от България страни като Холандия и Дания, че не може и да се говори за някакъв по-широк достъп на нашето земледелие в международния пазар и за действителен прогрес в земеделското производство у нас.

И тъй, от която страна и да погледнем на въпроса, сè дохождаме до заключението, че при днешните условия на България е невъзможно да се създаде у нас едно рационално земеделско стопанство, и покровителството на земеделското производство „със сички средства“ няма да ни доведе до подигането на земледелието, а още по-малко ще ни доведе до благосъстояние на населението. Обаче да остане България при днешните условия да търси изход от крайно лошото положение в днешното земледелие, значи да осъди себе си на окончателно съсипване. И при тия условия последното е неизбежно, понеже земеделското примитивно производство си остава единственото производство у нас, върху което пада издържането на целия този тежък механизъм, който се нарича държава. Нашата държава няма отде другаде да черпи големите разходи, с които тя се поддържа, освен от земледелието. Но нашето земледелие, естествено, не може да издържи този тежък товар и затуй го виждаме систематично да отива към пропадане. С други думи, никакво подигане на земледелието и благосъстоянието на земеделците не може да се очаква. Тогава де е изходът за нашата страна?

Очевидно е, че отговорът на този въпрос може да бъде само един. Нашето земледелие не може по никой начин да се издигне до една, да се изразя с езика на г. Германов, висока култура. Главната пречка, както рече се каза, е отсъствието на по-широк пазар, най-първо на вътрешен, широк пазар. Тоя пазар земледелието никога не е могло да си създаде; не може да го създаде и у нас. Ако хвърлим един поглед върху икономията на икономичното развитие на културните страни, ще видим, че през сичкото време, в което то е било господстващо, земледелието не е могло да създаде нито външен широк пазар, нито вътрешен. Но това, що не

може да направи земледелието, направи го и го прави индустрията. Изходният път значи и за нашата страна се явява пътят, през който са минали сички културни страни. Той е пътят на индустрията. Без развоя на последната не е възможен развоят на рационално земледелско стопанство в една страна. Само развоят на индустрията, може да създаде и за земледелието най-първото условие за неговия развои, а именно по-широк вътрешен пазар. Като концентрира големи маси от народа в големи консумативни центрове, индустрията създава както за себе си, тъй и за земледелието най-първото важно условие за техния развои — вътрешен пазар. От друга страна, високият развои на индустрията ще направи евтини и капиталите, ще създаде свободни капитали, които ще подирят най-сетне приложение в земледелието. Само тогава земледелието ще може да се издигне до една по-висока култура. Такъв е пътят на прогреса!

Обаче сички ония наши „икономисти“, които с гордост величат нашата страна с името „земледелска България“ и защищават днешното ѝ земледелие, най-малко искат да знаят за прогреса и за неговите условия. Мнозина зад защитата на „земледелска България“ крият твърде ниските си политични и обществени симпатии. Към тях принадлежи и г. Германов. Ако той препоръчва днешното наше земледелие за „най-рационално в България“, то прави това не само от неразбиране, но и от много мотиви. Преди сичко трябва да се забележи, че начело на неговите „изследвания“ като мото са турени думите на княза, произнесени в речта му по случай отваряне Министерството на търговията и на земледелието. Първите редове от думите, вложени в устата на княза и зети като мото от г. Германов, издават тайната. „В ръцете на земледелците — четем в мотото, — които мълчаливо работят земята и винаги вярно служат на короната, лежи бъдещето на България, нашето мило отечество.“ Тука е тайната на повечето от защитниците на „земледелска България“. Правнукът на Хенриха IV, т. е. днешният княз на България, е прав, че „земледелците, които мълчаливо работят земята“, те „и винаги вярно служат на короната“. С други думи, страни като „земледелска България“ винаги са представлявали най-добра почва за деспотичните монархии, за самоличните упра-

вления, за господството на реакционерството. „Земледелска България“ до днес е била почвата, на която намираха храна сички грабителски и реакционерни режими. На тази почва се развиваха демагогичните и котерийни борби. В нея е изворът на икономичното и политично безсилие, на обществената и умствена нищета у нас. Но именно това състояние на „земледелска България“ е най-желателно за сички наши реакционери и демагогстващи политикани, понеже то им гарантира „порядъка“. толкова нужен за осъществяването на техните планове, за спокойното им паразитство връз гърба на „земледелска България“. Една индустриална България ще бъде смърт за тях, защото тя разваля опората на техния „порядък“, „земледелците, които мълчаливо работят и винаги вярно служат на короната“. Като говори за „черните страни“ на едрото земледелие — иска да каже на капиталистичното земледелие, — г. Германов откровено прибява: „Големите поземлени експлоатации изискват сякога наемния труд, който от друга страна не е заинтересуван в резултатите на предприятието. С една реч, *голямото земледелие е, както и голямата индустрия, синоним с пролетариата на работниците, което обстоятелство прави, щото тези работници да са по-малко консервативни и привързани към порядъка отколкото тези, които са собственици, както това е у нас.*“* В подчертаните редове се съдържат същинските мотиви, които карат Германовци у нас да пръвзгласяват, че „най-рационално земледелие за в България“ е днешното и че „земледелска България“ представлявала идеал за народите. Бившият земледелски инспектор г. Германов е написал своите „изследвания“ с цел собствено да обоснове желанието на реакционерите да се запази „порядъкът“, т. е. режимът, основан на ръцете „на земледелците, които мълчаливо работят земята и винаги вярно служат на короната“. Няма съмнение, че пролетариатът, който се създава от индустриалния развой и се дисциплинира и организира от него като обществена класа, е против не само този „порядък“, но е и против цялата днешна буржоазна наредба. Индустриалният развой и неизбежният резултат от него — пролетариатът — е

* П. Германов, „Изследвания etc.“, стр. 11.

неминуем етап в пътя на прогреса. А „порядъкът“, старият „порядък“ на „земледелците, които мълчаливо работят земята и винаги вярно служат на короната“, няма нищо общо с прогреса. Този „порядък“ е синоним — да употребя една дума на г. Германова — на застояло благо, в което се въдят севъзможни гадове и намират изобилна храна в него. Индустриалният развой разчиства това благо. Наистина, на разчистената почва той създава нови нечисти ями, „черни страни“; но в лицето на създавания от него пролетариат явява се и оръдието, което окончателно ще разчисти почвата и ще изтрие сички „черни страни“ на живота, като създаде нов, основан не на ръцете „на земеделците, които мълчаливо работят и винаги вярно служат на короната“, и не на буржоазната експлоатация на труда. Там води прогресът! Пролетариатът е скалата, както каза Ф. Ласал, на която ще се издигне бъдещото царство, царството на истинската демокрация, на *социалната демокрация*. Но затова ще говорим по-нататък. Тука ще забележим, че сички ония, които възхваляват „земеделска България“, които препоръчват като спасение на нашата страна закрепването на днешното й икономично, политично и обществено състояние, сички се боят от прогреса. За тях е по-мило България да кисне в това мизерно състояние, по-драго им е да отива тя към пропастта отколкото към прогреса, към индустриалния развой и революционния пролетариат. Това, което г. Германов открито казва, това същото съставя душата не само на сички реакционери и царски лакеи, но и на сички демарогствуващи у нас политикани под името на „народни“ и прости „либерали“, на „народняци“ и „демократи“. Обаче България не може да остане задълго „земеделска“ и при днешното положение. Това положение я кара да дири изход, а другаде тя не може да намери изход за себе си освен в развоя на индустрията.

ГЛАВА ПЕТА

ИНДУСТРИЯ ИЛИ ЗЕМЛЕДЕЛИЕ

Правилното поставяне на въпроса. — Условията за икономичното развитие на нашата страна. — Диференциацията на производството и труда. — Новата им организация. — Машините и едрото производство. — Главната задача. — Резюме.

И тъй, икономичната политика, която се препоръчва на нашата държава от официални места и лица, не може да издигне страната икономично и да създаде за населението благосъстояние. От друга страна въпросът за икономичната политика на нашата държава се свежда към въпроса: *индустрия* или *земледелие*? При сичко че отговорът на този въпрос при известни условия не може да бъде друг освен в полза на индустрията, обаче въпросът не е турен научно. Турен въпросът тъй, както се туря у нас, излиза, че трябва или само индустрия, или само земледелие, че развоят на индустрията изключва развоят на земледелието, или че развоят на земледелието е възможен и без сякаква индустрия. Очевидно е, че да се туря тъй въпросът е положително невъзможно, е съвсем ненаучно. Освен това тъй турен въпросът, полемиката по него не може да приведе към никакъв резултат. Тия, които поддържат, че развоят на земледелието е възможен независимо от развоят на индустрията, мъчно може да се убедят в противното; а тия, които поддържат другото мнение, не могат да убедят противниците си. Причината на това е неправилното туряне на въпроса.

Тряба да си припомним казаното още в първата глава. Под думата *икономична политика на държавата* разбираме *съзнателното въздействие от нея върху икономичното развитие на страната*. Нейната дейност и мерките ѝ, насочвани върху това развитие, съставят съдържанието на икономичната ѝ политика при дадени условия. В такъв случай, за да си уясним научно това съдържание, трябва да си уясним въпроса, в какво се състои икономичното развитие на всяка дадена страна.

Само уяснението на този въпрос може да ни приведе към правилно, научно гледище по въпроса за икономичната политика на нашата държава.

Икономичният развой на една страна се изказва в *развоя на общественото производство*. Но развоят на общественото производство зависи от развоя на *производителните сили* на труда или по-просто на *производителността на труда*. Предварително необходимо условие за развоя на *народното* или по-точно на общественото производство е именно развоят в производителността на труда. Увеличаване производителността на труда е необходимото условие за развоя на общественото производство. Това е необходимото условие и за развоя на всяко частно стопанство. Но държавата, както и науката нямат работа с развоя на частните стопанства, а с развоя на сички стопанства, зети в цялост, т. е. с развоя на „народното“ или общественото производство. Когато се говори за икономичния развой на една страна, разбира се развой на общественото производство. Но последното се намира в зависимост от развоя на производителността на труда. Ако се развива производителността на труда, развива се и общественото производство и обратно. Но в такъв случай е ясно, че икономичната политика на държавата се състои при последна инстанция в *съзнателното ѝ въздействие върху условията, които спомагат за развиване производителността на труда*. Да въздействува, да спомага за развиване производителността на труда в страната — това е най-първата и най-главната задача на държавата. Няма съмнение, че съвременната държава често пъти не само не изпълнява тази обществена задача, но твърде често тя сама става пречка за развиване производителността на труда следователно и за прогреса в икономичния развой. Как тя става пречка и защо, ще видим по-нататък. Тука искам да установя само този общопризнат принцип в икономичната наука, че когато е думата за съзнателно въздействие на държавата върху икономичния развой, последният е немислим без развиване производителността на труда; следователно във въздействието върху последното е най-главната задача на икономичната политика на държавата. Но как може да се въздействува върху развиване производителността на труда? Отго-

ворът на тоя въпрос можем да намерим само когато си обясним условията за развиване производителността на труда и тогава само можем да видим коя дейност и кои мерки, предприемани от държавата, спомагат за този развой.

Кои са условия за развиване производителността на труда?

От най-елементарния курс по политичната икономия е известно, че производителността на труда се развива — освен природните условия на страната, естествените и изкуствени изменения — с *усъвършенствуващото оръдията на труда, с развой на техническите знания и с обществената организация на производството*. Относително първите две условия няма нужда от много обяснения, защото надали ще се намери някой, който да не признава, че без оръдия не може да се произвежда много нещо, че колкото е по-съвършено оръдието, толкова е по-производителен трудът и че най-съвършеното оръдие — машината, прави труда сто пъти по-производителен. Също тъй надали ще се намери такъв човек, който да отрича, че техническите знания увеличават производителността на труда.* Обаче третото условие за производителността на труда — *обществената организация на производството* — изисква по-обстойно обяснение.

Най-първо, какво се разбира под думите *обществена организация на производството*?

Човеците, за да живеят, трябва да произвеждат. Но за да произвеждат, те трябва да съединяват своите дейности по определен начин. С други думи, за да произвеждат, човеците влизат в определени отношения и връзки помежду си. Ясно е оттука, че *производството* се явява само тогава, когато хората встъпят в определени отношения и връзки помежду си с цел да произвеждат нужните за тяхното съществуване продукти. Тия отношения и връзки се наричат *отношения на производството* или *производствени отношения*. Но производството винаги е носило *обществен характер*, защото човеците винаги са добивали средствата за съще-

* Гл. „Кратък курс по икономичната наука“ от Богданов. Прев. Г. Бакалов.

ствуване, като се съединявали в малки или големи *общества*. С други думи, производствените отношения, зети изцяло, в тяхната съвкупност, образуват *обществените отношения* на производството. Но последните постоянно се изменят заедно с изменението и разволя на производителните сили на обществото. Сяка крачка в разволя на производителните сили предизвиква съответно изменение в обществените отношения, в отношенията на производството. От начина, по който се организират производителните сили, зависи и формата на обществените отношения, в които встъпват хората, за да произвеждат. Така че под думите *обществена организация на производството* се разбира всъщност *организация на производителните сили на обществото, организация на труда*.*

Обаче начинът, по който е организирано производството, влияе и върху разволя на производителните сили, върху разволя в производителността на труда. При натуралното стопанство организацията на производството бива такава, че сяко стопанство произвежда само за себе си сичко нужно. Тука отношенията на производството или обществените отношения са още слабо развити вследствие слабия разволя на производителните сили, които при тази организация на производството се развиват бавно, затова и сички хора са бедни. Също така и феодално-цеховата организация на производството, първоначално благоприятна за разволя на производителните сили, сетне става пречка за техния разволя. Капиталистичният начин на производството на известна степен от своя разволя също става вече пречка за развиване производителността на труда. Изобщо от начина, по който е организирано производството, зависи бавният или бърз разволя в производителните сили на обществото. Обаче кои са условията или по-вярно кои са обществените отношения на производството, които най-много спомагат за разволя на производителните сили?

Едно от първите условия, които спомагат за разволя на производителните сили, е *общественото разделение*

* „Икономичните учения на К. Маркса“ от К. Кауцки, гл. 1, стр. 23—31, и „Наемен труд и капитал“ от К. Маркса. И двете в превод на Г. Бакалов, стр. 27.

на труда. То се състои в *диференциацията на занаятите*, т. е. в *индустриалната диференциация*, при която различните занятия се разпадат на отделни занаяти. При отсъствието на обществено разделение на труда различни занятия се извършват от едни и същи работници. Така например, в едно натурално стопанство, в което работниците произвеждат сичко за себе си, те едновременно са и земледелци, и шивачи, и шапкари, и обушари, и железари, и дърводелци и т. н. Тука отсъствува почти всяка индустриална диференциация. При тая организация на труда или, другояче казано, при тия отношения на производството не е възможно нито широкото прилагане *кооперацията на труда*, която се състои в съединението на много работници за извършване на една и съща работа, нито *техничното разделение на труда*, което се състои в диференциацията на занаятите в ред отделни, макар и тясно свързани помежду си операции. Естествено, при такава организация на производството производителността на труда е твърде слаба, развива се бавно и обществото бива бедно. Напротив, общественото разделение на труда, като диференцира занаятите, привежда към туй, че различни работници извършват различни занятия. Земледелецът се занимава със земледелие, шивачът с шивачество и т. н. В такъв случай работниците от всеки занаят, естествено, ще бъдат по-изкусни всеки в занаята си. Самото туй обстоятелство вече прави труда по производителен. Но освен това при общественото разделение на труда, при индустриалната диференциация става възможно и кооперацията на труда в широки размери, т. е. става възможно концентрирането на работниците в диференцираните занаяти, концентрирането на производителните оръдия и средства, техничното разделение на труда и обществената планомерна организация на производството. А сичко това съставлява необходими условия за развоя на производителните сили. Изобщо само чрез общественото разделение на труда става възможно обществената планомерна организация на производството.

Всъщност *икономичният развой* така и става. Както видяхме, изменението и развоят на производителните сили изменява и обществените отношения на производството. Колкото и бавно да са се развивали про-

изводителните сили в докапиталистичния период, обаче те сѣ са се развивали и сяка крачка в този развой е била, от една страна, крачка към диференцирането на занятията, а от друга — към нова сбществена организация на производството. Но развойт на производителните сили в капиталистичния период достига несрѣвнено по-големи размери от оня на докапиталистичния период. Затова и общественото раздѣление на труда достига тука такива размери, че за развой на производителните сили стават необходими концентрацията на производството, концентрацията на оръдията на труда и средствата за производството, т. е. на капитала, и като неизбежно следствие от нея пропадането на множеството малки стопанства и образуването на едри. С други думи, при днешните капиталистични отношения развойт на производителните сили в една страна е положително невъзможен без концентрацията на производството и на капитала. Но на тази концентрация винаги предшества обществено разделение на труда. Така че общественото разделение на труда, т. е. индустриалната диференциация, и концентрацията на производството и на капитала се явяват днес, при господството на капиталистичните отношения, необходими условия за развиване производителността на труда в сяка страна.*

В сяка страна, която е излязла из натуралното стопанство и е встъпила в разменното, в *паричното* стопанство, икономичният развой се почва и се извършва с отделянето на индустрията от земледелието.** Щом в страната се увеличават в един клон от производството производителните сили, т. е. въведат се в нея нови оръдия на труда, увеличи се техничният прогрес, количеството на работнишките сили и т. н., веднага се почва отделянето на индустрията от земледелието. Присъзът на отделянето се почва най-първо от най-близките до земледелието домашни индустрии, като преденето и тъкачеството, заедно със свързаните с тях индустрии***. По-нататък

* Гл. Земледелският въпрос от К. Кауцки, част I и II. Също и статията: „К аграрному вопросу“ от П. Маслова в „Жизнь“.

** Emile Vandervelde, „La propriété foncière en Belgique“ и „Le collectivisme et l'évolution industrielle“, Paris 1900.

*** К. Маркс, „Капитал“, т I, гл. I (особ. стр. 26), гл. IV, отд. 2, 3, 4, и гл. VI; т. II, гл. 45 и 47.

индустриалната диференциация се простира и върху другите клонозе от земеделското производство: отделят се в самостоятелни индустрии производствата на брашната, на бирата, спирта, цвеклото за захар и т. н. В дадено исторично време в *земеделчието* на една страна може да не се забелязва никакъв напредък в развоя на производителните сили. Това никак обаче не значи, че в оная страна не се извършва никакъв икономичен напредък. Напротив — това значи само, че в дадено исторично време е възможен и се извършва напредък само в развоя на индустрията. В това исторично време на своя развой се намира нашата страна днес. Затова икономичният прогрес на нашата страна се забелязва не в развоя на производителните сили в *земеделчието*, а в индустриалната диференциация и в увеличаването на производителността на труда в отделните от *земеделчието* индустрии.

Първо следствие за *земеделчието* от тази диференциация се явява разложението на селските стопанства и образуването, от една страна, на големи земеделско-индустриални стопанства, а от друга — на малки селски стопанства, които систематично отслабват, осиромашават, изгубват най-сетне земята, която се концентрира в по-малко ръце.** Концентрацията на земята, разбира се, не означава още прогрес, не означава концентрация и на производството. Тя означава само, че за развоя на производителните сили в *земеделчието* необходимо условие става концентрацията на производството, оръдията на труда и средствата за производство. Но при капиталистичните отношения за приложението на усъвършенствуваните оръдия и техническите средства са необходими големи парични средства или, както се казва, големи капитали. Затова в *земеделчието* днес е невъзможен техничният напредък там, дето отсъствува общественото разделение на труда, т. е. диференциацията на индустрията от *земеделчието*. Това показва, че производителните сили не са развити и по тая причина не е възможна концентрацията на оръдията на труда и средствата за производство. Техничният прогрес се явява само в ония индустрии, които се отделиха от *земеделчието* в самостоятелни индустриални стопанства, или в ония

* П. Маслов, „К аграрному вопросу“ в „Жизнь“.

stopанства, които притежават големи капитали. Изобщо в страни като нашата икономичният разво̀й, разво̀ят на производителните сили е възможен при днешните капиталистични отношения и засега само в индустрията, и то с постоянното концентриране на производството. Така че разво̀ят на голямата индустрия се явява за нашата страна необходимо условие за развиване производителността на труда.

Когато у нас говорят за разво̀й на земледелието, разбират просто земледелието, недиференцирано от индустрията. Обикновено у нас отсъствуват най-елементарните понятия за условията, при които се извършва икономичният разво̀й на обществото. Затова у нас много шум се дига около въпроса за разво̀й на земледелието, а пък то не само не се развива, но изобщо упадва. Обаче ако земледелието не се развива или упадва, то в индустрията, която у нас почти сички анатемосват, има известен несъмнен успех. *Засега* у нас се забелязва известен прогрес само в ония клонове на земеделското производство, които се отделят от него в самостоятелни индустрии. Така ще бъде още за дълго време, а именно додето индустрията не се развие в достатъчна степен и додето не се извърши процесът на концентрацията в земеделското производство. Истина е, че в някои места на нашата страна са се въвели по-усъвършенствувани земеделски оръдия и машини, по-добро в техничен смисъл обработване на земята и т. н., но изобщо нашето земеделие се намира сѐ още в първобитно състояние. Рядко явления са у нас големите земеделски стопанства, които да се водят рационално, а индустриалната диференциация в земеделското производство е още в началото си. Не че не е възможно у нас приложението на машините и на модерните усъвършенствувани оръдия на труда в земледелието, но затова *днес* необходимо условие е, както казах, концентрацията на земеделското производство, защото при дребно производство не е възможно приложението им. Също така е възможно, што отделните от земеделието индустрии да останат в ръцете на притежателя на земята, в ръцете на един и същи стопанин. Обаче при днешните капиталистични отношения, освен техническите условия, необходими за организирането на такова сложно производство, необходими

са грамадни капитали. Затова *днес* обществената организация на производството се явява във вид на голямото капиталистично производство. Естествено е, че такива страни като нашата могат да развият своите производителни сили днес само с развоя на капиталистичното производство.

Общественото разделение на труда, както видяхме, е резултат от развиване производителността на труда и то се явява условие за по-нататъшния ѝ развой. Но щом се увеличи производителността на труда, тогава става необходима и нова организация на производителните сили на труда. Първоначално става необходимо концентрирането на повечето работнишки сили в индустриалните предприятия. Когато производителността на труда не достига още висока степен, както например когато оръдията на труда, машините, които се въвеждат в индустриите, не са от усъвършенствуваните или те слабо се въвеждат и следователно не увеличават производителността на труда, тогава концентрирането на работнишките сили в индустриалните предприятия бива ограничено. Тогава за индустриалните предприятия бива по-износна експлоатацията на пръснатия ръчен труд и затова едрата индустрия в такъв случай поддържа дребната като по-износна за капиталистична експлоатация. Но когато в индустрията се въвеждат оръдия на труда най-съвършени, модерните машини и усъвършенствуваните технически средства, тогава производителността на труда се увеличава във висока степен и изисква вече концентрирането на голямо число работнишки ръце, защото при такъв развой в производителността на труда едно индустриално предприятие при днешните капиталистични отношения не може да съществува, ако то не е голямо, т. е. ако не е едро. По тая причина с увеличаването производителността на труда при капиталистичните отношения става неизбежно организирането на едрата индустрия и пропадането на дребната и тя, едрата индустрия, се явява необходимо условие за развоя на производителните сили.

В индустрията днес се получава увеличаване производителността на труда, като се увеличава постоянният капитал на индустриалните предприятия (машините, суровите материали и т. н.), а сравнително се съкращава

непостоянният, т. е. числото на работниците. Обаче това е възможно само тогава, когато машините намаляват разноските на производството, така че по-износно става въвеждането на машини отколкото постоянното увеличаване числото на работниците. А пък туй е възможно само тогава, когато производството на оръдията на труда и на средствата за производство изисква по-голямо количество работнишки ръце отколкото другите производства. Това означава, че колкото повече оръдия за производство се произвеждат, толкова повече намалява тяхната ценност и толкова по-износно става тяхното въвеждане в индустриалните предприятия. Естествено е, че колкото повече оръдия, машини се употребяват в тях, толкова по-голяма става производителността на труда и, при днешните капиталистически отношения, числото на работниците, заети в индустриалните предприятия, се намалява. Както ще видим по-нататък, това постоянно увеличение производителността на труда и постоянно съкращение числото на работниците в индустриалните предприятия привеждат към необходимостта от нова обществена организация в производството, по-друга и по-висока от капиталистичната. Но при господството на последната увеличението производителността на труда води към унищожението на производствата от малък размер и към изхвърлянето на една част от работниците вън от производството. При сичко това, днес само по тоя начин може да се увеличи производителността на труда в страни, останали назад.

В индустриалните предприятия бърже се въвеждат машини и съвършени оръдия на труда, когато работнишката плата е висока, защото, както видяхме, тогава по-износно бива да се въвеждат машините и разноските по производството биват по-малки отколкото произвеждането с увеличение числото на работниците. Напротив, когато работнишката плата е много ниска, както например е у нас, тогава въвеждането на машини не е износно за едно индустриално предприятие, защото разноските по производството стават по-големи, отколкото когато то употребява работнишки ръце. Но в последния случай увеличение производителността на труда може да се достигне само чрез съединението на труда, чрез кооперацията му и чрез техничното му разделение. Обаче това

изисква големи капитали. С други думи, тука производителността на труда може да се достигне с организирането на фабричното производство в големи размери и с голямата експлоатация на труда. Разбира се, че за икономичния прогрес на цяла страна необходимо условие се явява увеличението производителността на труда чрез въвеждането на машини и чрез организацията на производството в големи размери. Но при капиталистичните отношения днес, за частните индустриалци не е винаги изгодно да въвеждат машини и да организират общественото производство съгласно изискванията на машинното производство. Но затова, както вече казах в предишните глави и в кн. „Социализмът и работнишкият въпрос в България“ и както ще видим подробно по-нататък, борбата на социалдемократската партия за подобрене положението на работнишката класа се явява борба за такава обществена организация на производството, която осигурява увеличаването на производителните сили на обществото.

Въвеждането на машини, следователно увеличаването производителността на труда в един клон от индустрията и дори в едно индустриално предприятие, предизвиква, както видяхме, нова организация на труда, на производството. Същото е, разбира се, и за земледелието. При днешните капиталистични отношения тази организация е капиталистична. Но щом в един клон от индустрията или земледелието, дори в едно индустриално предприятие или земеделско стопанство, победи новата организация, тогава сички други клонове на производството или сички други частни предприятия неизбежно подпадат под влиянието ѝ, и те трябва или да се приспособят към новата организация, или неизбежно пропадат. В действителност, при известна степен на развитието, дребните предприятия или стават прибавление към капиталистичните предприятия, или пък, при по-висока степен от развитието, се поглъщат от тях. По тази причина съзнателно въздействие на държавата, на нейните дейци и изобщо на хората върху икономическия развой на дадена страна днес може да се състои в туй, щото да улесняват най-големия развой в производителността на труда и най-високата му обществена организация.

Да резюмираме казаното.

И тъй, развиване производителните сили на страната или, което е сѣ едно, развиване производителността на труда съставлява същността на икономичния развой. Развива ли се в една страна производителността на труда, развива се и страната икономично и обратно. Увеличението производителността на труда предизвиква общественото разделение на труда, индустриалната диференциация, от която зависи по-нататъшният развой на производителните сили. Общественото разделение на труда, отделянето на индустрията от земледелието създава условия за широкото приложение на концентрацията на работнишките сили, т. е. на кооперацията на труда и за техничното му разделение; то създава условия за планомерна обществена организация на производство, която е необходимо условие за развоя на производителните сили на обществото. Обаче общественото разделение на труда при капиталистичните отношения достига такива размери, щото развиване производителността на труда става невъзможно без концентрацията на производството и без организирането му на капиталистични основи и в едро производство. Въвеждането на машини и усъвършенствуванни оръдия за производство, с други думи, увеличението производителността на труда в сяка страна и с това общественото съединение, кооперацията на труда и техничното му разделение, т. е. обществената организация на производството, са възможни днес само с развоя на едрото производство. То неизбежно съсипе дребното, концентрира работнишките сили в производството, но като постоянно съкратява числото на заетите в него работнишки ръце. От положението на работнишката класа, от височината на работнишката заплата зависи и по-нататъшният развой на производителните сили. Така че икономичната политика на държавата се състои в съзнателното съдействие за развоя на производителните сили, т. е. в съзнателното спомагане за развоя на условията, при които могат да се развиват те.

Като изхождаме от сичко казано тука, лесно можем сега да видим кои от мерките, които се предлагат у нас от разни наши „икономисти“ и обществени дейци във вид на програми и законопроекти за икономическия развой на нашата страна, могат да помогнат на този развой и кои не.

ГЛАВА ШЕСТА

СДРУЖАВАНИЯТА

Сдружаванията в другите страни. — Условиата за тяхното изникване и значението им. — Сдружаванията и пролетаризирането на дребните стопани. — Те и капитализмът. — Земледелските кооперации и синдикати и едрото земеделско производство. — Сдружаванията у нас и изпълуките им. — Причините.

Едно от условиата за развиване производителните сили на обществото е, както видяхме, *кооперацията на труда*, т. е. съединението труда на много работници в едно производство. В миналата глава видяхме също, че днес при господството на капиталистичния начин на производството кооперацията на труда е възможна само в капиталистична форма, т. е. във формата на едро капиталистично производство. Съединението труда на много работници в едно какво да е производително предприятие днес е възможно само при концентрацията на производителните сили. Но у нас обикновено смесват кооперацията на труда с кооперативните дружества, със земеделските и занаятчийски сдружения. И не само това, но смесват значението на тия сдружения като условие за развиване производителността със значението им като условие за подобрене положението, а главно за запазване от пропадане на дребните земеделци и занаятчии. Днес у нас е много разпространено мнението, че сдруженията, главно земеделските, ще спасят населението от икономична съсипия, ще подобрят положението му и ще послужат за икономичното подигане на страната. Според авторите на цитираните вече доклади на нашите индустриални*камари, особено оня на Варненската камара, една от първите мерки, която щяла да подигне икономично страната и благосъстоянието на населението, е сдружаването. Сдружаването според тях е формата, в която трябва да се излее икономичният напредък на нашата страна; то ще спаси нашето население от пропадане и главно ще модернизира земеде-

лието.* „В последно време на няколко пъти писахме върху земеделските сдружения. Там ние посочихме, че щом искаме да запазим нашите земеделци, особено дребния характер на стопанствата им, трябва да ги упътим за организирането им в земеделски сдружения. С такива сдружения на дребните стопанства се придобива онова, което им липсва, за да имат сичките изгоди, които представят другите стопанства.** Почти сяка партия и обществена група, която има претенцията, че се грижи за „народа“, предвиждат в програмните си искания сдружения. „Демократичната партия“ си туря за задача да „организира земеделците в професионални сдружения“ и с цел, както виждаме от току-що цитираното, да спаси дребните стопанства и да им даде „онова, което им липсва, за да имат сичките изгоди, които представят другите стопанства“. Сдружаването, и при туй „задължителното сдружаване“, е една от програмните точки на прогресивно-либералната партия. А пък едно от програмните искания на либералната партия съставяше *кооперативното производство!* Също така едно от главните желаниа на земеделския и занаятчийския съюзи се явява сдружаването на земеделци и занаятчии. Така че сички у нас, които пишат за положението на страната, възлагат надежди на сдруженията с икономични цели. От сдружаванията на земеделци и занаятчии се очаква възраждането на българския народ. От тях се очаква избавянето на дребните земеделци и занаятчии от пролетаризирането им и в същото време издигането на страната в едно по-високо стъпало на икономичния развой, модернизирането начините на производството. Основателни ли са тия надежди?

В предната глава видяхме, че главното условие, за да се издигне една страна до по-висока икономична форма, е развойт на производителните ѝ сили. От друга страна повечето са на мнение, че у нас индустрията не можела да се развие, че нашата страна можела да развие силите си само в земледелието и че към развой на земеделското производство трябало да бъдат насочвани сички

* Доклад на Варн. търг. камара, 1897.

** „Народен лист“, год. V, бр. 29, ст. „От какво земеделско сдружение се нуждае нашият край?“

усилия. Като изхождат от такъв възглед, както вече видяхме, съвсем погрешен, нашите икономисти и обществени дейци виждат в земеделските сдружения едно от главните средства за целта. Затова, когато е думата за сдружения с икономични цели, разбират главно земеделските сдружения. По тази причина и ние главно за тях ще говорим. Пита се: 1-о, земеделските сдружения явяват ли се условие за развиване производителността на труда и кога? 2-о, спасяват ли се земеделците от пролетаризиране?

Отговорът на първия въпрос в абсолютна форма ще бъде утвърдителен. Няма съмнение, че земеделските сдружения биха послужили за едно голямо развитие производителността на труда. Ако нашите земеделци биха се съединили в кооперативни земеделски дружества; ако те биха съединили земите си, труда си, средствата си за производство — тогава ние бихме били свидетели на едно голямо развитие производителността на труда. Тогава ние бихме имали най-висока форма на едро производство, при която е възможно приложението на най-съвършени оръдия за производство и на съвременните технични знания. Естествено е, че при такива земеделски сдружения е възможен най-високият развой на производителните сили на една страна и че с тях действително е възможно да се избегне пролетаризирането на земеделската маса. Но тия именно земеделски, а също и занаятчийски сдружения са невъзможни. Колкото красноречиво да проповядваме такива сдружения, нашите земеделци и занаятчици никога няма да ги прегърнат. Тяхното положение като дребни стопани и психологията им, свързана с това им положение, ги прави неспособни да се проникнат от ползата, която може да им донесе подобно сдружаване. Кооперативното земеделско производство на такива обществени начала, за които говоря, си остава идеал, който народите ще достигнат по друг начин,⁸ а именно чрез капиталистичното едро производство.

Впрочем у нас не за такива земеделски сдружения говорят. Говори се обикновено за такива сдружения, каквито виждаме в другите страни. Като говори за едно земеделско сдружение във Видинския окръг, цитираният автор продължава: „То трябва да си тури за цел

онова, което повечето от земеделските синдикати във Франция вършат и за които ние вече писахме в нашия вестник. Те са си поставили за цел да защитават чисто занаятчийските интереси на селското работнишко население, като са станали разсадници на сички мероприятия, които трябва да се предприемат за доброто на земеделците... Това сдружаване ще трябва да помогне на сички селени-земеделци в разрешението на селско-стопанските въпроси, които се подигат в производството им. То ще се погрижи за пропагандирането и насаждането на по-нови култури в селското стопанство, ще си тури за цел с дребни, селски земеделски сдружения по системата на Райфайзена, земеделските синдикати и пр. да освободи сичките експлоатации, на които е изложено, като действа планомерно отначало с уреждането на кредита и купуване на задружни начала потребните първи материали и други вещи за земеделците, а по-после с пълна кооперация на самото производство. Това сдружение може да послужи като посредник за снабдяване членовете си със сички ония вещи и стоки, от които те имат нужда, като уреди това посредничество по такъв начин, щото да не се излага на никакъв риск.* За такива именно земеделски сдружения се говори у нас. Именно идеята за такива сдружения у нас е много разпространена, пропагандира се често пъти много ревностно. Няма съмнение, че и тези земеделски сдружения би могли да подигнат земеделското производство до по-висока степен на развитие. И тези сдружения би помогнали наистина за развиване производителността на земеделския труд, главно като доставят на сдружените земеделци нужните производителни материали, по-усъвършенствувани оръдия и т. н. Но както ще видим тука по-долу, тези сдружения няма да спасят земеделците от пролетаризиране. Те могат да дадат чрез развой на по-големи производителни сили потик към развой на едро капиталистично производство. Обаче, както ще видим по-долу, и тези сдружения у нас са невъзможни днес при господството на дребното стопанство в нашето земледелие и при отсъствието на едро.

* „Нар. лист“, брой 29, стр. 1.

И действително, земеделските сдружения се явяват и съществуват в страни, в които капиталистичният развой е станал меродавен и в които съществуват едри землевладения; с други думи, там, дето обществената диференциация, т. е. отделянето на индустрията от земледелието, е окончателна или се развива. Притежателите на едрите землевладения именно са инициаторите и ръководителите на земеделските сдружения в такива страни. Така стои работата в страните, които се земат за пример на нашата, а именно във Франция, Германия, Италия, Дания, Швейцария. Тряба да се забележи при туй, че последните две страни са главно скотовъдски, а не земеделски, че там диференциацията на индустрията от земледелието е пълна и когато се говори за земеделски сдружения в тия страни, трябва да се разбират всъщност индустриално-търговските кооперативи за произвеждане на мляко, сирене, масло и износа им за продажба. В всеки случай начело на земеделските сдружения в другите страни стоят едрите землевладелци. Куделка в своята книга за земеделските дружества във Франция казва: „Синдикатите са се появили като плод на необходимостта там, дето са могли незабавно да принесат полза. Съществуването им е било свързано със съдействието на благонамерените елементи в социално отношение: едрите землевладелци, в повечето случаи онези, които са отдали в аренда имотите си, са били първите енергични организатори и ръководители.* Руският журналист Е. Смирнов, като разглежда земедел. синдикати във Франция, съобщава ни следните редове из една статия на един френски писател: „Детинщина щеше да бъде да се отрича — казва демократ-республиканецът Леополд Мобильо, — че нарастването на аграрните асоциации е предизвикано от инициативата на консервативната партия и че те сега още се ръководят от представителите на старата Франция; *целият гербовник на нашата стара аристокрация фигурира в списъците на администрацията на синдикатите.*“** Колкото до Германия, то и

* D-r Thaddäus Kudelka — Das Landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Frankreich. Berlin 1899. Цитирано в статията на Л. Крживицки: „Земеделската кооперация в Западна Европа“, „Ново време“, г. IV, с. 295.

** Е. Смирнов, Земеделските синдикати във Франция, „Ново време“, г. IV, с. 433.

там земеделските дружества се ръководят от големите землевладелци. Карл Кауцки в своята книга „Земеделският въпрос“ ни съобщава следните факти: „В конгреса на националните социалисти — казва той, — държан в Ерфурт (септември 1897 г.), пастор Гьоре е изказал в своя реферат за земеделските дружества страхуването, че големите землевладелци ще земат в ръцете си тези дружества и ще ги употребят за свои цели. В събранието на тези дружества, станало през 1896 г. в Щетин, бюрото е било всецяло в ръцете на големите землевладелци. От 41 оратори само 4 дребни земеделци зели думата за малки бележки. Също и събранието на същите дружества през 1897 г. в Дрезден е било съвсем във властта на бароните.“ *

От казаното е ясно, че земеделските дружества в странство се организират и ръководят от едрите землевладелци там, дето те виждат достатъчно икономични и политични мотиви. Изобщо земеделските дружества се съставят от самостоятелните стопани, от селските буржоа, а не от дребните селски стопани. Крживицки, като изследва въпроса, какви „селени“ влизат в състава на земеделските дружества, и като намира, че в тях влизат главно селски стопани, които притежават от 10 до 40 и от 40 хектара земя нагоре, а в маслобойните — стопани, които имат средно две крави, казва: „Освен това ние можем навярно да предполагаме, че само състоятелните селени — тези селски буржоа — се сплотяват, но че останалите селски слоеве са верни на индивидуалистичната рутина. И тука ние се боим да се вгледаме в бъдещето, но пък сме уверени, че дребните земеделци ще останат вън от кооперативното движение, развиващо се благодарение частната инициатива, за която впрочем те и не са способни. Разбира се, вън от кооперацията ще се намерят и съвсем лишени от земя селски елементи.“ ** Изобщо изследванията на същия автор показват, че във френските земеделски синдикати „дребният селянин участвува твърде слабо в движението и при това само в най-простите му видове, като напр. заимно-спестовните

* К. Кауцки, Земеделският въпрос, ч. I, с. 204.

** Л. Крживицки, Земеделската кооперация и пр., „Ново време“, г. IV, стр. 307.

и т. н. **.

Същото и в Германия, и в другите страни. Дребните стопани най-много участвуват в кредитните сдружения; в така наречените *мелиорационни* дружества, т. е. в дружествата за подобрения, за купуване торове, семе, земеделски оръдия и машини, дребните стопани слабо участвуват. Тука повече участвуват по-богатите селски стопани и едрите землевладелци. „Както дружествата за ипотечен кредит, също тъй и мелиорационните дружества не са присъщи на дребното стопанство; същото може да се каже и за купувателните и продавателни дружества“ — казва Кауцки. ** При сичко това такива дружества съществуват и се организират. Няма съмнение, че сички тия сдружения имат голямо значение за развоя на производителните сили. Обаче те не са в състояние да запазят дребното стопанство от пропадаване. Най-големи изгоди от сдруженията получават едрите стопанства и служат за индустриализирането на земеделелието, за капиталистичния развой изобщо.

Кое кара едрите землевладелци и селски стопани да се стремят към организиране на земеделски дружества?

Преди сичко причините са чисто икономични. Просто казано, едрите стопани имат интерес да организират земеделски дружества. Но тъй като икономичните интереси не се достигат другояче освен чрез политическа сила, то едрите стопани имат и политични причини за организирането на дружества. Задокоеанската конкуренция в житния пазар е една от причините, които карат едрите землевладелци да искат организирането на земеделски дружества. Тази конкуренция ограничава пазара сѐ повече. По тази причина едрите землевладелци търсят разширение и обезпечение за себе си както във вътрешния, тъй и във външния пазар. А това те достигат до известна степен чрез сдружаванията. „В това организиране на землевладелците — казва Крживицки — важна роля играе необходимостта от обезпечение на пазара, затова земеделските кооперации се стремят да монополизират доставката за войските и да влязат в неопосредно сношение с потребителните кооперации.“ ***

* С. м., стр. 305.

** Земеделският въпрос, ч. I, с. 201.

*** Земеделската кооперация в Западна Европа, „Ново време“, г. IV, с. 302.

Същото заключение прави и цитираният автор на статията „Земледелски синдикати във Франция“ Е. Смирнов: „Целта, към която се стремят водителите на синдикалното движение, се разбира сама по себе си: пазени от запретителните митнишки тарифи, те се не боят от никаква чуждестранна конкуренция; остава да се съединят производителите или, по-добре, да се завърши тяхното съединение около синдикатите и тогава последните ще могат в известни граници произволно да турят цени на селскостопанските продукти.“* Същият автор привежда следните думи из статията на Рене Ханри: „Le parti rural organisée et mobilisable“ в „Revue politique et parlementaire“ от юли 1897 год.: „Селската партия, на която неоспорим шеф се явява г. Мелин... се състои от граждани и представители на селото, от фабриканти и землевладелци. Това е картел, който черпи сичката си сила от заемните отстъпки.“** Изобщо едрите землевладелци чрез земеделските сдружения се стремят да направят по-евтино производството и да монополизират пазара. Апологетите на земеделските дружества не скриват това стремление. Резолюцията на националния конгрес на земеделските синдикати във Франция през 1897 г. гласи: „Продажбата на земеделските продукти трябва да бъде организирана от земеделските синдикати, обединени в областни съюзи, чрез областни и — в частни случаи или за специални продукти — в местни кооперации.“*** Още по-ясно формулира казаното Викерсемер, един от видните водители на земеделските синдикати, в „Nouvelle Revue“ от декември 1897 год.: „В какво се състои нашата задача? Ето в какво: да се преобърнат синдикатите в грамадна асоциация, която да обхваща цялата територия и да функционира като една гигантска фирма“ (ц. м.). Цитираният по-горе демократо-республиканец, също апологет на земеделските сдружавания, казва следното: „Нека не се мамят относно това — трансформацията, за която тук е думата, е твърде сериозна и ще предизвика не едно стълкновение. Тя ще убие част от сегашните средни класи. Ако възтържествува

* Земеделските синдикати във Франция. „Ново време“, г. IV, с. 435.

** „Ново Време“, г. IV, с. 438.

*** Ц. м., стр. 429.

кооперацията, дребната търговия... безкрайната иерархия на комисионери и продавачи, която убива едновременно и производството, и потреблението, обира едното и тежи върху другото, целият този свят от паразити ще изчезне. Икономичните отношения на страната от това, разбира се, ще се изменят, а тъй също без съмнение и социалните отношения.* Тъй щото очевидно е, че едрите землевладелци чрез земеделските дружества се стремят да монополизират пазара и да го обезпечат за себе си. Но това, разбира се, могат да достигнат тогава, когато имат под свое ръководство и производството. Чрез земеделските дружества те и това достигат. Е. Смирнов, в цитираната статия за земеделските синдикати във Франция, ни привежда „типичния устав“ на тези дружества из книгата на теоретика, историка и члена от администрацията на централния им съюз *Comité de Rocquigny* под названието „*Les syndicats et le socialisme agraire*“. Според чл. 3 от тоя устав съюзът на земеделските дружества във Франция „съдействува за намаление разноските в производството и повишение производителността на труда“, а според чл. 6 съюзът „следи за качеството на продуктите, които членовете на синдиката набавят“.

Най-много заинтересувани се явяват едрите землевладелци от ония сдружения, които имат производителни цели. Такива главно се явяват дружествата за млечните производства, за производството на захарното цвекло, спирта, вината и т. н. Най-голям интерес представляват първите дружества, затова те са най-разпространените в сички индустриални страни: във Франция и Германия, в Англия и Америка, в Норвегия и Швейцария, в Дания и Белгия и т. н., особено в последните. Изобщо, както вече казахме, земеделските сдружения най-лесно се организират там, дето индустрията се е отделила от земледелието или дето земледелието е изчезнало като самостоятелен клон от земеделското производство, както това е в Швейцария и Дания; дето, с други думи, земледелието се е индустриализирало и земеделците са се специализирали в специални земеделски индустрии. Всъщност необходимо предварително условие за изниква-

* Цитирано по статията на Е. Смирнов, „Ново време“.

нето на земеделски дружества се явява индустриализирането на земледелието, отделянето на индустрията от последното. А това е възможно само с развоя на капиталистичната индустрия. „Въобще насякъде — казва Л. Крживицки,— дето селянинът се е специализирал като производител на мляко, обработвач на лозя или маслини и пр., а така също се е подхвърлил на изключителното влияние на пазарите и производството за продажба, там насякъде той се отличава от останалите селени, които имат също толкова земя. Такива специализирани елементи стават сега главни съучастници в развиващото се синдикално движение.“* Обаче тази същата специализация туря селенина в пълна зависимост от сдружаването, особено в млечното производство. К. Кауцки в своето произведение „Земледелският въпрос“ ни прирежда из книгата на Stöckel-я „Основанието, организацията и стопанисването на млекарските сдружавания“ и из „Репорта на парламентарната аграрна комисия в Англия“, 1897 год., един правилник за регламентацията на млечните дружества, и особено на ония в Дания, ст които ясно се вижда каква голяма е зависимостта на селенина от сдружаванията. Тези правила определят както начина за храненето и доенето на кравите, така също и контролата, която упражняват контролният съвет и настоятелствата на сдруженията. Тези последните имат доверени лица, които следят за доенето на кравите, за положението на хлевовете на кравите и помещенията, в които се държи млякото, както и изискват сички сведения за хранене на млечния добитък и отглеждането му. Изобщо сдружаванията изискват общо планомерно производство, еднакво качество на продуктите. Затова Кауцки казва: „Значи селенинът престава да бъде господар на освоеното земеделско стопанство; това стопанство се обръща в една прибавка на индустриалното производство, с чиито потреби то трябва да се съоб разява. Селенинът се обръща в частен работник на фабриката.“** Селенинът често пъти става зависим и технически, и икономически от сдружаването. Технически той става зависим от индустриалното производство

* Земледелската кооперация в Зап. Европа, „Ново време“, стр. 306.

** Земледелският въпрос, II, стр. 224.

понеже от него той получава храна за добитъка и тор. Той става икономично зависим от сдружаването, понеже той не само от него може да си достави нужните за подобрене на своето стопанство средства, но колкото повече неговото стопанство се приспособява към сдружението, толкова повече то става едничкият купувач на произвежданите от него стоки. По тоя начин земеделското стопанство не може вече да съществува без индустриалното производство, което става най-важна подпорка на земледелието и пропадането на което води към упадване и на земледелието.*

Заклучението от сичко гореказано е това, че земеделските сдружавания не само се организират и ръководят от едрите землевладелци и индустриалци, но и сички изгоди от тях получават едрите стопанства. Кауцки привежда из книгата на F. Hecht-a за държавните и провинциални землекредитни учреждения в Германия следните думи: „Накъсо можем да кажем, че дружествената организация на поземления кредит е принесла най-вече изгоди на едрото стопанство.“** Същото трябва да се каже и за продавателните дружества. Според Кауцки V. Mendel-Stenfels *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, IV, p. 960, съобщава: „Дружествената продажба на масло се е утвърдила там, дето се има работа с по-големи и равномерни количества масло, значи със стоките на дружествата за млечни продукти или със стоките на едрите землевладелци. Дето обаче дружеството има работа с продажба на масло, произведено от мнозина дребни производители, там то винаги е претърпявало фиаско.“*** Изобщо продавателните дружества, които имат успех, принадлежат на едрите стопанства, а не на дребните. И това е тъй не само с продажбата на маслото, но и с продажбата на добитък, храна, спирт. Продавателните дружества не могат да бъдат полезни на дребното стопанство, защото те изискват произвеждане на продукти по един план, при еднакви правила и средства. А пък туй именно не е възможно да го направи дребният селенин. Малко по-

* ib., стр. 225.

** Земледелският въпрос, I, с. 199.

*** ib., стр. 202.

другояче стои работата с дружествата за купуване тор, храна на добитъка, семе, добитък, машини и т. н. Тези дружества доста бързо растат, защото тука условията са много прости: пазарът е известен и самите дружествени членове дават своите поръчки, продавачите пък са едро-индустриални предприятия или земеделски едри стопанства, както и скотовъдски, а не разпокъсани дребни производства. Обаче и от тия дружества най-много се ползват едрите стопанства и най-малко дребните. „Не може да се отрича — казва Кауцки — благотворното влияние на тези дружества за земеделеца. Те спестяват разноските на посреднишката търговия, тъй като това, което земеделецът спечелва, загубва посредникът-търговец. Покрай спестяването на тези разноси земеделските покупни дружества имат и тая изгода, че те предпазват земеделеца от фалшификации. Но и тука ние трябва да се попитаме дали от това не се ползува повече едрото производство отколкото дребното. Ако напр. берлинското главно дружество доставя на големите земеделци евтини въглища за техните парни машини, то това ни най-малко не помага, за да се развива дребното стопанство. И дружествата, които набавят машини, за да ги продават или дават под наем на своите членове, ще принасят, разбира се, повече полза на този, който употребява повече машини, значи колкото по-голямо е неговото стопанство. Очевидно е, че това са големите землевладелци и заможните селени, които ще извлекат най-голяма полза от дружествата за парни плугове, а не дребните селени.“* Същото е и с другите покупни дружества. Така че сдруженията са от голяма важност за модерното земледелие, но те не са средството, с което може да се даде преднина на дребното стопанство; те, напротив, увеличават преимуществата на едрото стопанство.

Подир това е ясно, че сдруженията не само не спасяват дребните собственици от пропадане, а напротив, спомагат за развоя на едрото производство, на капитализма, който и ги поглъща. Преди сичко сдруженията с развитието си неизбежно се превръщат в прости търговски спекулативни и частнокапиталистични предприятия. Най-добрите познавачи на френското земеделско-синди-

* ib., стр. 203.

кално движение признават, че последното именно получава тоя край. Така напр. много съчувстващият на синдикалното движение Фр. Бернар, в Dictionnaire d'économie politique на Л. Сей, като обяснява думите „syndicats agricoles“, казва: „Това учреждение (синдикатът) губи своите морални преимущества — то се преобръща в едно дружество за спекулации, което рано или късно, когато събере капитали, ще се стреми към това, за да става сè повече и повече ограничено дружество. При специално оказаната му от закона през 1884 г. защита колективните интереси постепенно изчезват, за да отстъпят място на обикновените търговски дружества, толкова повече егоистични, колкото по-сполучливо ще потръгнат техните работи и колкото по-значително ще се събере резервният капитал.“* Същото ни казва и другият цитиран изследвател на земеделските сдружавания, а именно Л. Крживицки: „Но ние често виждаме — казва той — как кооперативни маслобойни и сиренарни, цвеклозахарни фабрики се обръщат на частни предприятия, арендуеми от бившите кооператисти, доставящи там свои продукти; ние виждаме също, че такива частни предприятия често водят работите си по сполучливо отколкото кооперативният съюз.“** К. Кауцки, като говори за производителните кооперации, каквито са кооперациите за производство на масло, сирене, спирт и т. н., и как те преминават в частнокапиталистични, казва: „*Съучаствуващият в кооперативната фабрика работник става сега наеман работник в капиталистичната фабрика.* Същността на работника не се изменя с това, дето наемният труд, както и при домашната индустрия, е прикрит. Това е неизбежният край на земеделските производителни сдружавания. Тук, както и насякъде в капиталистичното общество, най-после индустрията зема връх над земледелието и капитала на отделните продуктивни кооперации. Земеделските продуктивни кооперации следствие временните блага, които те обещават на земеделците, са едно мощно средство, което спомага за индустриализирането на земе-

* Земеделските синдикати във Франция, „Ново време“, г. IV, с. 435.

** Земеделската кооперация в Зап. Европа. „Ново време“, с. 304.

делието; но те са също и едно мощно средство, за да отворят път на капитала за тяхното завладяване, което иначе би срещнало много по-големи мъчногии. Ние съвсем не омаловажаваме значението на тези кооперации. Те са нужни за революционизирането на земледелието, но те не са средството, което ще спаси селянина.* * Така че земеделските сдружавания не спасяват дребното стопанство от пропадане; те не съставят и преходна степен към социализма, както някои си мислят, а са преходна степен към *капитализма*.

Но изгодите, които извличат едрите землевладелци от земеделските сдружавания, са не само икономични, но и политични. Землевладелците в всяка страна са малобройни и сами не могат да съставят обществена сила със значение, която да може да даде преднина на техните домогвания. Земеделските сдружавания им дават тази сила. Селската маса е в голяма степен консервативна. Привичките ѝ и условията на живота ѝ, интересите и пснятията ѝ поддържат нейния консерватизъм. Изобщо сичките условия на нейния живот са такива, че тя е повече готова да повърне назад колелото на историята, отколкото да върви напред. Затова опитите на либерализма в периода на най-голямото му обществено значение да организира от селската маса една селска демокрация останаха ялови. Създадените псд неговото влияние демократични течения не са могли нищо да направят в село. Селската маса е оставала равнодушна към техните протовеи, а заможните селяни са били винаги враждебни на тях. Обаче това, ксето не са могли да направят демократичните елементи, направили са го бившите феодали и изобщо консервативните елементи. Последните са разбрали, че селяните са най-здравата опора за тях при съвременното парламентарно управление. Те потърсиха сближение с тях и действително си създадоха от тях нужната политична сила. За да бъде трайна тази сила, стана необходимо да потърсят средства, чрез които да закрепят богатите слоеве от селската маса. За едрите землевладелци това не беше мъчна работа. Селската маса се намираше под нейното влияние; те се ползуваха пред нея с доверие и почит.

* Земеделският въпрос, ч. II., с. 240.

Обаче землевладелците и изобщо консервативните елементи знаеха, че селската маса не може да се организира на чисто политична почва. Затова те прибягнаха до земеделските сдружавания. И ето, на тази почва реакционните елементи създадоха и създават добре организирана селска демокрация, „селска партия“, която добре служи и за икономичните домогвания на едрите стопани, и за опортюнистко реакционна коалиция против сякаш прогрес. Особно силна се явява днес тази партия във Франция. Благодарение на земеделските синдикати монархистите в последната през 1892 г. пратиха в камарата на депутатите 300 депутати, които бяха се задължили да гласуват за отмахването на търговските договори и за отменението на еднообразната митнишка тарифа, и действително новата митнишка тарифа била приета с голямо болшинство. Изобщо политичната сила на земеделските синдикати е толкова голяма, че капиталистичната буржоазия е принудена да прави отстъпки през „селската партия“. Прочем отстъпките са заимни и двете партии съставят една опортюнистко-реакционна коалиция, която на всяка крачка се противопоставя на всяко прогресивно движение. Благодарение на тази коалиция, на която силата е в земеделските синдикати, във Франция преди няколко години биде отхвърлен законопроектът за прогресивно-доходния данък, който най-силно засяга интересите на едрите стопани и капиталистичните предприятия; същата тази коалиция се явява противник на всяка сериозна финансова реформа; синдикатите се явяват гръбнакът на политичната и клерикална реакция.

И тъй, земеделските сдружения в другите страни са плод на икономичните и политични домогвания на едрите землевладелци. Те се организират и ръководят от последните. Най-голяма полза от тях виждат едрите стопани; те не спасяват дребното стопанство от пропадане и земеделците от пролетаризиране. Условията за съществуване на тези сдружавания са индустриализирането на земледелието, предварителен индустриален развой и съществуването на едрото стопанство, заинтересувано от организацията на селските производители.

Пита се сега: възможни ли са у нас земеделските сдружавания?

Читателят, който е следил нашия икономичен живот, лесно ще отговори на това питане. За нас отговорът не може да бъде друг освен отрицателен. У нас земеделските дружества като фактор на икономичен прогрес са невъзможни, защото липсват ония условия, които има в другите страни. Преди сичко нашият селянин, както прочем селянинът в целия свят, е крайно недоверчив към такива предприятия и от неговата инициатива нищо положително не може да се очаква. Той може да се увлече в земеделското сдружаване само тогава, когато то произтича от инициативата на хора, в които има доверие и традиционно почитане и които силни икономични и политични класови интереси ги карат да сдружават селяните. В други страни такива се явяват едрите стопани и поповете. Обаче у нас едри землевладелци няма, а поповете не се ползват буквално с никакво доверие и нямат такива силни икономични и политични мотиви, щото да могат да организират земеделското население в дружества. Освен това сдружаванията изискват образцово опитно управление. А това е възможно при наличността на хора свободни и със знания в технично и търговско отношение, и при туй пак силно заинтересувани в доброто, „честното“ ръководене на сдружаванията. Такива хора в другите страни се явяват пак едрите землевладелци и рентиери. Но у нас такива хора няма, а селянинът няма нито време, нито знания за ръководене на едно земеделско дружество. Най-сетне у нас няма и другото съществено условие, а именно индустриализирането на земеделчието. Ние видяхме, че земеделските сдружавания се поддържат главно от ония селяни, които се специализирали по някой клон на земеделчието, т. е. в някоя земеделска индустрия. От друга страна, такава специализация е възможна само в страни, дето индустрията е направила известен прогрес, който кара капиталите да се обръщат към индустриализирането на земеделчието. Това условие у нас не съществува. Индустрията не е развита и диференциацията на индустрията от земеделчието е в началото си. По тези причини опитите, направени у нас за земеделски сдружавания, излязоха най-печални. Пред

земледелския съвет, свикан от министъра на търговията и земледелието, един от първите чиновници в централното управление на земеделските каси, ако не се лъжем, именно г. Дн. Манушев, призна следните печални факти: „Управлението на земеделските каси — казва той — винаги е било за Райфайзеновите каси и само е учредило такива каси, но сичко се унищожи от партизаните (с. Мусачево, Горни-Богров и пр.). Също стана и с 400 спестовни дружества в селата, на които парите се ограбиха от партизаните (около 6.000.000 лева). По-после се основаха нови Райфайзенови³⁶ дружества, но и те пропаднаха поради партизанството и нестабилността на властта.“* Разбира се, че причините за несполучените опити с кредитните сдружения не могат да се търсят там, дето ги вижда г. Манушев. С партизанството не може да се обясни неуспехът на направените опити. Причините трябва да се търсят именно в отсъствието на указаните по-горе условия. Главното е, че у нас няма класи, заинтересувани от основаването на земеделски сдружения, че няма хора опитни, с нужните знания и свободно време, за да ги ръководят и управляват. Туй вече се съзнава у нас. Авторът на цитираната по-горе статия под названието: „От какво земеделско сдружаване се нуждае нашият край?“, като говори за пропадането на ломското дружество „Орач“, от което имало клон и във Видин и целта на което е била да служи за посредник между производителите и едрите търговци на жито, казва: „Най-голямата пречка за неговия успех се заключаваше в обстоятелството, че за негови ръководители бяха се явили недостатъчно честни хора.“** Че главен враг на сдружаванията е нечестното управление, това е вярно. Обаче фактът, че за управители на сдружаванията у нас се явяват нечестни хора, може да се обясни само с туй, че тяхното участие в тия сдружавания не произтича от класови задачи, а от лични, индивидуални стремежи да се награтят чрез сдружението. В всеки случай земеделските сдружавания у нас са невъзможни, защото няма силно заинтересувани от техния успех хора със знания, опитност и свободно време. Особно това е вярно за

* в „Свят“, ст. „Заседания на земедел. съвет“, бр. 125, с. 3.

** в „Народен лист“, Видин, 1901 г., бр. 29., с. 1.

село. Един анонимен автор, а именно Y. Z., написа във в. „България“ ред статии за „*Нашето село*“. В първата статия той, като поставя въпроса, каква трябва да бъде задачата ни в село и кои са средствата за разрешението ѝ, казва между другото: „Като се повръщаме към средствата за нейното разрешение и с туй се докосваме до една от най-важните нужди на нашето село, ние считаме като едно от ефикасните между тях присъствието в селото на едно що-годе *подготвено*, а най-важно *активно лице*, което може да групира около себе си селяните за селскостопански цели. Туй лице обикновено трябва да бъде и *селски стопанин*, образец на селскостопанската дейност и вдъхновител на съжителите си към инициатива и по-разнообразна, но по-доходна работа в стопанствата им.“* Действително, само такива стопани могат да влязат в непосредствени отношения със селяните и да им влияят. Обаче „образцови стопани“, „активни“ селски дейци не се създават изкуствено. Тях може да ги създаде само развитието, развоят на едрото производство. А дотогава земеделските сдружавания ще си останат само едни добри желания, които нищо няма да помогнат нито за икономичния развой на страната, нито за спасението на селяните, на дребните собственици от пролетаризиране.

Да резюмираме сичко казано.

Земеделските сдружавания, там дето има условия за изникването и също твуването им, са от голяма важност за развиване производителните сили на обществото. Обаче те не спасяват дребното стопанство от пропадане и дребните производители от пролетаризиране. Те доставят най-много изгоди на едрите стопанства и улесняват прехода към капитализма. Земеделските сдружавания са възможни в страни, дето има класи, заинтересувани икономично и политично както землевладелската от тяхното организиране, и в страни, дето диференциацията на индустрията и земеделието е пълна. Изобщо те са възможни в страни с капиталистична индустрия. У нас засега земеделските дружества са невъзможни и да се очаква от тяхното организиране икономично подигане на страната, значи да се зани-

* в. „България“ бр. 109, с. 1.

маваме с илюзии. Развоят на индустрията и чрез нея индустриализирането на земледелието може би ще създадат и у нас нужните условия за сдружавания, каквито виждаме в индустриалните страни. Обаче засега развоят на производителните сили в нашата страна трябва да се очаква не чрез земеделски сдружавания, каквито виждаме в напредналите страни, а чрез развоя на капитализма. Сега ще видим доколко могат да помогнат за развоя на производителните сили в нашата страна и другите мерки, които се препоръчват у нас.

ГЛАВА СЕДМА

HOMESTEAD — ЧЕЛЯДНИТЕ ИМОТИ

Homestead-ът — в другите страни. — Въпросът за въвеждане у нас на института за „челядните или семейните имоти“. — Мотивите за искането на „челядни имоти“ у нас. — Произходът на това искане. — Несъстоятелността на тоя институт и опасността от неговото прокаране у нас за дребните стопанства.

В предната глава видяхме, че сдружаванията изобщо, а особно земеделските сдружавания у нас са невъзможни като средство за развоя на производителните сили. Опитите, направени в тая посока, както се признава и от официалните органи, съвсем не са сполучили, претърпели са окончателно фиаско. *Задължителното сдружаване*, което у нас някои препоръчват и което срещаме в програмите на някои партии и съюзи, не може да създаде нужните за икономични сдружавания условия. То може да създаде само известни привилегии, които повече ще пречат за развоя на производителните сили. Но ако в градовете и в занаятчийството със силата на властта може да се наложи такова сдружаване, то в селата и в земеделието задължително сдружаване не може да се наложи с никаква сила. А когато говорят у нас за сдружавания, подразбират главно земеделските, сдружавания на дребните собственици земеделци. Както вече знаем, идеята за сдружаванията у нас се изтъква като средство да се попречи за пропадането на дребните собственици, за тяхното пролетаризиране, и като средство за развоя на производителните сили в земеделието. Ние видяхме в миналата глава доколко тия оптимистични надежди, възлагани на сдружаванията, се оправдават от действителността. Забележително у нас е това обаче, че сички ония, които обичат само да приказват за различни сдружавания като благодетелно средство за дребните собственици и за земеделието, малко се замислят както върху действителното значение на сдружаванията при днешното капиталистично производство, тъй и върху условията, при които последните могат да се явят и съществуват. По тази причина те предлагат мерки,

които, осъществени, биха привели тъкмо противоположни на очакваните резултати. Ние вече видяхме как сички мерки, които препоръчват нашите „икономисти“, не са в състояние нито да спасят дребното земледелие и занаятчийство от пропадане, нито да развият производителните сили на страната. Тука ще видим сега несъстоятелността в туй отношение на една друга мярка, която напоследък стана за мнозина писатели на нашето земледелие най-излюблена. Думата ще бъде за идеята да се въведе и у нас така нареченият американски *Homestead and Exemption*, т. е., казано по български, *челядните* или *семејните имоти*.

Челядните имоти съставят у нашите едро и дребно-буржоазни идеолози последната спасителна дума за нашето земледелие и земледелци. Пръв заприказва за въвеждането на тоя институт у нас г. Гешов преди петнайсет години. Но тогава на тая от последна мода буржоазна идея за решението на „социалния въпрос“ никой у нас не обърна внимание. Защото преди петнайсет години условията у нас бяха други. Обаче в 1897 год. г. Гешов издаде своите „финансови и икономични студии“ под общото название „*Думи и дела*“, в които идеята за *Homestead-a* отново се поде. Оттогава тая идея у нас намери много привърженици. *Челядните имоти* са едно от главните искания почти на сички наши буржоазни партии и съюзи. Челядни имоти искат народняците; в програмата на прогресивно-либералите една от главните точки съставя искането закон за „семејните имоти“; главното, може да се каже, програмно искане на нашите демократи, на „земледелския“ и „еснафския“ съюзи съставя искането закон за *челядните имоти*. В миналото Народно събрание по настояването на последните групи дори бил внесен законопроект за тия имоти, който бил оставен за проучване от съответната комисия на събранието. Дали е писащо на тоя законопроект да стане закон или не, остава да видим. Но факт е, че идеята за челядните имоти намира у нас много привърженици и пламенни проповедници, особно между нашите демократи.

Обаче трябва да се забележи, че искането на челядните имоти не произтича отдолу, от масата, нито дори намира съчувствието ѝ. Ако беше се направил референдум върху това искане в масата от земледелците,

тщеше да се види, че то няма никак поддръжката ѝ. И нека не ни казват, че такъв резултат от такъв референдум би доказал само неразбирането от масата ползите за нея от въвеждането на челядните имоти. Няма съмнение, че масата много неща не разбира, в много работи е крайно невежествена. Но във въпроса за челядните имоти тя инстинктивно усеща, че тоя институт не само няма да ѝ принесе никаква полза, но, напротив, по-скоро ще я тласне в пропастта. Нашият дребен земеделец едно нещо много добре усеща, а именно, че неговото макар и черно съществуване зависи от кредита, който той има пред по-зможния си съселанин, пред селския лихвар и кръчмар и дори пред земеделската каса. А тоя му кредит — той знае — се дължи не на него лично като земеделец, а на това, че той е свободен притежател на едно парче нива, лозе, ливада, изобщо на имот. Лишен от тази свобода да разполага с имота, нему не остава друго освен да бяга от селото. Имотът за него тогава никаква цена няма да струва като за земеделец. Идеята за челядните имоти е идея, която се поддържа у нас или от демагози, които сякак се стараят да се покажат пред земеделците за техни доброжелатели, или от добродушни мечтатели, които искрено се лъжат, че намерили в нея средство, за да спасят народа от опасността да изгуби имотите си. Идеята за челядните имоти всъщност е заета на вяра, без изучаване действителното ѝ значение и действителните следствия от нейното прилагане. Затова и проектът за един *Homestead* или за един закон за *челядни имоти*, представен в Народното събрание, е твърде несъстоен.

Какво е нещо *Homestead* — челяден или семеен имот?

Homestead-ът или челядният имот е преди сичко американска измислица. Той е селски, определен от закона имот, който е изключен от продажба за каквито и да било дългове. Първите хомстедни закони се явили в някои щати на Америка (като в Тексас) още в края на 30-те и в началото на 40-те години. Оттогава те постепенно се разпространили и в другите щати. Обаче най-голямата агитация в полза на *Homestead*-а в Америка се почнала от 1862 г., след гражданската война*.

* Гл. Handwörterbuch der Staatswissenschaften, vierter Band, статьята на M. Sering-Heimstättenrecht, S. 449.

да се забележи при сичко това, че *Homestead-ът* не е въведен и досега в европейските, напреднали в капиталистичното производство страни. Той не е въведен нито в Англия, нито във Франция, нито в Германия и Австрия. Доколкото ни е известно, той е въведен само в Русия.

Идеята за *Homestead-a* е несъмнено идея на американските политици и икономисти. Тя е могла да се породи вследствие на развилите се условия в американското земледелие. От една страна, в Америка съществува едно голямо число дребни фермери, положението на които систематично се е влошавало и задължеността на фермите достигна до грамадни размери. От друга страна, едрото земеделско производство в Америка е направило гигантски крачки, вследствие на което влошаването положението на дребните земеделци достигна последния край и пролетаризирането им се увеличи. Най-сетне, „социалният въпрос“ в Америка сè повече се изострюва. Пред това положение на работите не е чудно, дето в Съединените щати се е родила в главите на дребнобуржоазните икономисти и политици идеята за разрешението на социалния въпрос по рецептата на Хенри Джордж, т. е. чрез национализацията на земята. Обаче на практика тази национализация на земята е получила вид на *Homestead*.

Homestead-ът в Америка се касае не само до запазването на съществуващите дребни фермерства, но и до образуването на нови. Секи, който може и желае, може да купи едно парче земя от държавните земи, с условие да се подчини на хомстедния закон. С това в Съединените щати се гонят две цели: от една страна, да се привлекат към земледелието пролетаризираните работници, които се трупат в градовете и в индустриалните центрове, дето обикновено образуват „резервната армия“ на едрата капиталистична индустрия и страдат от безработицата; а от друга — да задържат дребното фермерство от пропадане и пролетаризиране. Дребнобуржоазните политици и икономисти изтъкват хомстедните закони като средство против концентрацията на земите в големи землевладения и против голямото капиталистично земледелие. Обаче в резултат се получава тъкмо обратното. Изкуственото създаване на дребни селски стопанства

тъкмо е желателно за едрото земледелие, понеже те доставят на последното нужното изобилие на работни ръце. Днес навсякъде, дето се развива едрото земледелие, големите землевладелци са загрижени върху въпроса, какви мерки да изискват от правителствата, за да спрат изселването на земеделските работници от селата в градовете и за да създадат една залъгалка за тях с цел да ги задържат около големите земеделски стопанства. По тази причина притежателите на едрите земеделски производства не само не се обявяват против такива мерки като *Homestead-a*, но и се отнасят твърде съчувствено, дори сами изискват от правителствата прокарването на подобни мерки, стига те да създават дребни стопанства около големите, които освен че дават сигурни и евтини работни ръце, но създават и консуматори за продуктите на големите земеделски производства.*

При сичко това хомстедните закони нито избавят дребните земеделски стопанства от задължаване и ипотекиране, нито значи могат да противодействуват на концентрацията на земята, нито пък — и главното — се посрещат съчувствено от дребните собственици. Горецитируваният Зеринг посочва на този факт, че законите за *Homestead-a* никак не са попречили на притежателите на хомстедните ферми да правят дългове и да ги ипотекират за по-долни от тяхната стойност цени. При това той забелязва, че личният кредит, който има толкова голямо значение днес, е свършено упаднал пред поземления кредит. Но независимо от сичко това, в Съединените щати хомстедният институт никак не е тъй популярен в масата от фермерите и дребните земеделци, както това са очаквали авторите му. Emile Reich пише по този повод: „В рапортите на английските консули, представени на парламента в Лондон от английския посланик във Вашингтон, върху американските хомстеди през 1887 год. той казва, че този институт е доста благоприятен за работниците, но фермерите и дребните земеделци не се ползват от него, освен в редки случаи. Английският консул в Бостон в своя рапорт върху действието на хомстедния закон в Масачузет, Вермон, Ню Чемшир и Мен, като резюмира общото си мнение за тези щати, казва, че никой, освен в редки случаи, не се ползува от привилегиите, давани

* Гл. за това Кауцки: „Земеделският въпрос“, ч. II., с. 56, 57, 58.

от тоя закон. Сички консули се изказват за хомстедния институт в същите термини.“*

Тъй че институтът за *челядните имоти* в самото място на своето рождение не само с нищо не е изменил положението на работите към по добро, но той не достига главната цел, за която се гредназначават, т. е. да спаси дребната селска собственост от растящото задължение, ипотекиране и най-сетне от пропадане. Не по-добре стоят работите и в ония страни, в които той е въведен.

Мотивите, по които у нас тъй много се препоръчва институтът за *челядните имоти*, са много прости. *Първо*, мисли се, че с въвеждането му ще се спре обезземляването на селското население и ще се запази дребното земледелие. *Второ*, мисли се, че като се въведе институтът за *челядните имоти*, тогава чрез *сдружаването* ще може да се достигне в земледелското производство до по-висок развой на производителните сили, до сички ония предимства, които има едрото земледелско производство. Най-пламенни проповедници на тия мисли у нас са без съмнение нашите демократи, особно около видинския „Народен лист“.

„Ний сме писали — казват те — и по-рано, па и в миналата си статия посочихме колко е важно нашата дребноземледелска страна да се засили в своята икономична дейност с дребните стопанства. Наистина, обикновено дребните стопани не са поставени в тъй благоприятни условия, както са поставени едрите: те не могат тъй достатъчно да се ползват от кредита, както едрите стопани; от друга страна, те не са поставени в много добро положение и в самото стопанство: нямат възможност да се ползват от благотелните резултати на рационалното разделение на труда; при сѐ това със *сдружаването* те могат толкова много да направят за подобриенето на положението си, щото на сички, които се занимават с земледелските и занаятчийските въпроси, погледите им са обърнати вече към това средство и хранят голяма надежда на него. Сдружението може да даде на дребния стопанин онова, което му липсва, за да бъде поставен при еднакви икономични условия с едрия стопанин. — Но, както видяхме в миналия си брой, щом дребното земледелие,

* Supplement au Nouveau Dictionnaire d'Économie politique de Say et Joseph Chailley — Bert. Paris 1897, p. 185.

подпомагано с ползите, които могат да се извлекат от сдружаването, може да преуспява, трябва да се загрижим да го запазим. Това е особно необходимо да направим сега, защото от няколко години, както казахме, нашето земледелие се намира в голям кризис. Печалбите на земеделците в сравнение с техните харчове са чувствително по-малки и почти сяка от последните няколко години нашият селянин е сключвал с дефицити. Поради това започват по оянно да се продават недвижимите имоти на селянина и понеже положението на дребните стопани е най-лошо, ние виждаме, че именно те полека-лека започват да се обезземляват. *Като пръчка тоза обезземляване да не отиде до край може да се постави законяването изместен челяден имот да бъде неотчуждаем за никакви дългове.*** (Курзивът е мой.)

Приведох тая дълга цитата, за да дам на читателя пълна картина от мотиви, по които се иска „узаконяването на челядните имоти“. Тия мотиви най-добре са изказани в горните редове и се повтарят в пълна и непълна форма от сички, които са за челядните имоти. Тия имоти ръководят и някои социалисти у нас, когато присъединяват своите симпатии към такива искания от държавата, каквито изтъкват демократите и разните съюзи у нас. От цитираното се вижда, че на института за челядните имоти гледат като на средство за спирането на обезземляването на дребните земеделци, чрез него и чрез сдружаването да се мине към по-висока земеделска култура. Дори нещо повече: законодавците, които биха прокарвали тоя институт, шели да извършат „един акт от висока социална справедливост“, както се изразява авторът на цитираната статия от видинския „Народен лист“. Доколко тоя акт, т. е. приемането от Народното събрание на проекта за челядните имоти, ще бъде акт „от висока социална справедливост“, ще видим по-долу. Но сега ще кажем, че друг един демократ в главния орган на демократичната партия в „Пряпорец“, някой си Николов, мисли тъкмо обратното на демократите около видинския лист, а именно, че институтът за челядните имоти е *он висока социална несправедливост.***

* „Народен лист“, бр. 26—27, с. 2, ст. „Челядните имоти“.

* „Пряпорец“, бр. 31, с. 2, ст. „Мисли върху законопроекта за челядните имоти“.

Една от причините за обезземляването на селската маса е постоянното задължаване на нейното стопанство. Дребното селско стопанство при господството на капиталистичната система в производството неизбежно задължава и ще задължава. Тука институтът за челядните имоти не е в състояние да попречи на задължаването на дребните стопанства и най-сетне, на обезземляването им. Както видяхме, *Homestead-ът* в Съединените щати не е попречил на дребните собственици да правят дългове и да ипотекират своите земи по-долу от стойността им. Другояче не може и да бъде. Безсилни са изкуствените закони там, дето действуват по-силни закони — естествените закони на капиталистичната система. Другояче дребните собственици не би могли нито на минута да се задържат против конкуренцията на едрото капиталистично стопанство и пред сесилната нужда от пари, която създава цялата капиталистична система за дребно стопанство. В страни каквато е нашата, в които преобладава дребното селско стопанство, в които в същото време то се намира под влиянието на железните закони на капиталистичното целосветно стокотранспортно производство и в които по тези причини парите стават мощен фактор в живота на дребното стокотранспортно производство — в такива страни, по причина отсъствието на индустриално развитие, задължаването на селската маса не само е естествено, но става необходимо за съществуването ѝ.*

В такива случаи лихварството е в най-цветущо състояние. Малките и големи лихварски капитали намират най-изгодно приложение. Растящата нужда от пари за дребното и средното селско стопанство прави необходим развоят на лихварството. Тука един закон за *челядните имоти* нищо положително не може да измени. Той нито може да спре обезземляването, нито да ограничи действията на лихварството. Напротив, един закон за челядните имоти у нас ще даде тъкмо противни резултати.

Предполагаме преди всичко, че един закон за челядните имоти, в случай че се намери народно събрание, което да го приеме, ще бъде не наложителен, а ще се прилага, както в Съединените щати, само към ония селски стопанства, които пожелаят да се подчинят на неговите

* Гл. „Социализмът и работнишкият въпрос в България“.

постановления. В такъв случай общата кредитоспособност на земеделските стопанства ще се намали, особно на дребните. А понеже те не могат да съществуват без кредит, то положението им ще се влоши. Ако ли законът е наложителен, тогава положението на земеделците ще стане сто пъти по тежко, отколкото е днес. Най-първо зависимостта им от лихварите ще стане още по страшна, а обезземляването по-бързо отколкото досега. Много е интересно да се знае какво влияние в туй отношение е оказал законът за челядните имоти в Русия. Законът действа от 14 декември 1893 година. Тси е създаден по същите мотиви, по които се иска въвеждането му и у нас, а именно с цел да се оградят селското дребно стопанство от задължаване и значи от обезземляването му. „За да не би кредитът да стане източник за обезземляването на селяните, законът забранява залагането на земните делове и обръщането иск върху тях по частни дългове. Обаче животът лесно изработва такива форми, посредством които ще се заобикаля запрещението на закона за обезпечаване дълговете със залагане земните паеве. Да предположим, че едно средно добро селско стопанство се е повлошило от неурожай, мор по добитъка ичи от намалението работните ръце на семейството: такова едно стопанство ще бъде принудено да се обърне към същия селски кредит, в резултат на което при едни неблагоприятни условия може да се извърши отчуждението на земния пай. Невъзможността да се продаде земята на дължника за дълг ще направи лихварите твърде предпазливи при даването на заеми. А тъй като стопанството, което е претърпяло някоя голяма незгода, не може да мине без кредит, то по възможното съгласие на селския лихварин и селяните, които се ползват с кредит пак от тоя източник, ще се изработят едни такива форми за обезпечение на дълга, които по своето същество съдържат отчуждаването на земния дял. Кредитната сделка ще се облича във форма на наемане земята, при което наемател ще бъде лихварят, наемната плата — сумата на дълга, дадената в наем земя — земята на дължника, а наемният срок — срокът на заема. При такава една сделка отчуждаването на земните делове ще става във форма на даването им в наем на лихварите и самостоятелните стопани ще преминават вследствие на такова

задължаване в разряда на ратаите, обработващи за една нищожна плата собствения си имот в полза на арендатора-заемото. И сега даже са известни немалко случаи на такива отношения между заемото и длъжници.“*

Ясно е от тия думи на проф. Исаев, че институтът за челядните имоти не само не спасява селското стопанство от задължаване и обезземляване, а, напротив, задължаването получава вече най-съсипателна форма и обезземляването се извършва много по-скоро. У нас действието на тоя институт бездруго би имал същото влияние, ако не по-лошо.

Прочем въвеждането института за челядните имоти у нас би приело моментално, и дори преди въвеждането му, към масово обезземляване на земеделците. Това обезземляване у нас би приело или формата на масово секвестриране селските задължени имоти, или формата, която ни привежда руският професор от действителността на руския живот, т. е. преобръщането на земята в притежание на лихварите под вид на арендна система. И действително, според официални изследвания от около 1,200 села, положението на които е изучено, 305 села са „съвършено съсипани“ от лихварите и зеленичарите, около 450 села са „твърде много съсипани“, а 445 села са „отчасти съсипани.“** Централното управление на земеделските каси, като докладва на министъра събраните от него сведения по задължаването на земята у нас към лихварите, между другото казва: „От събраните и по-долу изложени сведения ще видите, че в стотина села земеделците не са вече господари на имотите си, а такива са лихварите и зеленичарите... По тоя начин на действие от страна на лихварите (чрез безбожното качване на лихвата, Д. Б.) мнозина от тях са отчуждили сичките недвижими имоти на много села и са се снабдили с нужните крепостни актове.“***

* Проф. А. А. Исаев : *Настоящото и бъдещето на руското обществено стопанство*. Пр. Г. Трудолобов, Варна 1899, стр. 150.

** Централно управление на земеделските каси : *Сведения по задълженията на земеделците към лихварите*, София, 1901 г., с. 7—25.

*** Ibid, стр. 6.

Сведенията, събрани от централното управление на земеделските каси по задълженията на земеделците към лихварите, не обемат сички факти. Една по-пълна анкета по този въпрос би дала една още по-поразителна картина за задълженията на нашите земеделци. Но и от тия поразителни факти, които съдържат „Сведенията“ на ц. упр. на земеделските каси, е очевидно, че грамадната част от имотите на нашето селско стопанство е потънала в дългове. Независимо от това, че 305 села вече са обезземени и изобщо останали без имоти, а селяните се обърнали в наемници на землепритежателите-лихвари, но и около 900 села от сички изследвани са във властта на лихварите, които сякаш минута могат да секвестрират имотите им. На 61 стр. от същите „Сведения“ четем, че „в 1898 г. пред Кеманларското съдебно приставство е имало заведени повече от 300 изпълнителни дела само от фирмата Б. К. от гр. Разград“. На 59 стр. четем, че само попът К. Х. от с. М., Дупнишка околия, освен дето е заграбил имотите на съселяните си братя Б-ви, но „през 1898 год. в съдебното приставство в Дупница е имало 26 негови изпълнителни дела“. При такова положение на работите в нашето земледелие пита се: може ли институтът за челядните имоти да попречи на обезземяването и на по-нататъшното задължаване на нашите земеделци? Очевидно е, че не само дето не може, но, напротив, въвеждането му веднага би съсипало грамадна част от нашите селски стопанства. Ако в 1898 година, когато само ставаше дума за челядни имоти, лихварите са обезпечили своите земания с изпълнителни листове, то днес, при разискването на въпроса за челядните имоти, сигурно те са обезпечили своите кредити с такива листове или по друг начин. Миналата година, когато в Народното събрание внесоха законопроекта за челядните имоти, някои от столичните вестници бяха поместили до тиски из селата, с които съобщаваха за бързането на лихварите да секвестрират имотите на задължените у тях земеделци. Ако законопроектът за челядните имоти бъде внесен отново в Народното събрание и още повече ако той бъде приет, то следствието от това няма да бъде друго освен масовото секвестриране на селските имоти от лихварите, масово обезземяване. Наистина, нашите земеделци и без закон за челядните имоти рано или

късно ще бъдат обезземени и обърнати в наемници, дори в нещо по-долно — в крепостници на землепритежателите-лихвари, но въвеждането института за челядните имоти ще предизвика една бърза експроприация имотите на селската маса и пролетаризирането ѝ. По такъв начин наместо очакваната „висока социална справедливост“ от нашите дребнобуржоазни политици се получава „висока социална несправедливост“ за селската маса. Тъкмо противоположни резултати от ония, които се очакват от такава икономична политика!

От сичко казано става ясно, че *Homestead'-ът* или *институтът за челядните имоти* не е в състояние нито да спре обезземяването на земеделците, нито да закрепи дребното селско стопанство. Задължаването им е неизбежно следствие от днешните условия на неговото съществуване и никакъв *Homestead* не е в състояние да го спаси от него. Ако законът за челядните имоти получи обратна сила, т. е. се простре и върху миналите лихварски сделки, тогава ние ще имаме едно моментално масово експроприране на земеделското население. Ако ли той не получи обратна сила, а неговите постановления се отнесат само до бъдещите сделки, и тогава задължаването на селските стопанства ще продължава. И нашите лихвари, както лихварите насякъде, ще намерят начин, по който да заобикалят закона, както заобикалят другите закони, напр. закона за зеленицата, за законната лихва и др. т. На какви хитрости са способни нашите лихвари, може да се съди от цитираното в „Сведенията“ на ц. упр. на земеделските каси писмо на шуменския окр. управител от 1890 год. „Повечето от лихварите са от с. Върбица. Те, като се напечелят пари чрез този си занаят, напускат селото си и се заселват в градовете Варна, Добрич, Силистра и пр. и в тези градове, при тамошните съдилища, завеждат делата си против селяните, които поради далечното разстояние от селата им до тия градове нямат възможност да се явят в съдилищата и кажат колко е безсъвестен техният лихвар. Наистина, в записите, които населението дава на лихварите, не се пише, че те могат да се съдят при кое да е съдилище в България, следвателно би трябвало да се съдят при онзи съд, дето живее длъжникът, но лихварите и на това са намерили леснина. Те, преди да дадат запи-

сите в съдилището, записват някой от слугите си за „поръчител“ на длъжника, а понеже поръчителят живее при лихварина — в града, — то и делото се завежда там. В съдилището се явява слугата-поръчител, признава дълга и се осъждат длъжникът и поръчителят присъствено, макар и да не бил длъжникът там.“* Както виждаме, лихварите лесно намират лесната да заобиколят законите. Ако при това си припомним цитираното по-горе от книгата на проф. Исаева за руските лихвари и как те заобикалят закона за неотчуждаемите за дългове селски паеве, тогава ще бъде съвсем ясно, че законът за челядните имоти у нас ще бъде заобикалян тъй също от нашите лихвари, както и от лихварите насякъде, дето намират почва за своите действия.

И тъй, институтът за челядните имоти не може да закрепи дребното селско стопанство и следв. не може чрез него, съединен със сдружаването, да се очаква подигането на нашето земледелие до по-висока културна степен. Институтът на челядните имоти може да доведе до бърза експроприация и пролетаризиране на селската маса, а сдружаването при днешните икономични условия у нас е невъзможно. С други думи, не е тази политиката, която ще даде на нашата страна развой на производителните сили.

* Ibid., стр. 123.

ГЛАВА ОСМА

ЕВТИН КРЕДИТ

Условията за евтин кредит. — Кредитът и капиталистичното развитие. — Евтиният кредит и дребното производство. — Политиката на Българската народна банка и резултатите ѝ. — Земледелските каси. — Селски каси по Райфайзеновия образец. — Лихварството и условията на съществуването му. — Същинското значение на евтиния кредит.

Кредитът днес съставя едно от средствата за развиване производителните сили на всяка страна. Чрез кредита националните капитали се пренасят в производството и от едни негови клонове в други или за тяхното разширение, или за тяхното поддържане. С това кредитът се явява средството за натрупване и концентриране на капиталите в една страна. Обаче развитието на кредита и величината на процентите, с които се добива той, зависят от социалните условия на страната. В страни с примитивни социални условия кредитът не само е ограничен, но и величината на процентите бива твърде голяма. В такива страни няма всъщност уреден, регулиран кредит и процентът, с който се добива кредитът, бива извънредно голям. Напротив, в страни с капиталистично развитие кредитът е уреден и *евтин*. В страни с най-голямо капиталистично развитие кредитът е и най-евтин.

Евтин кредит е кредитът, който се добива с долен процент, с процент по-долен от 5%. Кредит, който се добива с по-висок процент от 5%, не е евтин кредит. В страни, закъснели в икономичното си развитие, не може да има *евтин кредит*. Защото нисък процент на капиталите може да съществува там, дето те са натрупани и концентрирани в по-малко ръце, дето има много и свободни капитали. А това е възможно само в страни икономично напреднали, в страни с капиталистично индустриално развитие.

Едно от програмните обещания почти на всички буржоазни партии и групи у нас, особено на ония с претенциите на прогресивни и демократични, както и на тъй наре-

чените земеделски и занаятчийски съюзи, съставлява обещанието за *евтин кредит*. Това им обещание има предвид главно селската и занаятчийската пропадващи маси. Обещават им и искат *евтин кредит* с убеждението, че чрез евтиния кредит ще ги спасят от пропадането, ще подигнат занаята им и ще повърнат предишното им положение. Мнозина видни обществени дейци, теоретици и практики, искрено са убедени, че ако се създаде у нас евтин кредит, ще спасим селската и занаятчийската маса от пролетаризиране, ще закрепим самостоятелните дребни стопани и изобщо ще създадем благополучието на България върху почвата на дребното земеделско-занаятчийско производство. Други, без да са убедени в това, поддържат и пропагандират искането на евтин кредит, ръководени или от демагогични цели, или защото другите го искат. Искрено или не, но всички те гледат на евтиния кредит като на средство, което може да запази дребно-буржоазния характер на нашата страна и да спаси масата от икономично пропадане. Тука именно е голямото им заблуждение.

Преди сичко създаването на евтин кредит не зависи само от волята на хората. У нас евтин кредит не ще има дотогава, додето нашата страна не се издигне по високо в капиталистичното индустриално развитие. Ако нашата страна стане при тази степен на своето икономично развитие, кредитните проценти не ще могат да слязат по-долу от днешните норми. Само с развитието на индустрията, на едрата индустрия в нашата страна, съразмерно ще спадат и кредитните проценти. Това развитие, като натрупва и концентрира капиталите, в същото време създава индустриални предприятия, а заедно с тях и солидни търговски предприятия — базата и гаранцията на кредита. От друга страна, капиталистичното индустриално развитие, като индустриализира земеделството, предизвиква определянето на недвижимата собственост, особно на поземлената собственост, и по такъв начин създава основата и гаранцията за солиден земеделски кредит. Ако у нас индустриално-търговският и земеделският кредит не са големи и са скъпи, причината е ясна. Капиталистичното индустриално развитие у нас е още младо и незаякнало, и по тая причина индустриалните и търговските предприятия не съставляват още

такава солидна основа и гаранция за евтин кредит. От друга страна, вследствие на слабото още индустриално развитие собствеността не е стабилизирана, особно земеделската, и недвижими имоти у нас тъй лесно се прехвърлят, както никъде другаде. Естествено е, че при такива условия земеделската собственост днес у нас не представлява нито сама по себе си, нито по производителността си солидна основа и гаранция за кредит.

Но независимо от това, евтиният кредит не може да спаси дребните стопани от пролетаризиране. Историята на другите народи, както и настоящето на нашия народ са доказателство на това. В страни с най-евтин кредит, като в Англия, Франция, Германия и т. н., дребните стопани не са спасени; в едни, като в Англия, окончателно са пролетаризирани, а в други систематично пропадат и се пролетаризират.* У нас кредитът не е евтин, но има държавни кредитни учреждения, които доставят кредит с много по долни проценти отколкото частните кредитни учреждения. Такива са народната банка и земеделските каси. Кредитът ст първата е 8⁰/₀, а от последните 7⁰/₀, когато ония на частните кредитни учреждения е от 9⁰/₀ — 25⁰/₀. От отчетите на тия две учреждения се вижда, че те са давали широк достъп към кредита и на дребните собственици. Така например народната банка за 5 год., от 1897 до 1901, е отпуснала общо:

На занаятчии 7,330,394·93 лева

На селяни-земеделци . 6,070,149·54 „

Средно сяка година тя е отпускала:

На занаятчии 1,466,078·98 лева

На селяни-земеделци . 1,014,029·90 ***

Освен това народната банка през същото петилетие е давала под ипотека срещу имоти сяка година на сума от 30 до 32 милиона лева. От тази сума 10—12 мил. лева се падат на собственици, които са ипотекирали имотите си, за да ги изгубят, т. е. на собственици, които са пропаднали и нямали са възможност да съществуват от своите имоти. И наистина, от отчетите на народната банка се вижда, че в едно дванайсетилетие, а именно от 1890—1901 год., биле останали неуредени и предадени

* Гл. „Социализмът и работнишкият въпрос в България“.

** Отчети на Българската народна банка за 1897 — 1901 г.

на съд ипотеки повече от 24 мил. лева кръгло*. Ако допуснем, че чрез съд или по друг начин банката е получила половината от тая сума — което е твърде съмнително, — сѐ пак банката е секвестирала имоти за 12 мил. лева най-малко. Отчетите не посочват никак от коя категория собственици са били притежателите на тия имоти, но очевидно е, че по-голямата част са били занаятчи и земледелци. Който е имал случай да се запознае с имотите, които се продават от съдебните пристави в градовете, той знае, че най-голямата част от имотите, които те продават за сметка на народната банка, са или къщи, или дюкяни, или бранища, или ниви. Това показва, че те са били собственост на занаятчи и земледелци.

Така че Българската народна банка, въпреки изискванията на науката за кредита, е дала широк достъп към кредита и на дребните собственици, особно чрез ипотекирания заем. Няма съмнение, че в сравнение с това, което банката е отпуснала на търговско-индустриалната класа, на средните и големите собственици, отпуснатото на дребните собственици не изглежда тъй много, както би искали някои. Обаче трябва да се има предвид, че нито една такава банка в света, като Българската народна банка, не дава такъв достъп на дребния кредит, както това е правила нашата банка. Тя очевидно от туй е имала големи загуби. Няма съмнение, че банката е вършила това с желание да помогне на дребните собственици, да ги поддържа, за да не пропаднат. Тука не мога да влизам в критика върху политиката на банката, но от сичко се вижда, че тя е имала от началото и до последно време желанието да се поддържа дребната собственост, а с нея и дребнобуржоазните начини на производството. Обаче нейната политика не постигна целта си, и не можеше да я постигне. Въпреки големите загуби, които банката претърпя, дребната собственост не можа нито да се закрепи, нито да се избави от пропадане. Забележително явление при туй съставлява в банковите операции постоянното нарастване на сумата по неуредените и предадени на съда ипотеки. От 54,2с8 лева в 1890 год. сумите на тоя род ипотеки постепенно се качват до

* Същите отчети.

2,204,713 в 1895 год. Но особно бързо те растат от 1898 год. насам. А именно:

в 1898 год.	2,114,800	лв.
„ 1899 „	3,046,178	„
„ 1900 „	4,781,008	„
„ 1901 „	5,149,554	„

Тези цифри показват, че числото на гражданите, които не са могли в последните четири години да посрещнат задълженията си по ипотеканите заеми и са изгубили имотите, от година на година е расло. При туй трябва да се има предвид, че според сведенията на същите отчети за краткосрочните заеми сяка година остават суми, протестирани, но неизплатени и неуредени полици, стойността на които банката събира чрез съд, следв. чрез секвестриране на имотите. Напр. от полиците, издадени от търговци (от които по-голямата част са дребни) през 1900 год., протестирани били 1,613 полици, а изплатени и уредени само 1,209 полици; от полиците, издадени през същата година от занаятчии, били протестирани 139 полици, а изплатени и уредени само 85 пол.; от полиците на земледелци-селени били протестирани 113 полици, а изплатени и уредени само 83 полици. В 1901 год. от търговските полици биле протестирани 1,374, а изплатени и уредени само 1,098 пол.; занаятчийски полици имало протестирани 59 пол., а изплатени и уредени само 34 пол.; от земеделските — имало протестирани 73 полици, а изплатени уредени само 49 пол.* Но тези резултати от политиката, от които се ръководеше досега управлението на банката, са накарали, види се, последното да се замисли и да погърси по-рационална банкова политика за в бъдеще. Каква е бъдещата политика на банката, можем да съдим от следните пасажии из статията на днешния управител на народната банка г. С. Караджов, поместена в бр. 19 на „Търговски бюлетин“ от 20 юли т. г. В тази статия г. Караджов между другото казва следното:

„Нашите публицисти не трябва да желаят на народната ни банка поне засега разширение на кредита ѝ, защото

* Тия сведения отчетите на народната банка ги дават само за последните две години.

тя и без това е развила бързо както краткосрочните си-
тъй и дългосрочни операции; наопаки, ней трябва да ѝ
се пожелае да води благоразумна банкова политика,
вследствие на което да може да се турят кредитните ѝ
операции на по-твърди основи. Минаха вече ония времена,
когато на банката се гледаше като на благотворително
учреждение, което да раздава помощи на *сякакви със условия,
които без план и определена цел земаха капиталите
ѝ, за да ги опропаствяват.*

„У нас, в България — продължава той на следната
страница, — личният кредит срещу гаранция на двама
души поръчител е бил тъй *зле и болезнено развит, че
е опропастил много хорица.* Умен е оня администратор,
финансист или икономист, който навреме поправи погреш-
ките на миналото и направи сичко, за да не се повтарят
повече. Нашата н. банка трябва да помага с кредита си
на търговците и индустриалците доколкото условията ѝ
позволяват това. Според нашите сведения тя отдавна е
минала вече естествената граница и *ней предлежи сега
да дава заеми на оная категория хора, които могат да
о игурят креансите ѝ с реални и лесно събираеми
гаранции.* По-нататъшното злоупотребление с личния
кредит трябва да престане: никое кредитно учреждение,
което си служи с банкноти или влогове, не може да
раздава в заем пари освен срещу здрави гаранции и само
срещу първокачествени търговски полици. *Земледелският
и занаятчийският кредит нямат място в една банка,
качтато е нашата народна банка, и а'о тя е нап-
вила повече от силите си, то е, защото на времето
не е имало възможност за земледелците и занаят-
чиите да намерят другаде потребната им кредитна
помощ.*“*

Както виждаме, досегашната политика на банката е
била да раздава помощи на сякакви съсловия, които
без план и определена цел земаха капиталите ѝ, за да
ги опропаствяват“; тя е била политика на *личния кредит*,
който банката „тъй зле и болезнено е развила, че е
опропастил много хорица“; бъдещата политика на бан-
ката изключва от своите операции земледелския и заная-

* „Търговски бюлетин“, орган на софийската търг.-индустр.
камара, бр. 19, с. 4—5. Курсивът в тия цитати е мой.

ятчийския кредит и ще дава заеми „на оная категория хора които могат да осигурят креансите ѝ с реални и лесно събираеми гаранции“ От сичко това става съвсем ясно, че досегашната политика на банката е била да помага на дребните собственици и на дребното им производство, на земеделците и занаятчиите и за поддържането на техните стопанства и занаяти, но наместо да ги поддържа, наместо да закрепя тях, опропасти капиталите на банката, като опропасти и хората. Всъщност банката не е имала за цел нито едното, нито другото. Погрешката на банката е била обща погрешка на сички наши обществени дейци и е естествено следствие от погрешната мисъл, че дребните собственици и дребният начин на производство могат да бъдат запазени чрез лесно достъпен и евтин кредит, когато това е невъзможно. Дребната собственост не може да представлява нито лична, нито имуществена солидна гаранция за такова кредитно учреждение, каквото е народната банка. Естествено е, че управлението ѝ вече напуска досегашната си политика: изключва земеделския и занаятчийския личен и имуществен кредит, като прегръща вече политиката на отпускане кредит само срещу здрава гаранция „и само срещу първокачествена търговска полица“. Прочем банката е пристъпила към тая политика още по-отрано. От 5 години насам тя систематично е ограничавала кредита на занаятчиите и земеделците. Следните таблици ни уверяват в това.

На занаятчийски е отпуснала:

в 1897 год.	2,368,750 ⁴⁴ лв.
„ 1898	„	1,522,493 ⁹⁵ „
„ 1899	„	1,516,010 ⁷⁴ „
„ 1900	„	1,130,953 ⁴⁵ „
„ 1901	„	792,186 ³⁵ „

На селяни-земеделци:

в 1897 год.	2,957,092 ³⁰ лв.
„ 1898	„	1,879,248 ²⁹ „
„ 1899	„	982,637 ⁷⁵ „
„ 1900	„	766,912 ²⁵ „
„ 1901	„	484,258 ⁹⁵ „

Очевидно е, че управлението на народната банка сѐ по-малко място дава на кредита за тия две съсловия, понеже, както видяхме, те не представят за него оная здрава гаранция, която иска то от своите длъжници. Занаятчиите и земеделците остава да дирят кредитната помощ другаде.

Най-главно кредитно учреждение, към което остава да прибъгват земеделците и занаятчиите за кредит, са земеделските каси. Кредитът при тях е по-евтин отколкото при банката, и те го дават на земеделци, занаятчици, търговци и индустриалци. Но главното назначение на касите е да доставят кредит на земеделците изобщо, разбира се, и на дребните земеделци частно. Всъщност на земеделските каси сички възлагат задачата да поддържат дребните земеделски стопанства и да ги спасяват от пропадане. И трябва да се признае, че земеделските каси са правили в това отношение сичко възможно за тях. От отчетите на централното управление на тия каси се вижда, че те са давали широк достъп на дребния кредит и изобщо на земеделския кредит, *личен и ипотекарен*, и са правили най-големите отстъпки на този род длъжници. През последното 5-летие, от 1896 до 1900 год., за което имаме отчетите, сумите, отпуснати от земеделските каси в личен и ипотекарен заем, от година на година са се увеличавали. Така напр. на 31 декември били останали в касите записи срещу лично поръчителство:

1896 год.	180,820	записа за	44,066,727·32	лв.
1897 "	202,618	" "	51,607,399·01	"
1898 "	223,321	" "	58,464,349 61	"
1899 "	261,787	" "	60,767,552·30	"
1900 "	295,631	" "	62,769,341·90	"*

От тези записи и суми на земеделци само са отпуснати:

1898 год.	210,024	записа за	52,227,495·72	лв.
1899 "	249 377	" "	54,823,955·70	"
1900 "	282,161	" "	56,628,822·80	"**

* Гл. Отчет на централното управление на земеделските каси за 1896, 97, 98, 99 и 1900 г.

** Тези сведения отчетите дават само за трите последни години.

А останалите записи и суми са раздадени на „неземледелци“, в която категория влизат занаятчии, търговци, индустриалци и др. За по-добро сравнение на кредита, отпуснат от касата на земледелци и „неземледелци“, привеждаме и следните цифри за отпуснатите на последната категория граждани заеми.

1898 год.	13,297	записа за	6,236,853·89	лв.
1899	12,410	„	5,943,593·60	„
1900	13,470	„	6,140,519·10	„

Както виждаме от приведените цифри, грамадната част от записите и от сумите по тях се отпускат от касите на земледелци, и при туй тия суми от година на година са расли, когато ония на „неземледелци“ остават почти неподвижни. Същото виждаме и при ипотекарния кредит. Така напр. раздадените под ипотека записи и суми на земледелци са се увеличавали:

1898 год.	7,646	записа за	7,818,422·46	лв.
1899	7,780	„	8,021,586·43	„
1900	7,933	„	8,075,542·76	„

От тях за непокрити владения, сир. за ниви, лозя бранища и т. н., е имало отпуснати на 31 декември сяка година:

1898 год.	. . .	за сума	. . .	5,866,531·68	лева
1899	„ . . .	„	„	6,112,881·98	„
1900	„ . . .	„	„	6,173,939·67	„

Най-голямата част от сумите, отпуснати по личен кредит, са отпуснати на дребно. Изобщо на *дребния личен кредит* касите са дали най-голямо място. Числото на записите по тоя кредит постоянно се е увеличавало. От 58,364 записа до 100 лева единият и от 108,059 записа от 100 до 500 лева в 1896 година числото им се увеличава:

в 1898 г.	на 65,722	записа до 100 лв.	единият
„ 1899	„ „ 84,048	„	„ „
„ 1900	„ „ 105,676	„	„ „

и:

в 1898 г.	на 138,060	записа до 500 лв.	единият.
„ 1899	„ „ 159,018	„	„ „
„ 1900	„ „ 171,977	„	„ „

Като смятаме, че дребен кредит е кредитът от 50 до 500 лева, среден — от 500 до 2,000 лева, и голям — от 2,000 лв. нагоре, и ако умножим първите записи на 50 лева, а вторите на 300 лева средно, ще видим, че на дребния личен кредит сяка година се отпускало кръгло от 44 мил. до 59 мил. лева *най-малко*, във от ипотечарния кредит.* При сичко това обаче нашата селска маса не е избавена от пропадане. В предишната глава видяхме какво показва анкетата, направена от централното управление на земеделските каси върху задълженията на селското население към лихварите. Там видяхме какво грамадно число села са опропадени, са обезимотени. Това показва, от една страна, че земеделските каси не могат да спасят голямата маса от населението от пропадане, от изгубване на имотите. От друга страна, най-голямата част от дребния личен кредит не става за производителни цели, а *за консумативни*, т. е. за плащане данъци, лихви и за прехранване. Очевидно е, че той кредит не може да поправи делата на дребните стопани и да подигне западналите им стопанства. Напротив, той влошава положението на дребните стопани. Отчетите на централното управление на земеделските каси нищо не ни казват по въпроса, колко длъжници от тая категория са безнадеждни и са дадени под съд. Но няма съмнение, че числото им е голямо.** Тука може би ще ни се приведе известният аргумент, а именно, че последните години са били години на лоши реколти, та по тази причина длъжниците на касите не са си уредили сметките, и че няколко години н ред с добри реколти ще дадат възможност на дребните собственици да си поправят работите и на касите да приберат креансите си и дори още повече да ги разширят. Обаче той именно аргумент е несъстоен. Лоши реколти са само една от причините за лошото положение на страната и за упадъка на дребното селско стопанство. При лоши реколти и особно при ниски житни цени на международния пазар най-първо пострадва търговският баланс на страната, което води към упадък на кредита й пред

* Гл. Същите отчети.

** Гл. по това моята статия: „Няколко бележки върху земеделския въпрос в България, кн. 1., год. I на „Ново време“.

външния свят и към кредитни мъчнотии вътре в страната. Селското стопанство, особно дребното, в такъв случай бърже отива към пропадане. Но и при добри реколти последното не избягва този край. При добри реколти само общият търговски баланс на страната печели, кредитът ѝ се подига. Обаче и в такъв случай селското стопанство, най-вече дребното, не се спасява от пропадане. Това, що последното печели в добрата реколта, изобилна жетва, губи го в цените на житата. При добра реколта пазарните житни цени падат много ниско; селският стопанин ще продаде повече жито, но ще получи по-малка сума пари. Така щото положението на дребния и утеснения селски стопанин не се изменя никак от добрата реколта. По тая причина именно добрите реколти не са в състояние да поправят работите на дребните стопанства, да ги спасят от пропадане и да дадат на касите възможност да прибират креансите си. С други думи, и най-широкият достъп към дребния кредит на касите не е в състояние да спаси множеството от дребните стопанства от пропадане и голямата част от дребните собственици от пролетаризиране.

Но независимо от сичко гореказано, земеделските каси не са в състояние да прострат своя кредит дотам, щото да обхванат ако не цялата земеделска маса, то поне по-голямата ѝ част. Формалностите, с които неизбежно е свързано придобиването кредит от такова кредитно учреждение като касите, разноските по него, денгубите и т. н. — сичко това прави за по-голямата част от дребните селски собственици мъчно достъпни и касите. Другояче това не може и да бъде. Обществени учреждения, каквито са двете кредитни учреждения у нас, за които е думата тука, не могат да се минат без строга и добра организация, без точно и подробно счетоводство и без нужната предвидливост и разчетливост за случайностите на възможния риск. Даже нито едно голямо модерно частно предприятие не може да съществува задълго без такава организация, без такава счетоводство и без такава предвидливост. Естествено е значи, че формалностите, с които се дава кредит от земеделските каси, както и от народната банка, са неизбежни. И тия формалности неизбежно правят кредита недостъпен за по-голямата част от дребните собственици. Но има и

други обстоятелства, които правят кредита на касите сѣ по-недостъпен за тях. Сѣ по-голямото задължаване на селските стопанства, употреблението на кредита главно за консумативни цели, но не за производителни, а затова и сѣ по-мѣчното издължаване на заемите от дребната клиентела ще принудят касите сѣ повече да ограничават дребния кредит за сметка на средния и едрия. При сичко че числото на записите и величината на сумите, отпуснати през последните години във вид на дребен кредит, от година на година са расли, обаче сравнени те с числото на записите и величината на сумите от средния и едрия кредит, ще видим, че когато числото на първите записи надминава вторите 11—15 пъти, то величината на първите суми надминава оная на вторите само 2—3 пъти. А това означава, че на един запис от втората категория кредит се пада сума средно $4\frac{1}{2}$ пъти по-голяма отколкото на запис от първата категория кредит. С други думи, от кредита на касите, както и от оня на народната банка, по-голяма полза виждат средните и едрите собственици. Централното управление на земеделските каси в докладите си до респективния министър с гордост за касите и за своя похвала разправят, че касите са дали широко място на дребния кредит, т. е. на личния кредит на дребните собственици. Обаче то нищо не казва какво е числото на безнадеждните длъжности на касите и какви суми те са завлекли на тях. А то е голямо, както казахме, и това обстоятелство сигурно ще накара централното управление да ограничава дребния личен кредит и да дава повече място на средния и едрия.

Тука си припомням едно руско кредитно учреждение, създадено преди няколко години със същите почти цели, които гонят и земеделските каси у нас. Руското правителство, ръководено повече от политични съображения, създаде в 1883 год. специалната „селска земеделска банка“ с цел не само да подкрепи дребното селско стопанство, но и да го разшири. До 1895 год. „селската земеделска банка“ се е занимавала с раздаване евтин дребен земеделски кредит, личен и ипотечен. Но в края на 1895 год. правителството изменило устава на банката в тоя смисъл, щото тя наред с другите операции самостоятелно да прекупува земи и да ги

препродава на селените. По такъв начин се мислело чрез такава дейност на банката да се достигне целта: да се подкрепят малоземлените селски стопанства, да се закупят частните земи, които банката да препродаде на тях и на безимотните. Професор А. Исаев, като разгледва дейността на тази банка и като прави свързани отстъпки в полза на дейността ѝ, казва следното:

„И даже като направихме такива чудовищни отстъпки, ние получаваме в резултат, че селската земеделска банка извършва $\frac{1}{5}$ част от работата, която тя е била длъжна да извърши, щото икономичният бит на селенина, т. е. *условията на дребното производство да не се влошават*. На сички е познат ниският уровень на благосъстоянието на руското село, а известно е също, че болшинството на селените притежава съвсем недостатъчна земя за обработване. Макар и да разшири с 5—6 пъти своите обороти, сѐ пак селската банка не би могла да направи нещо повече освен само да поддържа жалкото *status quo* на руския селски бит.“*

Изобщо анализът на 12-годишната дейност на руската селска банка привежда проф. Исаев към заключението, че банката не може да достигне целта, която си е поставила, че тя даже и тогава, когато мисли, че принася полза на селените, принася я повече на едрите и средните селски стопанства отколкото на дребните. Общото му заключение е такова:

„Без да измени в нещо *status quo* в средните губернии, селската банка ще достави съществени обзги на тези средни селски стопани, от близкото съседство на които тя ще земе една част безимотни и малкоимотни. Именно в средата на такива селени могат се намери най-много охотници за самоволно сечене горите, пущане добитъка из чужди ливади и посеви и разни други постъпки, които от страна на землевладелците предизвикват толкова оплаквания и увеличават разноските за горски и полски стражари. Намалението числото на такива хора ще намали и числото на престъпленията и ще съкрати разноските на страната.

* Исаев: Настоящето и бъдещето на руското обществено стопанство, с. 137.

От сичко казано ние можем да направим това общо заключение, че новите обороти на селската банка ще докарат по-големи блага на средните и едрите землевладелци, нежели на селяните.“*

Това не само в Русия и у нас е така, а в сички страни, които се намират под влиянието на капиталистичните производствени отношения. При господството на тия отношения в обществения живот нито най-голямото обществено кредитно учреждение и нито най-евтиният кредит са в състояние да направят нещо, за да не се влошават условията на дребното производство, както казва проф. Исаев, т. е. за спасението на дребните собственици от пропадане и пролетаризиране. Независимо от това, че обществените банки не могат да удовлетворят сичките нужди на цялата пропадваща маса от дребни собственици и че техният кредит за по-голямата част от тях е недостъпен, но и постоянното влошаване условията на дребното производство доставя на тия кредитни учреждения дребна клиентела сѐ по-безнадеждна в изплащането на своите заеми. Това обстоятелство, както казахме, принуждава и тия кредитни учреждения да ограничават сѐ повече мястото на дребния кредит и по такъв начин кредитните учреждения, които са създадени за кредит на дребните собственици, всъщност доставят евтин и широк кредит на едрите и средните собственици.

Нашите земеделски каси, както видяхме, дават широко място в своите операции на дребния личен кредит. Обаче съзнаването, види се, на гореспоменатите обстоятелства карало е централното управление да мисли за създаването на кредитни учреждения въвн от земеделските каси, които да раздават кредит на дребните селски стопани. В доклада си от април 1897 год. до министъра на търговията и земеделието началникът на централното управление на земеделските каси казва:

„На свършване намирам за нужно да кажа и това, че още една от мерките, които най-ефикасно би спомогнали за бързото и сериозно уреждане на земеделския кредит в страната ни, е създаването на селски каси по мдела на Райфайзеновите, които ще бъдат

* Пак там, стр. 145.

истински клонове на земеделските каси по селата. По този начин тия последните ще бъдат по-близо до земеделеца, който ще намира тогаз в самото село нужните нему суми, без да бъде принуден, както сега да дохожда при земеделската каса в града, което го принуждава да губи често най-скъпото си време по изпълнение на многото формалности, а освен това и да прави излишни разноски. Това губене на време и тия излишни разноски стават причина, щото заемът да става за земеделеца доста скъп, най-вече когато заетата сума е малка. Създаването на тия селски каси ще способствува да се премахне до известна степен и оная несгода за земеделската каса, която споменах по горе: раздаването често пари от земеделските каси на хора, на които не е добре познато както материалното състояние, така също и моралните качества.** Като говори по-нататък кои селяни могат да бъдат приети за членове на селските каси и за доброто влияние, което щели да оказат те върху личните качества на членовете им, докладът се свършва със следното уверение:

„Като е оценявало сякога големите изгоди за нашето земеделско население от Райфайзеновите каси, повереното ми управление е зело сичките мерки, за да се подготви почвата за тяхното въвеждане и у нас.“**

Ясен е смисълът на цитираното. Централното управление съзнава, че земеделските каси не са достъпни за голяма част от дребните селски стопани, че за земеделските каси, като за сяко голямо кредитно учреждение, не са изгодни и даже са опасни клиентите от категорията на дребните селски собственици, които правят заеми главно с консумативни цели и които затова са най-лошите платци на дълговете си, и че дребният кредит трябва да се предостави на кредитни дружества по образеца на Райфайзеновите каси, а земеделските каси да се занимават предимствено с раздаване кредит на едри и средни собственици, които представляват по-сигурна гаранция за тях. С други думи, смисълът на цитираните редове от доклада на централното

* Отчет на централното управление на земеделските каси за 1896, доклад до министъра, 1897 г., с. VI,

** Пак там, стр. VII.

управление потвърждава нашето мнение, че от земеделските каси по-голяма полза имат едрите и средните собственици отколкото дребните селски стопанства и че в бъдеще това ще бъде още повече тъй. Защото земеделските каси, като модерно кредитно учреждение, сѐ повече ще се проникват от убеждението, че политиката им да дават широко място в своите кредитни операции на консумативния кредит — а такъв е в най-голямата си част дребният личен и ипотечен кредит, раздаван от тях на земеделци и неземеделци — е политика на разпиляване обществените капитали за непроизводителни цели. Кредитът, който не се влага в производството, за да се добие доход от него, не означава нищо друго освен разпиляване на обществените капитали. Земеделските каси, откато придобиха днешната си организация с централното управление, станаха модерно кредитно учреждение и като такова естествено се стремят да се отърват от ненадеждната дребна клиентела. Затова централното управление на земеделските каси се улавя за идеята да се въведат и у нас Райфайzenовите каси, т. е. дружественият земеделски кредит по типа на тия каси. И то наистина беше зело всички мерки за въвеждането им. Обаче резултатът от въвеждането им се оказа много печален.

Както видяхме в една минала глава, според признанието на същия началник на централното управление на земеделските каси, направено лани пред земеделския съвет, свикан от министъра на търговията и земледелието, всички 400 кредитни дружества по Райфайzenовия образец, създадени от централното управление, са пропаднали и капиталите им били опропадени. В същата минала глава видяхме кои са причините, дето у нас сдружаванията са невъзможни и не могат да виреят. От друга страна, там тъй също показах, че в другите страни кредитът и на Райфайzenовите селски каси се намира в ръцете на средните и едрите селски стопани. У нас на Райфайzenовите каси възлагат тъй също преувеличени надежди, както и на сдружаванията, които се явяват в напредналите в индустриално отношение страни. Обаче не е мъчно да се разбере, че и у нас една селска Райфайzenова каса в село не може да бъде в други ръце, освен в ръцете на селската буржоазия и следователно

най-голяма полза от кредита ѝ ще извличат едрите и средните селски собственици. Няма съмнение, че в такива каси ще намират личен кредит и дребните стопани, но несъмнено е, че ползата, която ще извличат последните, в сравнение с оная, която ще извличат първите, е нищожна и не ще може да измени положението им към по-добро. Всъщност мнозина от дребните селяни не ще могат да намерят кредит и в тия дружества, понеже и в тях кредитът ще се основава на гаранции; инак те скоро би пропадали.

„Но и най-добре организирани земледелски каси — казва Кауцки — ще принасят полза само на една част от селяните. Не всеки земеделец може, ако поиска, да получи пари. Трябва много предпазливо да се работи, ако се иска да се избягнат големите загуби за дружествата. Тези, които не могат да получат кредит, значи най-много нуждаещите се, падат, както и преди, в ръцете на селския лихварин.“*

Никой не отрича голямото значение на земеделските и занаятчийски кредитни сдружавания за икономичния напредък. Но само за икономичния напредък. Те не могат нито да закрепят дребната собственост, нито водят към социализма, както някои мислят; те тъкмо спомагат за капиталистичния развой. Обаче у нас та такива сдружавания няма условия. Те могат да се явят само с развой на капиталистичния начин на производство. По тази причина създадените чрез усилията на централното управление на земеделските каси у нас селски Райфайзенови каси са пропадали и още за дълго време не ще могат да виреят. В другите страни тези дружества най-бърже растат, но там индустриалният развой е създал условия за тяхното съществуване. У нас при днешните условия са възможни само акционерни кредитни дружества. Но те са лихварски дружества и източници за поддържането на частното лихварство, в мрежата на което е оплетена грамадна част от селското население.

Против лихварството у нас силно се възмущават и мнозина искрено и с право. Най-доходното занятие днес у нас представлява лихварството. Възползвани от голя-

* К. Кауцки „Земеделският въпрос“, ч. I, стр. 200.

мата нужда на населението от пари, кредитни дружества и частни лихвари подигнали са лихвите до безбожни размери, както вече знаем от предишни глави. Стотини села са свършено опропадени от него. Предвид на това някои политични партии, групи и съюзи турят като важно програмно искане закон против лихварството. Обаче при днешните условия на нашата страна и при икономичния упадък на населението лихварството с високите лихви е естествено нещо. Най-строгият закон не ще бъде в състояние да го ограничи. Че това е така, за пример може да ни послужи пак Русия. В 1893 год. руското правителство издаде закон за преследване на лихварството, който действа и досега. Обаче проф. Исаев, като разгледва резултатите, получени от действието на закона в разстояние на 2¹/₂ години, дохожда до заключението, че законът е останал безсилен пред лихварството и неговите начини на избягване от наказанията на закона. „В разстояние на две и половина години, които изминаха откак законът биде издаден, се наброиха — казва той — сума факти, които оправдават такава една оценка на туй мероприятие.“* В страни със слабо индустриално развитие, следов. в които няма достатъчно свободни капитали, лихварството, и най-безбожното, е могъщо и никакви закони не са в състояние да го ограничат. Колкото и да се възмущаваме от неговата експлоатация, обаче додето страната не се развие икономично до оная степен, шото от самото производство да се отделят свободни капитали, лихварската експлоатация ще продължава да съществува. Лихварството в такива страни е едно от средствата за натрупването и концентрирането на обществения капитал.

И тъй, при днешните условия на нашата страна евтиният кредит е невъзможен. Липсата на свободни капитали е причина на скъпия кредит. Само с натрупването и концентрирането на капиталите ще се яви у нас евтин кредит. А последното е възможно само тогава, когато се привличат капиталите или направо към индустриалния развой, или за създаването условия за такъв развой, а именно за построяване на железници, пристанища и т. н. Първият вид привличане на капиталите става, когато

* Исаев, I. с., стр. 158.

готовите свободни чужди капитали се пренасят в България за индустриални предприятия. Вторият — става чрез пренасянето на капитали във вид на *държавни заеми*. Последните са едно от средствата за капиталистичния развой на всяка страна и за поевтиняването на кредита, обаче когато те се правят за производителни цели и се употребяват за тях. Държавните заеми, както се употребяват за създаването условия за развой на производството, като увеличават с това националните богатства, създават и условия за евтин кредит. Но у нас държавните заеми обикновено се употребяват не за производителни цели и затова те никак или съвсем малко са помогнали досега за развой на производството, а още по-малко за намалението процента на публичния и частния кредит. По-голямата част от нашите държавни заеми, които достигат до 300 мил. лева, е отишла или за покриване на дефицити, за поддържане на армията и на беззаконното управление, или се е фърляла в постройки, които са биле и неналежащи, и се извършваха по хищнишки начин. Естествено е, че от такава финансова политика не можеше да се очаква поевтиняване на публичния кредит. А щом той е скъп, тогава кредитът изобщо в страната не може да бъде евтин. Обаче евтиният кредит не може да спаси дребното производство от пропадане; той не може да подобри положението на дребните стопани. Евтиният кредит сам, следствие на икономичния напредък, се явява средство за икономичния развой за развой на капиталистичното производство. Кредитът изобщо при господството на капиталистичните производствени отношения в обществения живот, както и да бъде организиран, повече полза принася на едрите и средните собственици, отколкото на дребните. Той при тия условия се явява средство за концентрация на капиталите в по-малко ръце, за капиталистичния развой, а не и за развой на дребнобуржоазното производство.

ГЛАВА ДЕВЕТА

ЕСНАФСКА ПОЛИТИКА*

Произход и характеристика на еснафската политика. — Старият закон за уредбата на еснафството и новият законопроект за същата цел. — Мотивите и съдържанието им. — Следствията от тях. — Принципът за принудителното сдружаване в еснафи. — Фактите. — Реакционна икономична политика.

Казаното за сдружаванията изобщо може почти дословно да се каже и за занаятчийските сдружавания специално. Но напоследък държавата по своя инициатива, както и под влиянието на инициативата, произхождаща от частни заинтересувани лица, пригърна една особна икономична политика, която може да се нарече *еснафска* или *занаятчийска политика*. Същността на тая политика се състои в принудителното сдружаване на занаятчиите в *еснафски* или *занаятчийски сдружения*. Първ път тая политика биде иногюрирана в 1897 г. от народната партия и главно от г. Гешов, в качеството му министър на финансите и управляващ министерството на търговията и земледелието, с внасянето в народното събрание и приемането от него на известния закон за „уредбата на еснафството“ в България. Много любопитно е, че тая политика биде пригърната именно от партията на големите индустриални и търговско-банкерски гешефти и от човека, който първи съзна нуждата от „подобряване начините на производството ни и отваряне пътища за износа на произведенията и изделията“, и автора на закона „за насърчение на земеделските предприятия“. Най-първо, любопитно е какви причини са накарали народ-

* Това, що казвам в тая глава за политиката на г. Гешова и на неговата партия спрямо занаятчийската класа, както и по „закона за уредбата на еснафството“, дословно се отнася до тая политика и на другите партии изобщо, особено на прогресивно либералната партия и до авторите на „законопроекта за еснафството и занаятчийските сдружения“, внесен по инициативата на правителствени депутати в извънредната сесия на XII обикн. народно събрание и приет на първо четене. На съответните места в тая глава правя нужните допълнения, отнасящи се до законопроекта.

ната партия и главно г. Гешова да пригърнат тази политика. Към законопроекта за „уредбата на еснафството“ той ни казва, наистина, тия мотиви. Обаче тия мотиви са само за законопроекта. Истинските мотиви, които доведоха г. Гешов и водителите на неговата партия до тая политика, са други.

Трябва да си припомним какви обстоятелства предшествуваха внасянето в народното събрание на законопроекта за „уредбата на еснафството“, за да разберем истинските причини, които накараха г. Гешова да пригърне *еснафската* или *занаятчийската политика*. Както вече знаем, една от главните задачи на нашата държава според г. Гешова беше — „отваряне пътища за износа на произведенията и изделията ни“. Обаче той скоро се убеди, че тая задача не се решава лесно, особно при онова състояние на индустрията и ония домашни начини на производството, които господствуваха у нас тогава, господствуват дори и днес, той не можеше да не види, че „произведенията и изделията ни“, произвеждани при тия условия, не могат издържа и най-слабата конкуренция на външните стоки, а камо ли да могат да пробиват пътища за износ. Тия обстоятелства го приведоха към протекционизма на вътрешния пазар от чуждата конкуренция. Да се ограда вътрешният пазар от последната и да се насърчи националното производство чрез принудителни закони — към това се сведе на края главната задача. Тогава г. Гешов създаде закона за принудителното носене от чиновничеството дрехи и обуца от местно производство, който прочем остава мъртва буква и който, разбира се, никак не послужи нито за „подобрене начините на производството ни“, нито за подигане на „местната дребна промишленост“. Очевидно става, че за „насърчение на местната индустрия“ са потребни по-други средства. Едно от тия средства, както казах, към което се сведе задачата, беше рграждането на вътрешния пазар от външната конкуренция. Обаче това се достига чрез търговски договори с другите страни и главно с ония, стоките на които най-много конкурират произведенията на местната индустрия. Тука трябваше да бъдат насочени сички усилия на нашия държавен мъж. В 1895 г. предстоеше на нашата държава да сключи търговски договори и естествено усилията на г. Гешов като мини-

стър на финансите и управляващ м-вото на търг. и землед. бяха насочени там. Преди да се пристъпи към сключването на търговския договор с Австрия, с който България се свърза за 7 години, органите на г. Гешова, в. „Прогрес“, „Бюлетин“ и „Поминък“, проповядваха, че сключването на търговски договори трябвало да се почне не от Австрия, а от други държави. Тия проповеди намериха основание във факта, че Австро-Унгария прави най-голяма конкуренция на местните ни произведения и във вътрешния пазар на нашата страна. Въпреки тия проповеди обаче, г. Гешов избра Австро-Унгария за първа държава, с която той поведе преговори за търговски договор. Всъщност другояче да постъпи той не можеше. Щом Австро-Унгария е най-големият конкурент в нашия вътрешен пазар, тогава естествено с нея именно трябваше да се сключи търговски договор, за да се ограничи конкуренцията на нейните стоки. Такава беше задачата. Но г. Гешов не можа да я реши в полза на местната, индустрия и да ограда вътрешния пазар. Наистина, той след падането от власт на партията му, в книгата си „Думи и дела“ привежда ред доводи в полза на своя договор. В приложението към тия студии читателят може да види доколко са убедителни доводите на г. Гешова. Тука ще напомня само, че търговският договор не даде очакваната полза, а именно не намали конкуренцията на Австро-Унгария във вътрешния пазар на страната. И естествено, българското правителство отиде да сключва търговски договор с Австрия във време най-неблагоприятно за такава цел. Тъкмо тогава отношенията между българския дворец и австро-унгарския двор бяха най-обтегнати и се търсеше, наложително се искаше помирение с него. Сключването на търговски договор с Австрия се яви почвата, на която се търсеше това помирение. Австрия това знаеше прекрасно и се възползва напълно от случая, за да наложи на България за седем години един договор, който никак не запазва вътрешния ѝ пазар от австро-унгарската конкуренция. Когато се видя какви са условията на австрийското правителство за сключването на договора, правителствените органи, особно ония на г. Гешова, уж се възмутиха и пишеха за митнишка война с Австрия. Обаче схокани отгоре, от страната, заинтересована в помирието с австрийския двор, те обърнаха

листото: почнаха да пишат за невъзможността на една митнишка война с Австро-Унгария. По такъв начин правителството не може да постигне главната част от своята задача и вътрешният пазар, който искаха да защитят от външната конкуренция, остана никак незащитен.

Но като претърпя несполука в най-важната част от своята програма, тогавашното правителство, от една страна, за да прикрие своята несполука, от друга — за да покаже, че то работи за развитието на индустрията, се залови да създава ред специални закони за ограждане на вътрешния пазар от външната конкуренция, които всъщност не водят към целта, а само могат да го отслабят още повече. С други думи, тогавашното правителство се залови за *еснафската* или *занаятчийска* политика, която може да се нарече още и *политика на лицемерието*. Тая политика особно релефно се проявява в гласувания тогава „закон за уредбата на еснафите“. Мотивите, които придружаваха закона, както и самото съдържание на закона, най-добре характеризират тая политика. Тука няма възможност да се занимаваме с подробна критика на целия закон. Това е и ненужно за нашата цел. Важното е да знаем мотивите, които са докарали г. Гешова до нуждата от такъв закон, а сетне доколко с такъв закон се постига целта, която се гони, и дали той не се явява пречка за развитието производителните сили на страната, за индустриалното развитие.

Най-напред какви са мотивите, които са накарали г. Гешова да предложи този закон? — „Една от причините за упадъка на занаятите ни, без съмнение — казва той, — е изчезването на еснафските сдружавания. Настоящото раздробление и разпръснатостта на занаятчиите са, които преди всичко ги правят маломощни да действуват за систематично изучаване и упражняване на занаята.“ И по-нататък: „Най-първата нужда прочее, която предизвиква настоящия законопроект, е да се поставят занаятите на по-благоприятна почва за развиване, като се осигури солидното изучаване и упражняване на занаята.“ Няколко реда по-долу той определя задачата и целта на закона тъй: „Изобщо казано, законопроектът има за своя задача и цел да даде една правилна уредба на нашата дребна занаятчийска промишленост, като я туря в условия, при които да може трайно и

сигурно да се развива, да се усъвършенствува и да се бори, доколкото е възможно, с чуждата конкуренция.¹ Такива са основните мотиви, с които бившият министър г. Гешов придружаваше своя законопроект, който се прие от Народното събрание. Значи със закона за уредбата на еснафите се мислеше да се турят занаятите „на благоприятна почва за развиване“, което по мнението на нашите тогавашни — пък и днешни — законодавци ще се постигне, ако се възкреси старата еснафска наредба, пропадането на която било една от причините за упадъка на занаятите. Чудна е логиката на тези, които са създали този закон. Човек не знае на кое всъщност да припише тези мотиви, дали на невежеството на създателя им и на ония, които са ги приели, или на тяхното умишлено изопачаване на самата действителност. Не е истина, разбира се, че изчезването на еснафската наредба е една от причините за упадъка на занаятите и че възкръсването ѝ ще възкреси и занаятите, в смисъл на възкръсване дребнозанаятчийската класа от независими производители. Да се твърди подобно нещо, ще рече да избягваме да дадем обяснение за явленията, да заобикаляме друг по-съществен въпрос. Защо изчезна еснафската наредба? — Ето въпроса, от отговора на който зависи и отговорът на въпроса за причините, по които са пропаднали занаятите. Създателите на закона за уредбата на еснафите заобикалят този въпрос, защото поставянето му би ги довело до признаването на истината, която те не желаят да бъде открита. Не може никак да се допусне, че те най-същественния въпрос го заобикалят от невежество. По-долу ще видим, че те го правят това съвършено съзнателно.

Пропадането на еснафската наредба в България се захваща още от турско време. Заедно с отслабването могъществото на Турция нейните вилаети сè повече ставаха износни пазарища за чуждестранните стоки и особно за австрийските. Наистина, Турция, остгнала назад икономично, представляваше и в политично отношение страна, която не даваше никакви гаранции за свободното движение на икономичните сили. Но при сичко туй, с отслабването ѝ Турция сè повече се подчиняваше и в иконо-

¹ Мотиви към законопроекта за уредбата на еснафството.

мично, и в политично отношение на по-силните държави и главно на по-развитите икономично и по-близки до нея като Австро-Унгария. Турция сѣ повече се обръщаше в пазар за австрийските стоки, както тя и до днес е такава за тях в неосвободените от нейното иго вилаети. Тази е причината, дето Австро-Унгария е била винаги против усилията на подчинените под Турция народи да се освободят от нейната власт. Преобръщането на турските вилаети в пазари за чуждестранните стоки влияеше върху икономичното им положение и за изменението на обществените отношения в тях. Наред със старите общественно-икономични отношения се зараждат нови; наред със старите еснафски наредби явява се развитието на знаята въвн от еснафите; даже се явяват зачатъци от фабрично производство, както в Търново фабрики за коприна и басми, в Самоков фабрики за желязо, в Сливен — за шаек. Това развитие, макар и никак неблагоприятствувано от обстоятелствата, разрушаваше еснафската наредба. Процесът на разрушението обаче беше бавен. Неразвитите потреби, несложният обществен живот, отсъствието на правилни и безопасни пътни съобщения, отсъствието на какви и да е гаранции за собствеността даваха още голяма сила на дребното занаятчийство и на неговата съответна еснафска наредба. Но след освобождението веднага и коренно се измениха условията. Освобождението донесе нови потреби, които по-нататък се развиваха; животът стана по-сложен; разшири се вътрешният пазар и главно търговско-икономичното движение стана по-осигурено, по свободно; политичната наредба на освободените страни по европейски образец донесе по-голяма гаранция за личната свобода и собствеността. Заинтересуваните европейски страни обезпечиха за себе си „свободата на търговията“ в излезлите изпод турската власт страни. От друга страна, занаятите не можеха да удовлетворят новите потреби и разширения пазар. Последните почнаха да се удовлетворяват отвън. Нахлуването на външни стоки от своя страна съсипе още повече занаятите. Додето занаятите съществуваха при старите условия, т. е. додето те имаха да удовлетворяват един ограничен с известна местност пазар — град, околия или най-много окръг, — додето имаха да задоволяват примитивни потреби и вку-

сове, дотогава беше необходима за тяхното съществуване еснафската наредба. Тя беше тогава необходима, защото чрез нея занаятчиите регулираха и можеха да регулират заимните си отношения, можеха да регулират заимното си съперничество, без което регулиране не бе възможно съществуването на дребните занаятчии. Тесните предели на пазара им налагаха една уредба на заимните им отношения. Но новите условия, които настъпиха за занаятчийството след освобождението, направиха съвършено ненужна и невъзможна еснафската наредба. Пазарът стана общ; старото раздробление на вътрешния пазар на няколко самостоятелни и ограничени пазари изчезна; старото занаятчийство не можеше да удовлетвори новия, разширения пазар, толкова повече че той беше отворен, свободен за нахлуването на чуждите фабрични произведения. Естествено е, че едни от старите занаяти — по голямата част — пропаднаха безвъзвратно; другите, по-жизнеспособните, трябваше да се приспособят към новите условия. Тези условия изискваха нови начини на производство за един неопределен вече пазар; те изискваха по-бърз и по-усъвършенствуван начин на работене, който в по-късо време повече продукти произвежда и с това прави продукта по-евтин, значи по-способен да намери в общия пазар продажба. Такъв начин на производство от занаятчиата е възможен само в този случай, ако той притежава известен капитал. Тоест новите условия изискваха капиталистичен начин на производство. Но последният, както е известно, в своето развитие създава най-напред нов вид дребнозанаятчийско производство, което се намира в пълна зависимост от капитала, но което за капитала може да съществува само във вид на „свобода на занаята“, а никак не във вид на подчиненост на една стеснителна за него еснафска наредба. Новите условия искат „свобода на движението“, под което се разбира свобода в експлоатацията на работнишките сили. Еснафската наредба имаше тъкмо противоположна цел, съответна на старите условия. Тъй че еснафската наредба изчезна, защото изчезнаха условията, при които можеше да врее старият начин на производство, защото паднаха, просто казано, занаятите.

Сичко гореизложено е толкова ясно, щото никак не може да се допусне, че създателите на закона за

еснафите не са го знаели. Такова нещо би било извънредно голямо невежество, което очевидно не може да се допусне, поне за човека, който формулира мотивите за нуждата от такъв закон, за г. Гешов. Прибягването до такъвиз невежествени мотиви за своя законопроект се обяснява с туй, че той, като претърпя пълно поражение в най-същественния пункт на своята програма, се залови за политиката на лицемерието. За да спаси своята репутация на честен деец и сведущ икономист, г. Гешов си зададе за цел да изопачи самата истина и да представи работата така, като че той със своя законопроект желае да създаде благоприятни условия за развитието на занаятите у нас в този смисъл, щото да спаси от пропадане дребнозанаятчийската класа, когато той сам не вярва в това спасение. Напротив, той, както и народните представители, които са го гласували, напълно са уверени в невъзможността със закона за еснафската уредба да се възкреси положението на старото занаятчиство и в безполезността на закона по отношение към занаятчийската класа. Ако при сѐ това те гласуваха този закон, това показва, че те съзнателно са искали да фърлят прах в очите на занаятчиите, да им покажат, че се грижат уж за тях, за подобрене на тяхното положение. Те даже не криеха, че са такива именно мотивите им за създаването на закона, а ги изказаха в народното събрание с пълна откровеност. Ето какво четем в дневниците на Народното събрание:

„Вълко Нейчов: Г-да! Аз не се съмнявам, че с настоящия законопроект, който ще направим закон, ние няма да подобрим в никакво отношение занаятчиите у нас и да ги турим в пътя на усъвършенствуването. Аз искам да кажа нещо особно. Ние правим това, то се знае, за един опит и тоя опит е такъв, който да бъде по желанието на занаятчиите, които мислят, че тяхното нещастие се дължи на обстоятелството, че държавата не се заема да уреди техните еснафи. Но и без това занаятчиите могат да подобрят, да усъвършенствуват занаятите си, ако се потрудат между себе си, без пръста на държавата, да си уреждат дружествата, да представят уставите си на надлежното министерство и да покажат условията, по които могат да напредват. И сега аз съм от първите, които ще ръко-

пляскат на г. министъра на търг. и землед., задето е внесъл тоя законопроект, защото с това до известна степен се задоволяват еснафите, че държавата се е погрижила малко нещо и за тях. Аз няма да кажа нещо ново по тоя предмет, а само ще забележа, че каквото и да направим, ние ще дойдем след година или сред друга да се оплакваме от злоупотребите, които ще правят занаятчиите с властта, която държавата им дава, да мъчат чираците. Но сега нека го гласуваме.“

„Докладчик Ганчо Гаврилов: Аз имам чест да съобщя на уважаемия наш колега, че комисията горедолу има неговите възгледи по този законопроект, но трябва да го признаем, че нашите еснафи мислят, че с тоя законопроект, с тая уредба ще им тръгнат работите кой знае как напред; затова комисията счете за нужно да тури в чл. 5 като първа алинея идеята, че с тия сдружения само би могли занаятчиите по-добре да промислюват и да се грижат за подобрението на занаятите и да се стремят към това нещо.“*

От редовете, които подчертах, е съвършено ясно, че законът за еснафската наредба бе издаден с единствената цел „да удовлетвори еснафите“, да им се покаже вид, че „държавата се занимава с тяхното положение“, но и с пълно убеждение, че законът нищо няма да помогне на нашите занаятчи за подобрене положението на дребнозанаятчийската класа, и никак няма да тури в по добри условия „нашата дребна занаятчийска промишленост“. Излиза, че българските законодавци създават закони само за да залъжат гражданите, че държавата се грижи за тях, но не от убеждение, че законите са действително полезни а ония, за които се създават. Излиза, с други думи, че те заменяват политиката на действително нужното, но което не са способни да изпълнят, с политиката на лицемерието. Отношенията на българските законодавци към дребнозанаятчийската класа са основани не само на лицемерието; те са оскърбителни за нея; те са цяла подигравка с положението ѝ. Да изповядваш с пълно съзнание, че законът за еснафите е съвършено безполезен за тия, за които се съз-

* Стенографични дневници на IX-то обикновено народно събрание, втора редовна сесия, стр. 367.

дава, и да го гласуваш само затова, че някакви занаятчици го искали, то не е нищо друго, освен умишлена, зла подигравка с участва на дребнозанаятчийската класа. Когато чете човек гореприведените речи на народните представители, поразява се от циничната откровеност, с която те изказват мотивите, които ги карали да гласуват закона за еснафската наредба. Мислите, които се съдържат в споменатите речи, се споделят не само от един Вълко Нейчов или от един Ганчо Гаврилов; те, както виждаме, се споделят от цялата комисия, която е изучвала законопроекта; те се споделят от цялото болшинство, от самия тогавашен управляващ м-вото на търг. и землед. Поне нито един от тях не протестира против такова обяснение мотивите за създаването на закона, изразено в цитираните редове. Прочем, както по-горе обясних, на нашите законодавци не оставаше друго освен да заловят пътя на лицемерната политика. Като не могат да създадат действително нужните по-добри условия за „трайно и сигурно“ развитие на „националната“ индустрия, като не могат да я турят в условия, при които наистина да може „да се бори с чуждата конкуренция“, там не остава друго да правят, освен да залъжат дребнозанаятчийската класа с ефимерни, с недействителни условия за борба с чуждата конкуренция и да мотивират своето поведение с един досущ невежествен мотив, а именно, че еснафската наредба ще тури дребната занаятчийска класа в условия да се бори, че нейното изчезване е една от причините за упадък на занаятите. Подир всичко гореказано мисля очевидно е, че еснафската наредба не е причина за процъфтяването или упадък на занаятите, и възкръсването ѝ по никой начин няма да спаси дребнозанаятчийската класа от пропадането. Напротив, законът за еснафите ще даде тъкмо противоположни резултати: тсй ще действува днес съсипателно за нея, а никак не спасително. Това последното ще ни стане ясно, ако се обърнем и изучим самото съдържание на закона.

Да видим какво представлява този закон?

Наглед нашите законодавци като че са имали пред вид със „закона за уредбага на еснафството“ най-благоприятна цел — да сдружат дребнозанаятчийската класа в занаятчийски дружества и съюз, които да бъдат в

състояние да се борят против външната конкуренция, та по този начин да запазят своето положение. Средството за достигане на тази цел нашите законодателци намират в еснафската наредба при оня й вид, както тя е съществувала преди Освобождението. Друго средство те и да искат, не могат намери. Всъщност няма никакво средство, с което да може се запази дребнозанаятчийската индустрия като самостоятелно занятие на дребнозанаятчийската класа. Но тъй като нашите законодателци искат да залъжат тази пропаднала и пропадваща класа, то на тях не остава друго освен да се обърнат към старото средство, към една умряла безвъзвратно наредба. Затуй те турят за цел на еснафските сдружавания горепоменатата цел. Според чл. 5 на закона целта на последните се съдържа в следните точки: „а) да подигне и подобри занаята и го постави в положение да отговаря на съвременните нужди; б) да развива между членовете му единодушието и зачитането на занаята; в) да поддържа добрите отношения между майстори и калфи и да се грижи да намира работа на тия последните; г) да се грижи за занаятчийското и морално образование на учениците и д) да уравнива произлезли спорове между членовете и техните калфи и ученици“. Независимо от това според чл. 6 от същия закон еснафските сдружавания могат да разширят „кръга на задачата си“, а именно: „а) да уреждат и да управляват специални училища по занаяти; б) да създават нужните наредби за подпълването на техничното образование на майсторите и калфите; в) да уреждат изпити за калфи и да издават свидетелства; г) в интереса на членовете на сдруженията да уреждат складове за продаване на изделия и за купуване на материали; д) за подпомагане на членовете и техните семейства, на техните калфи и ученици в случай на болест, смърт, неспособност за работа или в други случаи на нужда — да уреждат особни спомогателни каси; е) да уреждат арбитражни съдилища, които да решават спорове, произлезли между членовете и техните калфи и ж) да уреждат по инициативата на м-вото на търг. и землед. задружно няколко еснафски сдружения, изложения на изделията си с конкурсна цел, при които ще се раздават държавни премии.“

Както виждаме, създателите на „закона за уредбата на еснафите“ са имали на пръв поглед висока цел. В нея имаме и сдружаване на занаятчиите, и поддържане на солидарност между тях, и подигане на занаятите, и грижени за добри отношения между майстори и калфи и между тях и чираците, взаимно спомагане и даже спомагане на калфи и чираци и на техните семейства в случай на болест, смърт, неспособност за работене. Наглед идея благородна е ръководила създателите на закона. Обаче това е само наглед, а в действителност съвсем друго излиза. Преди сичко много е странна идеята насила, със закон да сдружаваш хората, да им натрапваш взаимно спомагане и други добродетелни стремления, когато нито условията, нито даже интересите на самите хора не допускат това. Както вече видяхме, еснафската наредба преди Освобождението съществуваше не в силата на някой писан закон, нито е била следствие на някакво законодавно вмесване и натрапване, а съществуваше в силата на икономичните условия. Гриженето за занаята, взаимното спомагане и урегулиране на взаимните отношения между занаятчиите бяха следствие на последните, на положението на дребнозанаятчийската класа тогава. Тогава наистина имаше такава класа, когато днес тя в действителност не съществува. Днес занаятчиите се разпадат на две категории: едната — нищожно малцинство — съставляват майсторите, които се отделят в дребни и едри капиталисти и предприемачи, другата — съставляват зависими от първата, експлоатирани от нея занаятчици. В всеки град у нас има по няколко души „занаятчици“ самостоятелни, като кундураджийи, шивачи, астарджии и др., които се занимават с предприемачество за доставяне на войката на полицията и на други учреждения „занаятчийски“ продукти и на които работи останалата маса от занаятчиите. Първите влизат или се приближават към капиталистичната класа, когато втората — към наемнишката, и интересите им са право противоположни. Когато интересът на първите се състои в туй, щото втората да им работи на парче, колкото може по-евтино, последната, наопаки, има интерес противоположен — да получава колкото е възможно по-голяма цена за парче, има интерес да се бори против системата на парче, която я съсипва и физично, и морално. Когато интересът на първите

изисква, щото втората за нищожна плата да работи добра работа, последната, напротив, желаеяки да получи по голяма заплата, гледа да я спечели от по-бърза и по-лоша работа. При тоя антагонизъм на интересите очевидно е, че не може да съществува обща солидарност, не може да се говори за еднодушие и заимно зачитане или за добри отношения между майстори и калфи. Освен това при днешните условия не е възможно да съществува солидарност и между самите майстори. Конкуренцията им възбужда най-недобродетелни чувства в отношение един към други и при такива условия еднодушие и зачитане на занаята не е възможно. Натрапването на тия добродетели със закон, насила, може само да увеличи заимните им недобри чувства. При днешните условия на производството и на пазара необходимо условие за предприемачите-„занаятчии“ е свободното разполагане с работнишките сили така, щото когато затрябат повече сили, да могат се привлече без пречки, а когато не трябва — да се изпъждат също без пречки. Законът обаче именно създава такива пречки, с което той може да възбужда постоянни вражди между самите господари-майстори*. Прочем, както ще видим, законът повече е създаден за зависимите занаятчии, за работниците, за тяхното подчинение, за тяхното заробване.

* В правителствения в. „България“ от т. г., брой 537 срещаме в интересната статия „Законопроектът на еснафския съюз по сдружаване на занаятчиите“ следните факти из опита с прилагането на стария „закон за уредбата на еснафството“, които потвърждават моето мнение. „От всичките градове на страната — четем в тази статия — столарите отправиха през 1899 год. искане до м-вото на търгов. и земл. да запрети на дюлгерите да правят прозорци и врати . . . В Търновско, след влизането в сила на стария закон за еснафите, хлебарите отидоха дотам, че се синдикараха да увеличат цената на хляба и да влошат качеството му. Габровци пък подигнаха въпроса: само железарите ли имат право да правят и продават железни материали или това право имат и други лица. И м-вото на търгов. и земл. им отговорило, че щом има подобен еснаф, търговците нямат право да работят и продават железни материали.“ Това са официални факти, които не оставят никакво съмнение, че един закон за принудително еснафско сдружение освен раздори и недоразумения нищо не може да принесе.

В същата статия се привеждат ред факти из рапортите на финансовите чиновници, като официални водители на еснафите, които показват, че самите занаятчии не искат да съставят еснафски сдружения и че е трябало в цялата страна да се прибягва до поли-

Законът за еснафската наредба по принцип е един закон извънредно нелеп. Законът се създава с цел да се подигне занаятът и да се „постави в положение да отговаря на съвременните нужди“ и в същото време той осуетява тая цел. Да се подигне занаятът — това ще каже да се приложат усъвършенствуваните начини на работене. Най-високото подигане на занаята е възможно при фабрично-машинната система на производство, която може да приложи най-големите технически усъвършенствувания. Трябва да се забележи, че подигането на занаята не означава и подигане на занаятчийската класа. Напротив, подигането на занаята води към съсипването на множеството от занаятчиите и към преобръщането им в прости наемници. Но подигането на занаята днес е възможно само при приложението на капитала. Обаче законът за еснафската наредба се явява именно да тури пречка за приложението на последния. Чл. 60 от този закон казва: „За да може някой да се зачисли в едно еснафско сдружение и с това да придобие правото да упражнява самостоятелно един занаят, трябва да бъде преди сичко припознат за майстор.“* От това определение на закона следва, че който не е припознат за майстор, не може да се занимава с някой от изроените в закона двайсет и два занаята. Под думата „майстор“ се разбира човек, който е изучил един занаят и го упражнява. Според закона излиза, че един човек, за да упражнява самостоятелно един занаят, трябва да бъде „преди сичко припознат за майстор“, т. е. за такъв, който е изучил занаята. Земете сега такъв случай: вие напр. разполагате с един капитал от 100 хил. л. и желаете да отворите една столарска фабрика, но не сте изучавали столарство и естествено не сте припознати „преди сичко“ за майстор. Според 60 чл. от закона вие нямате право да упражнявате този занаят и ако въпреки закона почнете да го упражнявате, тогава

цейско насилие, за да ги накарат да съставят еснаф. По тази причина маса работници, които не са искали да влизат в еснафските сдружения или които не са могли да си платят таксите, са били изфърлени на улицата — било им запретиено да работят. Тия факти много добре показват до какви резултати може да приведе „Законопроектът за еснафството и занаятчийските сдружения“

* Този член в законопроекта е 8 чл.

еснафското сдружение на основание споменатия член от закона може да ви спре, да унищожите вашето предприятие. Такава невъобразима нелепост представлява законът за уредбата на еснафството“. И главното е, че този абсурд го узаконяват ония, които създадоха закона за насърчение на националната индустрия“! На практика в живота никога, разбира се, не ще може да се прокара този абсурд. И не се прокара той и сега. Един пример за илюстрация. Веднага след издаването на закона за носене обуца и дрехи от местно произведение габровските фабриканти Беров и Момерин отвориха шивачници за произвеждане от шаеците на собствените си фабрики готови дрехи. Те, разбира се, никак не отговарят на изискванията на чл. 60 от закона и от никого не са признати „преди сичко за майстори“. Обаче те упражняват самостоятелно един занаят, който не са изучавали. Истина е, че към член 1 от закона е прибавена една забележка, назначението на която вероятно е да смекчи нелепостта на закона и която гласи така: „Фабрики на дружества, в които се упражняват някои от изброените в чл. 1 занаяти, ще се числят също към надлежните еснафски сдружения. В всеки такъв случай фабриката ще се представлява в сдружението от упълномощено лице, което познава и владее занаята.“* Но тази забележка никак не премахва нелепостта на закона. В нея се говори за фабрики на дружества. Това ще рече, че ако някой иска да отвори фабрика, трябва да състави дружество — действително или фиктивно с едно, — за да придобие правото да упражнява самостоятелно занаята. Значи на отделен човек законът запрещава да отваря фабрика, в която да се упражнява един от изброените в него занаяти. Ако ли изтълкуваме забележката в този смисъл, че и отделни личности могат да отварят фабрики по един занаят, то от това същността на работата не се изменява. И в единия, и в другия случай постановленията на чл. 60 от закона се явяват абсурдни. Ако под какъвто и да било вид аз мога да отворя фабрика, в която да упражнявам един занаят, без да съм при-

* В законопроекта думата „фабрика“ не се среща. Обаче за упражнение някой занаят от дружества и частни лица и в законопроекта е запазено същото условие.

познат за майстор, тогава чл. 60 се явява съвършено безсмислен.

Подир казаното пита се: за кого и какъв смисъл има законът за еснафската наредба? Видяхме вече, че самите законодавци гледат на него като на безполезен за занаятчийската класа и го създадоха, по собствените им думи, замо за да замажат очите ѝ. Но той не само е безполезен за занаятчийската класа, а е и съсипателен. И наистина, според чл. 13 сички ония, които законът заваря като самостоятелни майстори, се задължават да се запишат за членове на еснафските сдружения, а според чл. 64 признатият за майстор плаща 60 л. в година: 10 л. за записване в регистра на майсторите и 50 л. „свидетелство за еснафско майсторство“. Освен туй според чл. 16 буква е секи майстор плаща секи месец по лева за каса; най-сетне, по същия чл. еснафското събрание може да разфърля и особен данък за в полза на еснафската каса. Законът заварва във вид на майстори множество самостоятелни по форма занаятчи, но всъщност парчеджии, зависими от малцинството майстори. За тези майстори-парчеджии чл. 64 и 16 от закона са просто съсипателни. Грамадната част от тях не могат да платят нито нищожна част от определената такса и за изпълнение предписанията на закона ще трябва да се събира по ексекутивен начин, т. е. по начин, който окончателно ще го съсипе. Такъв смисъл има за грамадното мнозинство занаятчи създаденият закон за еснафската наредба*.

Съвсем е друго значението му спрямо действително самостоятелните майстори, спрямо майсторите-предприемачи и фабрикантите. Законът като че е създаден нарочно, за да обезпечи интересите на тази категория „занаятчи“. Цял ред от постановления (гл. II, III, IV, V и IX) имат за цел да осигурят за майсторите-предприемачи и фабрикантите нужните за тях работнишки ръце и да турят прегради на увеличението конкурентите им, в

* В законопроекта не са определени сички такси, които ще внасят членовете на един еснаф. Чл. 58 предвижда 5% от чистия приход или годишна заплата на работника. Обаче в законопроекта се предоставя право на сяко еснафско събрание да налага особени вноски според нуждата. Така че разноските, които ще прави секи член по сдружението, пак ще бъдат непосилни за голямото мнозинство занаятчи и за работниците.

ущърб, разбира се, на свободното развитие на индустрията и въпреки естествените закони на това развитие. В гл. II се говори за учениците (чираците). Както се знае, по еснафските обичаи ученикът слугува на майстора в продължение на четири или пет години или без никакво възнаграждение, или ученикът плаща на майстора известна плата за обучение в занаята. Каква въпиеша несправедливост се заключава в отношенията на майсторите към чираците, всеки знае. Законът напълно санкционира тази несправедливост. Според него ученикът, вън от предвидените в чл. 35 обстоятелства, не може да напуска своя господар безнаказано; ученик, който напуска по свое желание занаята, значи и своя господар, длъжен е, съгласно чл. 36 и 38, да заплати определено от първомайстора възнаграждение на своя господар. Освен това законът оставя учениците и след изтичането на уговореното време за чиракуване в пълния производ на заинтересованите майстори, от които зависи да признаят един ученик за достоен да бъде калфа или не. Тъй като за господарите чиракуването е толкова поизносно, колкото е по-продължително, то естествено е, че винаги ще се стараят да попречат за увеличението на калфите, които струват разнокки повече от един чирак и понеже званието на калфа по-скоро води към излизането в майстори. Прочем според чл. 62 калфите, през едно определено от м-вото на земл. и търг. време в споразумение с еснафските сдружения, са длъжни да работят на майсторите със заплата, която се определя (съгласно чл. 84 алинея д) от еснафското сдружение, т. е. от събранието на същите господари. Независимо от това излизането на калфи в майстори при условията, които изисква чл. 64, днес е много по-мъчно отколкото преди. Събранието на майсторите ще определя платата на калфите при сегашните цени, а те по известни причини днес са извънредно ниски у нас. Рядко явление е сега у нас, щото един калфа да може днес да спести такава голяма сума, каквато се предвижда от закона за калфа, който придобива правото да бъде провъзгласен за майстор. По тази причина законът туря калфите в положение на вечно подчинени на господарите им и на тяхната експлоатация. Така че законът за еснафската наредба има значение единствено за занаятчиите.

предприемачи и за фабрикантите. Той им осигурява възможно по-продължително и безконтролно експлоатиране на работнишките сили в България, като в същото време огражда господарите от случайната конкуренция на нови предприемачи. Земете една голяма занаятчийска работилница или една фабрика, в която се работи един от предвидените в закона занаяти (те сички могат да се работят и по фабричен начин), дето работят по 50 или стотина работника. Съгласно забележката към чл. 1 и сички постановления на закона господарите на фабриките влизат сами или чрез свои пълномощници в съответно еснафско сдружение. На основание закона работниците на последните се явяват в положението едни чираци, а други калфи и тъй като отношенията между господарите и последните се определят от еснафското събрание, което е в ръцете на господарите, то излиза, че „законът за уредбата на еснафите“ е закон за покровителството на безбъжната експлоатация на труда от предприемачите — занаятчийски и фабриканти, е един закон, който има явната тенденция да зароби работника, да го подчини под пълния произвол на господаря.

Законът съсредоточава сичката власт на еснафските сдружения в ръцете на майсторите изобщо! Всъщност обаче тя е в ръцете на предприемачите-занаятчийски и фабрикантите. Калфите според чл. 83 нямат право да земат участие в решенията на еснафските събрания, те могат само да изпращат трима свои избраници, които само поднасят просби или оплаквания от страна на калфите. В еснафските събрания сичко се решава по волята на предприемачите. По-горе видяхме, че най-голямата част от ония занаятчийски, които законът признава за майстори, са не самостоятелни господари, а зависими от предприемачи занаятчийски, от които получават работа. Няма съмнение, че тези майстори в еснафските събрания винаги ще се намират под влиянието на първите. Така че в еснафските събрания сичко ще се решава по волята на няколко предприемачи и фабриканти или техни пълномощници. А те, разбира се, сичко ще решават съгласно своите интереси. Лишението на калфите от правото да участвуват в решенията на еснафските събрания е напълно съгласно с общата тенденция на закона да покровителствува интересите на предприемачите и фабрикантите и

да подчини работниците под пълната им власт. Също така и финансовото управление, касата на еснафските сдружения законът дава в ръцете на майсторите, в действителност на предприемачите. Между това съгласно чл. 16 буква е майсторите ежемесечно внасят в еснафската каса по 1 л., а калфите по 30 ст. С това постановление законът санкционира елин произвол, който нашироко се упражнява в нашите фабрики. Нашите фабриканти, като габровските, сливенските и др., както и фабрикантите в целия капиталистичен свят по всякакъв начин се стараят да върнат назад в своите каси по-голямата част от нищожната плата, която дават на работника. Това те го достигат с глобите. Една от последните е и задръжката, която правят фабрикантите от платата на работниците под предлог за съставяне работнишки каси за взаимно спомагане в случай на нещастия с тях. Обаче тези каси са каси за възвръщане на платата, която те дават на работниците, в своите каси. Този произвол сега законът го санкционира. Истина е, че законът въвежда сега известен контрол на удръжките от платата на работника, но този контрол пак е в ръцете на заинтересованите господари. Работниците и тука нямат никакво право да решават по употреблението на сумите, които насила им се отнемат. Експлоатацията с труда на работника от господарите и тука се покровителствува от закона.

И тъй, еснафската политика, която прегърна нашата държава от няколко години насам и която виждаме в „закона за уредбата на еснафството“, както и в „законопроекта за еснафството и занаятчийските сдружавания“ в България, политика на принудителното сдружаване, не само не е в състояние да „постави занаятите да отговорят на съвременните нужди“ или да се поведат нашите занаяти в пътя на новия дух в производството“, както се изразяват авторите на „законопроекта за еснафството и занаятчийските сдружавания“, но, напротив, създава големи пречки за развитието на производителните сили в страната и следв. за развитието „на новия дух в производството“. Политиката на принудителното занаятчийско сдружаване унищожаваша най-същественото условие за развитието на производителните сили при съвременната социално-икономична организация, стимула за подобрене

начините на производство и оръдията на труда. Тая политика, като дава работниците в пълната власт на господарите, като осигурява на последните евтини и дори безплатни работнишки ръце, унищожават у тях сякаш стимул, който иначе би съществувал и който може да ги кара да търсят по-добри начини на производство и да въвеждат по-добри оръдия на труда. Постановленията на закона, както и на законопроекта, според които еснафските сдружения трябва да „уреждат и управляват професионални училища“ и да създават нужните наредби за подпълването на техничното образование на майсторите и калфите“, ще си останат само добри желания. За подобна дейност се изискват големи средства, а нашите еснафи нито ще имат тия средства, нито са способни да уреждат и управляват професионални училища, нито нашите майстори имат нужните познания, за да дадат на калфите и чираците някакви нови начини на производство или да подобрят условията на труда. Ако към туй прибавим недоверието на занаятчийската класа към общите начинания, неподвижността и отсъствието на желание да жертвува за бъдещи цели и особено за бъдещи дружествени цели, то ще видим колко са илюзорни надеждите, които се възлагат на принудителните еснафски сдружения, за уреждането и поддържането от тях на професионални училища или за „модернизирването на занаятчийството“. Много е характерно следното заявление на „занаятчиите и промишленниците“ които са участвували във II конгрес на „пром.-занаятчийския съюз“. „Конгресистите — четем в органа на тоя съюз — заявиха, че книгата по анкетирането на занаятите, индустрията и търговията, което (анкетиране) да стане под надзора на индустриалното министерство, по никой начин не трябва да отидат и да се видят в м-вото на финансите. Защото занаятчиите са твърдо уверени, че това последното министерство ще си послужи с тия книжа за фискални цели. В това отношение занаятчиите не вярваха и на м-вото на търговията, понеже те биха могли да дадат на това министерство положителни сведения на зададените въпроси, ако то дава честна дума, че тия книжа няма да послужат за никаква друга работа освен за изследването (анкета), след което веднага да се

изгорят.“ * Характерно заявление, нали? Очевидно е, че нашите занаятчии, ония от конгреса — а болшинството от тях са били заможни майстори и промишленици-капиталисти, — се страхуват от едно разкритие на състоянието им, а главно се страхуват да не би министерствата, особно м-вото на финансите, да узнаят тяхното имуществено състояние и да се обложат с по-голям данък и даже с по-големи вноски и парични задължения спрямо еснафа. Но друго характерно заявление много добре ни дава да разберем доколко от тия наши майстори и индустриалци може да се очаква инициатива и желание да „модернизират производството“ и да се загрижат за нареждане и управление на професионални училища, както и да попълват техничното образование на работниците. При тия привилегии, които даваше законът, а сега дава законопроектът на майсторите, те няма и да чувствуват каква да е нужда от подобно загрижване. Тъй че еснафската политика, която нашата държава прегърна напоследък, създава само пречки на развитието.

Казват, че принципът на принудителното сдружаване днес се прегръщал от по-напреднали държави и привеждат за пример Австро-Унгария. Обаче с изключение на Австро-Унгария и по неин пример на Румъния нийде другаде, нито в Америка, нито в Европа, принципът за принудителното сдружаване не е приет. Наистина и в другите страни, както и в Австро-Унгария, от политични съображения главно и от страна на реакционните партии нееднаж се подига въпрос за принудително сдружаване на занаятчиите. Обаче то насякъде среща голяма опозиция не само от страна на буржоазията, но и от страна на самите занаятчии. При туй нека забележим, че българските защитници на принципа за принудителното сдружаване, освен доводи из средновековната история за цеховете в Западна Европа, никакви доводи и факти, от които да се прави заключение, не ни привеждат. Казват само, че принудителното сдружаване в Австро-Унгария било дало превъзходни резултати. Но в какво

* Есн. защитник, бр. 2, стр. 1.

К. Кауцки. Землед. въпрос, дял. I, част I, и Списание на иконом. дружество, кн. 6, т. г., стр. 202.

се състоят тия резултати, никой не ни казва. Очевидно, те нито се знаят или нито ще са превъзходни, когато, напротив, за свободните сдружавания като във Франция, Германия и др. страни статистиката наистина ни дава „превъзходни“ резултати*. От извлеченията, които срещаме в списанието на бълг. иконом. дружество, из рапорта на комисията за изследване на австрийското занаятчийство, се вижда тъкмо противното на онова, което ни уверяват защитниците на еснафската политика у нас. От тия извлечения узнаваме, че за подобрене начините в занаятчийското производство виждаме грижите главно на държавата, а не и грижите на еснафските сдружения.* Но за такива резултати от сдружаване на занаятчиите няма никаква нужда да се прибегва до принципа на принудителното сдружаване. Той е принцип, годен за условията на средните векове, но не и за съвременните условия. Естествено е, дето против тоя принцип днес се обявяват най-компетентни познавачи на съвременното занаятчийство и на съвременните условия на социалното развитие. За пример привеждаме мнението на известния германски учен, покойният професор Адолф Хелд.**

И авторите на стария закон за еснафската наредба, и авторите на „законопроекта за еснафството и занаятчийските сдружения“ ни уверяват, че в тях се съдържа и покровителство на труда. Обаче от казаното в тая глава и от фактите, които приведох, виждаме, че и единият, и другият остават работниците в пълната власт на господарите и на еснафските събрания, в които работниците нямат глас. Покровителството на труда в стария закон и новия законопроект е такова че работниците имат само задължения, а никакви права. Ония постановления, които се отнасят до изплащането на труда на работниците и до напущането на работата или отказването на работа от страна на господарите са тъй поставени, че сичката сила е на страната на последните, а не на работниците. Независимо от туй, но тая защита, която дават тия две произведения на еснафската поли-

* Д-р Хр. Мутафов, в същото сп., стр 285.

** Гл Адолф Хелд. Занаятите и фабриката, прев. Н. Харлаков, Попово 1902 г.

тика, работниците могат да я намерят в общите граждански закони, без да имат нужда да я търсят в едно еснафско сдружение, в което няма и да я намерят всъщност. Наистина, новият законопроект предвижда искането и на фабричен инспектор, но какво значение има един фабричен инспектор, кога и при най добра воля да защити труда законът го парализира, не му позволява. Така щото твърдението, че законът и законопроектът покровителствуват и труда, е невярно. Не! Еснафската политика, прегърнатата от нашата държава, е политика, която създава само пречки за развиване производителните сили на нашата страна. В тази смисъл тя е *реакционна икономична политика*.

ГЛАВА ДЕСЕТА

ПРОТЕКЦИОННАТА СИСТЕМА

Протекционната система у нас. — Двете мнения за нея. — Същността на протекционизма. — Външната търговия като икономичен фактор. — Теоретичните основания на протекционизма. — Протекционната система, работната плата и „народното богатство“.

По едно време много се говори у нас за покровителствената система като за средство, което може да даде развитие на вътрешните производителни сили. И днес всъщност общото мнение е, че без протекционизъм без една строга покровителствена система не може да се развие индустрията и да се увеличи „народното богатство“. Интересното при туй е, че от покровителствената система очакват облаги не само ония, които наистина ще могат под нейната дебела сянка, като имат властта в ръцете си, да увеличат капиталите си и печалбите си, но и ония, които нито капитала ще придобият, нито занаятите им ще се подигнат. Наред с фабрикантите виждаме да искат покровителство на индустрията и нашите занаятчии.

До известно време в нашия буржоазен печат съществуваше пълно съгласие по въпроса за покровителствената система, та затуй той не смяташе за нужно да се обяснява по него. Но сключването на търговския договор с Австро-Унгария³⁷, и който, между другото да напомним, правителството до последните минути на внасянето му в народното събрание криеше най-старателно от сички, включително и от търговските камари, произведе едно разцепление в буржоазния печат. Правителствените органи, за да оправдаят вероломната измяна на обещанията, дадени от правителството, и на очакванията на нашите индустриалци и търговци, за да оправдаят търговския договор, който се сключи не въз основа интересите на последните, а въз основа политичните интереси и материалните изгоди на едно правителство, отметнаха се от покровителствената система и се явиха

защитници на другата система, на либрешанжизма, т. е. системата на свободната търговия. Такова отмятане на правителствените органи тогава от първата система и препоръката, която те правят на втората, като най-сгодна за България, в случая е едно нагло лицемерие, на което ний тук няма да се спираме. Но споменатите обстоятелства подигнаха в нашия печат въпроса за протекционизма и либрешанжизма. Както видяхме, в буржоазния печат се явиха ред статии за и против тая система и естествено повече за защита на първата. Разбира се, че читателят напразно би се мъчил да си състави по писаното в тия статии ясно понятие за същността на протекционизма и за неговото значение изобщо и частно за нашата страна. В тях читателят ще намери, покрай голямата наивност на защитниците му, голяма доза лицемерие, с което се скриват действителните следствия от него. Предвид на това едно запознаване с протекционната или покровителствената система, с нейната същност и действителна стойност е необходимо.

Същността на протекционизма се състои в изкуственото отвлечение една част от труда и капитала от съществуващите в страната клонове на производството с цел да се насочат към други клонове, които могат да се развият в нея. Ако напр. в една страна трудът и капиталът се влагат главно в земеделското производство, когато в нея има добри условия за развоя на железарското и текстилното производство, тогава трябва изкуствено да се отвлече една част от труда и капитала, влягани в земеделското производство*. Тука, разбира се, всеки ще се попита, защо трудът и капиталът да се отвлечат от едно производство и да се насочат към други с изкуствени мерки? Това не става ли естествено, без сякакви изкуствени средства? Известно е, че според принципите на буржоазната политична икономия капиталът сякога се насочва сам, без сякакви изкуствени отвлечения, към онова производство, продуктите на което най-много се търсят в страната или, другояче казано, спросът α на

* Давид Рикардо, Сочинения, гл. XXII, с. 198—199. Пер. Н. Зибера. Виллям Грегам Сомнер, Протекционизм или теория произхождения богатства от непроеизводителного труда, стр. 16 и сл.

α — търсенето. — Б. ред.

продуктите му е голям в страната. Ако в една страна спросът на железарските продукти е голям, тогава капиталът сам естествено се насочва към железарското производство. Така щото според принципите на самата буржоазна политична икономия отвличането на една част от капитала, а заедно с него и от труда, естествено стави самò, без особни мерки. Но тогава защо се прибегва до последните? Протекционистите в отговор привеждат много причини, като старателно скриват най-важната, едни умишлено, други безсъзнателно. От същата политична икономия ний знаем, че капиталът сам се отвлича от едни клонове на производството и се насочва в други, когато той има гаранция, че в последните ще получи по-голяма печалба, отколкото е получавал в първите. Иначе капиталът не се отвлича. Ако в една страна вносът на чуждестранни стоки които могат да се произведат и вътре в страната, е неограничен, ако той доставя продукти по-евтино, отколкото могат да се произведат вътре, тогава капиталът по никой начин няма да отиде в производството на такива стоки, освен ако той вижда, че има една сигурна печалба. Изобщо капиталът дири печалба и без нея той е мъртъв, той е обречен на унищожение. Капиталът дири печалби и колкото те бъдат по-големи, толкова по-добре се усеща той. Но неограниченият внос на чуждестранни стоки в една страна, казват, бърка на увеличаването печалбите на вътрешните и капитали или, по вярно казано, на увеличаването печалбите на вътрешните капиталисти. Вследствие на туй последните и техните идеолози икономисти са за ограничението на вноса и за улесняването износа на техните стоки. Прочем, те никога няма да ви кажат това откровено. Те скриват своите желания под много благовидни форми. Те казват така. Неограниченият внос на чуждите стоки пречи на „народния капитал“ и труд да разработят богатствата на страната; следв. той се явява пречка за увеличаването на „народното богатство“, а главно „лишава народния труд от занятие и прехрана“. За да може „народният капитал“ да разработи богатствата на страната; за да може да увеличи „народното богатство“, за да не се лишава народният труд от занятие и прехрана“ — необходимо е да се запрети или поне да се ограничи вносът на чуждите стоки, които могат да се произведат в самата

страна. Така говорят протекционистите. Прочем под също такива благовидни форми скриват действителните си стремления и либрешанжистите. По-долу ще видим истинското значение, което се крие в думите „народен капитал“, „народно богатство“, и доколкото протекционизмът днес „доставя на народния труд занятие и прехрана“. Но от казаното следва, че същността на покровителствената система се свежда в крайна сметка към запрещение или ограничението вноса на ония чужди стоки, които могат да се произвеждат в самата страна*.

И тъй, според привържениците на протекционизма да се отвлече капиталът от едно производство и да се насочи към нови клонове от него, т. е. да се развие народното богатство или просто казано да се даде развой на индустрията, може чрез запрещение или органичение вноса на чуждите стоки и чрез улеснение на износа. Очевидно е, че това се достига чрез облагането вноса с високи мита и чрез даване разни премии за износа. Професор Сомнер, който, между другото трябва да кажем, е краен фритредер или либрешанжист и който по един много чуден начин отъждествява протекционизма със социализма, изброява единайсет средства, които са смятали, па и досега ги смятат необходими за развоя на индустрията**. От тях най-главни са следните: 1-о, високи мита върху износа на суровите материали, за да бъдат тия материали в изобилие и по-евтини в страната; 2-о, премии за изнасане обработени продукти с цел да се изнасят те в странство и в големи количества; 3-о, високи мита върху вноса на чужди стоки, за да се запрети или да се ограничи приливът им в страната; 4-о, монополи за насърчение на предприемчивостта; 5-о, навигационни закони, които насърчават корабостроенето, които гарантират пренасянето стоките на собствени кораби и които създават моряци за военната флота; 6-о, колониална система, целта на която е със силата на пушките и топовете да се създават нови тържища***.

* Дж. Ст. Мил, Основания Политическоѣ Экономіи, т. II, с. 447.

** Сомнер, Протекционизм и пр., стр. 4—5.

*** Я. Смит. Изследованіе о природе и причинах богатства народов. т. II, кн. 4, гл. 1, 208.

Такива са средствата, които предлагат протекционистите за развоя на индустрията, или такава е икономичната политика, която те предписват на държавата с цел да се увеличи народното богатство. Пита се обаче: достига ли се с нея целта, т. е. целесъобразна ли е тая икономична политика? Дали при противоположна икономична политика не се достига същата цел със спазване „законът за съхранение енергията“ на народа, както се изразява проф. Сомнер? Читателите, които искат да се запознаят с подробното опровержение на протекционистката икономична политика, могат да се обърнат към съчиненията на големите авторитети на буржоазната политична икономия Адам Смит и Рикардо, а така също към произведението на най-популярния техен последовател — Джон Стюарт Мил*. Ний тука ще се ограничим със следните бележки:

Развоят на индустрията при днешния капиталистичен режим не може да се яви в друга форма освен в капиталистична. Развоят на индустрията днес означава увеличение на „индивидуалните капитали“, както казва знаменитият и неподобен критик на политичната икономия К. Маркс, т. е. означава „преобръщане обществените средства на производството и средствата за съществуване в частна собственост на капиталистите“. С други думи, за да може при днешните обществени условия да се развие индустрията в една държава, необходимо е щото да се яви в нея на една страна капиталът, на другата — трудът; т. е. на едната страна да бъде капиталистът, на другата — работникът, свободен от всякакви други средства за съществуване освен своята работнишка сила. Очевидно е, че за да стане таквоя комбинирание в общественото производство, необходимо условие се явява извествно предварително натрупване на капитала в ръцете на отделни производители на стоки**. Значи първата, най-мъчната крачка към развоя на индустрията в една страна съставя първоначалното натрупване на капитала и отделянето на работника от средствата на производството и

* А. Смит. Изследованія, т. 2, кн. 4, гл. 2—8, стр. 259—546
Рикардо, Сочиненія, гл. 22, 23, 25, стр. 189—207, 215—224. Мил.
Основанія Пол. Економіи, т. 2, гл. 10 и 11.

** К. Маркс. Капиталът, т. 1, с. 110 и 538.

съществуването. След извършването на тоя процес вече почвата на капиталистичния начин на производството е създадена, е осигурена. Но как става това натрупване? Дали то не се извършва без сякакви изкуствени мерки. каквито предлагат протекционистите? Дали не се извършва естествено в всяка страна?

В една страна, в която господства стоковото производство, т. е. в която всеки работник е изолиран и произвежда стоки, или пък ако няма средства за самостоятелно произвеждане, продава своята работна сила като стока* — а такива са днес почти всички страни на света — първоначалното натрупване на капитала и отделиването на работника от средствата на производството се извършва естествено, без сякакви изкуствени мерки. Изобщо нуждата от изкуствени мерки за развоя на индустрията не може и да се породи даже преди да се извърши процесът на известно предварително натрупване средствата на производството в ръцете на частни собственици. Това натрупване се извършва чрез лихварския и търговския капитал, чрез „спестовните“ и банкерски дружества, които неизбежно и свършено естествено, като гъбите напролет, никнат в всяка страна със стоков начин в производството**. Ръстът на населението, който е винаги по-силен в периода до разцъфтяването на индустрията, т. е. до разцъфтяването на капиталистичното производство, естествено отвлича една част от труда от предишното му приложение и го насочва към други, главно към занаятчийството, към търговията и т. н., и с това дава възможност на занаятчията-майстор и на малките капиталисти да извличат от прибавените работнишки сили, от чираците и калфите по-голяма принадена ценност***. Тази последната без друго увеличава производителния им капитал, който им принася още по-голяма принадена ценност и т. н. Но има и един друг икономичен

* К. Маркс, Капиталът, т. I, с. 110 и 533.

** Но трябва да се забележи, че при простото стоково обращение става образуването на съровиша отдавна преди то (стоковото обращение) да добие капиталистична основа. „Маркс, т. II, 378.

*** Принадена ценност се нарича излишъкът над първоначалната стойност. Напр. едно буре вино, купено за 100 лв., се продава за 100 + 10 или за 110 лв. Тука първоначалната ценност е 100 лв., а принадлежната — 10 лв. (гл. К. Маркс, стр. 92).

фактор, който тъй също спомага за първоначалното натрупване на капитала и отделянето на работника от средствата на производството. Тоя фактор е външната търговия.

Външната търговия — казва Рикардо — „е във висока степен полезна за страната, защото увеличава количеството и разнообразието на предметите, на които може да се разходва приходът, и с евтинията и изобилието на стоките дава побуждение към спестяване и натрупване на капиталите; но тая търговия няма стремление да уголемява печалбите на капитала, ако само предметите на вноса не принадлежат към оная категория предмети, на които се разходва работната заплата“*. За да си обясним по-добре значението на външната търговия в процеса на първоначалното натрупване на капитала, трябва да си обясним в какво се състои външната търговия. Тя е размяна на продуктите на една страна с продуктите на друга. Но ценността на всяка внесена в страната стока се определя от количеството на продукта, почвата и труда ѝ, което се дава в размяна на стоката. Очевидно е, че тая размяна не увеличава сумата на ценността в страната. Нашата страна може в размяната на известно количество свои стоки да получи двойно количество чуждестранни стоки; но от това тя няма да получи повече ценности**. С други думи, външната търговия не влияе непосредно за увеличението сумата на ценностите в една страна. Тя увеличава сумата на „полезните предмети“, както казва Рикардо, „увеличава размерите в удовлетворението на потребите“. Ако нашата страна срещу стоките, които тя произвежда, получава двойно и тройно количество стоки от вън, тогава очевидно е, тя ще има двойно и тройно количество предмети, които задоволяват потребите на нейното население. А това обстоятелство, освен другите следствия***, създава необходимите условия за развоя на капиталистичната продукция, за развоя на индустрията. Преди сичко плод от това увеличение на продуктите ще бъде освобождението от предишните клонове на производството известно число работнишки ръце, които ще търсят приложение в други клонове на производството.

* Рикардо, 74 стр.

** Рикардо, 71 стр. и сл.

*** Гл. Дж. Ст. Мил, т. II, гл. 17, стр. 97 — 107.

Те ще отидат в занаятчийството, в работилницата, във фабриката и ще произвеждат принадлежна ценност за майстора, за господаря на работилницата и за фабриканта. Защото, като нахлуват в страната много стоки, които евтино удовлетворяват потребите, мнозина от предишните производители на тия продукти за собствено потребление или за вътрешна размяна на други потребителни предмети се освобождават. Освен туй увеличението сумата на продуктите в страната, като поевтинява стоките, намалява работната плата. А колкото повече се намалява последната, толкова по-голяма бива принадлежната ценност, която получават ония, що експлоатират работнишката сила. „Аз се стараях — казва Рикардо — да покажа в течението на тоя труд, че равнището на печалбата расте единствено вследствие намалението на работната плата и че не може да произлиза постоянно намаляне на работната плата, освен когато се намаляват цените на необходимите предмети, за които тя се разходва. И тъй, ако вследствие на разширение външната търговия или вследствие на механични подобрения храната и другите потребителни предмети на работника могат да бъдат набавени на пазара с по-ниска цена, тогава печалбата ще порасне*“.

Очевидно е, че колкото по-евтино се купува в страната работнишката сила, толкова по-голяма бива и принадлежната ценност** от нея, в каквито малки по

* Рикардо, стр. 74.

** Тука сме длъжни да обърнем вниманието на читателя, че за буржоазната политична икономия понятието принадлежна ценност, „тая най-голяма тайна на капиталистичната продукция“, е неизвестно или — както казва К. Маркс във II т. на своя труд „Капиталът“ — едни я маскират, а други, като Рикардо, свършено я изфърлят като твърде изобличителна. Между това принадлежната ценност е източник на сичките видове печалби. Принадената ценност „се раздробява“ на различни части. „Откъслечи от нея се падат на различни категории лица и се кристализират в различни една от друга самостойни форми като напр. печалба, процент, търговска печалба, поземлена рента и т. н.“ К. Маркс, т. I, стр. 489. Така щото, когато четем у буржоазните икономисти за печалбата, трябва да помним, че тя зависи от принадлежната ценност и че целта на капиталиста е увеличението на принадлежната ценност. Раздробяването на принадлежната ценност Маркс обяснява в III т. на „Капитала“, който излезе през 1894 год. В туй отношение важни са главите на I част от тоя том: първите четири глави, в които се обясняват колебанията между цените на стоките и печалбата и отношенията между последната и принадлежната ценност; глави 8 и 9

размер производства и да се прилага работнишката сила. Очевидно е тъй също, че с отвлечането на една част от работнишките сили от предишното им приложение, вследствие увеличението масата на стоките в страната чрез външната търговия и приложението им в други нови за тях сфери на производството, дава известно увеличение на производителната сила на труда. Последното увеличение пък води към създаването на по-голям постоянен капитал (суровите материали, спомагателните средства и оръдията на труда*) със същия труд, т. е. води към увеличение натрупването на капитала. „Повишението на производителната сила на труда, доколкото тя не предполага допълнително разходаване на капиталната ценност, увеличава наистина преди сичко сумата на продуктите, а не ценността им; освен туй тя дава възможност да се възпроизвежда повече постоянен капитал с помощта на същия труд, следв. да се запазва неговата ценност. Но заедно с това то образува новото вещество, новия материал, т. е. основава за усиляване натрупването на капитала***.

И тъй, свободният внос на външните стоки от странство, безграничната свобода на търговията съвършено естествено спомага за създаване първоначалното натрупване на капитала — това необходимо предварително условие за развоя на индустрията, на капиталистичното производство. „Тази най-пълна свобода на търговията би дала на земеделските народи най-вярното средство да създадат у себе си след известно време същите занаятчий. фабриканти и търговци, които им липсват, и да попълнят по най-удобен начин твърде важната празнина, която изпитват те в туй отношение.“*** Смит и Рикардо, а подир тях и Мил, приписват на системата на свободната тър-

(стр. 116 — 132); глави 16 и 17, в които се обяснява образуването на търговската печалба (стр. 243 — 264); гл. 21 — 27 за процента, лихварския капитал и ролята на кредита в капиталистичното производство (308 — 422).

* Маркс, т. I, стр. 154 — 155

** Маркс, т. II, с. 265. Във II т. (гл. 10 и 11, 129 — 162) Маркс безпощадно разкрива бърканицата, която съществува в буржоазната пол. икон. относно понятията: „постоянен капитал“ и „циркулиращ капитал“. Тази бъркотия и скрива същността на капиталистичната продукция.

***А. Смит. Изследвания, т. II, кн. 4, гл. 9, 584 и следващите подир тая цитата пасажки, а също и кн. 3, т. I, 164. Рикардо, 176.

говия извънредно голямо благотелно влияние върху развоя на общото благосъстояние на народа. Тука няма да разгледваме тази система. Но несъмнено е, че свободната търговия има голямо влияние при създаването основата на капиталистичното производство. Тя създава по един твърде естествен начин необходимите условия за развоя на индустрията*.

Между туй икономичната политика на протекционистите е явно насочена против свободата на търговията. Тогава как да се обясни тежнението на държавите към протекционизма? — По-горе ний отбелязахме факта, че стремлението към покровителствената система в една страна се явява само след като се е извършило известно предварително натрупване на капитала и едно отвличане на работнишките сили от старите области на производството. То е необходимо условие за развоя на индустрията. Следв., ако в една страна става въпрос за въвеждане на протекционизма, това означава, че предварителното условие се е създало. Това, разбира се, не значи още, че протекционизмът вече е станал неизбежен за развоя на индустрията. Една страна, която се развива при системата на свободната търговия, по един естествен начин развива, както видяхме, своите производителни сили, своята индустрия и без друго би продължавала да се развива в

*Потвърждение на всичко гореказано читателят може да намери и в най-новата история на икономичното развитие на нашата страна. До преди няколко години у нас нямаше нито дума за покровителстване или „насърчение на народната индустрия“. Между туй при най-пълна свобода на търговията от Освобождението насам систематично се извършваше естественият процес на натрупване капиталите, порастването на частните капитали, преместването труда от земледелието и от дребните занаяти във фабриките, работилниците и търговията, преобръщането на обществените средства и средствата за съществуване в частна собственост на капиталистите. Днес у нас има най-малко 2.000 фабрики, от които до 30 за шаяци, напълно капиталистични, няколко стотини големи индустриални работилници, занаятчийници, чифлици и т. н. В същото време е вървяло и образуването на множество акционерни „спестовни“ дружества, натрупването на лихварския и търговския капитал, на предприемачния и банкерски капитал. Сичко това ни показва, че предварителното натрупване на капиталите и основите на капиталистичното производство са създадени без сякакви протекции, свършено естествено. И тоя процес би продължавал понатък. Ако днес се говори за протекционизъм, то значи има си причини за това.

това направление и без всякакви изкуствени средства. Но тогава кое кара народите да прибягват до покровителствената система? — Отговора можем да намерим само в изучаването на самия естествен процес. Тоя процес се извършва много по-бавно, отколкото когато той се потиква с известни насилствени мерки. Когато в страната се извърши вече предварителното натрупване на капитала, когато „индивидуалните капитали“ достатъчно са пораснали и когато „обществените средства на производството и средствата за съществуване“ в достатъчен размер са се преобърнали „в частна собственост на отделните капиталисти“; тогава за по-нататъшното увеличение и натрупване на тия капитали, особено в първия период на растенето им, естественият процес се оказва твърде бавен за капиталистите и се явява страстното им желание да се ускори процесът с изкуствени средства. Тая именно е причината, дето сички европейски народи зафащат разволя на своята индустрия; епохата на капиталистичното производство със строга покровителствена система. Изучаването на икономичните явления, разволя на капитализма напълно ни убеждават в това.

Протекционизмът е стара система, началото на която възлиза към средните векове*. Англия, както е известно, е една от най-индустриалните страни, в която индустриализмът днес достига до най-висока степен на развитието. Но в нея „насърченията на индустрията“, т. е. покровителството се зафаща най-рано. Още в XII столетие се издават в Англия ред закони за покрови-

*Протекционната система е всъщност старата меркантилна система, според която оная икономична политика е добра, която внася в страната злато, сребро и повече, отколкото изнася. И мислеха си, че една страна е толкоз по-богата, колкото повече злато и сребро придобива. Затова покровителствуваше се сяка икономична дейност, която спомагаше за внасяне в страната злато и сребро. Но тоя лъжовен възглед за парите постепенно се разсея, понеже се видя, че златото и среброто са такава също стока, каквато са и другите, само с тая разлика, че те притежават свойството да служат и като удобно средство за размяна. Вследствие на туй измени се и възгледът за сферата, в която трябва да се прилага покровителството от страна на държавата. Оттогава се зафаща протекционизмът на сяка икономична дейност, която създава изобщо стоки.

телството на вълнената индустрия, което покровителство по-нататък още повече се усилва. При Едуард III в 1337 год. се издават ред нови закони, които имат за цел покровителството на същата индустрия. Според тях износът на вълна от Англия не само съвършено се запрещава, но се смятал за престъпление; вносът на чуждестранни вълнени материи в Англия така също строго се запрещава. Същите закони възобновявали каненето в Англия на чуждестранни майстори, опитни тъкачи и други работници от вълненото производство, а най-главно от Фландрия, за подобрене на последното, като им обещаваха всякакви права и привилегии*. Във Франция покровителството на индустрията възлиза към времето на Филип IV, към началото на XIV столетие. Към това време се отнасят запрещенията във Франция износа на суровите материали. А в Германия тия запрещения с цел да се покровителствува местната индустрия зафащат още при курфирста Август Саксонски и при великия Бранденбургски курфирст**.

В сички страни, в които господствува днес капиталистичното производство, покровителствената система е била главното средство за създаването му. Освен туй покровителствената система се усилва постепенно заедно с развоя на индустрията. И това усилване на протекционизма става дотогава, додето развоят на последната не достигне оная степен, при която капиталистичното производство заема сигурно положение в сесветския пазар. Така напр. в класичната днес страна на капитализма, в Англия, протекционизмът през много векове е бил средството, с което в нея се издигна индустриализмът. Освен насилствената експроприация на селските и общински земи и изпъждането на селската маса от земята, които се зафащат от XV век и се извършват чрез законодавни актове и съдействието на властта в полза на индустриалния развой и за насърчение на индустриалния капитал, покровителството на местната търговия се прокарва със сички средства. В XVI век, особено при царуването на Елисавета, се предприемат ред мерки за

* Янжул, *Английския свободная торговля*, вып. I, 17—18.

** *Nouveaux principes d'Economie Politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population*, par Sismondi, t. I, p. 138.

защита на английската търговия от чуждестранната конкуренция и за насърчение на английските капитали. За тая цел правителството на Елисавета лишава сички чуждестранци от търговските привилегии, запрещава влизането в английските пристанища на чуждестранните кораби и раздава на английските капиталисти най-широки монополии. При Карла II в XVII век се явява навигационният акт, с който протекционизмът на английския капитал достига най-високото си развитие.* Един закон от времето на същия крал за насърчение на лененото производство задължава англичаните, щото всеки мъртвец да бъде увиван и с една дреха от лен. Същите почти разпоредби срещаме и във френското законодателство. Според един закон от края на средните векове френската буржоазия се задължава да купува сяка година най-малко едно парче сукно**. Известно е, че Колбер се нарича „баща на френската индустрия“ или по-вярно насадник на капитализма във Франция. Той не само е насаждал индустрията чрез севъзможни протекции на капитала и монополии на капиталистите, но го е създавал направо с помощта на държавното съкровище, като префърлял паричните средства от последното в касите на капиталистите. Могъществото на френския капитал и на френската капиталистична буржоазия си води началото от тоя щедър протекционизъм от времето на Колбера. Колкото до индустриалния развой на другите държави, той е едно по-ново явление, което ний наблюдаваме със собствените си очи. Бързият и колосален развой на капитализма в Съединените щати се извършва под господството на широкия протекционизъм на „американската индустрия“, който се поддържа систематично от края на миналия век и до днес.*** Индустриалният развой на Германия в съвременната капиталистична форма се зафаща от началото на 40-те години на нашия век и днешното си високо индустриално състояние тя е достигнала с най-строг протекционизъм, който и досега е едно от средствата на капиталистичното натрупване в царството на Хохенцолерните; същото може да се каже и за капитализма в царството на Хабсбург-

* Янжул, Английская своб. торговля, в. 2, с. 52 и 87.

** Sismondi, Nouveaux principes etc. I.

*** Гл. Сомнер Протекционизм или теория произхождения богатства от непроеводительного труда. С.-Петербург 1893.

гите. Прочем в тия две царства протекционизмът е прилаган от много отдавнашни времена. Един закон от края на XVI столетие и при императора Рудолфа окончателно запрещава в Германия чуждестранната търговия и главно английската. Но най-добър пример как чрез протекционизъм се насажда капитализмът представлява Русия. До преди петнайсет години в последния индустриалният развой вървеше толкова бавно, че малцина от русите възраха в нейната способност да развие капиталистичните форми на производството. Но високите мита, които налагат правителствата на Романовците върху чуждите стоки от петнайсет години насам, щедрите монополи, привилегии и субсидии от държавното съкровище, дарявани през това време на руските капиталисти, направиха цял преврат в руското икономично развитие. Петнайсетгодишен строг протекционизъм се оказа достатъчен, за да се насади в Русия капитализмът. И за малките държави историята ни говори същото. Холандия дълго време е служила за образец в търговския индустриален развой на Англия*.

Белгия е насадила у себе си индустриализма чрез широки монополи и привилегии на капиталистичните компании и акционерни дружества. Един пример от балканските държавици в това отношение представлява Румъния със своята покровителствена за вътрешната си индустрия икономична политика.

Както казахме по горе, нуждата от покровителствената система се явява само след като са се създали известни условия, след известно предварително натрупване на капитала. Това е естествено. За да се говори за покровителство на индустрията, трябва, първо, да е станало едно разрушение на старите форми на поминъка и, второ, трябва да съществува вече известен индустриален развой, известно предварително натрупване на „индустриалните капитали“. В XIV в. още в Англия занаятчийството се оплаква от конкуренцията на капиталистите и когато правителството на Ричард II предвид запрещенията на търговията в колонииите, въведени от Испания, се обърна към Сити, т. е. към гнездото на английските търговци и индустриалци, с въпрос: какви мерки трябва да се предприемат за покровителството на „английското бла-

*Гл. Янжул, в. I, стр. 91.

госъстояние", получил следния отговор: „Ний трябва да се постареем да купуваме от чуждестранците по-малко, отколкото да продаваме**“. В този прост отговор се заключава същността на системата, значението на която расте с усилването на капитализма, особено в началото на XVI век. Оттогава и до началото на днешния век протекционизмът е бил господстващата икономична система в Англия и опозицията против нея се зафаща тогава, когато английският капитализъм е укрепнал дотам, че тя вече го стеснява. В началото на днешния век, в двайсетте години, един от членовете на парламента се изказва със следните думи за това стеснение от протекционизма: „това, което ний подразбираме под името свободна търговия, не е нищо друго освен средство с помощта на големите преимущества, с които ний се ползваме, да добием монополия в сичките чуждестранни пазари за нашите манифактури и да предварим тях (чуждестранните нации) една подир друга от възможността, когато и да е да станат и те мануфактурни нации“. Когато (пак в началото на този век) английското правителство се обърнало към френския посланик с предложение, щото и Франция да приеме системата на свободната търговия и на заимността, той отговорил, „че планът бил превъзходен в теория, но за да се изпълни той, трябвало да се чака поне половин столетие, додето Франция се сравни с Англия в мануфактурата, капитала и многото други изгоди, с които последната сравнително се ползва***. На същите основания протекционизмът се явява средството, с което се насажда и якне капитализмът и в другите страни. Очевидно е, че опозицията против него е безсилна, додето капитализмът в една страна не е укрепнал дотолкоз, щото да заема едно сигурно положение в пазарите. Прочем днес се обръщат отново към протекционизма и страни, които, като Англия, се отказали от него като стеснителен за развоя на капиталистичната форма. Напоследък в Англия се повече се чуват гласове в полза на покровителствената система***. Америка, с изби-

* Янжул, в. I, стр. 4 и 14.

** Цитирано по Янжула, в. I, стр. 221.

*** Янжул, в. II, стр. 450.

Една телеграма от 16 май по-малко г. до в. „La Petite Republique“ известяваше, че в камарата на общините е минал на второ четене

рането на Мак Кинлея за председател на Съед. щати, пак стъпва в строгия протекционизъм на американския капитализъм, при сичко че последният може да конкурира с английския. Повръщането към протекционизма днес от държави, в които капитализмът отдавна е станал могъщ, си има специални причини, изследването на които не влиза сега в задачата ни. Тука ще споменем, че тия причини се крият в непримиримите противоречия, които създава капиталистичната форма на производството. Появата на сяка една нова страна в сесветския пазар увеличава противоречията, които носи капитализмът в обществото. Развоят на капитализма в страни, в които досега не беше развит, увеличава конкуренцията и кара сяка една капиталистична страна да огражда своите интереси.

Протекционизмът като политико-икономична система се основава на известни теоретични съждения за задачите на държавата. Тия съждения могат да се резюмират така. Задачата на държавата е общото благо на сичките ѝ членове. Държавната власт трябва да се грижи само за общата полза, за развиването на общото благосъстояние на страната. Така щото държавата според разсъжденията на протекционистите представлява един сложен механизъм, сичките части на който се намират под строгия контрол и управление на публичната власт и сички частни интереси и стремления се подчиняват от нея на общите интереси. От общото благо на цялата страна произтича благото на сяка отделна личност: ако държавата сè ползва с благосъстояние, тогава благо то на секи член е обезпечено. Оттука следва, че държавата не само може, но е и длъжна да запретява сяка частна дейност, която е вредна за общото благосъстояние, и да насърчава сяка дейност, която е полезна за общото благо. Ако развоят на индустрията увеличава общото благосъстояние, то държавата е длъжна със сички средства да насърчава индустрията. Оттука, от такива съждения за задачите на държавата, произтичат и сички мерки, които защищава покровителствената система.*

билет, с който се запрешава вноса в Англия на произведения, фабрикувани в германските затвори; запрещението се отнася до цяла Германия.

*Под влиянието на рязката класова борба в днешното общество в последно време става известно изменение във възгледите

Ний можем да приписваме на държавата най-идеални задачи; но въпросът е дали тя наистина преследва такива задачи. Действителността ни показва, че държавата не е нито такава, каквато ни я описват протекционистите, нито такава, каквато ни я представят либрешанжистите или фритредерите. Държавата от възникването си и до днес преследва само задачите на ония класи, които управляват, в ръцете на които е политическата сила. Че това е тъй, ни показва обстоятелството, че държавата се явява тъкмо тогава, когато се яви разделението на обществото на класи. Държавата е непосредно следствие от появата на класовото деление. Протекционистите казват, че държавата, като „насърчава“ местната индустрия, създава общо благосъстояние. Истина е, че с туй тя създава капитализма, но пък от друга страна с туй се увеличава „народният капитал“, „народното богатство“, следв. увеличава се и „народното благосъстояние“. Всъщност тези изражения са общи фрази, зад които се крие действителният им смисъл. Както казахме по-горе, покровителствената система е средство за насаждане на капитализма. Но с насаждането на капитализма неизбежно се лишават от средствата за производство самостояните производители, които вследствие на туй увеличават наемната класа. Протекционистите казват, че при покровителствената система, като се „насърчава“ индустрията, се създава работа за работнишката класа, за „народния труд“, който при туй по-добре се възнаграждава откол-

върху задачите на държавата, особено у немските икономисти. Интересни са в туй отношение възгледите на немския икономист Ханзен (гл. неговото произведение: Die drei Bevölkerungsstufen. Ein Versuch die Ursachen fuer das Bluehen und Altern der Völker nachzuweisen. Muenchen 1889). Той противопоставя обществото на държавата. Според него обществото жадно посяга на народния капитал, когато държавата се грижи за спазването му и увеличението му. Той не е против съперничеството на отделните личности, а само претив борбата на класите. Затова задачата на държавата, според Ханзена, е да не дава на обществото да разхищава народното стопанство и щото борбата на отделните индивиди да не се обръща в борба на класите. Той признава три класи: селска, капиталистична и работнишка. Понеже сяка от тях не съставя независима класа, а се поддържа и полъля от приидащи елементи от другите класи, то държавата е длъжна да се грижи за спазването на тези три класи, като особено се грижи за доброто състояние на двете първи. При туй той под селска класа разбира главно земевладелската.

кото при сяка друга система. Най-главният аргумент, с който протекционистите оборват своите противници, е именно тоя, че при покровителствената система се създава работа за работнишката класа и работната плата бива по-висока. Това именно трябва да разбираме под думите им: „народно благосъстояние“ и т. н. Нека сега видим доколко действителността е съгласна с туй, което говорят протекционистите.

Както видяхме, покровителствената система господствува през два века почти в сички индустриални страни, като смятаме главно от XVI век; тя господствува и до днес в повечето държави; даже се повръщат към нея отново ония, които бяха я отфърлили. Какво излиза обаче? В Англия тъкмо от XVI век се зафаща увеличаването на пауперизма, на бедността, която заедно с развоя на капитализма сè повече расте*. През цялото седемнайсетостолетие, особно от втората му половина, английският парламент, английските икономисти и даже философите са загрижени с въпроса за увеличаващия се пауперизъм. „Работата е там — казва проф. Янжул, — че от втората половина на XVII столетие, без да се гледа на увеличаването на народния капитал, в Англия се забелязва едно значително развитие на пауперизма“.** Същото явление виждаме в цяла Европа. От края на XV в. и особно „в продължение на целия XVI в. зеха да се явяват в цяла Западна Европа най-строги закони против скитниците“, против работниците, които бяха насилствено експроприирани и изфърлени на пътя с празни ръце и стомаси***. Бедността, безработицата, налозите за поддържане на бедните, работнишките казарми и т. н. още повече се увеличават с въвеждането на машините и с революцията, която те произведоха в производството. Доколко протекционната система увеличава „народното благосъстояние“, най-добре можем да видим от историята на капитализма в Съед. щати. Според Плайфайра за едно десетилетие до 1860 год., докогато

*Гл. Маркс, Капитал, т. I, стр. 624—634.

** Англ. своб. торг. т. I, 115. Маркс, т. I, 629. Гл. за Франция; „Произход и развой на собствеността“ от Лафарга, френското изд., стр. 438—442.

***Гл. Маркс, т. I, 175 — 254, дето са приведени грамадно число официални данни за крайно мизерното положение на работнишката класа през днешния век.

действаха по-умерени тарифи, цената на поземлената фермерска собственост в Америка се качила на 101⁰/₀, когато в десетилетието до 1880 год., времето на най-високите тарифи, тя се увеличила само с 9⁰/₀; общата сума на народното богатство в Съед. щати се качила в първото десетилетие на 126⁰/₀, а в последното само на 46⁰/₀. Вследствие голямото покровителство на местната вълна числото на овците, което в 13 най-овцевъдни щати се простираше в 1867 г. до 35 мил., падна към 1890 г. до 16 мил. глави. Освен туй според сведенията на Брад-стрита през зимата на 1884—85 г. останали без работа 316,000 работника, т. е. 13⁰/₀ от сички работници, заети във фабриките през 1880 г., и 17,550 работника били в стачки*.

Постоянно повтарящите се работнишки стачки в наше време, постоянната безработица, която се по-често днес изхвърля милиони работници на улицата, и расте-щето недоволство на народите от днешното положение показват, че „народното благосъстояние“ днес е жела-телно нещо за народите, но че те днес го нямат**. Относно тоя довод на протекционистите, че покровител-ствената система повишава работната плата, действи-телността пак не е съгласна с тях. Още от най-първите крачки в развоя на индустрията се зафаща намалението на работната плата. Това намаление става насилствено, с помощта на държавата, със законодавни актове, освен направо, но и с удължаване на работния ден. „Затова — казва Маркс — няма нищо чудно в туй, че удължава-нето на работния ден, което от полвината на XIV и до края на XVII в. капиталът се стреми да натрапи на наем-ните работници при помощта на държавното насилие, съвпада приблизително с ония предели на работното време, които бяха във втората половина на XIX в. устано-вени от държавата в някои клонове на индустрията с цел да се ограничи обръщането в капитал кръвта на децата“***. След XVII в. продължаването на работния ден

* Гл. Сомнер, Протекционизм и пр., с. VII—VIII от предговора и с. 28 в текста.

** Гл. Фр. Ланге. Рабочий вопрос. С.-Петербург 1895. Особно стр. 128—147.

*** Капитал, т. I, 219 и 632. Относително измирането на работни-ците от чрезмерна работа, от твърде голямото удължаване на работния ден, отделът „Работен ден“ на „Капитала“ представлява поразителни официални примери.

върви вече не само с насилие, но и в силата на самите обществени условия, както казва Маркс, които отношения се създадоха от достигването на капитала до зрялата му възраст. Изчислено е, че в продължение на 300 години от края на XV век и почти до падането на покровителствената система в Англия работнишката плата е спаднала в твърде големи размери. „Някой си Бартон — четем у проф. Янжула — в 1833 г. е изчислил сравнителното отношение на работната плата към цената на пшеницата за повече от триста години, от края на XV век до неговото време. Оказа се, че... покупателната сила на неговата (на селския работник) плата спрямо предметите от първа необходимост за тоя период време се е намалила четири пъти“. Също така четири пъти се е намалила и работната плата на дърводелците и каменарите*. Английските сини книги за 1813 — 1814 и за 1814 — 1815 г. представляват цял ред от докази за намалението на работната плата в периода от края на XVIII век до 1815 г. „Тука — казва Маркс — се намират документални докази за непрекъснатото намаление на работната плата от самото начало на противоякобинската война. На тъкачните фабрики напр. платата на парче тъй спадна, че без да се гледа на голямото продължаване на работния ден, надницата беше по-малка отколкото преди.“** Същото явление срещаме и в други страни. В Съедин. щати от 1882 г. насам работната плата се е намалила на 10 и до 40%. За забелязване е, че най-много се е намалила в ония клонове на индустрията, които най-много се покровителствуват.*** Голямата стачка на берлинските шивачи през 1895 г. извади наяве факта, който прочем беше известен на мнозина и на самото правителство, че в това време, когато германските капиталисти под дебалата сянка на протекционизма придобиха грамадни богатства, 80 хиляди работници в Берлин прекарваха в мизерия, която учуди и самите защитници на германската буржоазия. Работната плата се намираше на урвен

* Янжул, в. I, 120. Ланге, „Рабочій вопрос“, 140.

** Капитал, т. I, 483.

*** Сомнер, 28 - 29.

по-долен от най-необходимия за просто съществуване. Стачката на петербургските работници през 1896 г. извади същия факт наяве.

И тъй, историята на капиталистичния развой ни показва, че при господството на покровителствената система нито „народното благосъстояние“ се увеличава, нито работната плата се повишава. „Народното богатство“, което капиталистичният начин на производството увеличава, се оказва богатство само на богатите класи, на една шепа от обществото, която при туй постоянно се намалява по число. Богатството на последните е мигар само по това народно, че е създадено с потта, страданията и кръвта на работния народ, и като такъв носи в себе си народното право, на основание на което един ден да бъде обърнато в народна собственост. Ако при господството на капиталистичната форма на продукцията е направено нещо за работнишката класа, то е направено само след вековна упорита борба от нейна страна с капиталистичната класа. И то по отношение на работната плата нищо не е направено. Достигнати са известни резултати по отношение към големината на работния ден; но и тука капиталистите намират сякакви начини да продължават работния ден. Там, дето има увеличение на работната плата при растящите нужди на работниците, увеличението се оказва повече фиктивно. При туй и там, дето има увеличение, то се касае само до работниците от известни клонове на индустрията, когато за грамадното мнозинство работници даже не се намира никаква плата*. Едно, вследствие конкуренцията между постоянно растящото число незаети работници и заети, друго — от това, че капиталистите намират хиляди средства, за да намаляват платата (с различни глоби напр.), работната плата винаги се намалява сравнително. Най-сетне, там, дето борбата на работнишката класа е още слаба, работната плата освен дето е твърде ниска, но постоянно се намаля по различни насилствени начини и на основание законите на капиталистичната форма на производството**.

*Тая маса работници съставя така наречената „резервна армия“, която с конкуренцията си винаги подбива работната плата.

**Ф. Ланге. „Рабочий вопрос“, с. 153 и 155; гл. и Маркс, т. I. с. 543 — 545. У нас освен дето експлоатацията на детския и женския труд е неимоверно голяма във фабриките, но и неимоверно ниска

Още в началото на статията указахме, че същността на покровителствената система се състои в изкуственото насочване една част от капитала и труда към нови клонове на производството. За тая цел едно от средствата е покровителството на местната индустрия чрез повишаване митата върху вноса на чуждите стоки или чрез пълното запрещение вноса на предмети, които могат да се произведат в страната. Но в единия и другия случай се създава един монопол, както казва Сей, за вътрешния пазар. Непосредно следствие от тоя монопол бива увеличението цените на продуктите в страната. Създадените от закона за „насърчението на индустрията“ у нас привилегии за фабрикантите, както и от закона за задължителното носене на дрехи и обувца от местно произведение, веднага покачиха цените на продуктите от производствата, на които се простира покровителството. Това се констатира от известното окръжно на нашето м-во на търгов. и землед. по повод на чрезмерното и внезапно покачване цените на шаещите и дрехите. С други думи, покровителствената система, като повишава цените на продуктите, облага потребителите с особен налог в полза на капиталистите. Грамадната част от потребителите съставя работното население; следв. чрез покровителствената система се налага нов данък върху работн. класа за в полза на капиталистите; следв. „народното благосъстояние“ намаля*. Протекционистите казват при туй, че повише работната плата. Официални данни, разбира, се, нямаме. Но достатъчно е човек да се заинтересува и поизучи работата във фабричните градове, за да се увери. Прочем читателят може да намери сведения по въпроса в ст. „Нашите фабрики“, сп. „День“, г. II, кн. III. Известни сведения по същия въпрос могат да се почерпнат и от месечните статистични публикации на статистичното бюро за „Движението на търговията в България с чуждите държави“ и пр. В края им се прилагат сведения за надниците у нас. Ползуваме се от случая да констатираме утешителния факт, че напоследък нашето статистично бюро в София развива една по-енергична дейност. Бюрото е издало такива важни статистики като „Общи резултати от преброяването на населението в княж. България на 1 януари 1893 год.“, „Статистика на търговията с чуждите държави през 1896 год.“, „Резултати от преброяването на държавните чиновници и служещи на 1 март 1896 г.“, „Статистика за учил. през учебн. 1894—95 год.“ и др. При туй сега се работела най главната за България статистика, така наречената „земледелска статистика“. Прочем в туй отношение има още много да се прави.

* Сомнер, с. 16 — 21 и 32.

шението цените на продуктите води към повишение и на работната плата. Но както видяхме, това в действителност не е тъй. Капиталистите сякога успяват да намалят работната плата и чрез продължаването на работния ден, и чрез преобръщането дневната плата в плата на парче, и чрез злоупотребите при изплащанията на тая плата и т. н. Освен туй, макар и да се забелязва известно повишение на паричната плата, но в сравнение с цените на продуктите, които получава работникът за труда, работната плата всъщност не пораста.* „Макар паричната плата насякъде да се е покачила, обаче нейната действителна ценност, т. е. отношението ѝ към цената на продуктите, получавани най-сетне за възнаграждение на труда, никак не е пораснала.**

Протекционистите, като се опират на думите на Рикардо, че „сичко, което увеличава работната плата, намалява печалбата на капитала и следв. секи налог върху които и да било предмети, консумирани от работника, се стреми да намали равнището на печалбата***—

* През май 1898 г. у нас средната пазарна цена на житото е била 13.46 л., на ръжта — 8.34 л., на кукуруза — 8.57 л. за 100 кг; един кг пшеничен хляб — 21 ст., ръжен — 14 ст., смесен — 16 ст. През юни: житото — 15.07 л. (повишение 1.61 л.), ръжта — 9.51 л. (повишение 1.17 л.), кукурузът — 9.99 л. (повишение 1.42 л.), един кг пшеничен хляб — 23 ст. (повишение 2 ст.), ръжен — 14 ст., смесен хляб — 18 ст. (повишение 2 ст.) В туй същото време средната надница обикновено (?) се е уголемила само на 12 ст. (Гл. „Движение на търговията на България с чуждите държави“, движение на корабите по пристанищата, пазарни цени в по-главните градове — през м. май и юни 1897 г. Издание на статистичното бюро, София 1897 г.) При туй нека не се забравя, че средната надница тук е означена много по-голяма от действителната.

** Ланге, Рабочій вопрос, с. 131 Мислите в тая цитата са на Маркса, но предадени от Ланге. По тоя въпрос гл. Капитал, т. I, с. 469 и сл. в гл. V.

*** Рикардо, с. 123. Туй положение на Рикардо почива върху господстващата в официалната политична икономия фикция за тъй наречения „фонд за работната плата“. Върху същата фикция почива и неговата теория за налозите, според която косвените данъци се плащат не от бедните класи, а от капиталистите (гл. Рикардо. Сочинения, О налогах, с. 87 и сл. до 164). Маркс със своята желязна логика и поразителна ерудиция показва в своето капитално произведение сичката несъстойност на теорията за „фонда на работната плата“. Неговата теория за принадлежната ценност показва същността на работата. Които не могат да се ползват от „Капитала“ на Маркса, препоръчваме им съкратеното изло-

като се опират на тия думи, укоряват либрешанжистите в стремление да намалят работната плата с цел да увеличат печалбите от гърба на работниците. Този укор несъмнено е справедлив; но към същото се стремят и протекционистите, само по друг начин. Интересното е, че едните и другите се представят за защитници интересите на бедните класи. „И двете партии — казва проф. Янжул — не си скъпят заимните обвинения, при което любим пункт се явява уж защитата на народа(?) и уверението, че тази партия именно и представлява неговите интереси, когато противната действа само с користни себелюбиви цели и във вреда на интересите на бедните класи...“* Но като оставим настрана заимните им обвинения, едно остава несъмнено, че при настоящите международни условия, създадени от капиталистичната форма на производството, не е възможно в страни закъснели да се развие „народният капитал“ и „народната индустрия“ без протекции и привилегии. След първите направени крачки в индустриалния развой на една страна и след създаването на предварителните необходими условия за капиталистичната форма на продукцията, без изкуствени начини не е възможно ускорението на по-нататъшното им развитие. Наистина това насилствено ускорение на процеса се съпровожда с експроприацията на самостоянителните производители, с увеличение на бедността и т. н.; но, както казва Маркс, „силата сякога служи за акушерка на старото общество, което бива непразно от новото. Самата сила е икономичен фактор.“** Обстоятелството, че ускорението на икономичния развой не може да става и не става по-другояче, е причината, види се, дето и такива фритредери като А. Смит и Дж. Ст. Мил в някои отношения и особно към закъснелите в икономичния си развой страни правят отстъпки на покровителствената система***. Ако протекционистите се огра-

жение на Девила, както и книгата на Кауцки: „Икономичните учения на Маркса“ (и двете в превод на Г. Бакалов). По въпроса, отде се зема работната плата, гл. тъй също и съчинението на Хенри Джорджа: „Прогрес и бедност“. С.-Петербург 1896, гл. III и IV, с. 35 — 58.

*Янжул, в. II, с. 245.

**Капитал, т. I, стр. 642.

***А Смиг, Богатство народов, т. II, кн. IV, гл. VII, с. 441 — 546. Мил, Основания и пр., т. II, с. 506 — 507.

ничаваха само с констатиране на факта, че при първите стъпки на индустриалния развой за ускоряването на естествения процес са необходими „насърчения“, т. е. протекции и привилегии, и че въпросът е за създаването на съвременната капиталистична форма на производството, а не „благого на народа“ и „защитата интересите на бедните класи“ — тогава навярно по-мъчно можеха да бъдат оборвани. Но те, както и фритредерите, едни съзнателно, други безсъзнателно, скриват същността на работата и винаги говорят само за „общо благосъстояние“ за „народно благо“, за увеличение на работната плата и т. н.

Но ако протекционната система няма за целното общото благосъстояние, нито следв. повишението на работната плата, тогава какво е тя? От гореизложеното е очевидно, че тя е само средство, с помощта на което се насажда в страната капиталистичната форма на продукцията. Работата е там, че страни, които късно встъпят в пътя на последнята, намират сесветския пазар, завладян от по-напредналите страни, и за да извоюват известно място в него за себе си, необходимо им е да въоръжат достатъчно добре своите капиталисти с помощта на държавата. Това се достига, преди сичко, като се предоставя на капиталистите неограничено свободно експлозиране на местния пазар, който се огражда от външната конкуренция. „Прочем — казва Маркс — покровителствената система е само средство, с помощта на което се насажда в дадена страна едрата промишленост, т. е. се създава зависимост на тая страна от семирния пазар. Но вече от оная минута, откато влиза в зависимост от семирния пазар, тя начева да зависи малко или много така също и от свободната търговия. Освен това покровителствената система развива свободната конкуренция в страната. Затова ние виждаме, че в ония страни, дето буржоазията начева да придобива класово съзнание — както напр. в Германия, — тя употребява огромни усилия, за да постигне утвърдението на покровителствените мита.“* На тая стадия от развоя се намира днес и

* Маркс. Реч за свободата на търговията. Видин 1893 г., с. 16. Тая реч Маркс е произнесъл през 1847 г. на демократското дружество в Брюксел, т. е. тогава, когато германската буржоазия току-що беше наченала да придобива класово независимо положение.

нашата страна. Сичкият шум, който се дига за „насърчението на местната индустрия“, за големите железопътни предприятия, за пристанищата, за търговските договори и т. н. не означава нищо друго освен насаждане на капитализма с помощта на държавата, която за тая цел неизбежно ще съблича мнозинството за в полза на едно нищожно сравнително малцинство. Такива са законите на съвременния икономичен развой. Те — да употребим любимото от Маркса латинско изречение — казват и на нашата страна: *Hic Rhodus, hic saltus!*

ГЛАВА ЕДИНАЙСЕТА

ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Професионалното образование у нас и възгледите върху него. — Видове професионално образование. — Назначението им. — Свързката между неговото разпространение и капиталистичното развитие. — Общото образование като основа на професионалното. — Пречките за разпространението на последното у нас.

Напоследък, откато сички се увериха, че дребното занаятчийство и земледелие пропадат и че числото на пролетаризираните сè повече расте, състави се общо мнение против общото образование и в полза на *професионалното*. Причината за упадъка на дребното занаятчийство и земледелие у нас мнозина търсят в системата на общото образование. Казват, че причината на тоя упадък е в многото училища за общо образование. Време е — казват — да се заместят тия училища с *професионални*, да се замени днешната общообразователна система в нашите основни и класни училища със системата на *професионалното образование*. Така че на последното се гледа у нас като на средство, което може да тури край на пролетаризирането на дребните производители, което ще спре упадъка на занаятчийството и земледелието. Този възглед върху професионалното образование е съвсем погрешен.

Преди сичко трябва да установим какво се разбира под *професионално образование*. У нас под това понятие разбират обикновено образованието по ръчния труд. Това е много тясно разбиране на професионалното образование. Към него спада не само усъвършенствването на занаятчийския ръчен труд, но и техничното и художествено-индустриалното и дори търговското образование. Очевидно е, че първият вид професионално образование е образование, което има за цел усъвършенствването изключително на занаятчийския ръчен труд. *Техничното образование* има за цел не толкова усъвършенствването на ръчния труд, колкото да го замени с усъвършенству-

вани оръдия на труда и да научи на приложението им в производството, както и приложението на научните начини изобщо към него. Техничното образование има за цел значи усъвършенствуването начините на производството в индустрията и земледелието. *Художествено-индустриалното образование* пък има за цел да усъвършенствува артистичните начини, необходими при едрата индустрия, особно в някои от нейните области. За търговското образование няма да говорим, понеже назначението му е ясно, още повече, че то няма пряко отношение към производството. Но според назначението на всеки от казаните видове образование училищата се разделят на *професионални училища* за ръчен труд, на *технични училища* и *художествено-индустриални*. Назначението на първите е да приготвят работници-ученици за големите занаятчийски работилници или за малките индустриални предприятия, които работят по капиталистичен начин. В тоя род училища образованието се ограничава с предмети по ръчния труд. Назначението на техническите училища е, както показва и самото им име, да приготвят работници и технолози, т. е. работници, които са нужни за машинното производство, които да знаят да произвеждат и да прилагат машините в производството и които тъй също да притежават технологични познания, необходими в индустриалното и земеделско производство. Назначението на художествено-индустриалните училища е още по-специално. Тяхното назначение е да приготвят работници-художници, т. е. работници със знания по рисуване, по живопис, по скулптура и т. н., необходими в някои области от едрата индустрия.

Когато у нас говорят за заменяване общеобразователните училища с професионални, не правят никаква разлика между разните видове от последните. Но още по-малко внимание се обръща на условията, при които те могат да бъдат полезни, както и на назначението на сяко от тях. Оттука произтича това, че говорят тъй общо за професионално образование и против общеобразователната система, а тъй също и това, че назначението на професионалното образование у нас се преувеличава, дори му се приписват свойства, които то няма и не може да ги има.

Както видяхме още в първата глава, нашата държава сѐ е правила нещо за разпространяване на професионалното образование. Още от самото начало на своето съществуване тя откри няколко професионални училища: две земеделски и едно занаятчийско. Независимо от това тя е положила и известни грижи за въвеждането на ръчния труд като отделен учебен предмет в основните училища. Найсетне от 1894 год. насам нашата държава е полагала грижи не само за разпространение на професионалното занаятчийско образование чрез конкурсни занаятчийски изложби, чрез занаятчийски курсове и чрез насърчение откриването на частно-занаятчийски училища, но и за разпространението на земеделски знания, чрез откриването на низши земеделски училища, на земеделски станции, чрез курсове за запознаване с някои земеделски култури като за развъждане на градини, разсадници, рапицата и т. н., чрез сказки от земеделските надзиратели и разни инспектори по земледелието. Наистина в сравнение с онова, което се прави в другите страни за разпространение на професионалното образование, това, що се прави у нас, е твърде малко. Дори то е крайно безсистемно. Главно сичко това, що се е правило и прави у нас, не може да се нарече нито професионално образование в тесния смисъл на думата, нито технично образование. Нашите професионални училища не са нито училища за приговяне работници-ученици, нито са в пълната смисъл на думата технични училища. Изключение съставлява до известна степен рисувалното училище, което уж имаше за цел да приготвя работници-художници за индустрията. Обаче по причини, които по-долу ще видим, в действителност то не достига целта и неговото назначение засега е друго — да създава учители по рисуване. Колкото и да се виждат недостатъчни грижите на държавата за разпространение на професионалното образование, но е очевидно, че държавата с тия грижи е мислила да поддържа дребнобуржоазните начини на производство, да ги подобри и по такъв начин да предпази дребнозанаятчийските самостоятелни производители и земеделци-стопани от пропадане и пролетаризиране. Поне ръководната мисъл у ония, които са начело на нея, е била без съмнение такава. При господството на дребнобуржоазния характер в националното производство и при общия вик за

пропадането му естествено ръководителите на нашата държава се намираха и се намират досега под влиянието на господстващата дребнобуржоазна идеология. По тая причина те не могат другояче да гледат на професионалното образование, освен като на средство за спасение на националното производство в дребнобуржоазния му вид. Обаче очевидно е, че професионалното образование никак не спомага за запазването на това производство. Ние виждаме с очите си как наред с грижите на държавата да помага чрез професионалното образование за поддържането му и усъвършенствуването му дребните самостоятелни занаятчийци и земледелци систематично пропадат.

Може би тука ще ми се възрази, че дребното занаятчийство би могло да се запази от пропадане, ако нашата държава положеше по-големи грижи за разпространение на професионалното образование, ако тя съкратеше общеобразователните училища и ги заместяше с професионални. Обаче колкото големи грижи и да положи нашата държава в тая посока, няма да се постигне тоя резултат, който се иска да се постигне, а ще се дойде до тъкмо противоположни резултати. Тряба да се разбере главно това, че разпространението на професионалното образование е необходимо не за да се запазят дребнобуржоазните форми на производството, а за развитието на производителните сили, производителността на труда. Да развие производителните сили в страната, да увеличи производителността на труда — това е назначението на професионалното образование. А пък както видяхме в миналите глави, развог на производителните сили днес води към капиталистичната форма на производство, т. е. към съсипването на дребнобуржоазните производствени отношения и заменението им с едрокапиталистичните.

Всъщност тая промяна в производствените отношения и предизвиква нуждата от разпространение на професионално образование във всяка страна. При дребния начин на производство тая нужда не се усеща. Само при преминаването от тоя начин на производство към капиталистичните форми вече тая нужда става належаща. И колкото повече в една страна се развиват последните, толкова по-належаща става нуждата от професионално образование. Тогава старият начини на придобиване знания, както напр. в занаятите чрез градацията на ученичество

(чираклък) и калфалтък, стават невъзможни; тука става належаща нуждата от професионални училища. В своя рапорт до министъра на търговията и труда в Белгия върху професионалното образование в Англия докторът по правото и по политичните и административни науки Оскар Пиферен, като говори за нуждата на Белгия да развие професионалното образование по образеца на Англия, казва: „Изобщо старата система на ученичеството отива към изчезване. Някога, прочем в една епоха не тъй далечна от нас, всеки патрон имаше в своя дюген най-малко един ученик, понякога няколко, на които той грижливо предаваше сички подробности и сички секреги на занаята. Ученикът (чиракът) се третираше по бащински начин, като дете на къщата. Днес тая система не съществува вече за най-голямата част от занаятите, освен като историчен факт. Раздялата между господаря и неговия работник, стар или нов, е твърде рязка, числото на работниците от една работилница е твърде значително, за да може шефът на едно индустриално предприятие да бъде в постоянни сношения със секиго от своите работници, да бъде за младежа едновременно и патрон, и учител*. Смисълът на тия редове е ясен. С изчезването на старата занаятчийница и с развоя на индустрията става належаща нуждата от професионално образование“

Тогав се явява належащата нужда да се създават във индустриалната работилница, във фабриката или земеделското стопанство готови обучени работници. Нещо повече: според степенга, на която се намира развоят на капиталистичните форми в известна страна, се развива и професионалното образование. В страни, които още са в първата стъпка към капиталистичното развитие, в които значи старите начини на производство още не са изчезнали, широко развитие на професионалното образование не може да има. В такива страни нуждата от професионално образование не бива тъй належаща, защото занаятчийницата с чираклъка и калфалъка заменя професионалното училище. В такъв случай нуждата от специални професионални училища се увеличава само с пропадането старите начини на производството и с развоя на

* Oscar Pyfferoen: Rapport sur l'Enseignement professionnel en Angleterre. Bruxelles 1896, p. 7.

индустрията. Но, разбира се, че на тая степен от развитието искането да се разпространява професионално образование за сметка на общото образование не може да принесе полза за развоя на производителните сили. Независимо от туй, че на тая степен не е възможно едно широко техническо и художествено индустриално образование, но и свършившите професионално образование не намират място в производството. В туй отношение нашата страна представлява най-добър пример.

Както по-горе споменах, нашата държава още от самото начало откри няколко професионални училища. Обаче както е известно, най-голямата част от учениците, които свършват в тия училища, до днес не намират място в производството. Най-голямата част от тях стават или учители, или чиновници. Твърде малък процент, и при туй само в някои занаяти като железарството и дърводелството, намира място в производството. Тоя факт показва, че при малкото развитие на индустрията несъразмерното развитие на професионалното образование не може да принася полза за развоя на производителните сили и че викът против системата на общото образование и за заместването ѝ със системата на професионалното не се оправдава и е основан на недоброто разбиране значението на професионалното образование и свързката между него и развитието на индустрията. Тряба добре да се разбере, че нуждата от разпространение на професионалното образование иде винаги с капиталистичния развой и с развиването потребата на индустрията от по-изкусни работници. И колкото по-голямо става капиталистичното развитие, толкова повече нужда има от по-високо професионално образование, особно от техническо и художествено-индустриално. Интересен е за нас фактът, че такива страни като Белгия и Франция, които в капиталистичното развитие стоят високо, едвам в последното десетилетие обърнаха особно внимание върху системите на професионалното образование в другите страни, главно в Англия, за изучаването на които командироваха специални хора*. Но още по-интересна е историята за развитието на професионалното образование в Русия. Капиталистичното развитие в Русия бърже се усилва едвам в последните десетилетия от миналия век. До това време

* Oscar Pyfferoen, цит. рапорт.

то е вървяло бавно и според неговото развитие се е развивало и професионалното образование. Всъщност системата на последното винаги е била приспособявана към нуждите на развиващия се капитализъм. Затова до последно време вниманието на руската държава е било обърнато главно на техничното образование, средно и висше, необходимо за капиталистичното земеделско и индустриално развитие. Когато това развитие е заякнало вече към края на миналия век, яви се нуждата и от други вид специално образование, от художествено-индустриалното, от което по-рано не се е усещала нужда. „Към края на XIX век — четем в една статия във „Вестник финансов, промишлености и търговли“ — нашата индустрия заякна и значително се разшири, заедно с туй по-силно почна да се чувства нужда от художествено-индустриални работници и рисувачи за сички клонове на художествените производства. Значението на художествено-индустриалното образование захваща ясно да се съзнава от сички слоеве на обществото: фабрикантите внимателно следят развитието на художествено-индустриалните училища и са готови да им дадат сяка помощ; работниците се стремят към учението и дори занаятчиите разбират вече ползата и необходимостта от художеството. По тази причина грижи за насаждането на художествено-индустриални училища полагат днес не само отделни лица, съзнаващи тяхната необходимост, но и много от земствата, от градовете и дори от селските дружества. От своя страна правителството почна с много по-голямо внимание да се отнася към този род образование и по-енергично да спомага на неговото развитие.“*

Приведох тоя цитат, за да покажа още еднаж връзката, която съществува между професионалното образование и развоая на капитализма. Няма съмнение, че Русия в това отношение може да служи за пример. В Русия е твърде тясна основата на сяко образование: *основното народно образование* в нея стои най-ниско от сякъде другаде в цивилизования свят и затова процентът на грамотните хора там е най-долен. Когато процентът на грамотните в Германия и Скандинавия достига до 97—98%, в Швейцария — 95%, в Съединените щати — 92%, в

*Вестник финансов, промишлености и търговли, № 29, стр. 123, 1902 год.

Англия — 90% и във Франция 85%, в Русия числото на грамотните достига едвам 16%.* При такъв долен процент на грамотността в Русия и другите видове народно образование, особно ония от професионалното, не могат да стоят високо. Без рационално поставено основно образование не е възможно и професионалното образование. Основното народно образование е базата на сяко друго образование, а в това число и на професионалното. При сичко това обаче свързката между разпространението на професионалното образование, особно на по-горните му видове, и развитието на индустрията съществува. Проф. Чупров, като говори за голямата икономична рдля на училището, казва:

„Тази велика икономична роля на училището става сè по-забележна в сяко по-ново поколение. Колкото повече се специализират работите в народното стопанство и колкото повече се усилва властта на размяната, толкоз повече от сяко лице и от сяко предприятие се искат по-много знания и съобразителност. Не само процесите на производството стават сè по-сложни и искат по-голяма вещина и по-голямо образование, но и от сяко предприятие се иска умение бърже да се приспособява към изменчивите условия на тържището, под страх в противен случай да излезе несполучливо.“**

С други дүми, колкото повече в една страна се развиват капиталистичните производствени отношения, толкоз повече нужда се усеща от професионално образование, и тази нужда расте с ръста на капиталистичното индустриално развитие. Инак всъщност не може и да бъде. Без да се явят тия нови производствени отношения, не може да се яви и нуждата от по-широко професионално образование. У нас наистина, от една страна, пропадат занаятите, старите начини на производство остават сè по-несъстойни; от друга страна, се явява фабричната система на производство, новата индустрия. Обаче тя е още в началото на своето развитие и както насякъде, тъй и у нас в тоя период на развитие индустрията върви напред пипнешком, страховливо, та затуй и не усеща

* Икономична оценка на народното образование, очерки от И. И. Янжул, А. И. Чупров и Е. Н. Янжулова. Прев. Хр. Максимовъ. Пловдив 1898, стр. 22.

**Цит. кн., стр. 36.

голяма нужда от професионално подготвени работни сили. В този период господства убеждението, че колкото е по-прост работникът и следвателно колкото е по-евтина работната сила, толкова е по-голяма печалбата от индустриалните предприятия. Затова в този период, както при мануфактурната, тъй и при машинната фабрична система предпочитат труда на прости работници, като евтин, и главно детския и женския труд, като най-евтин. Минаването към по-съвършени начини на производство и следвателно нуждата от по-изкусни работни сили се явяват следствие на конкуренцията и намесата на държавата. Конкуренцията или убива слабите предприятия, или ги кара да прибягват до по-съвършени начини, което е възможно с приемането на по-изкусни работници и по-съвършени оръдия на труда. Намесата на държавата става неизбежна тогава, когато старите източници, от които тя е черпила средства за своето съществуване, са изчерпани, а новите не са развити или бавно се развиват. В такъв случай много зависи от тях, които стоят начело на държавата, доколко и как схващат те нуждите на страната в дадено време, доколко съзнават тенденцията на съвременното социално развитие. У нас старите източници за средства на държавата са отслабнали до крайност, а новите се развиват не само бавно, но твърде мъчно. А това става не защото нашата държава не полага никакви грижи за разпространяване на професионално образование, а главно защото не се намесва и не вижда нужда да се намеси в отношенията между труда и капитала у нас, които се развиват с изникването на индустрията. У нас наистина много говорят за професионално образование и против системата на общото образование. Но първо, кои говорят това, от коя среда се чува глас за разпространение на професионалното образование и против общото образование? Дали това е глас на фабрикантите и индустриалните предприемачи? — Очевидно не! Викат против системата на общото образование и за системата на професионалното иде главно из средата на пропадащите занаятчийски и идеолозите на дребнобуржоазната класа. Те, както казахме, искат професионално образование с убеждение, че то може да спре пропадаването на дребните занаяти и дори за подигането им, когато професионалното образование служи

за развиване производителността на труда, а чрез него за развитието на капиталистичните форми за производство. Нашите партии, които подред управляват нашата държава, и разните групи, които разчитат да добият политично значение в нашата страна, само повтарят като ехо вика на дребната буржоазия у нас, която като секи потъващ дири спасение в сички сладки илюзии. Нашите фабриканти и индустриални предприемачи много малко, за да не кажем никак, се безпокоят от това, че на професионалното образование у нас не се дава широко място. За тях най-добър начин за развиване на индустрията се явява чрезмерната експлоатация на детския и женския труд и изобщо на простия труд, т. е. труда на простия, на невежия работник. И нашите фабриканти никакви проповеди за справедливост и необходимост от социално развитие не може да ги убеди, че простият труд излиза по-скъп от труда на грамотния и развитият работник. Само конкуренцията и намесата на държавата могат да ги накарат да се откажат от своите предразсъдъци.

У нас в България развоят на индустрията се придружава с вмъкването в производството на детския и женския труд и с изфърлянето от него на мъжкия труд. Евтинията на детския и женския труд кара нашите фабриканти да предпочитат тоя труд. Простият труд се вижда по-евтин за нашите фабриканти, при сичко че той излиза всъщност по скъп. Но по тази причина за нашите индустриалци професионалното образование не се явява належаща нужда. Обаче производството от туй без съмнение страда; то не се развива или мъчно се развива. Тука е необходима намесата на държавата. У нас, по причина че в нашите фабрики и индустриални предприятия се вмъкват предимствено детският и женският труд, страда основното народно образование. Грамадна част от децата, според статистиката, подлежащи на задължително учение, не посещават училище. От сички деца, записани през 1896 г., само 49% са постъпили в училище, а останалата част не е посещавала училище*. Една голяма част от тях без съмнение е отишла в производството. В големите нови и

*Гл. Законопроект за защита на детския и женския труд у нас, „Работнишки вестник“, г. V.

стари фабрики като в текстилните в Габрово, Сливен, Карлово, в памучната фабрика във Варна, в кибритената фабрика в Баня-Костенец, в сички тютюневи фабрики и т. н. най-големият процент от работниците са деца, повечето от които не са свършили нито едно отделение, а другите едва ли са свършили второ отделение. Главното е, че тази тенденция в нашето фабрично производство се уголемява. Тя означава сè по-голямо намаление процента на грамотните сред нашата работнишка класа. С други думи, у нас се подравя основата за сяко народно образование и особно за професионалното, а с туй заедно се турят пречки за развиване производителността на труда, т. е. за развитие на самата индустрия. По тази причина, преди да се говори за широко разпространение на професионалното образование, необходимо е чрез намесата на държавата да се запрети детският труд и да се ограничи женският в нашите фабрики и работилници. С туй нашите фабриканти и индустриалци изобщо ще бъдат принудени да подирят по-съвършени начини на производство, професионално подготвени работници, и по такъв начин ще се създадат условия за развитие производителността на труда и на индустрията. Тогава само ще стане належаща нуждата от по-широко професионално образование и само тогава ще има смисъл от разпространението на последното и от разноските по него. Инак отварянето на професионални училища у нас ще стане източник за увеличение не на професионални работници за производството, а на кандидати за служби.

И тъй професионалното образование няма за цел нито да спре пролетаризирането на дребните производители, нито да спаси дребнобуржоазните начини на производство. Напротив, неговото назначение е да развие производителните сили на страната, производителността на труда. Но развитието на последните днес води към капитализма и чрез него към социализма. Обаче разпространението на професионалното образование е тясно свързано с развоя на индустрията. Развоят на последната и предизвиква нуждата от сè по-широко и по-високо професионално образование. Разпространението на последното само тогава има смисъл и служи за развиване производителните сили на страната, когато върви пара-

лелно с разво­я на капиталистичните форми на произ­вод­ство. Тогава професионалното образование спомага за по-бързото им развитие. Обаче в страни, дето експлоатацията на детския и женския труд е безгранична, както у нас, там разпространението на професионално образование среща най-големи пречки. Намалението на грамотността сред работното население прави невъзможно разпространението на професионалното образование, следователно в такива страни не може да се развиват производителните сили. В такъв случай разпространението на професионалното образование и разноските по него излизат безцелни, безсмислени, не може да има положително никакво съмнение, че за бързото развитие на индустрията и земледелието един от главните фактори е разпространението на професионалното образование. Обаче този фактор може да прояви своята сила само тогава, когато го изисква самото развитие и когато за неговото проявление в производството не се срещат такива съществени пречки, както у нас при системата на безграничното експлоатиране на детския и женския труд. Затова преди да се говори у нас за разпространение на професионално образование и да се иска ограничението на общото образование, необходимо е да се очисти пътят на индустриалния разво­й, да се подобрят общите условия за този разво­й. Прочем, както ще видим в идещата глава, общото образование, особно реалното, така също е необходимо за индустриалния разво­й, както и основното за развитието производителността на труда. Средното реално образование служи за създаване работници с по-високо технично и художествено-индустриално образование, необходимо за развитието на съвременните начини на производство. Така че викът против общото образование у нас е неоснователен и произхожда не от съзната нужда на индустриалното развитие, а от политични и партизански съображения. Широко разпространяване на професионалното образование у нас при днешните общи условия на нашата страна е невъзможно и дори безсмислено. Належаша нужда засега е да се приготвят общите усилия за развитието на индустрията. Когато тия условия очистят пътя на това развитие, тогава то само ще наложи по-широко разпространение на професионалното образование и усилията за неговото разпространение тогава

няма да бъдат безсмислени. Викът за ограничението на общото образование и заместването му с професионално е отчаяният вик на пропадащата дребнобуржоазна класа, на нейните идеолози, на демагогстващи партизани и на идеалисти, на които липсва разбиране тенденциите на съвременното социално развитие.

4

ГЛАВА ДВАНАЙСЕТА

ПРЕЧКИ ЗА ЗЕМЛЕДЕЛСКОТО РАЗВИТИЕ

Основата на икономичното и социалното развитие — Смяната на обществените форми на производството. — Едрокапиталистичната форма. — Земледелското развитие. — Законите на това развитие. — Раздробването и концентрацията на земята у нас. — „Земледелската статистика“. — Земледелското развитие в другите страни и пречките за него. — Индустрията и неутрализирането на пречките от нея. — Изходът за нашата страна.

Основа на икономичното, а с него и на социалното развитие на една страна съставлява развоят на производителните сили. Но както видяхме в миналите глави, развоят на производителните сили зависи от формата на производството или, иначе казано, от организацията на труда, видът на която пък се изменява под влиянието на развиващите се производителни сили. Формата на производството при различни степени от историчното развитие на човешкото общество е била различна според състоянието на производителните му сили, но тя винаги е била *обществена* и развитието на производителните сили винаги се извършва в рамките на дадена обществена форма. Но при известна степен от развитието производителните сили надрастват формата на общественото производство, в рамките на която те са се развивали, и тогава тя се явява пречка за по-нататъшното им развитие. Тогава, ако формата на общественото производство, по каквито и да било причини, не може да се измени, спира развоят на производителните сили, спира заедно с него и социално икономичният развой. Изобщо за човешкото общество такова спиране не е възможно, но то е възможно за отделни народи, съществуването на които в такъв случай приема нова форма; или се погледват от други народи и тогава се казва, че те са изчезнали от историчната сцена, т. е. са пропаднали; или стават съставна част на друга нация. И в единия, и в другия случай такива народи подпадат пак под общите закони на икономичното и социалното развитие. Ако ли

развой на производителните сили не среща непреодолими пречки, тогава надрастването им над рамките на обществената форма на производството пръска тия рамки, разрушава обществената форма, в която са се развивали, и предизвиква нова организация на производството и следв. нова обществена форма и т. н. За човешкото общество изобщо, както се спомена по-горе, тоя диалектичен процес на развитието никога не е спирал и не може да спре. Но старите форми на производството винаги се противят на заместването им от новите и затова историята на човечеството е история на борбата между старите и новите форми на общественото производство, която борба носи често пъти най-различни облекла, най-различни идеологични форми и теоретични изражения, понеже тая борба изгласква на историчната сцена определени *обществени групи* или *класи*. Борбата за съществуване на старите форми на производство без съмнение забавя развой на производителните сили, без обаче да го спре. Колкото и да го забавя, той се извършва и най-сетне настъпва моментът, когато рамките на старата обществена форма се пръсват под напора на надраслите производителни сили. С други думи, в тоя момент се извършва *сложът* в социалното развитие, *социалната революция*. Явява се новата форма на производството, в която става по-нататъшният развой на производителните сили.

В различни страни развой на новите обществени форми на производството става при различни обстоятелства. За нашата задача няма нужда тука да се спираме на тия обстоятелства. Но те са причината, дето развой на новите обществени производствени форми в едни страни е много напреднал, а в други напротив. Обаче еднаж новите производствени форми станали господстващи, тяхното влияние се разпространява бавно или бърже и върху останалите назад в социалното развитие народи. От един век насам и повече господстваща обществена форма на производството е едрокапиталистичната. Появена най-напред в страни с най-благоприятни условия за развитие, тя стана господстваща форма, която разпространи своето влияние над сички страни. Благодарение грамадният развой на международните съобщителни средства нейното влияние се разнесе по целия

свят и законите на нейното развитие се налагат на сички останали назад народи. По тая причина днес за тия народи обществената форма на производството, при която могат да развият своите производителни сили, е едрокапиталистичната форма. При старите форми на производство те не могат да развият днес производителните си сили, а в такъв случай не могат да направят нито крачка напред и в социалното си развитие. С други думи, останалите назад в своето развитие народи могат да развият своите производителни сили само при концентрацията на средствата за производство и оръдията на труда. Но днес тази концентрация се явява във формата на едрокапиталистично владение и производство.

Казаното се отнася не само до индустриалното развитие, но и до земеделското. Развоят на производителните сили в земледелието е възможен днес само чрез концентрацията на средствата за производство и оръдията на труда, т. е. на земята и на оръдията за обработването ѝ. Но и тука, при господството на капиталистичната форма за производство, концентрацията води към едрокапиталистичната частна собственост на средствата за производство и оръдията на труда. Обаче само концентрацията може да не означава още и едрокапиталистично обществено производство. Концентрацията на средствата за производство и оръдията на труда в капиталистична собственост е условието за развоя на капиталистично производство. Но развоят му може да се спъва от старите форми на общественото производство. В миналите главни видяхме какви пречки спъват и могат да спъват този развои. Там видяхме също, че производителните сили в земледелието могат да се развият само с развоя на индустрията. Без индустриален развои не е възможно да се развие земледелие. Така че пречките, които спъват развоя на производителните сили в индустрията, спъват и развоя им в земледелието. Тука е главната невъзможност за развоя, за модернизирването на нашето земледелие. Напразни ще бъдат усилията в тая посока и илюзия ще бъде да си въображаваме, че може да се създаде у нас модерно земледелие, без предварително да се развият сички индустриални сили.

Всъщност пречките за развоя на земледелието са много по-големи, отколкото могат да ни се представят

на пръв поглед. В земледелието у нас процесът има двойка тенденция. От една страна, сè по-голямо раздробление на селската собственост, особно след въвеждането на новия закон за наследството; от друга страна, концентрация на същата собственост. Излязлата неотдавна „земледелска статистика през 1897 г.“ не остава върху това никакво съмнение. Ако смятаме притежанията от 5 до 100 декара за дребна собственост, а от 100 до 1,000 декара за средна, от 1,000 до 5,000 декара и нагоре за едра, то според тая статистика у нас има:

I.	698,030	прит. с	19,467,720.4	дек.
II.	100,610	„	17,710,252.8	„
III.	948	„	2,597,604.1	„

Според официалните данни от 1893 г. земеделските стопанства са били по-малко. Значи оттогава те са се увеличили; с други думи, земеделските стопанства са се раздробили. От приведената таблица виждаме, че повече от $2\frac{1}{2}$ милиона декара земя са концентрирани само в 948 притежания. Ако разделим числото на декарите от III категория с числото на притежанията, то на сяко притежание от тая категория се падат 2,740 декара средно, когато на сяко притежание от II категория се падат само 176 декара, а на I — само 28 декара. Тия данни ясно ни говорят за една бърза концентрация на земята. Но следната таблица още по-добре изтъква тая тенденция.

Декари	Притеж.	Дек. сичко	Парчета
от 1,000 — 2,000	606	826,002.6	19,001
„ 2,000 — 3,000	155	377,793.1	5,900
„ 3,000 — 5,000	100	427,364.2	3,575
„ 5,000 нагоре	87	966,444.2	2,413

От тая таблица се вижда, че колкото по-едро е притежанието, толкова на по-малко парчета се разпределя цялото число декари. То означава, че колкото парчетата на едрите притежания са по-големи по площад, толкова повече декари се съдържат в сяко парче. С други думи, това означава, че земята се концентрира в по-големи площи и става владение на сè по-малко притежатели. При това трябва да се забележи, че на 606 притежания (с 1,000 до 2,000 дек.) се пада 2 пъти повече

земя (826,002.6) отколкото на 166,765 притежания (416,514.5 декара) с до 5 декара и $1\frac{1}{4}$ пъти повече отколкото на 90,507 прит. с 5 — 10 декара и че на 87 притежания с 5,000 декара и нагоре се падат повече от 2 пъти земя (966,444.2 дек.) отколкото на същите 166,765 притежания; даже на сто притежания с 3,000 до 5,000 декара се пада повече декари (427,364.2) отколкото на същите 166,765 прит. при 3,575 парчета за първите и при 248,129 парчета за последните. Изобщо едно по-подробно изследване на „Земледелската статистика“ ни показва, че с намаляването числото на средните и едрите притежания съответно се намаляват и числата на парчетата, т. е. че парчетата съдържат повече декари, значи земята се концентрира, когато с дребните и най-дребните притежания става обратното*.

Както признава самата дирекция на статистиката, „Земледелската статистика“ не е пълна. Главно в нея не срещаме данни за числото на земеделските собственици и размерите на собствеността им. А пък известно е, както посочих в главата за сдружаванията, че една голяма част от селата са съвсем изгубили имотите си, т. е. присвоили ги лихварите. От около 1,200 села, анкетирани от централното управление на земеделските каси, както знаем, имотите на повече от 300 села са експроприирани цели от лихварите, а на повече от 400 села половината от имотите им са експроприирани. Тия данни идат да ни посочат, че у нас, както и в другите страни, числото на собствениците-земеделци е по-малко от числото на притежанията или че земята е коцентрирана в по-малко ръце, но че тя се обработва не от притежателите ѝ, а от арендатори или на изполица, или с паричен и натурален наем. Така че земята у нас, от една страна, се раздробява на сѐ по-малки парчета, от друга, се концентрира в по-малко ръце, в средни и едри притежания. Обаче концентрираната земя, с малко изключение, не се експлоатира от самите притежатели, а се раздробява на по-малки парчета, които се дават обикновено на изполица на предишните ѝ притежатели. В тая двойка тенденция в развоя на земеделските имотни отно-

* Земледелска статистика през 1897. Издава Дирекцията на статистиката, София, стр. 22 — 25.

шения у нас се заключават най съществените пречки, поради които не е възможно да се развият производителните сили в земледелието, следв. не е възможно да се модернизира нашето земеделско производство.

Да вникнем в тия пречки. Очевидно е най-първо, че при сѐ по-голямото раздробване на земеделските стопанства не е възможно да се въведат никакви усъвършенствувани оръдия на труда и технични познания в земледелието. Това е невъзможно не затова само, че дребните стопани нямат парични средства, но главно затова, че са прѣснати и земите. При такива обстоятелства е невъзможно да се очаква развой на производителните сили в земеделското производство. При разпрѣснатостта на земите не могат да помогнат нито държавата, нито окръгът, нито общината със своите помощи, които би употребили за доставяне на усъвършенствувани оръдия или за учители на дребните стопани, нито пък земеделските сдружавания със същите цели. Предвид именно на това дребните стопани са безпомощни; те са обречени на окончателно пропадане. По-нататъшното раздробване на селските стопанства, което е неизбежно с естественото нарастване на селското население, ги тласка именно към тоя край. Ако те не пропадат тъй бърже, то се благодари на голямата издръжливост на селянина, на намалението на потребите му и на невъзможността вън от земледелието да намери прехрана. Но рано или късно той ще бѣде окончателно съсипан, още повече че други ред причини действуват върху него сѐ в същата посока. Това положение на дребното земледелие е голяма пречка за развой на производителните сили в земледелието. Но, от друга страна, също такава пречка се явява и концентрацията на земята, която не води към капитализацията на земеделското производство. У нас, както вече знаем, земята се концентрира, но концентрираната земя се раздробява на парчета и се дава под арѣнда, обикновено на изполица. на същите дребни или средни земеделци, които по-рано са я притежавали. При тая система на експлоатирание земята по никой начин не може да се очаква някакъв развой на производителните сили и следв. никакво модернизиране на земеделското производство. Най-лошото при туй е, че с пролетаризирането на земеделците, при

концентрацията на земята и при отсъствието на други поминъци, тази система сѐ повече се развива и ще се развива. Тука е най-голямата опасност за социалния развой на нашата страна.

В страни, дето цялото население се тласка в земледелието, дето то не може да намери поминък в една развита индустрия, дето положението на селското население е такова, каквото е на нашето — там икономичен и социален напредък е невъзможен, те отиват сѐ към мизерно положение. Бляскав пример за това служи Ирландия. Политиката на Англия в тая страна се състои в това, щото да поддържа дребната арендна система и да тласка цялото население в земледелието. Целта на Англия е да не даде да се развие индустрия в Ирландия. Но, както е известно, тая политика на Англия докара ирландския народ до най-отчаяно икономично и социално положение. Следствието от такава политика, от раздробяването на земята, от арендната система, от отсъствието за селското население на други поминък вън от земледелието е това, че се явява *свръхнаселение*, такъв излишък от земеделско население, който произхожда не само от естественото нарастване на селското население, но главно от туй, че то се трупа само в земледелието. По тая причина цената на земеделския труд пада, арендната плата се качва, земеделецът изполичар или арендатор се по-голяма част от произведените продукти трябва да отстъпва на притежателя на земята, а доходите на последния растат, без да влага от своя страна никакъв капитал и труд. Туй обстоятелство, че собственикът на земята може да получава чрез системата на изполичарството, чрез тая *първобитна арендна система*, по-големи доходи благодарение на *свръхнаселението*, без да влага в земеделското производство капитал и труд — туй обстоятелство е една от съществените причини, поради които не е възможен развоят на производителните сили в земледелието, следв. не е възможен у нас развоят на модерно рационално земледелие, макар земята и да се концентрира в едри *притежания*. Едрият землепритежател не вижда никакъв интерес, следв. няма никакъв стимул да влага капитал и труд, т. е. усъвършенствувани начини на производство и оръдия на труда в земледелието. Естествено при евтин труд, който му дава свръх-

населението, при висока аренда, т. е. при големите доходи, добивани от земята, без влагане нито стотинка капитал и труд, той смята за лудост да се занимава с модерно и рационално земледелие, което в всеки случай не ще му принася тия доходи, които той получава при арендната система, и не се вижда принуден да се ограничи с по-малък доход от своето притежание. Защото воденето на модерно земледелие изисква, първо, капитал, и голям капитал, второ — модерно земледелие не може да се води без усъвършенствувани начини и оръдия на труда, т. е. без машини. Обаче въвеждането на машини в земеделското производство води към други следствия отколкото в индустрията. Машинното производство в индустрията, макар и да съкращава числото на заетите в нея работнишки ръце, но не го съкращава в такава степен както в земледелието. В индустрията съкращението числото на заетите работници в една нейна област предизвиква увеличението му в други. Обаче в земледелието не е тъй. Машинното земеделско производство се отличава от машинното индустриално производство по туй, че то поглъща много малко работнишки ръце, че то съкращава до краен минимум потребата от работнишки ръце. По тая причина машинното земеделско производство, като изфърля работнишкия елемент, повишава цената на труда в земледелието, още повече че при такова производство простият труд на земеделеца не е пригоден, а се изисква сложен труд, труд по-специален. Сичко това увеличава разносните по производството, увеличава и нуждата от сè по-голям капитал. Нашите землепритежатели нямат нито нужния капитал за такова производство, нито умението да го организират. Но най-важното е, че нищо не ги принуждава към туй. Прибягването до машинно производство и до модерните изобщо начини в земледелието може да се яви само тогава, когато цената на земеделския труд е висока. А това е възможно, когато няма свръхнаселение, когато излишекът от него се привлича другаде. Дотогава земеделците не виждат никакви причини, никакъв интерес да прибягват до машинното производство и до модерни начини на експлоатиране земята. Но затова именно е невъзможен днес развоят на производителните сили и

земледелието. И додето у нас има селско свръхнаселение и се увеличава, ще бъде горчива илюзия да се очаква развой на модерното земеделско производство. Задачата е да се намали свръхнаселението и да се турят граници на ръста му.

Може да се помисли, както някои и наистина мислят, че свръхнаселението и раздробването на земята принуждават земеделците да прибегват към интензивното производство. Такова твърдение обаче показва само голямо незнание на икономичните закони. Голям абсурд е да се твърди, че свръхнаселението и раздробването на земята създава интензивно земледелие в този смисъл, както се разбира в науката. При тия обстоятелства наистина трудът на земеделеца бива по-интензивен в смисъл на по-голям. Но това никак не значи, че при този по-голям труд той ще получи и повече продукти, нито значи, че ако на едно и също парче земя се употребят повече сили, то ще даде повече продукти. Икономичният закон гласи противното. А именно: на едно парче земя може да се вложат най-производително само определени количества труд и капитал, свръх които не е известно да се вложат на същото парче земя повече труд и капитал, защото те ще бъдат по-малко производителни. Инак трябваше да се очаква, че колкото повече работни ръце обработват едно и също парче земя и колкото повече разности вложат в него, толкова повече продукти щеше да дава това парче земя. Но това никога не бива. Ако тъй биваше, тогава земеделците нямаше да ламтят за повече земя и изобщо в такъв случай нийде в света не би съществувало едро земеделско производство, нямало би смисъл да се стремят към него. Ако земеделецът, като вложи 100 л. капитал и труд на едно парче земя, получи 10 кила жито и сетне, като вложи на същото парче земя още 100 л. капитал и труд и получи пак 10 кила, то тогава няма смисъл да купува повече земя, да разширява с нови парчета своето стопанство и естествено в такъв случай няма смисъл и едрото стопанство. Но, както е известно, всеки земеделец, щом има възможност, разширява стопанството, защото, вложен същият капитал и същият труд в ново парче земя, ще му даде повече продукти, отколкото когато е вложен в същото парче земя. Така че увеличението на труда и

капитала. върху едно и също парче земя никога не донася същото количество продукти, което донася при определения максимум на труд и капитал, вложен в него еднаж. С други думи, свръхнаселението и раздробването на земята от това не водят към интензивно земледелие, а към разпиляване на труда и капитала, доколкото те се влагат на едни и същи парчета земя. А у нас при растящото свръхнаселение, поради казаните причини, именно това и става. Затова именно у нас е невъзможно развитието на производителните сили в земледелието, невъзможно е модерно земледелие и затова грамадното мнозинство от земледелците изпада в сè по-мъчно положение.

Такива са съществените пречки за развоя на нашето земледелие. Но независимо от това има и други не по-малко съществени пречки за развиване производителните сили в земеделското производство. Известно е, че едно земеделско производство колкото е по-далеч от пазара или колкото са по-мъчни съобщенията с него, толкова по-малопродуктивно бива. Сяка последваща единица от труд и капитал, вложени в такова производство, бива по-малопродуктивно по причина, че разносните по превоза на продуктите биват в такъв случай по-големи. В такъв случай това производство може да бъде производително, ако се разширява площта му с нови парчета, в които се влага трудът и капиталът. Най-голямата част от нашите земеделски стопанства не само са далеч от пазара по разстояние, но и са далеч поради отсъствието на добри пътни сношения. Колкото за пътните съобщения, нашата страна, както се знае, стои много назад. Най-плодородните окръзи не знаят още модерни пътни съобщения или са далеч от тях. Естествено е, че нашите земеделски стопанства са малодоходни и туй е една туй също съществена пречка за развоя на производителните сили в нашето земледелие.

В свръзка с тая причина се намира и друга. След освобождението нашата страна изведнаж се намери под неумолимите удари на чуждата конкуренция, под влиянието на която спаднаха цените на нашите земеделски продукти. Оттогава цените на последните зависят от цените на международния пазар. Обаче тия цени от 25 години насам се определят от конкуренцията на задокоеанското земеделско производство. То е едрокапиталистично.

В последно време то направи колосални успехи, вследствие на което цените на земеделските продукти още повече спаднаха. Естествено е, че от това намаление цените на земеделските продукти най-много страдат неразвитите земеделски страни. И при най-голямо плодородие на почвата земеделското производство пак си остава малодоходно. А колкото по-малодоходно е едно производство, толкова то по-малко възможност има да се развива. Нашето земеделско производство и тъй е малодоходно поради казаните причини, а ниските цени на международния пазар го правят още по-малодоходно и следв. неспособно да развие производителните сили в земеделието. Само при едрата форма на производството то може да стане способно за тази цел. Но тука изпъкват, както видяхме, много сериозни пречки.

Пречките, за които тука е думата и които не дават възможност да се развият производителните сили в нашето земеделие, спъват земеделското развитие и в другите страни. Землепритежателите и там често пъти предпочитат арендната система и даже във вид на изполица, отколкото сами да експлоатират земите си; особно туй се среща във време на криза. Големите землевладелци често пъти разделят земите си на отделни парчета, големи или малки, и ги отдават под аренда. Тоя начин на експлоатиране земята донася по-голям доход по същите причини, за които говорих по-горе. Това дава повод на защитниците на дребното земеделско производство да говорят, че то побеждавало и измествало едрото. Очевидно е обаче, че то не може да побеждава и измества едрото производство там, дето последното съществува. Разделянето на едрите землевладения на по-дребни се явява само една от формите за експлоатиране на земята от притежателите ѝ и при това форма, както видяхме, износна за тях, но спъваща развоя на производителните сили в земеделското производство. Тоя факт говори само против частната собственост върху земята, а именно, че тя се явява причина, която спъва земеделското развитие и в напредналите страни и че пълното развитие на производителните сили в земеделието е възможно само при унищожението на частното владение на земята.

При сичко че същите пречки спъват земеделското развитие и в напредналите страни, при сичко че те често го връщат назад, обаче напредналите страни не изпадат в такова отчаяно положение, в каквото изпадат днес останалите назад в икономично отношение страни. Преди сичко в напредналите страни пречките за земеделското развитие не са постоянни; те се явяват в известни периоди и главно там, дето има още остатъци от феодаалните отношения. От друга страна, на тенденцията да се разпокъсват големите землевладения се противопоставя общата тенденция на съвременното икономично и социално развитие. Развнатата индустрия там привлича селската маса в градовете и по такъв начин намалява свръхнаселението в земеделската област. Това повишава цената на земеделския труд, арендният приход се намалява и землепритежателите тогава намират по-изгодно да експлоатират земите си за своя сметка, с машини. По такъв начин се почва обратното нахлуване на капиталата в земеделнието. Напоследък все по-често се чуват оплакванията на едрокапиталистичните земеделски стопани от недостатък на работнишки ръце в селата и се по-настойни искания от държавата да спре изселването на селяните в градовете и мерки за привличането на труда в селата. Обаче, както се вижда, всички мерки са безсилни да спрат изселването на земеделската маса в градовете, още повече че грамадната ѝ част не може да съществува само от земеделнието, а е принудена да търси допълнителен поминък в индустрията. А тоя факт про-тивополодействува на тенденцията да раздробяват големите землевладения, да прибягват до арендната система и по такъв начин да се спъва развоят на земеделското производство. Ако и при тия случаи последното се спъва, то се спъва не вече от казаните пречки, а само от това, както споменах, че земята е частна собственост на малцинството, което няма достатъчни средства, за да развива по-нататък производителните сили. Но това вече е въпрос за отмахването на една социална пречка, която лежи в основата на днешното общество. В секи случай в страни с развната индустрия положението им, както виждаме, не е тъй безизходно, както в страни без индустрия или с неразвната индустрия.

У нас, както видяхме, съществуват много сериозни пречки, които не дават да се развият производителните сили в земледелието. При днешните условия на нашата страна не можем да очакваме модернизиране на нашето земледелие. То е невъзможно. И ако нашата страна не намери изход другаде, тя е обречена на социална анемия, на крайно мизерно съществуване. Но друг изход за нея няма освен в развоя на индустрията. Без индустриален развой тя не може да създаде модерно земледелие. Само развойт на индустрията ще махне сички тия пречки за развоя на земледелието, за които говорих по-горе. То, като намалява постоянно свръхнаселението, ще намали арендния доход, ще привлече капитала в земледелието и по такъв начин само ще се създадат условия за развоя на производителните сили в земеделското производство. Инак само ще се говори за модернизиране на земледелието, за подигане на земеделското производство, а страната ще изпада сè повече в мизерно положение.

И тъй, пречките, които не дават да се развива нашето земледелие, се свеждат главно към следните:

1. Раздробване на земята.
2. Арендната система, която у нас е изполичарска.
3. Вследствие на тях свръхнаселението и растежа му.
4. Отсъствието на нужните пътни съобщения.
5. Вследствие на сички тия пречки малодоходността на нашето земеделско производство и невъзможността да конкурира на международния пазар.

Средството за премахване на тия пречки е едно. *То е развоят на индустрията, на модерната индустрия, на едрата индустрия.*

БУРЖОАЗНА И ПРОЛЕТАРСКА ПОЛИТИКА

Буржоазната политика има за цел защитата на частните интереси, произхождащи от частното владение на средствата за производство и оръдията на труда, т. е. произхождащи от интересите на частната собственост. Но в буржоазното общество частната собственост се концентрира сѐ в по-малко ръце и става *капиталистична*, интересите на която днес господствуват над сички други интереси. Затова буржоазната политика днес е политика за защита интересите на капиталистичната частна собственост. Но тая собственост се създава чрез експроприране дребната частна собственост и чрез експлоатация труда на експроприираните, на пролетариите. Затова интересите на капиталистичната собственост са право противоположни на интересите на ония, които се експроприират и трудът на които се експлоатира. С други думи, понеже частната капиталистична собственост е в ръцете на капиталистичната класа, то интересите на тая класа са противоположни на интересите на сички други класи на обществото. Те са противоположни на интересите на дребната буржоазия, както и на интересите на пролетариата. Затова буржоазната политика днес е политика на капиталистичната класа. Тя е и политика на съвременната държава. Естествено, икономичната политика на днешната държава е също буржоазна, капиталистична политика. Води се тя от буржоазните партии, от техните правителства и на практика се изразява в законите и мероприятията, които издават и предприемат, и се осъществява от цял ред учреждения, съвкупността на които съставлява държавата, държавната власт или държавното управление. Сички закони и мероприятия, както и сички учреждения, които създава буржоазната държава, имат пряка или непряка цел да оградят интересите на капиталистичната собственост, а ако

тя е слабо развита, то да я засилят, да ѝ дадат господстващо положение. Често пъти закони и мероприятия, както и учреждения, създавани от днешната държава, наглед служат и на интересите на другите класи. Обаче ако се вгледаме добре, лесно ще видим, че и тия мероприятия и учреждения всъщност служат само на интересите на капиталистичната класа. Тряба прочем да правим разлика между мероприятията и учрежденията и мотивите, по които се създават те от днешната държава. В сички мероприятия тя изхожда изключително от интересите на капиталистичната собственост. Да удовлетвори интересите на капиталистичната класа — това е главният мотив в дейността на буржоазната държава. Обаче резултатите от нейната дейност, особно на икономичната ѝ дейност, служат и на социалния развой въпреки волята ѝ. Пътните съобщения, телеграфите и пощите, научните предприятия и изследвания и т. н. са резултати от икономичната дейност на буржоазната държава, които тя създава с цел да удовлетвори изключително капиталистичните интереси. Но тия резултати, въпреки волята ѝ, съставляват условие за социалния развой, което, от друга страна, буржоазната държава се старее да спъва.

Изобщо буржоазната политика, политиката на съвременната държава изцяло е насочена да създава капиталистични интереси и да ги удовлетворява. Сички мероприятия и учреждения тя приспособява към тая цел и тя ги цени дотолкова, доколкото те служат на целта. Свободата и самоуправлението, щатът на чиновничеството и военните сили, реформи в съдоустройството и образователната система, в данъчната система и във финансовата организация, в санитарното дело и градското благоустройство — сичко това съставлява съдържанието на буржоазната политика или нейната програма. Обаче сички тия точки от програмата ѝ, сички тия реформи, с други думи, цялата тая буржоазна политика се свежда към това само, щото да приспособява сички свои учреждения, цялото държавно управление към съществуващите и изникващите интереси на капиталистичната класа, доколкото те ѝ осигуряват пълно господство. Всъщност свободата и самоуправлението буржоазната политика ги разбира само като свобода и самоуправление на

буржоазната класа. Инак тя не ги разбира, затова тя е готова да ги унищожи или да ги ограничи сякаш минута, щом види, че тяхното съществуване е във вреда на интересите ѝ и щом, разбира се, може да направи това. Когато френската буржоазия в края на XVIII в. завладя държавната власт, първото ѝ дело беше да ограничи свободата на работнишките сдружавания; подир това цялата ѝ политика се състоеше до края на първата половина от миналия век да ограничи свободата на словото чрез висок имотен ценз, свободата на събранията, да ограничи чрез същия ценз участието на другите класи, особно на пролетарската класа, в самоуправлението. В Англия до неотдавна голяма част от тая последната класа беше съвсем лишена от избирателно право, едвам напоследък това право се разпространи само върху друга една част от нея, а останалата част и досега е лишена от него. В Германия след революцията в 1848 г. буржоазията създаде такава избирателна система, която съвсем лишаваше пролетарската класа от участие в самоуправлението. Тия исторични факти показват, че за буржоазната политика свободата и самоуправлението са дотолкова важни, доколкото осигуряват диктатурата на капиталистичната класа. Ако буржоазната политика днес не отива до тоя край, щото да ограничи свободата и самоуправлението само за своята класа; ако тя днес прави отстъпки от своята програма; ако тя дава и нещо на другите подчинени класи, било в икономично отношение, било в политично — то прави това от немай-къде, по причини, които лежат въвн от нейната воля, или от простата сметка, че с известни отстъпки, ако не затвърдява положението си, то продължава господството си. С други думи, тя е принудена да прави отстъпки. Но количеството и качеството на тия отстъпки винаги зависят от силата на принуждението, под влиянието на което се правят те.

В миналата глава видяхме, че историята на човешкото общество е история за смяната на обществените форми на производството. Тая смяна се предизвиква от ръста на производителните сили. Когато тяхното развитие надрасне рамките на обществената форма на производството, тия рамки се пръсват, разпада се обществената форма и се явява нова на мястото ѝ. Днешната обще-

ствена форма на производството е капиталистична. Тя даде небивал потик за развоя на производителните сили и днес тия сили тъй нарастват, че не могат вече да се побират в рамките на капиталистичната обществена форма на производството. Тя вече пречи на техния по-нататъшен развой. По тая причина в недрата на днешното буржоазно общество се заражда новата обществена форма на производство, *колективистичната* или *комунистичната*, която рано или късно ще смени капиталистичната. Но, както казах в миналата глава, смяната на обществените форми не става без борба, фактичното изражение на която е *борбата на класите*. Капиталистичната форма на производството издига на историчната сцена обществената класа, в чийто интерес е смяната на тая форма с новата, растяща в недрата на днешното общество, с колективистичната. Тая класа е *пролетарската класа*. Обаче колкото повече се издига тая класа и колкото повече се бунтуват нарасналите рамките на капиталистичната форма на производство производителни сили, толкова *по-реакционна* става по своята същност буржоазната политика. Ако тя не винаги може да проявява тази своя същност, причината е пак там, че има пред себе си пролетарската класа. Колкото повече тая класа съзнава своите интереси, толкова повече тя става социална класа, колкото повече тя се организира в самостоятелна обществена сила и се бори за своите интереси и за новата обществена форма на производството, толкова повече буржоазната политика скрива своята същност и е принудена да отстъпва. Обаче трябва добре да се разбере, че отстъпките, които тя прави, всякога ги прави с цел и с надежда да отслаби борбата на пролетариата и да я отклони от крайната ѝ цел. В всеки случай буржоазната политика без принуждение, без борба никакви отстъпки не прави. И там, дето не среща принуждение, тя си остава в ония рамки, които вече видяхме.

Такава е буржоазната политика.

Пролетарската политика е съвсем друга. Тя се съдържа в *максималната* и *минималната програма на социалната демокрация*. Понеже тази програма обстойно е обяснена в преведените на български произведения на Карл Кауцки: *Основите на социалната демо-*

крация и Земледелската политика на социалната демокрация, считам за излишно тук да се простирам върху нея. Читателите, които искат да имат пълно понятие за пролетарската политика, трябва да се обърнат към споменатите две произведения на Кауцки. Тука ще се спра само върху някои общи положения на пролетарската политика. Тя изхожда от интересите на *пролетарската класа*. Обаче те не могат да бъдат напълно удовлетворени при капиталистичната наредба. Най-главният интерес на пролетарската класа е да не се ограбва трудът ѝ от капиталистичната класа. Обаче това именно е невъзможно, додето съществува капиталистичната форма на производство. Най-многого, що може да се достигне при господството на тая форма, е да се намали до известна степен капиталистичната експлоатация на труда, но да се премахне тя, без да се махне формата на производството, е невъзможно. Затова главната цел на пролетарската политика е да се махне капиталистичната форма на производството, като се замени с колективистичната. Естествено е, че тая политика може да бъде политика само на пролетарската класа, на класо-съзнателния борещи се пролетариат, и тя е политика по същността си *революционна*. Като такава пролетарската политика съвпада с интересите на общественото развитие. Както видяхме, капиталистичната форма на производството на известна степен от развоя на производителните сили вече спъва ръста на последните, следв. спъва и общественото развитие. В такъв случай махването на тая форма и заместването ѝ с колективистичната ще даде неизвестен досега простор за развоя на производителните сили, а с него заедно и на социалния развой. Но по тая причина пролетарската политика е право положна на буржоазната. Тя е противоположна и на еснафската политика и изобщо на дребнобуржоазната политика. Пролетарската политика не е против индустриалното развитие и не може да бъде против него. Напротив, в интереса на пролетарската класа е да се развива индустрията. Развоят на последната усилва пролетарската класа и сè повече прави наложителна пролетарската политика. Независимо от това, развоят на индустрията създава необходимите условия за реализирането крайната цел на пролетарската политика. Най-сетне про

летарската политика не може да бъде против индустриалния развой понеже той е наложителен от естествените закони на икономичния и социален развой. Да спре индустриалния развой ще рече да спре изобщо развоя на производителните сили. Да бъде против развитието, значи да се отрече от себе си, от своята същност като революционна политика. Но тука може да се помисли, както и действително от мнозина се мисли, че пролетарската политика досежно индустриалния развой има нещо общо с буржоазната политика. В действителност обаче не е тъй. Индустриалният развой се налага днес от естественото икономично и социално развитие и на буржоазната, и на пролетарската политика. Но това развитие днес става в капиталистична форма, която създава капиталистични интереси, противоположни на пролетарските. Буржоазната политика изцяло е насочена да създава и пази тези интереси, като счита капиталистичната форма на производството за вечна. Интересите на индустриалния развой влизат в нейната програма до толкова, доколкото съвпадат с интересите на капиталистичната класа. Напротив, за пролетарската политика е важен индустриалният развой като условие за преминаване към колективистичната форма на производство, като условие за по-висок социален развой. Капиталистичната форма, както видяхме, днес спъва този развой. Тя го спъва не само като форма на производството, но и със сичките учреждения, с които тя се крепи. Според пролетарската политика най-добри условия, при които може да се развиват по-свободно производителните сили в днешното общество, са ония, които съставляват минималната програма на социалната демокрация. Пролетарската политика достига тези най-добри условия за индустриалния развой, като се бори особно за прокарването закони за защита и покровителство на детския и женския труд и изобщо за едно общо работнишко законодателство. С това пролетарската политика принуждава капиталистичната класа да се отказва все повече от грубите форми на производството, които пречат на развоя, и да въвежда съвършените средства за производство и оръдия на труда, машините и техничните знания. Обаче тая програма е тъкмо противна на интересите на капиталистичната класа. Затова тя никога не

може да бъде пригърната от буржоазната политика. Така че пролетарската политика и относно индустриалния развой е противоположна на буржоазната по същността си. Тя е за индустриалния развой, но е против капиталистичната форма на производството, както е против сички условия, които спъват този развой. Затова тя е и против дребнобуржоазната политика, която иска да запази старите форми на производството, които днес пречат за развой на производителните сили.

Но тия, които мислят, че пролетарската политика относно индустриалния развой има нещо общо с буржоазната, смесват различни въпроси. Най-първо, смесват въпроса за условията на развитието с формите, които то приема днес. Напр. говори се, че една страна, закъсняла в икономичното си и социално развитие, не може да напредне, ако не развива производителните си сили; че за развой на последните главно условие съставлява днес концентрацията на средствата за производство и оръдията на труда, но че при буржоазните обществени отношения концентрацията на последните се явява във вид на капитал и по тая причина за развой на индустрията в една такава страна са необходими капитали. Пролетарската политика е против сички мероприятия и учреждения, които пречат за развой на производителните сили и парализират главно то условие за развитието им — концентрацията на средствата за производство и оръдията на труда. Но понеже последната се явява днес във вид на капитал, то тука именно става смещението на въпросите. Пролетарската политика не е против привличането на капитала към индустриалното развитие, както не може да бъде и против неговата тенденция да концентрира средствата за производство и оръдията на труда. Щом пролетарската политика не е против това, тогава мисли се, че тя тука има общи точки на допиране с буржоазната политика, понеже не е против капитала и неговата тенденция. Но очевидно е, че общото между тия две политики е само признаването им необходимостта от тия условия на развитието, и нищо повече. Тука няма общо действие. Вън от това признаване пролетарската политика окончателно се разделя от буржоазната. Капиталът, бил той вътрешен или привлечен отвън, сам е обществена категория, т. е. концентрирани средства за произ-

водство и за размяна, в които се изражават буржоазните обществени отношения. Естествено е, че той, приложен в индустрията или земледелието на известна страна, създава същите обществени отношения. Днес тия отношения са капиталистични. Буржоазната политика не се ограничава само с привличането на капитала към индустриалния развой, но тя отива по-нататък. Както видяхме, тя създава мероприятия и учреждения, назначението на които е да покровителствуват капиталистичните отношения, но които се явяват спънка за развоя на производителните сили. Но независимо от това, понеже носител на капиталистичните отношения се явява капиталистичната класа, то буржоазната политика не се ограничава само с привличането на капитала към индустриалния развой, но специално покровителствува интересите на тая класа, идентифицира интересите на социалния развой с интересите на същата класа. Напр. явява се, да кажем в България, едно капиталистично дружество от Белгия или Франция и открива фабрика, да предположим за произвеждане на захар, т. е. да създаде една индустрия. Пролетарската политика няма нищо против. Обаче буржоазната политика не се ограничава само с това, че допуска това дружество да развива индустрията, но създава му и закон, който дава право да отпусна на такова дружество и годишни премии и изобщо им създава привилегии, независимо от привилегиите, които те получават от безграничната експлоатация на труда, но привилегии, които нямат нищо общо с развитието и без които то не се спъва. Тия привилегии не насърчават индустрията, а тъкмо спъват развитието ѝ. Пролетарската политика е против покровителството на капиталистичните отношения, както е и против сички тия капиталистични привилегии, които създава буржоазната политика за капиталистичната класа. Но сичко казано се смесва и по тая причина се мисли, че пролетарската политика относно индустриалния развой има нещо общо с буржоазната политика. Най-лесно това смешение на въпросите става в страни със слаб индустриален развой. Смесват се въпроси за задачите на пролетарската политика с въпроси за ония на буржоазната. Това смешение се прави и от буржоазията, и от социалисти. Например у нас по тая причина буржоазията никак не може да си обясни това „противоречие“: да

признаваш нуждата от индустриален развой и от капитали за тая цел и в същото време да се обявяваш против онова „насърчение на индустрията“, което тя върши, и против капиталистичната форма на производството, която нейната политика за „насърчение на индустрията“ създава и поддържа с ред учреждения и мероприятия, които спъват развоя на производителните сили. Също има и социалисти, които по същата причина, като не могат да си обяснят мнимото противоречие между „теорията и действителността“, намират, че пролетарската политика има някакво „общо дело“ с буржоазната политика и своето смешение на въпросите го въвеждат в особен принцип под името „сътрудничество на класите“. Вследствие на това едни от такива социалисти напускат пролетарската политика и стават оръдия на буржоазната, а други се мъчат да убеждават пролетариата, че буржоазната политика има същите задачи, каквито и пролетарската.

Погрешните представи за задачите на двете политики съставляват основата на казаните криви заключения. По-нататък към тия същите заключения дохождат по друг път на разсъждения. Тоя път е следният. Биват случаи, когато интересите на капиталистичната класа се заплашват от възможното преобладаване на интересите на друга класа. Например такъв случай е, когато една реакционна класа, каквито са останките от феодалната класа, съединени с останките от други класи, като дребнобуржоазната, заплашва капиталистичната с прокарването на закони и мероприятия, които ще повредят интересите ѝ. Обаче тия закони и мероприятия могат да бъдат вредни за общия развой, следв. и за интересите на пролетариата. В такъв случай мисли се, че пролетарската политика има „общо дело“ с буржоазната. Друг случай може да бъде следният. Монархичната власт, опирана върху останките на реакционните класи и върху военна сила, заплашва да унищожи свободата и самоуправлението. Но унищожението им е вредно не само за капиталистичните интереси, но и за пролетарските. И в тоя случай мисли се, че пролетарската политика има „общо дело“ с буржоазната. Обаче това е така само наглед. И в единия, и в другия случай имаме не „общо дело“ на

двете политики, а само едно моментно сещане. Преди сичко трябва да се знае добре, че в страни със силна пролетарска класа, следв. и със силна капиталистична класа, такива опитвания като в горните случаи обикновено остават безрезултатно. Борбата се води в тия случаи между реакционните класи и капиталистичната, която и се свършва със заимни компромиси, след което и едните, и другите се съединяват за обща борба против пролетариата. Но и тогава, когато и буржоазната, и пролетарската класа се борят против реакционните класи, буржоазната и пролетарската политика нямат едно „общо дело“. Буржоазната политика има за цел да запази само господството на капиталистичната класа и следв. на интересите ѝ, когато пролетарската политика има за цел да запази общите условия за социалния развой. Очевидно е, че пролетарската политика няма „общо дело“ с буржоазната. Ако в резултат от борбата на пролетарската класа се получава запазване на буржоазните отношения — резултат, към който се стреми и буржоазната политика, това означава само едно моментно срещане на двете политики, но за „общо дело“ между тях не може и дума да става. Пролетарската политика не бива да се смесва с буржоазната, нито да ѝ се туря „общо дело“ с последната. Инак ще означава желание да се отнеме от нея най-съществената задача, да се тури в услуга на буржоазната политика, която следствие на това ще бъде по-неотстъпчива. Пролетарската политика винаги ще изгубва от своя престиж, щом тя си тури общи с буржоазната политика задачи. Гресни примери за това ни дадоха неотдавна Франция и Белгия. Смесването на моментното срещане на двете политики в споменатите случаи с несъществуващо „общо дело“ между тях и „сътрудничество на класите“, което пък се смесва с отстъпките на буржоазната политика, правени от нея по принуждение и със смятане да отклони пролетарската политика от действителните ѝ задачи — това смешение на фактите и смисъла на явленията съществува за удоволствие на буржоазията и сред социалистите. То е, което кара някои от последните да говорят за „общо дело“ на разните „производителни слоеве“ и за „сътрудничество на класите“, което води към крайно криви представления за задачите на пролетарската политика.

Пролетарската политика, както казах, се заключава в максималната и минималната програма на социалната демокрация. С други думи, съзнателен носител на тая политика е *социалдемокрацията* или в България *Българската социалдемократска партия*. Разногласията, които се появиха в нея от няколко години, произхождат от различното сфащане задачите на пролетарската политика. Това различно сфащане на последните поведе и към различно тълкуване назначението на социалдемократската партия и на нейната минимална програма. В социалистичната литература днес е в ход изражението, че *Работнишката социалдемократска партия е партия на социалното развитие*. Някои социалисти от това изражение правят заключение, че тя трябва да се тури начело на буржоазното движение, което да се тласка напред. Други пък ѝ препоръчват „общо дело“ със сички „производителни слоеве“ и „сътрудничество на класите“. Обаче не е такъв смисълът на изражението: социалдемократската партия е партия на социалното развитие. То е зето от Кауцки, из произведението му: „Земледелската политика на социалната демокрация“. Но то е казано от Кауцки съвсем по други случай и по никой начин мислите на Кауцки не съдържат тоя смисъл, какъвто им се придава у нас от някои социалисти (гл. 23, стр. и следващите от казаното произведение). От друга страна, същите социалисти си мислят, че минималната програма на Работнишката социалдемократска партия може да бъде осъществена и при днешното състояние на нашата страна със „сътрудничеството на класите“. Тука те се явяват чисти утописти. Както видяхме, буржоазната политика има своя програма, която е твърде далеч от минималната програма на социалдемокрацията и илюзия ще бъде да очакваме, че последната ще бъде пригърната от буржоазната политика. Минималната програма на социалдемокрацията може да бъде осъществена само от нея, от класосъзнателния борещи се пролетариат и от никоя друга партия, която стои на противоположна почва, от никоя друга класа. Но има социалисти, и дори членове на социалдемократската партия, които си правят тази илюзия. В туй отношение те приличат на нашите демократи. Последните са зели в своята програма почти цялата минимална програма на социалдемо-

крацията и те си правят илюзията, че такава една програма може да се осъществи с една дребна буржоазия без революционна инициатива, неподвижно страхлива, а главно пръсната, разнебитена и разнебитвана икономично и социално. От такава маса не може да се очаква демокрация. Действителен елемент за една демокрация днес е пролетариатът, класосъзнателният борещи се пролетариат. Но идеалът на този пролетариат не е буржоазният или дребнобуржоазният демократизъм, а *социалдемократията*. И само такъв пролетариат може да осъществи минималната програма на социалдемократската партия. Обаче нашите демократи се облягат не на този пролетариат, а на дребната буржоазия и на „просветената“ част от буржоазията изобщо. Но именно там е илюзията и на тях, и на социалистите, които мислят като тях. Като пиша горните редове, имам предвид главно последните и особно ония от членовете на социалдемократската партия, които, като смесват различните въпроси, факти и явления, дохождат до заключения съвършено несъгласни с принципите на социалдемократията и със задачите и целите на пролетарската политика. Моята цел в тази глава беше да покажа разликата между буржоазната и пролетарската политика и с това да извадя нашите противници от недоумението, в което дохождат от нашето мнимо противоречие по въпроса за индустриалния развой, а членовете на социалдемократската партия да улесня в разрешението на въпросите, които са подигнати в нейната среда и навярно ще я занимават още дълго време. Дали съм успял да постигна целта си оставям да съдят читателите.

П Р И Л О Ж Е Н И Е

„ Д У М И И Д Е Л А “

„Думи и дела“. — Г-н Гешов и неговата икономична политика. — Отношенията на буржоазния печат към неговите „думи и дела“. — Главната задача на нашите държавни и обществени дейци според г. Гешов. — „Делата“ на последния. — Има ли хармония между „думите и делата“ му. — Оценката на последните. — Буржоазно лицемерие. — В 1892 г. и днес. — Удовлетворението ни. — Целта на г. Гешов.

* Бившият министър на финансите и управляващият Министерството на търговията и земледелието в Стойковото министерство от 1894 до 1897 год. г. Гешов издаде една книга под интересното заглавие „Думи и дела — финансови и икономични студии“. Доколкото ни е известно, буржоазният печат не обърна внимание на тази книга. Крив е за това може би авторът ѝ, а може би самото съдържание на книгата. Обаче тя заслужава нашето внимание. Наистина съдържанието ѝ не представлява нищо ново за читателя, който е следил писателската дейност на г. Гешов и делата му като министър. Книгата „Думи и дела“ е сборник от доклади, статии, печатани в различни списания и весници, речи и законопроекти. Но при сичко това тя е една интересна книга. Мнозина от читателите ни не са имали навярно възможността да прочетат по-рано сички студии, речи, законопроекти на г. Гешов, а за ония, които са ги чели поотделно, „Думи и дела“ представляват този интерес, че сега могат да си съставят по-пълно понятие за „думите и делата“ на г. Гешов. А пък трябва да го знаем, понеже той е един наш първокачествен буржоазен икономист и деец.

Но чудно нещо! Нашите буржоазни писатели и дейци най-малко внимание обръщат на „думите и делата“ на г. Гешов. Истина е, че някои от неговите студии, особено някои от финансовите му статии, писани при Стамболовото управление, и някои от „делата“ му като министър на времето си обърнаха внимание на буржоазния печат

Но, от една страна, не в ония статии се изказваха съществениите „думи“ на г. Гешов, а от друга — буржоазните дейци закачаха само ония негови „дела“, които дават материал за нападки против цялото министерство. Едни от тях просто псуваха г. Гешов за неговите „думи и дела“, други замълчаваха последните, а трети, като г. Каравелов, пишеха километрични статии с цел да докажат само едно, а именно, че г. Гешов е финансист, който не струвал нищо пред г. Каравелова. Обаче нито един от тях не се е спрял да оцени главното в „думите и делата“ на г. Гешов — неговата икономична политика. Де лежи причината на тези отношения на нашите буржоазни дейци към такъв първокачествен буржоазен наш икономист е ясно. Причината е в дивата нетърпимост, която господства в лагера им и с която те тъй щедро надаряват нас, социалистите, колчем се почувствуват безсилни да се борят с други аргументи. Ако не беше така, тогава те щяха по другояче да се отнесат към „думите и делата“ на г. Гешов. Тогава те, като направяха своите поправки и допълнения към неговите „думи и дела“, щяха изобщо да ги посочват с гордост. Обаче те постъпваха и постъпват с „думите и делата“ на г. Гешов тъкмо обратно.

Между това г. Гешов по „думите и делата“ си е наистина един български първокачествен буржоазен мислител и деец. Защото той е единственият засега у нас буржоазен деец, който в „думите и делата“ си най-добре формулира онова ново буржоазно направление в икономичния развой на нашата страна, което се почна от няколко години насам и ѝ се налага от условията. Г-н Гешов е засега единственият у нас буржоазен мислител, който се явява с една определена идея за икономичния прогрес на нашата страна, който по-ясно сфаща условията, необходими за този прогрес, и който формулира икономичната политика, налагана на България от нейното естествено развитие. Като се обръща човек към „думите и делата“ на нашите известни буржоазни писатели и дейци, начинайки от най-прославените дейци и до най-претенциозните им идеолози, поражая се от отсъствието на какъв да е смисъл в тях. Пустословие и отсъствие на каква да е определена ръководна идея — това е характерното свойство на техните „думи и дела“. От множеството наши държавни мъже и с претенциите на

такъвиз няма да намерите нито едного да има някаква определена идея за икономичния прогрес, без който е невъзможен никакъв прогрес в човешкото общество. В това отношение сред тях царува колосално невежество. И само с това им колосално невежество може да се обясни фактът, че нашата страна, тъй богата по природата си и с толкова благоприятни условия за икономично прогресиране, се преобръща в царство на лумпени, на паразити, които другояче не могат да съществуват освен за сметка връз гърба на държавата. Г-н Гешов се явява едничко изключение между тях. Без да се отличава с голям философски ум обаче, той е едничкият, който има едно модерно буржоазно образование и който следи модерните икономични буржоазни учения.

Такова е общото впечатление, което получава човек, такива са първите мисли, които му идат, след като прочете „Думи и дела“ на г. Гешов. Но нека разгледаме някои от неговите „думи и дела.“ В предговора си г. Гешов ни съобщава, че в „думи и дела“ не влизало сичко, което той е писал и вършил. Така не са влезли в тях неговите речи в Народното събрание по повод на законопроектите, внесени от него, изложенията на мотивите му за тия законопроекти, както и самите законопроекти. Обаче в предговора той ни дава един опис на прокараните от него закони и предложени законопроекти с посочване стр. на дневниците на Народното събрание и годините, в които са предложени, разисквани и приети. В предговора намираме и една оценка от самия автор на сички тези „дела“, т. е. закони и законопроекти. Така че в „думи и дела“ е поместено сичко и е оценено сичко, което съставя най-съществено за автора от неговите „Думи и дела“. Ние, разбира се, няма да се занимаваме със сички негови статии, нито ще оценяваме сички „думи и дела“ в тях. Ще се спрем на най-характерните. Пъръв път г. Гешов изказва своите „думи“ върху икономичното положение на страната и върху мерките, които трябва да се употребят за подобриенето му, в статията „Чинovníшкият пролетариат“, поместена в „Пер. сп.“ кн. XX, 1886 год. Като говори за опасността, която заплашвала България от чинovníшки пролетариат, създаван уж от нашите средни учебни заведения, той продължава така: „Време е вече да обър

нем сериозно внимание върху тоя жизнен за нас въпрос. Стига сме употребявали сичките си сили в яловата политика. Нашите водители, нашите законодавци, нашите вестникари трябва мъжки да се заземат със самата плодотворна задача — задача за подигането на нашия народен поминък. Нашата държава трябва да шавне и трябва да направи и тя нещо от това, което сичките съвременни образовани държави правят за икономичното възраждане на страната. Без да зема ролята на една Etat-Providence, без да става второ провидение, да спасява осъдени на погибел занаяти, да създава негодни за страната ни промишлености, тя може да извърши много, тя може да заеме твърде целесъобразни мерки, за да вдъхне нов живот и да влее нова кръв в нашето примряло земледелие и в нашите издъхващи, при сичко че твърде жизнеспособни индустрии“ (стр. 58). След това г. Гешов предлага три, належащи според него мерки за тази цел: 1) преобразуване „на нашето средно, специално, земеделско и индустриално образование“; 2) широко насърчение на земледелието, скотовъдството и индустрията; 3) големи тарифи на вносните стоки. На 60 стр., като говори за благоприятните условия, които има нашата страна за развоя на земледелието и скотовъдството, и за способностите на българина, г. Гешов казва: „Дайте му необходимата подкрепа сега, когато начева новия си икономичен живот, и вие ще видите как той ще напредне. Доставете му нови семена, нови породи животни, покажете му по-усъвършенствувани способности за работене земята и въдене добитъка, улеснете му купуването някои необходими машини, не го претоварвайте с данъци, дайте му средства за съобщение, отворете му пътища за изнасяне неговите храни, неговите вина и неговия добитък и вие ще се почудите как той ще наядне, ще се развие и обогати. Устройте земеделски изложби и награждавайте ония, които са се отличили в тях.“ При сичко че г. Гешов споделя мнението на англичанина Финлей и вярва, че България е страната, която може „да завладее Балк. п-ов чрез земледелие“, но той не е и против развитието на индустрията. Напротив, наред с насърчението на земледелието и скотовъдството той предлага и насърчение на индустрията. „У нас трябва—казва той на 61 стр. — скоро да се гласува един закон по подражание на оня,

който тая година се разисква в румънската камара.“ Като излага същността на тоя закон и привилегиите, които дава той на индустриалците, г. Гешов прибавя на 62 стр.: „Но ние трябва да обмислим дали не е дошло време да дадем и други улеснения на нашата млада индустрия, за да ободрим слабия ѝ дух и укрепим нейните мишци сред жестоката борба за съществуване, за икономично завоевание — *der Kampf um die Absatzgebiete* е последното ѝ немско име,—която е обзела целия промишлен свят.“ Г. Гешов още в 1886 год. е съзнавал, че покровителството на индустрията не би достигнало целта си без високи тарифи на вноса. Естествено е, че зарад него въпросът за митнишките тарифи с другите държави е от голямо значение. „Една капитална важност в това отношение — казва той на 62 стр. — има и третата мярка, която ние ще препоръчаме. Ние трябва да изучим внимателно и основно въпроса на митнишките ни тарифи с другите държави. Тарифната война, която от 1 юли насам е избухнала между Австрия и Румъния, ни показва каква важност другите съседни нам държавици отдават на тия икономични питання. Румъния, при сичката си слабост, при сичката си нужда от благоволенieto на някои сили и в дунавския, и в митнишкия въпрос, показва, че тя притежава онова сърце, което прави, било политично, било икономично, народите самостоятелни. Чрез новите си спогодби с Швейцария и Франция тя отвори един нов път за икономичната самобитност на балканските народи. Ние трябва да тръгнем по тоя път.“

От казаното виждаме, че г. Гешов още в 1886 г. изказва мисли, които и до днес са далеч от главите на нашите буржоазни дейци; още тогава той изказва мисълта, че без едно модерно икономично развитие България не може да напредва; още тогава той определя икономичната политика, способна да води България в пътя на прогреса. Оттогава насам г. Гешов прокарва тия свои „думи“ при секи случай. Седем години подир това, в 1893 г., Гешов пише статията „Богатството на България“. На стр. 178 от „Думи и дела“ той свършва тая статия със следните думи: „Стига сме правили само шум; време е да вършим и малко работа. Отсега нататък подобренieto начините на производството ни и отварянето пътища за износа на произведенията и изделията ни тря-

ба да съставляват постоянната грижа, главната задача на нашите държавни и обществени дейци. Другояче ние ще следваме да четем сказки и да пишем статии върху богатството на България, а всъщност ще изваждаме само наяве нейната сиромашия.“ И така, главна задача на нашите държавни и обществени дейци трябва да бъде „отсега нататък подобрието начините на производството и отварянето пътища за износ на произведенията и изделията ни“. В тези думи се заключава кратка, но определена формулировка на оная реална икономична политика на нашата държава и на нейните ръководители, която г. Гешов излага и практичната дейност за прокарването на която ни дава в горесцитираните места из неговите статии.

Няма съмнение, че „думите“ не тъй характеризират обществения деец, както „делата“ му и степента на хармонията между думите и делата. Има ли хармония между „думите и делата“ на г. Гешова? Ще отговорим на този въпрос, като разгледаме неговата дейност. Преди сичко справедливостта го изисква да признаем, че г. Гешов в тригодишната си дейност като министър в Стоиловото министерство е извършил в икономично отношение толкоз, колкото не са извършили всички министри купом взети от освобождението до днес. Другояче не може и да бъде. За да се направи нещо за икономичния развой на една страна, трябва да имаш в главата си понятие за основните задачи, които налага времето на държавните и обществени дейци. Без една ръководна идея за тези задачи никаква плодотворна дейност е невъзможна. Обаче нашите държавни и обществени дейци от освобождението и до днес се въртят в безсъдържателните политични формули за „консерватизъм“, „либерализъм“ и „демократизъм“. Ако г. Гешов и в практичната си дейност стои високо над сички наши досегашни буржоазни държавни и обществени дейци, то причината е, че той има една ръководна идея. Като държавен деец той има предварително определена програма, в основата на която лежи една идея за икономичен прогрес. Прочем преди да стане министър г. Гешов се стреми да осъществи тази програма. В 1892 г. във време на изложението той подигна въпрос за свикването на земеделско-индустриален

събор за обмислюване мерките, необходими за подигане на земледелието и индустрията. Както е известно, съборът биде свикан и негов вдъхновител беше г. Гешов. Съборът под негово ръководство изработи известния обширен законопроект под названието „Постановления на първия земеделско-промишлен събор“, втората част от който (Постановления по промишлеността) е съставена от г. Гешов. Тези постановления са всъщност една обширно намислена икономична политика. Ако сравним тези „постановления“ с „делата“ на г. Гешова, ще видим, че последните не са нищо друго освен практичното осъществяване на първите. В самите „постановления“ ние виждаме прокарани ония мерки, които развива г. Гешов в своите цитирани тук по-горе статии. Както вече видяхме, той препоръчваше едно широко покровителство, широко „насърчение“ на индустрията, земледелието и скотовъдството. За насърчение на първата той препоръчваше румънския закон за покровителство на индустрията; за насърчение на земледелието и скотовъдството — конкурсите и улеснения за доставянето на земеделски машини. За общо покровителство на местната индустрия препоръчваше сдруженията и увеличение на митнишките тарифи. В статията си за данъците г. Гешов препоръчваше намаление на данъчния товар и изменение на данъчната система така, че да се увеличат непреките данъци. Ако се обърнем към делата му като министър, ние ще видим, че те се състоят от цял ред закони и законопроекти, които обхващат, ако не цялата програма, то голяма част от нея. В тригодишната си практична дейност като министър на финансите и управляващ Мин. на търгов. и земледелието г. Гешов прокара най-съществените точки от своята програма. Така той прокара закона „за насърчение на местната индустрия“, който е аналогичен с румънския и който препоръчваше в статиите си; прокара закона за еснафските сдружения и закона за земеделските конкурси; предложи законопроекти „за подпомагане предприятията, които имат за цел подобренито на земледелието“; прокара търговските договори, закона за акцизите, за данъка върху занятията и т. н. Така че всъщност г. Гешов през тригодишната си дейност като министър се е стремил да обърне „думите“ си в „дела“. И нека признаем, че между „думите

и делата“ му има пълна хармония: в делата си г. Гешов е останал верен на „думите“ си.

Обаче смисълът, който той дава на „думите“ си, и оценката, която прави на „делата“ си, положително не са верни. Не са верни изобщо, не са верни и в частностите. Ние нарекохме г. Гешова първокачествен наш буржоазен икономист. Ние го смятаме за такъв в сравнение с нашите пустоглави държавни и обществени дейци. Неговите „думи и дела“ имат смисъл, изразяват една идея за прогреса. Но разгледани те сами по себе си, без сравнение, оказват се далеч от истината и от оная оценка, която им дава самият автор. И наистина, като говори за насърчението на нашата индустрия, г. Гешов неочаквано се обявява против едрата индустрия. „Ние — казва той на стр. 61 — не разбираме голямата индустрия, за която почва у нас не съществува. Ние вече казахме, че според нас грешка ще бъде, ако правителството се помъчи изкуствено да създаде негодни за страната ни промишлености.“ А на 60 стр. той казва за нашето земледелие следното „Нашето земледелие и сродното с него скотовъдство трябва да станат предмет на особните грижи на сички наши ръководни кръгове. Тяхната главна задача трябва да бъде да доставят севъзможни улеснения, севъзможни насърчения на ония скромни труженици, на ония непретенциозни производители на богатство, които ще създадат един ден величието на България чрез оране и копане земята и чрез въдене добитък.“ От тези думи излиза, че идеята за прогреса в главата на г. Гешова далеч не е добре изяснена. Защо да няма у нас почва за „голямата индустрия“ и кои индустрии са негодни за нашата страна положително не може да се разбере. Индустрии, които са негодни за една страна, никое правителство не може да ги създаде. И въпросът не е дали за големи или малки индустрии има у нас почва. От „делата“ на г. Гешова и главно от закона за местната индустрия и земеделските предприятия ние виждаме, че въпросът е за капиталистични индустрии. А щом е въпросът за „насърчение“ на капиталистични предприятия, то те се развиват на основание капиталистичните закони, резултат от действието на които е голямата индустрия. Така че безсмислица е да се говори, че у нас няма почва за едрата индустрия. Действителността ни показва, че почва има; и

голямата индустрия като текстилната, захарната и пр. се развива. България, ако тя се развива нормално, не може да избегне едрата индустрия. Задачата на държавните и обществените дейци е да улесняват развитието. Отричането почвата за голяма индустрия е плод на неясно разбиране, което става и причина за пречене на икономичния развой. Още повече говорят за неясното разбиране от г. Гешова „главната задача на нашите държавни и обществени дейци“, думите му за „ония скромни труженици“, които „чрез оране и копане земята и въдене добитък“ щели да създадат „величието на България“. Очевидно думата е за селяните дребни землевладелци. При днешната капиталистична система дребното земевладение, дето не е пропаднало, води едно жалко съществуване и в думите на г. Гешова за бъдещето на нашите селяни звучи една горчива ирония, че те щели да създадат величието на България. Нашите селяни, както и селяните в другите страни, може да ги спаси само дружествената форма на труда. Обаче, за съжаление, селяните, както и дребните занаятчии, никак не са наклонни към нея. В статиите си: „Задругата в Западна България“ (стр. 66), „Нашите градинарски дружества“ (стр. 94) и „Задружното владение и работене в България“ (стр. 116) сам г. Гешов ни разправя, че задружните форми на работене у нас пропадат и отстъпват място на индивидуализма, което е много лесно за разбиране. Тогава единственият път за развой на нашето земледелие остава оня, по който вървят другите народи, т. е. капиталистичният. Прочем „делата“ на г. Гешова, както законопроектът му за земеделските предприятия, както и сичките му други закони и законопроекти по земледелието, там и водят нашето земледелие, без да съзнава това той ясно.

Ние по-горе казахме, че г. Гешов е едничкият у нас, който има едно буржоазно модерно образование. Обаче лишен от самостоен философски ум, той е приел и сички недостатъци на буржоазната образование. Един от недостатъците на съвременното буржоазно образование е безсъзнателното лицемерие. В сичките си „думи“, с които обяснява своите „дела“, г. Гешов е такъв лицемер. Сички свои „дела“ той ги препоръчва като полезни главно за „непретенциозните производители на богатство“, т. е. за най-слабите, за дребните самостоятелни про-

изводители. В сички свои „думи“ той в туй отношение остава си последователен лицемер. Като пример вземете мотивите му към законопроекта за еснафските сдружения. В тези мотиви той съвършено сериозно ни уверява, че тоя закон имал за цел да подигне дребното занаятчйство, когато всъщност законът можеше да ускори само процеса на разложението, като в същото време даваше големи привилегии на майсторите-предприемачи и на фабрикантите. Същото лицемерие виждате в сичките му „думи“, с които обяснява мотивите на своите „дела“. Даже той не може да се освободи от него и там, дето се намира под влиянието на своя учител Леруа Болио, който често пъти бива откровен. На стр. 41 е поместена статията му: „Пощенските спестовни каси“. Ролята на тия каси е просто и ясно да концентрира най-дребните суми пари и да ги обърне в един концентриран капитал, от който се ползват капиталистичните предприятия. Под една благоприятна форма последните експлоатират откъснатите частици от „наедения залък“ на работната маса. Но г. Гешов и тука смесва истината с лицемерието: „Човек — казва той на 42 стр., — който се е научил да пести, да туря настрана, „бели пари за черни дни“, е поставил най-здравата основа на своята нравствена независимост, на своето човешко достолепие; той е посял семето, от което расте благоденствието на частни лица и могъществото на цели народи.“ Да счита „най-здравата основа“ на „нравствена независимост“ и „човешко достолепие“ спестяването на работната маса, което обикновено се съпровожда с отказване от удовлетворението на най-необходни човешки потреби, може само лицемерният буржоазен морал. Всъщност спестяването, когато то се препоръчва и приема от масата като средство за „благоденствието на частни личности“ и за „могъществото на цели народи“, води тъкмо към обратното — към понижние на човешкото достолепие и на нравствената независимост. Ние с това не отричаме значението на спестовните каси; ние признаваме, че при днешните буржоазни наредби хората по необходимост са принудени да откъсват от залъка си и да отлагат, когато им е възможно, „бели пари за черни дни“. Искаме да посочим само на лицемерието на буржоазните дейци. Истина е, че спестовните каси спомагат за „благоден-

ствието на частни лица“ и за увеличението на „националното богатство“, но не и за благоденствието и богатството на ония „спестители“, които днес внасят своите залъци в спестовните каси, за да ги извлекат утре с няколко стотинки лихви. Спестовните каси са само едно от модерните изобретения на капиталистичната система, с което експлоатира и последните капчици от народния пот в полза на малцината владетели на „националните богатства“. С това се увеличава производството на „националното богатство“. Но от него масата „спестовници“ не виждат нито даже трошица. Такава е истината.

Също така голямо лицемерие, смесено с неразбиране, срещаме в двете речи на г. Гешова на стр. 199 и 203 от неговите „Думи и дела“. Едната реч той произнесъл при отварянето заседанията на данъчната комисия; другата — при отварянето заседанията на комисията за подобрене положението на селското население. В първата той говори против въвеждането на прогресивния подоходен данък. Тука, дето г. Гешов можеше да покаже, че той искрено се въодушевява от желанието да даде „свъзможни улеснения и насърчения“ на нашите „скромни труженици“, трябаше да защити именно въвеждането на подоходния налог. Но наместо туй той се обявява против него. Най-силният му аргумент е този, че и републиканска Франция не можала и досега да го въведе. Обаче той забравя, че републиканска Франция не че не може да го въведе, а управляващата там класа не ще да го въведе, понеже не е в интереса ѝ. Но с усилване влиянието на работнишката класа републиканска Франция ще бъде принудена да го въведе. Така че аргументът на г. Гешова може да свидетелствува само за лицемерието му и по този въпрос. Буквално същото трябва да кажем и за другата му реч. Но много характерни са мотивите на г. Гешов към законопроекта му за „семеините недвижими имоти“, на стр. 219. Същността на работата е в следното. В капиталистичните страни като Америка, Англия, Германия и др. напоследък се усилва бягството на селското работно население от селата в градовете. Това бягство лишава капиталистичните земеделски предприятия от нужното число работни сили. Предвид на тая опасност практичните янки, т. е. американците, измислиха така наречения „Homestead exemption“,

т. е. изключение на определена част от селското домакинство от възможността да бъде продавана за частни дългове. Г-н Гешов с казания законопроект иска просто да се въведе и у нас „Homestead exemption“. С туй „дело“ у г. Гешова произлезе това, дето русите наричат „ум за разум зашел“, т. е. умът надминал разума. Този законопроект, преобърнат в закон и прилаган със сичката му строгост, при възможността да се парализират и другите влияния върху земеделското производство, би сковал България и би я преобърнал в мизерна страна. Член 1 на този законопроект гласи: „По силата на настоящия закон считат се за семеен имот следните недвижими имоти:

1. Къщата или делът от нея на секи стопанин, български поданик, в която живее той със семейството си, на стойност до 2,000 лева за градовете София, Пловдив, Русе и Варна, до 1,200 лева за в другите градове и до 600 лева за в селата.

2. Къщата на секи стопанин земеделец, български поданик, в която той живее заедно с прилежащите ѝ земеделски сгради на стойност до определения в пункт 1 размер и освен къщата и нивите му с пространство до четири хектара заедно с пет декара ливади или вместо ниви и ливади само девет декара лозя или девет декара гюлове. Ако ли стопанинът няма еднородни имоти с казаните пространства, в такъв случай, освен нивите и ливадите, в семейния имот влизат и толкова лозя или гюлове, колкото трябва за допълнение на 45 декара, като се счита един декар лозе или гюл за пет декара нива“.

Представете си сега, че в нашата страна действително се приложи напълно този закон. Ние бихме имали тогава една страна, в която не би било възможно никакво „подобрение начините на производството“, една страна на обща сиромашия. Мястото не ни позволява да се простираме по тоя законопроект; при туй и така е ясно какви могат да бъдат последствията от него. В секи случай той е в състояние да събори всички „дела“ на г. Гешов. Прочем трябва да кажем и това, че такъв закон не би могъл и да се приложи. Всъщност у нас един вид „Homestead exemption“ е съществувал в нашите граждански закони. Така например в тях се изключваха от продажба за дългове на държавата, доколкото пом-

ним, 3 кози, 5 овце, необходимите за съществуване средства за прехрана и т. н. Обаче той си остана неизпълнен, неприлаган, както и законът за зеленицата, както и други закони, които не са съгласни с интересите на силните.

От казаното виждаме, че смисълът на „думите и делата“ на г. Гешова е съвсем друг от оная, който той им дава или може да ни се стори при пръв поглед. Идеята за прогреса у него не е тъй ясна, както би можел да помисли човек. От това произлизат и големите противоречия в неговите мисли и лицемерието, за което говорихме.

В частностите г. Гешов също тъй е далеч от истината. В статията си „Чиновнишкият пролетариат“ той смесва „умствения пролетариат“ с числото на службогонците. В една статия, поместена в сп. „Ново Време“, ний показахме, че „умствен пролетариат“ засега у нас всъщност няма. Колкото до „чиновнишкия пролетариат“, той може да съществува и без сякакви училища, какъвто пример ни дава Турция. Като смесва тези два въпроса, г. Гешов съвършено невярно обяснява причините, които създават „умствения пролетариат“. Най-сетне преобразуването на средните учебни заведения в специални и технични нищо не би изменило. Тогава също тъй би излизали и от специалните и технични училища кандидати за държавни служби, както е в действителност. В страни без напреднало икономично развитие специалистите и техниците няма да да прилагат своите специални знания. Преобразуването може да има смисъл само в случай ако има да удовлетвори едно напреднало индустриално развитие.

По-горе видяхме, че г. Гешов препоръчва пътя, който следва Румъния във въпроса за митнишките тарифи. Този път беше митнишка война с Австрия и сключването на търговски договори с Швейцария и Франция. Обаче на дело г. Гешов съвсем не по тоя път тръгна, а капитулира тъкмо пред оная държава, против която препоръчваше митнишка война и преди, и като министър. Съвърши с това, че отиде сам във Виена на капитулация. Той не ни казва кое го е накарало да отиде на тази капитулация, но в предговора си към „Думи и дела“ се мъчи да оправдае себе си с изброяването на изгодите

които спечелил за България. Обаче г. Гешов не ни доказва с нищо, че България не щеше да спечели по-големи изгоди, ако наместо с Австрия беше сключила търговските договори най-напред с друга от европейските държави. Но главната изгода, която трябаше да спечели за България, не бе спечелена. Той препоръчваше покровителство на нашата индустрия от външната конкуренция. А последната най-много иде от Австрия. Намали ли я г. Гешов със своите търговски договори? Очевидно не! Истина е, че вносното мито се качи от $8\frac{1}{2}\%$ на 14% . Но това увеличение не е в състояние нито на йота да намали конкуренцията. Г-н Гешов, за да докаже, че се е намалила конкуренцията на чуждите стоки, ни привежда сравнителни цифри за внесените дрехи и обувки в левове. От 3,391,092 лева в 1896 год. вносът на тези предмети спаднал на 1,265,516 лева. Но пита се дали това намаление е следствие на повишения тариф, който не е толкова висок, за да намали вноса, или е следствие от осиромашаването на населението, което (осиромашаване) в последните години особено расте? Ние сме уверени в последното. Известно е, че именно през годините 1897 и 1898 нашата страна я постигнаха големи стихийни нещастия, придружени с една икономична и търговска криза, която и до днеска продължава да съществува. От друга страна, усилените и ексекутивни събирания на недоборите и текущите данъци през същите години усилваха сиромашията и съсипването на работната маса. При тези условия естествено нашата страна представлява лош пазар и за чуждите стоки. Най-сетне г. Гешов на 25 март 1894 год. в статията си „Нашият разходен бюджет“ изчисляваше последния на 126% при 12% за Гърция, при 30% за Сърбия и при 34% за Румъния. Но той остави в 1897 год. един разходен бюджет почти от 128% , а за 1898 год. се качва до 130% . При сичко туй пак продължава да ни уверява, че имало бюджетно намаление, когато при 126% разходен бюджет в 1897 г. той оплакваше горчиво „брашнения чувал“.

Преди да свършим с „Думи и дела“ на г. Гешов, трябва да видим и една стара сметка с него. По повод на моята брошура: „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“ г. Гешов в статията си: „Земледелските имоти и производителността на България“ („Думи и дела“, стр. 227) нарече нас социалистите „млади петлета“, защото сме

подравяли кредита на България, като сме казвали, че земеделците са задлъжнели и земята е тяхна само на име. На времето си ние отговорихме на г. Гешова. Това беше в 1892 год. Но на 15 март 1894 год. той в статията си: „Нашият разходен бюджет“, стр. 191, като привежда какъв е приходът на едно селско домакинство, казва: „Ако такава е положението — нито лев на ден за цяло семейство — на един стопанин на 80 уврата, който работи с 5 души работници, какво трябва да бъде материалното състояние на по-слабите наши земеделци?“ В брошурата „Що е социализъм и пр.“ изкарвахме дълга на земеделското население спрямо обработваната от него земя на земл. каси и банката до 27,423,548 и за това г. Гешов ни се сърдеше. Но ето че в 1895 год. в речта си пред „Комисията за подобрене положението на селското население“ (стр. 203, „Думи и дела“), на стр. 210 той сам изкарва, че на една селска къща се пада дълг по 182 лева към частни лица и целия дълг към лихварите го изкарва 91,000,000 лева! Но най-сетне г. Гешов дойде да констатира и друг един печален факт, а именно факта, че „ний имаме в страната си 113,968 домове с един само прозорец и 476,154 прозорци, затулени с книги“. Подир тези факти, признати от него, трябаше да се очаква, че г. Гешов в „Думи и дела“ ще има джентлеменството да признае, че „младите петлета“, т. е. социалистите, са говорили истината и че картината за упадък на земеделското население у нас, която ний давахме в 1892 год., далеч не е била тъй мрачна, както сега сам той ни я рисува. Но такава е очевидно буржоазната търпимост, че и подир сичките констатирани факти г. Гешов няма толкова кавалерство, щото да признае нашата правота. Ний прочем не се нуждаем от това и сме достатъчно удовлетворени днес с „Думи и дела“ на г. Гешова.

Каква цел е гонил г. Гешов с обнародването на своите финансови и икономични студии в отделна книга? „С тяхното обнародване — четем в първата страница на предговора — аз имам за цел, първо, да ги направя по-достъпни за ония, които се интересуват от нашия финансов и икономичен бит, и, второ, да заставя, ако мога, и други наши министри да обнародват вкуп, като мене, думите, които са казвали преди да станат министри, и делата, които са извършили като министри. Чини

ми се, че ако тоя мой пример се последва, ако той стане обичай у нас, ние няма да виждаме в такъв размер онова разногласие между думи и дела, което тъй много поразява студента на нашата история от освобождението ни насам.“ Че обнародването „думите и делата“ на нашите министри ще намали противоречието между думи и дела, което е тъй поразително у нас, се съмняваме и че нашите министри ще последват примера на г. Гешова, положително не е за вярване. Но би било твърде интересно, ако сички наши министри биха последвали примера на г. Гешов. Би се получил един преинтересен материал за „студента на нашата история от освобождението ни насам“. Ние социалистите можем да уверим още отсега нашите министри, че те в нас ще намерят безпристрастни „студенти“ на техните „думи и дела“. Ако искат докази, мисля, че горните редове могат да им послужат за такива.

СТАТИИ ВЪРХУ

РАЗВИТИЕТО НА ИНДУСТРИЯТА
И ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИ-
ЧЕСКАТА КЛАСА У НАС

ЕДРАТА ИНДУСТРИЯ И РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА В БЪЛГАРИЯ

I

Днес няма съмнение, че едрата индустрия в България се развива. Обаче за социалдемокрацията е извънредно важно да знае как и доколко тя се развива и какво е положението на работническата класа в нея. Защото силата на социалното развитие в България, както и силата на социалдемокрацията зависят от степента на развитието на едрото производство в нея.

Да се направи едно изследване върху развитието на едрата индустрия в България и върху положението на работническата класа в нея, което да изчерпва за дадения момент въпроса, е невъзможно, поради простата причина, че няма нужния материал за такова изследване. Но поради това и не си туряме тука такава широка задача. Тука нашата задача е по-ограничена, а именно да използваме за нашите цели оня материал, който засега ни дават официалните статистики върху насърчаваните от държавата индустрии и някои частни изследвания върху тях както и върху индустриалното развитие на нашата страна изобщо.

Развитието на едрата индустрия в България се започва още от първите години след Освобождението. Според доклада на министерския съвет по случай 20-годишнината от царуването на днешния княз до 1887 година в България е имало 36 фабрични заведения, а именно: 6 фабрики за прежда и шаяци, 13 за брашна (мелници), 10 за бира, 3 за спирт, 1 за кожени изделия, 2 за сапун и 1 за барут. Разбира се, повечето от тия фабрични предприятия са били примитивни, без големи капитали, с ограничено производство, без технически усъвършенствувания. Обаче след съединението на Южна със Северна България тия фабрики се преобразуват в по-модерни индустриални предприятия, особено текстилните и фабриките за брашна. Независимо от това, но и броят на едрите индустрии бързо пораства. Според споменатия

доклад както и според изследването на чиновника от статистиката г. Д. Йорданов под името: „*Преброяване на индустриите, насърчавани от държавата*, София 1906“, направено въз основа преброяването на същите индустрии, извършено от Дирекцията на статистиката на 31 декември 1904 година, от всички насърчавани до този ден от държавата индустрии 100 били основани до 19 февруари 1895 година, т. е. до влизането в сила на първия „*закон за насърчение на местната индустрия*“, приет от народното събрание в края на 1894 год. Тъй че в периода след Съединението до края на 1894 год., т. е. в един период от 10 години, индустриалните заведения се увеличиха с 64 (100 — 36=64).

Но едно по-голямо развитие на едрата индустрия се започва след влизането в сила на първия „*закон за насърчение на местната индустрия*“ от 1895 година насам, и особено след новия „*закон за насърчение на местната промишленост и търговия*“ от 1905 година, който отмени първия закон и неговото допълнение от 1896 година и който простре „насърчаването“ върху множество други индустрии, които не обгръщаше старият закон. Така например, през втория 10-годишен период от 1895 до 1905 година насърчаваните от държавата индустрии от 100 станаха 166, т. е. броят им се увеличи с 66 нови фабрични заведения; през периода от 31 декември 1904 година до 2 юли 1907 година броят на насърчаваните индустрии порасна до 207, т. е. броят им пораста с нови 41 индустрии.

Както виждаме, особено бързо е развитието на едрата индустрия в България през последните *две и половина години*, от началото на 1905 до края на юли 1907 година. През този къс период броят на насърчаваните индустрии е с 10 повече от половината от броя на същите през втория 10-годишен период. И ако индустриалното развитие върви със същия темп, със същата сила и през другите две и половина години, броят на насърчаваните индустрии само за едно петилетие ще надмине броя на същите през втория десетгодишен период.

Обяснява се това бързо развитие на едрата индустрия в България през последните години, от 1904 година насам, с „насърчаването“ ѝ от страна на държавата. Всъщност, то се състои не само в облагите, които дава

на по-голям кръг едри индустриалци новият „закон за насърчение на местната промишленост и търговия“ от 1905 година. Най-голям потик за бързото развитие на едрата индустрия даде новата митнишка тарифа, която се казва *специфична* и която замести старата, известна под името *адвалорна*. Новата, *специфичната митническа тарифа* е протекционалистическа, т. е. покровителствена, с която много по-сигурно се защитава *националната* едра индустрия от конкуренцията на външните капиталисти. И със старата, *адвалорната* тарифа се гонеше същата цел, обаче тя не можеше да даде оная защита на едрата индустрия от външната конкуренция, каквото се достига със *специфичната* тарифа. Според последната се облагат с по-високи мита ония външни стоки, които се произвеждат и от *националната* едра индустрия, а с по-малки мита — ония външни стоки, които не се произвеждат от последната. Старата митнишка тарифа, *адвалорната*, напротив, облагаше всички външни стоки, без разлика произвеждат ли се те в България или не, според стойността им (*ad valorem*), посочена във фактурите (един вид записка, с която се известява за изпращането на стоките и стойността им) на външните индустриалци. Разликата между тези два вида митнишки тарифи е ясна. Специфичната митнишка тарифа наистина е една напълно протекционна, покровителствена за българската едра индустрия тарифа, въз основа на която са сключени търговските договори с другите държави.

Няма съмнение, че България като малка държава не може да наложи на външните стоки такива големи покровителствени мита, каквито биха искали буржоазията и нейните правителства, за да могат с протекционна митнишка тарифа да насърчават едрата *национална* индустрия. Обаче едно е несъмнено, че усилията на буржоазните правителства бяха насочени към достигането на една възможно по-висока протекционна митнишка тарифа. Бившето буржоазно правителство, т. е. правителството на така наречената *народно-либерална партия*, успя наистина да прокара такава тарифа, която, разбира се, пак не е такава висока, каквато биха искали да прокара, ако тя можеше. Но тя все пак дотолкова е насърчителна за едрата индустрия, щото заедно с новия „закон за насърчение на промишлеността и

индустрията“ и с подобрието и разширието на пътните съобщения дадоха нов тласък на развитието на едрата индустрия.

Броят на всички насърчавани от държавата индустрии днес достига до 207. А именно: на 31 декември 1904 година той е бил 166 индустрии, а от началото на 1905 до началото на юли 1907 той пораста с 41 нови, та всичко 207 насърчавани индустрии. Под думата *едра индустрия* разбират всяка индустрия, която попада под облагите, които дава законът за насърчаване на индустрията. Според него всяко производство, в което е вложен капитал от 25,000 лева или по-малък капитал, но в което работят най-малко 20 работника и се извършва с машини и други модерни средства и сили, се ползува с облагите му. Тъй че едри индустрии се смятат всички фабрики, рудници (мини) и работилници, в които е вложен 25,000 лева капитал или 20 души работници. От това може да се помисли, че българската индустрия се състои повечето от такива индустрии, в които са вложени по-малко от 25,000 лева или пък най-много 25,000 лева. В такъв случай мъчно може да се говори за едра индустрия в България и можеше да се твърди, че протекционизмът, усилен през последните години, наистина не е никак насърчил едрото производство, а, напротив, го е спънал. Обаче статистическите изследвания показват тъкмо обратното.

От 166 насърчавани индустрии и преброени на 31 декември 1904 година най-малък е броят на индустриите, в които е вложен по-малък от 25,000 лева капитал. Те са всичко 28 фабрични заведения. В сравнение с другите фабрични заведения от насърчаваните най-голям е броят на ония, в които е вложен капитал от 100 до 250,000 лева. Най-добре се вижда това от таблицата, на стр. 549, която заемаме от споменатото изследване на г. Д. Йорданов.

Преди всичко трябва да се забележи, че под „вложен или пласиран капитал“ се разбира вложеният капитал в сгради, в земя, на която са построени сградите, и в машини. Той е различен от *постоянния капитал*, който се състои от вложения капитал в сгради, земя и машини, плюс вложения капитал в *материалите*, които се употребяват в индустриите за производство. При това:

в таблицата броят на заведенията е 154 и общата сума на вложения в тях капитал е 30,599,432 лева, защото от 166 са извадени 12 заведения, които наемат помещения, а вложеният в тях капитал само за машини достига до 97,852*05 лева, които ако прибавим към 30,599,432*79, ще получим общата сума на вложения капитал от 30,679,284*84 лева във всички 166 заведения.

<i>Вложен капитал</i>	<i>Брой на заведенията</i>	<i>Общата сума на вложения капитал</i>
По-малко от 25,000 лева	28	406,935*20 лева
от 25 — 50,000	29	1,070,181*45 "
" 50 — 100,000	29	1,983,168*52 "
" 100 — 250,000	43	6,539,395*75 "
" 250 — 500,000	13	4,413,433*10 "
" 500 — 750,000	5	3,077,583*22 "
" 750 до 1 мил.	4	3,301,620*67 "
" 1 мил. и повече	3	9,807,144*88 "
Всичко 154		30,599,432*79 лева

От таблицата виждаме, че най-голям е броят на фабричните заведения с вложен капитал от 100 до 250 хиляди лева и с общ вложен капитал повече от 6¹/₂ милиона лева. Ако индустриални предприятия с вложен капитал по-малък от 25,000, но експлоатиращи 20 работника, и до 100 хиляди лева не ги смятаме за едри, то останалите са несъмнено едри. Тъй че от приведените цифри става ясно, че едрата индустрия в България се развива и че протекционизмът не е спънал засега нейното развитие. Това е факт.

В горната таблица влизат само фабричните заведения до 31 декември 1904 година. Но ние видяхме, че след тази дата в две и половина години, от началото на 1905 година до началото на юли 1907 година, изникнаха още 41 нови индустрии, с общ вложен капитал от 23 милиона лева (23,362,478) или средно за всяка индустрия 580 хиляди лева кръгло. С други думи тези 41 нови индустрии са несъмнено от категорията на едрите. Тези цифри показват, че едрата индустрия не само се развива, но се развива бърже, въпреки протекционизма или по-вярно под неговото господство.

Един от признаците за развитието на едрата индустрия съставлява концентрацията на средствата за про-

изводство, т. е. на капиталите и на работническите сили. От приведената таблица виждаме, че колкото по-голям е вложеният капитал, толкова по-малък е броят на фабричните заведения, когато пък общата сума на вложения капитал в последните е по-голям. Така например от 89 фабрични заведения от първите три реда на таблицата, т. е. в ония с до 100 хиляди вложен капитал, общата сума на последния достига до 3,460,285 лева, когато само в 43 фабрични заведения с до 250 хиляди лева общата сума на вложения капитал достига 6,539,395 лева, т. е. в два пъти по-малко по брой фабрични заведения е вложен почти два пъти по-голям капитал. Също така в 13 фабрични заведения с до 500 хиляди лева вложен капитал общата сума на последния в тях е 4,413,433 лева, т. е. с един милион повече отколкото общата сума на вложения капитал в 86 фабрични заведения с до 100 хиляди вложен капитал. И най-сетне, в 12 фабрични заведения с 500 хиляди до 1 милион и повече лева вложен капитал общата сума на последния в тях достига до 16,186,318 лева срещу общата сума от капиталите на всички 154 фабрични заведения — 30,599,432 лева, т. е. повече от половината на последния съставлява вложен капитал само на 12 фабрични заведения. Очевидно е, че тука ние имаме концентрация на капиталите, т. е. че едрата индустрия в България има тенденцията да става все по-едра. Същата тенденция ще видим и в работническите сили, заети в тази индустрия, когато разгледваме положението на работническата класа в нея. За същата тенденция говорят и други статистически данни.

От 166 индустрии, преброени на 31 декември 1904 година, най-голямата част принадлежат на отделни лица и сдружения (събирателни дружества), а най-малката на *акционерни дружества*. Обаче, обратно, на последните се пада сравнително най-голям вложен капитал. Следната таблица ни показва това:

<i>Притежатели</i>	<i>Брой на заведенията</i>	<i>Вложени капитали</i>
Отделни лица	63	7,132,749 лева
Сдружения	76	8,267,098 "
Акционерни дружества	26	14,574,260 "
Държавата	1	723,177 "
	<hr/>	
	Всичко 166	30,697,284 лева

От тази таблица виждаме, че 26 заведения, принадлежащи на *акционерни дружества*, притежават капитал повече от два пъти по-голям отколкото 63, принадлежащи на отделни капиталисти, и един и три четвърти пъти повече отколкото 76 фабрични заведения, принадлежащи на съдружия. Тези цифри също тъй говорят за концентрацията на капиталите и при това в такава модерна форма, каквато е акционерната, която най-много спомага за разширяването на едрокапиталистическите производства. По-нататък ще видим, че в тия именно производства става концентрация и на работническите сили.

От 207 индустрии, насърчавани от държавата до началото на юли 1907 година, най-много са индустриите за храни и пития и текстилните индустрии. Какви са тия индустрии, по колко са на брой от всеки вид и какъв е вложеният в тях капитал, може да се види от следната таблица :

<i>Индустрии</i>	<i>Брой</i>	<i>Вложен капитал</i>
1. Индустрии за храни и пития	79	22,049,523 лева
2. Текстилни индустрии	57	12,498,385 "
3. Метални	7	649,612 "
4. Керамически	6	2,330,734 "
5. Химически	14	3,487,602 "
6. Хартийни	2	295,000 "
7. Минни (рудничарски)	4	3,486,076 "
8. Дървени и мебелни	9	2,014,274 "
9. Кожени	20	2,474,005 "
10. Други разни	9	4,676,699 "
	<hr/>	
	Всичко 207	53,961,910 "

Както виждаме, от 10 вида индустрии или от 207 индустрии на брой най-много са индустриите за храни и пития. Към тези индустрии се отнасят: фабрики за брашна и грис (49), за олупване на ориз (2), за захар, захарни изделия, шоколад и др. (4), фабрики за консерви (1), за бира (13), за спирт и вино (6) и за макарони и оцет (4). След тях идат и текстилните индустрии, към които се отнасят: фабрики за ленени и конопени платна (1), за памучни прежди и платна (4), за вълнени платове и прежди (29), за гайтан (1), за боядисване на платове,

прежди и язми (7), за коприна (1), за килими (3), за въжа (2), за плетачество (9). Естествено е, че в тия индустрии е вложена най-голяма част от целия вложен капитал (земята, на която са построени фабриките, сградите и машините) и както ще видим, най-голяма е стойността на производството и най-голям е променливият капитал (платената на работниците сума).

От същата таблица ние виждаме, че общата сума на вложения капитал се е качила от 30,697,284 на 53,961,910 лева, т. е. с 23,264,626 лева. Този последният е вложен в земя, сгради и машини в 41 нови индустрии, както видяхме. Ние не знаем какъв е общият капитал, т. е. *променливият* и *постоянният капитал*, заедно вложен в 207 индустрии. Поради това ние можем да съдим за него само по общия капитал на 166 индустрии, за които има данни. Последното се вижда от следната таблица:

Вид индустрия	К а п и т а л			
		Постоянен	Променлив	Всичко
За храни и пития	57	27,022,042·87	1,109,376·30	28,131,419·12
Текстилни	51	14,025,792·28	1,444,234·00	15,470,026·37
Метални	8	572,532·97	140,487·93	710,020·90
Керамически	6	2,080,559·66	252,123·00	2,332,682·68
Химически	15	2,677,175·17	203,928·80	2,881,103·97
Минни	3	775,565·57	560,646·73	1,336,212·30
Дървени и мебелни	8	1,073,848·06	181,333·07	1,255,181·13
Кожени	13	2,168,434·02	121,541·53	2,289,975·55
Хартийни и др.	5	4,134,853·28	68,295·00	4,203,148·28
Всичко 166		54,530,803·88	4,081,966·50	58,612,770·38

Ясно е, че ако в 166 индустрии общият капитал е 58,612,770 лв., то в 207 той ще бъде много по-голям. Като знаем, че в 207 индустрии вложеният капитал е 53,971,910 и че в 166 индустрии той е 30,697,284 лева срещу общия постоянен и променлив капитал от 58,612,770, тогава общият капитал (постоянен и променлив) приблизително трябва да достига 150 милиона лева най-малко.

За нас двете последни таблици представляват този особен интерес, че от тях виждаме, кои индустрии и как се развиват: Като сравняваме тия две таблици, ние виждаме, че през последните две и половина години са пораснали по брой най-много индустриите за храни и пития и текстилните; сетне, пораснал е броят на мините,

на фабриките за строителен материал и мебели (дървени и мебелни индустрии), на кожухарските индустрии и фабриките за обработване кожи (кожени индустрии) и на „други разни“ индустрии. Под „други разни“ се разбира: 1 за производство на електрическа енергия (в София), 3 за производство на розово масло, 3 за производство на масла от разните растения, 1 за произвеждане на течна въглена киселина и 1 фабрика за плъстени и сламени шапки. От друга страна, броят на *металните индустрии* се е намалил от 8 на 7, т. е. с една по-малко. Под *метални индустрии* се разбира направата на машини и частите им, огнеупорни каси, железни мебели и ковашки изделия. Намалението им се обяснява с концентрирането на производството, защото макар индустриите на брой да са се намалили, обаче само вложеният в 7 индустрии капитал е много по-голям от постоянния капитал в 8-те метални индустрии. Също е и за химическите индустрии, под които се разбира производството на барут и фитили, на безфосфорен кибрит, на сапуни и парфюми, на мастило, червен восък и лепило.

Между другите важни условия за развитието на индустрията е развитието на *металургията* (металните индустрии) и рудничарството (минните индустрии). Макар тези индустрии и да се развиват в България, обаче очевидно е, че те са в самото начало на своето развитие. Това говори за слабото още развитие на индустрията у нас. По-нататъшното развитие на едрата индустрия в България ще зависи от развитието на металургията и рудничарството. А пък за развитието на тия индустрии има условия в България и слабото още тяхно развитие се обяснява с това, че те изискват по-големи капитали, особено рудничарството. Две от най-богатите мини в България, тези в Перник и Бобов дол, се експлоатират от държавата, но се експлоатират тъй безобразно, щото тя се явява пречка за развитието на едрата индустрия. Поради това никак не е чудно, дето напоследък в управляващите държавни кръгове си пробива път идеята за отдаване рудници на концесия на частни капиталистически дружества. И сигурно последните би ги експлоатирали несравнено по-рационално, което сигурно ще даде нов потик и за развитието на металургията и изобщо на едрата индустрия. За социалдемократията е извън-

редно важно развитието на тия две индустрии. Те ще концентрират и големи работнически маси, които заедно с работниците от текстилното и дърводелско производство ще съставят най-здравото ядро, гръбнака на едно мощно работническо движение, следователно и гръбнака на социалдемократията в България.

Законът за насърчение на индустрията изисква от фабричните заведения, които искат да се ползват от облагите, давани от него, не само определен вложен капитал или най-малко 20 работника, но и въвеждане на машини и други модерни средства за производство. Предвид на това за нас е извънредно важно да видим дали наистина и в това отношение е направен напредък и доколко. Според преброяването на 31 декември 1904 г. от 166 фабрични заведения повечето, а именно 117, са били снабдени с парни машини и механични мотори (двигатели). В деня на преброяването в едрата индустрия в България е имало 431 механични двигатели с 8,976 конски сили. Какви са тия механически двигатели и как са разпределени конските им сили се вижда от следната таблица:

<i>Вид на моторите</i>	<i>Брой</i>	<i>Сила, изразена в конски сили</i>
Неподвижни парни машини	86	5,049'00
Турбини	21	2,523'00
Локомобили	34	675'50
Водни колела	271	518'12
Електромотори	6	133'25
Мотори с бензин или петрол	7	56'00
Други механически мотори	6	22'00
Всичко 431		8,976'87

Като имаме предвид, че до 31 декември 1894 година целият вложен капитал във всички индустрии (до 100 на брой), с най-малък капитал 25,000 или 20 работнишки сили, е бил само 14,883,957 лева (в земя, сгради, и машини) и че следователно вложеният само в машини капитал е бил нищожен, то горната таблица говори за един сравнително голям прогрес в модернизиранието на индустрията. Този прогрес ще бъде още по-нагледен, ако видим разпределението на конските сили, които про-

извеждат механическите мотори, по групи индустрии. Това се вижда от следната таблица:

<i>Индустрия</i>	<i>Конски сили</i>
В минните индустрии	71'25
„ металните	43'00
„ керамическите	218'00
„ химическите	102'50
„ индустриите за храни и пития	2,420'00
• текстилните	1,705'12
„ дървените и мебелните	268'00
„ кожените	93'00
„ хартийните	26'00
„ разни други	4,030'00
	<hr/>
	Всичко 8,976'87

Както виждаме от тази таблица най-много конски сили имат пак двата най-развити вида индустрии, а именно индустрията за храни и пития и текстилните, без да говорим за „разните други“, в които влиза произвеждането на електрическата енергия в София и което дава 4,000 конски сили, от които се ползват софийските индустрии. Сетне идат индустриите за строителен материал и за мебели, керамическите и химическите. Най-малко са конските сили в минните и металните индустрии, което говори за тяхното още слабо развитие. Изобщо, ако сравняваме прогреса, направен в усъвършенствуването на производителните сили в едрата индустрия в България не с миналото, а с онова, което има да се достигне в това отношение, той не е твърде голям. Направеният прогрес тука е само начало на развитието. При всичко това обаче сравнително с неотдавна миналото този прогрес е голям. Но трябва да се забележи, че този прогрес в усъвършенствуването на средствата за производството в едрата индустрия не се дължи само на протекционизма, който оказва държавата. Всъщност както законът за насърчаване индустрията, тъй и специфичната митнишка тарифа само създадоха условията за вътрешната конкуренция между българските капиталисти и за конкуренция с външните. Именно вътрешната и външна конкуренционна борба тласка и ще тласка капиталистите да усъ-

вършенствуват средствата за производство, без да говорим тука за борбата на работническата класа, която също ще тласка българските капиталисти в същия път.

Независимо от всичко, казано дотука, трябва да се има предвид и следното. Едрата индустрия в България не се състои само в преброените на 31 декември 1904 година и тия до 1 юли 1907 година, които спадат към насърчаваните от държавата. Има ред едри индустрии, които по една или друга причина, било по това, че господарите им нямат доверие в държавните учреждения, пред които не искат да си обявят капиталите и производствата, за да не бъдат обложени с данъци, или пък от честолюбие, т. е. да не се покажат в истинския си вид по състояние. Макар капиталите на тия индустриални заведения да надминават 25,000 лева, обаче те не попадат под насърчаваните от държавата. Такива са цял ред от частни и публични индустриални заведения и постройки като фабриките за тютюн и цигарева хартия, фабриките за гилзи (патрони), за сода и лимонада, печатарските и книгоvezките заведения, железниците, трамваите, военните арсенали и арсеналите при гарите. Тъй че ако прибавим към 207 насърчавани едри индустрии и ненасърчаваните същи, тогава ще ни бъде още по-ясно състоянието на едрата индустрия в България, т. е. че нейното развитие е много по-голямо, отколкото може да се съди по насърчаваните от държавата индустрии. Освен това според споменатия доклад на министерския съвет в преброените до 1 юли 1907 година 207 индустрии не влизат новите фабрики, строящи се тогава във Варна, Русе, Пловдив, Елисейна и др., за произвеждане ютени, ленени, конопени и памучни платна, за кожи и др.

Такова е състоянието на едрата индустрия днес в България. Обаче за да бъде картината още по-пълна, трябва да се спрем върху годишното производство на казаните индустрии, върху печалбите, които получават капиталистите, върху принадлежната ценност, която създават работнишките сили, заети в тях, и т. н. Но това е свързано с въпроса за положението на работническата класа в едрата индустрия в България, което ще разгледаме в следната книжка.

(Сп. „Ново време“, кн. 3 от 1908 г.)

II

Ако спрямо данните на статистиката за насърчаваните индустрии за вложения в тях капитал, за числото на машините и моторите в тях и т. н. можем да имаме известно доверие, то спрямо данните ѝ за положението на работническата класа в тях трябва да се отнасяме с голямо недоверие. Както първите данни, тъй и вторите статистиката ги е събирала чрез господарите или директорите на фабричните заведения. И ако те спрямо първите данни нямат причини да бъдат пристрастни, то спрямо положението на работниците в техните заведения те имат основателни причини да изкривяват възможно повече данните. Поради това цифрите, които ни дава статистиката, т. е. преброяването на насърчаваните индустрии, както за числото на работниците, заети в тях, тъй и за надниците, които получават те, а следователно и за променливия капитал, вложен във всички насърчавани индустрии и за *принадената ценност*, която създават работниците, са съвсем неверни, неточни, непълни. Тука ние, за да се доберем до една по-вярна картина за положението на работническата класа в едрата и насърчавана индустрия, ще трябва да прибегнем, доколкото това ни е възможно, до други данни. При всичко това обаче от само себе си се разбира, че ние преди всичко ще трябва да се обърнем към данните, които ни дава официалната държавна статистика, колкото тя и да не ни задоволява откъм тази страна.

Според преброяването, извършено на 31 декември 1904 година, в 166 насърчавани индустрии имало 6,149 работници и работнички, а според доклада на министерския съвет по случай 20-годишнината от царуването на княза в 207 насърчавани до началото на юли 1907 година индустрии има 7,646 работници и работнички. Тъй че според тия данни числото на работниците и работничките през последните *две години и половина* се е увеличило с 1,497. Това увеличение се дължи, очевидно на увеличението на едрите насърчавани индустрии през същия период с 41. Значи на всяка индустрия от последните средно се пада по 36 работници. Обаче както цифрите на работниците, заети в 166 фабрични заведения, преброени на 31 декември 1904 година, тъй и за ония,

заети във всички 207 насърчавани индустрии, не са точни.

Преди всичко според обясненията, които прави споменатият чиновник от статистиката, г. Д. Йорданов, преброяването на работниците, заети в насърчаваните фабрични заведения, не е пълно, защото то е било извършено в период, който съставлява мъртъв сезон за някои индустрии, т. е. когато те или съвсем не работят, или значително съкратяват своето производство. Ако преброяването би станало през октомври месец например както това става в други страни, а не на края на декември, както направи българската дирекция на статистиката, тогава резултатът за работниците, заети в насърчаваната едра индустрия, щеше да бъде съвсем друг, числото им щеше да бъде много по-голямо, както е и в действителност.

От друга страна, от таблицата, поместена в доклада на министерския съвет до княза, се вижда ясно, че числото на работниците, заети в 207 насърчавани индустрии, е съвсем невярно. В нея то е показано 7,646 работници. Обаче в това число не влизат работниците от ред производства, а в други производства числото им е показано явно намалено. Така например в производството на памучни прежди не е показано числото на работниците, когато само в памучната фабрика във Варна числото им достига до 600 работници и работнички. Също така в производството на безфосфорен кибрит не е показано числото на работниците, когато във фабриката на Костенец баня то е повече от 100. От друга страна, във всички минни индустрии в таблицата е показано числото на работниците 212, когато само в мината „Перник“ то не слиза по-долу от 1,000 души, а през зимата то надминава и 3,000 души работници. Също така в производството на брашна и гипс (49 фабрики) числото е показано 808 работници, когато то достига до 1,500 души. Че числото на работниците в това производство, както и в другите, не може да бъде 800 души, а е двойно повече, се вижда от сумата на надниците, платени на работниците. Според таблицата била дадена сумата 762,000 лева. Ако разделим тази сума на числото на работниците, то на всеки работник се пада близо по 1,000 лева годишна заплата (точно 953·50 лева) — нещо

явно невероятно за у нас и в такива производства като това, за което е думата. Напротив, разделената сума 762,600 на 1,500 работници, се получава по-вероятната средна годишна заплата от 532 лева на всеки работник, макар както знаем и както ще видим по-надолу и тази средна годишна заплата е голяма в сравнение с оная, която наистина получават работниците предвид на безбожната експлоатация на труда изобщо в България. Същото трябва да кажем и за числата, показани в таблицата, за заетите в ред други едри индустрии работници. Така, в индустриите за захар, захарни изделия, шоколад и др. (4 фабрики) числото на работниците е показано 343, когато само в захарната фабрика на белгийското акционерно дружество в София достига обикновено до 400 души. Също така в текстилните индустрии цялото число на работниците е показано 3,063, когато само числото на работниците в габровските и сливенските текстилни индустрии то достига тая цифра и т. н.

Тъй че общото число на работниците, заети в насърчавани 207 индустрии, посочени в таблицата на доклада, явно не е вярно. То трябва да бъде не 7,646, а двойно по-голямо. Но поради това неверни са и по-нататъшните резултати, които изваждат дирекцията на статистиката и министерския доклад за средната годишна заплата на работниците, заети в насърчаваните индустрии, също и за принадлежната ценност, създавана от труда в тях, както и за печалбите на капиталистите у нас.

В първата част на статията, като говорихме за концентрацията на капиталите в акционерните индустриални предприятия, споменахме, че в тези предприятия става и концентрация на работнишките сили. И наистина, според преброяването на 31 декември 1904 година числото на работниците и работничките в 6,149 се разпределя така:

<i>Заведения на</i>	<i>Брой на заведенията</i>	<i>Работници и работнички</i>
Отделни лица	63	1,108
Сдружения	76	1,739
Акционерни дружества	26	2,031
Държавата	1	1,271
	<hr/>	<hr/>
	Всичко 166	6,149

Ние видяхме, че в 26 фабрични заведения на акционерни дружества вложеният капитал е повече от *два пъти по-голям* отколкото в 63 фабрични заведения на отделни лица. Тука виждаме същата концентрация на работнишките сили в големите акционерни предприятия. От друга страна, видяхме, че колкото е по-голям вложеният капитал, толкова по-малък е броят на заведенията. Същото виждаме и спрямо числото на работниците. Броят на заведенията с повече работници се намалява, а общото число на работниците, заети в тях, се увеличава. Следната таблица потвърждава това:

<i>Заведения, които на 31 декември 1904 година са имали</i>	<i>Брой на заведенията</i>	<i>Работници и работнички</i>
Нито един работник	10	—
По-малко от 5 работника	17	51
От 5 — 9 "	28	204
" 10 — 19 "	45	634
" 20 — 29 "	23	549
" 30 — 49 "	18	679
" 50 — 99 "	15	1,060
" 100 — 499 "	9	1,701
" 500 — 999 "	—	—
1000 — и повече	1	1,271
	Всичко 166	6,149

Както виждаме в 100 фабрични заведения с 0 до 20 работника (първите четири реда на таблицата) има само 889 работници и работнички, в 59 фабрични заведения с 20 до 100 работници има 2,288 работници и работнички и в 10 заведения с повече от 100 работника има 2,972 работници и работнички. Освен това от същата таблица се вижда, че броят на фабричните заведения с 0 до 20 работника постепенно се увеличава, и обратно, броят на заведенията с 20 работника нагоре постепенно се намалява, а общото число на работниците и работничките постепенно се увеличава. Изобщи работнишките сили се концентрират в едрите индустрии, което също говори за развитието на едрата индустрия в България. При това трябва да имаме винаги предвид казаното по-горе, а именно, че преброяването на работниците е невярно и че трябва

да считаме числото им двойно по-голямо. Също така числото на работниците, заети във всички 207 насърчавани индустрии, в следната таблица трябва да се счита двойно.

За нас е много важно да знаем как работнишките сили, показани в официалните преброявания, се разпределят по производства. Това се вижда от следната таблица :

<i>Индустрии</i>	<i>Брой на заведенията</i>	<i>Работници и работнички</i>
1. Текстилни	57	3,063
2. За храни и пития	79	1,908
3. Минни	4	1,400
4. Керамически	6	688
5. Дървени и мебелни	9	623
6. Кожени	20	467
7. Метални	7	293
8. Химически	14	191
9. Други разни	9	165
10. Хартийни	2	36
	Всичко 207	8,834

В тази таблица общото число на работниците в 207 фабрични насърчавани заведения е по-голямо от официалното, показано в доклада на министерския съвет, с 1,188. Разликата произтича от това, че ние поправихме числото на работниците, заети в минните индустрии. Според преброяването, извършено от дирекцията на статистиката на 31 декември 1904 година, само в една минна индустрия са работили 1,271 работници, а според министерския доклад в две минни индустрии за каменни въглища имало само 83 работници — явно невярна цифра, а в другите две (за цинк, олово, мед и желязо) имало 129 работници. Ние взимаме числото на работниците в каменовъглените мини, показано от преброяването на 31 декември 1904 година, и към него прибавяме числото 129 работници от другите мини и се получава числото на работниците в 4-те минни индустрии — 1,400. Оттук произтича разликата в общото число, показано в министерския доклад до княза, макар и това

число да е много по-малко от действителното число на работниците, заети в 4-те минни индустрии.

От същата таблица виждаме, че най-много работници поглъщат индустриите, които са по-стари, в които са концентрирани големи капитали и се развиват все повече в едри, каквито са текстилните, за храни и пития, минните, керамическите, дървените и мебелните, кожените и металните. Най-много и по-концентрирани са работниците в текстилното, минното, керамическото и дърводелското, а подир тях идат коженото и металното. Таблицата ни казва също тъй, че развитието на едрата индустрия в последните четири производства, като по-нови, е още слабо, в началото си. При всичко това обаче тази таблица ни посочва накъде трябва да бъдат насочвани усилията на социалдемократията в организационната ѝ дейност. Цифрите на тази таблица ни казват, че в тия производства се концентрират днес и ще се концентрират и в бъдеще най-големи работнишки сили, а най-главно ония работнишки сили, които съставляват гръбнакът на организираното и съзнателно работнишко движение, на социалдемократията.

За нас тъй също е много важно да знаем как се разпределят работнишките сили, заети в насърчаваните индустрии, *по пол и възраст*. И тук ние можем да съдим приблизително по данните, които ни дава преброяването на 31 декември 1904 година. Относително пола според тези данни върху 6,149 работнишки сили в 166 фабрични заведения 4,411 са работници и 1,738 са работнички. С други думи, на 100 работнишки сили 72 (72%) са работници, а 28 (28%) са работнички. При това най-голямо е числото на работничките в текстилните индустрии. Тука повечето от половината на работнишките сили, показани в преброяването, са работнички, а именно на 2,743 работнишки сили 1,565 са работнички и 1,178 са работници. Сетне работнички е имало в три други индустрии, а именно: в индустрията за храни и пития на 983 работнишки сили 106 са работнички, а 877 работници, в химическите на 193 работнишки сили 65 са работнички и 128 работници и в хартийната на 28 работнишки сили 2 са работнички и 20 работници. Разбира се, че и тука цифрите на преброяването от 31 декември 1904 година не представляват истинското положение

на нещата. Процентът на работничките в 207 насърчавани индустрии сигурно е по-голям. При всичко това обаче от приведените цифри за числото на работничките от 166 насърчавани индустрии се вижда, че процентът на работниците във всички насърчавани индустрии надвишава твърде много оня на работничките. Изобщо, както виждаме от същите цифри, в ред важни индустрии, с изключение на текстилните, като минните, металните, дърводелските, кожените, керамичните и други процентът на работниците поради самото естество на тия индустрии и на тяхното развитие засега надминава оня на работничките или последните съвсем ги няма в тия производства. Тъй че числото на работниците, особено за най-важните за нас производства, днес и в бъдеще ще надминава в голяма степен числото на работничките. Това трябва особено да се подчертае предвид на това, че както нашите противници, тъй и някои из нашите редове търсят пречки за развитието на силно работническо движение у нас в мнимото голямо надвишение на жените-работнички над работниците.

За да свършим със състава на работническата класа в едрата индустрия, трябва да видим още какъв е той по възраст, това се вижда от следната таблица, данните на която се отнасят само до насърчаваните 166 фабрични заведения.

<i>Възраст</i>	<i>Работници</i>	<i>Работнички</i>	<i>Всичко</i>
До 12 навърш. години	22	71	93
От 13—15 години	171	468	639
„ 16—20 „	860	919	1,779
„ 21—30 „	1,581	123	1,704
„ 31—40 „	959	53	1,012
„ 41—50 „	491	58	549
„ 51—60 „	235	36	271
„ 61 година нагоре	92	10	102
	Всичко 4,411	1,738	6,149

От тази таблица се вижда, че числото на работниците и работничките, по-малки от 16 години, достига до 732, от които 539 работнички, а 5,417, от които 1,199 работнички, са по-големи от 16 години. В тази таблица за нас е най-важно да знаем какъв е съставът по възраст на работниците и работничките до 12 навършени и до

16 години и в кои производства те се срещат. Както виждаме от таблицата, в групата до 12 навършени години са 93 деца, от които 71 момичета. Те се разпределят по възраст така:

	<i>Момчета</i>	<i>Момичета</i>	<i>Всичко</i>
На 7 години	1	—	1
" 9 "	1	—	1
" 10 "	1	2	3
" 11 "	2	13	15
" 12 "	17	56	73
Всичко	22	71	93

От това число деца най-много се падат на текстилните производства, а именно 14 момчета и 67 момичета. След това на химическите производства се падат 4 момчета и 4 момичета, на минните — 3 момчета, на дърводелските — 1 момче. На възраст до 16 години от двата пола най-много се падат на текстилните индустрии, а именно 131 момчета и 481 момичета; сетне химическите — 21 момчета и 41 момичета, на индустриите за храни и пития — 9 момчета и 17 момичета, на металните — 16 момчета.

Такъв е съставът на работническата класа по пол, възраст в насърчаваната едра индустрия у нас на 31 декември 1904 година. Тези данни се отнасят само до 166 насърчавани индустрии, защото за новите 41 индустрии, изникнали след преброяването на 31 декември 1904 година до 1 юли 1907 година, данни няма. Но от приведените данни и като имаме предвид казаното по-горе за тях спрямо числото на работниците и работничките, заети в насърчаваната индустрия, ние можем приблизително да съдим за състава по пол и възраст на работническата класа у нас в едрата индустрия. И тука обаче трябва да подчертаем, че числото на работниците от 21 година нагоре е много по-голямо от числото на работничките и че числото на последните от 21 година нагоре се намалява. От таблицата виждаме, че на 3,638 работници от 21 до 61 години се падат само 280 работнички от същата възраст. Макар цифрите и да не са точни, обаче разликата е тъй голяма, че и поправени цифрите, пак разликата в състава на работническата

класа по пол ще остане голяма. Разбира се, че с въвеждането на все по-съвършени средства за производство на машини и разни мотори, заедно с по-голямото развитие на капитализма и по-голямото концентриране на едрата индустрия, тенденцията да се прибъгва до детския и женския труд ще расте особено в текстилното и други някои производства. Но при всичко това тази тенденция не ще може да достигне дотам, щото в другите важни производства, както и в цялото производство, числото на детския и женския труд да надмине числото на работниците. Тука не само свойствата на производството в много индустрии не ще позволи това, но и много други причини ще попречат на такава тенденция, между които главно и борбата на социалдемократията за защита на женския и детския труд, както и за защита труда на работническата класа изобщо.

След всичко казано дотука сега да се обърнем към въпроса: какво е положението на работническата класа в едрата индустрия у нас?

Преди всичко трябва да кажем и тука това, що казваме в началото на статията. А именно, че и тука нашата задача не е да дадем едно изчерпателно изследване. За таква изследване няма нужния материал. Затова ние тука ще се ограничим да обърнем внимание на въпроса, доколкото материалът позволява и в свързка с нашите задачи спрямо работническата класа.

Положението на работническата класа в производството се определя от степента на експлоатацията на работническия труд. Под думата *експлоатация на работническия труд* се разбира, просто казано, *огравването на работническия труд* от капиталистите. Работата се състои в следното: капиталистът, след като построи фабрика, достави си машини и суров материал, ако не наеме работници, нищо не може да направи със своя капитал, който ще му стои мъртъв, фабриката му затворена, машините му неподвижни. Затова той, след като направи всичко друго, отива на работнишкия пазар и наема работници. Последните той наема, да кажем, с условие да му работят на ден по 12 часа, обаче капиталистът им плаща не за 12 часа работа на ден. Да кажем, че той им плаща една надница от 2 лева, но тези 2 лева надница работникът ги изработва не за 12 часа,

а само, да речем, за 5 часа. Обаче работникът е условен да работи не 5 часа на ден, а 12 часа на ден. Значи той работи 7 часа на ден без всякаква заплата, *даром*. Очевидно е, че изработеното от работника в продължение на 7 часа *даром*, без всякаква заплата за труда, отива в полза на капиталиста, заграбва го господарят. Ето това *ограбване* на работническия труд от капиталистите се казва *експлоатация на работнишкия труд*.

Времето, което е нужно на работника, за да изработи надницата, която получава, се казва *необходимо работно време*, а времето, през което работникът работи даром, без заплата, се казва *свърхработно време* или *принадено работно време*. Другояче това изказват и тъй: трудът, който работникът употребява, за да изработи своята надница, се казва *необходим труд*, а трудът, който употребява след това, без да получава за него възнаграждение, се казва *принаден труд*. Очевидно е, че колкото е по-голямо *принаденото време* при същата надница, толкова е по-голямо *ограбването* на работнишкия труд от капиталистите, т. е. толкова е по-голяма *експлоатацията на работнишкия труд*; следователно толкова е *по-тежко положението* на работническата класа. И обратно: колкото е по-малка надницата, която получава работникът, толкова по-голямо става *принаденото време*, т. е. толкова по-голямо става *ограбването* на работника, *експлоатацията на работнишкия труд*. Ако например капиталистът вместо 2 лева надница плаща само 1 лев за 12 часа работен ден, тогава *необходимото работно време* ще бъде не 5 часа, а само $2\frac{1}{2}$ часа и следователно *принаденото работно време* ще бъде вече не 7 часа, а $9\frac{1}{2}$ часа на ден. С други думи, степента на експлоатацията на работнишкия труд зависи от големината на *работния ден* и *работната заплата*.

Ако работникът получаваше заплата за целите 12 часа работно време на ден или той работеше за 2 лева само необходимото работно време, т. е. само 5 часа, в нашия пример тогава нямаше да има никакво ограбване на работнишкия труд, нямаше, с други думи, да съществува експлоатация на труда на работническата класа от капиталистическата. Но в такъв случай не би могло да съществува капиталистическото производство, капи-

талистите не би се заловили с капиталистически предприятия. Без ограбването на работнишкия труд не може да съществува капиталистическо производство, капиталистите не биха намирали сметка да се занимават с него. Тяхното съществуване и постоянно забогатяване е възможно само върху гърба на работническата класа, само като ограбват труда на последната.

За да знаем точно каква е истинската степен на експлоатацията на труда, ние трябва да имаме пълни и верни сведения за цялата едра индустрия у нас. Обаче такива сведения засега няма в България. Има такива само за преброените на 31 декември 1904 година 166 фабрични заведения — сведения, които тъкмо тука са най-непълни, защото пълните сведения би разкрили съвсем на голо *светата тайна* на трупането богатства от капиталистите върху гърба и чрез чудовищно ограбване труда на работническата класа у нас. Поради това ние сме принудени особено тука да се ограничим само със сведенията, които ни дава споменатото преброяване и които все пак ни дават една картина, от която можем да си представим истинското положение на работническата класа в *насърчаваната индустрия*, пак върху гърба и мъченията на тази класа, както и върху гърба на съсипаната дребна буржоазия.

В миналата част видяхме, че общият капитал (постоянен и променлив) в 166 фабрични заведения достига 58,612,770·38 лева. Този капитал донесъл на господарите му, на капиталистите, след като са изкарали *всички* разноски по производството, следователно и работнишката заплата, *чиста печалба* от 5,090,514·64 лева. Тази чиста печалба, получена от нашите индустриалци, се казва *свръхценност* или *принадена ценност*, защото тя е създадена от *неплатения* на работниците труд, от *принадения работнишки труд* или от *принаденото работно време*, за което господарят нищо не плаща на работника. Нашите индустриалци, според данните на преброяването на 31 декември 1904 година, са дали за работнишки заплати *всичко* 4,081,966·50 лева и след като са си повърнали тази сума чрез изработените от работниците стоки през *необходимото работно време*, в нашия пример през 5-те часа, в които работниците изработват надницата си, нашите насърчавани индустриалци са си

присвоили и *чиста печалба, принадлежна ценност, ограбен работнишки труд* от 5,090,514'65 лева. Ако от една страна разделим този ограбен труд на 58,612,770 лева и полученото умножим на 100, ще видим, че всеки 100 лева от този капитал донася *чист приход 8 лева и 68 стотинки*. Това се казва *височина* или норма на печалбата от капиталите на 166-те насърчавани фабрични заведения. От друга страна, като сравняваме платеното от нашите насърчавани индустриалци на работниците (4,081,966 лева) с *принадената ценност* (5,090,514 лева), изсмукана от същите индустриалци от работнишкия труд, ние виждаме, че последната надминава първото с 1,008,548 лева. Това означава следното:

Ако нашите индустриалци, които са платили на работниците сумата 4,081,966 лева, бяха получили *принадена ценност* пак 4,081,966 лева, то това щеше да показва, че работното време в техните производства се дели на две равни половини: *необходимото работно време* е равно на *принаденото работно време*. Но понеже, както виждаме, нашите насърчавани индустрии са изсмукали не 4,081,966 лева, а 5,090,514 лева, т. е. с 1,008,548 лева повече, то от това става ясно, че *необходимото работно време* е по-малко, а *принаденото* е по-голямо от половината. Какво е наистина, според данните на нашата статистика, едното и другото време в насърчаваните 166 индустрии в България?

Според данните на нашата статистика средният работен ден в казаните индустрии е 11 часа. Поради това, ако индустриалците биха получили само 4,081,966 лева *принадена ценност*, тогава *необходимото* и *принаденото* работно време щяха да бъдат равни, т. е. по 5.5 часа. Но ние виждаме, че *принадената ценност* е по-голяма от 4,081,966 лева с 1,008,548 лева, т. е. с една пета част кръгло повече от цялата получена *принадена ценност*. Обаче като имаме предвид, че за изработването на целия продукт в 9,172,480 лв. (сумата на работнишката заплата и на *принадената ценност*) трябва 11 часа на ден, то за изработването 1,008,548 лева *принадена ценност* трябва 1'20 часа (по-точно 1'21), а за изработването на 4,081,966 лв. *принадена ценност* трябва не 5'5 часа, а 4'90 часа на ден. Следователно *принаденото* време, нужно за изработването на *цялата прина-*

дена ценност от 5,090,514 лева, е 6·10 (4·90+1·20) часа на ден. Тогава *необходимото работно време*, само за което работникът получава надница, е 4·90 часа на ден (11—6·10). Същото ще получим, ако 4,081,966 или 5,090,514 лева разделим на целия произведен от работниците продукт, т. е. на 9,172,480 лв., и полученото помножим на 11 часа. ^α

Както казахме по-горе, от големината на *принаденото работно време* зависи и *височината, степента*, или, както се казва още в економическата наука, *нормата на принадлежната ценност*, която създава неплащания труд на работническата класа. От казаното става ясно, че в нашите насърчавани индустрии *принадената ценност* е повече от 100%. Ако разделим принадлежната ценност 5,090,514 на 4,081,966 лева, дадени в работнишки заплати, и полученото частно помножим на 100, ще намерим, че *височината* или *нормата* на принадлежната ценност в насърчаваната едра индустрия в България достига кръгло до 125% (124·71%).

Тази норма на принадлежната ценност следователно и чистият приход на общия капитал са такива големи, каквито могат да се срещнат само в страни, които са още в началото на капиталистическото развитие, и поради това интересите на работническата класа не намират никаква защита, или в страни, в които работническата класа е слабо съзнателна, неорганизирана, залъгвана и заблуждавана от буржоазията, та не е способна за самостоятелна борба за защита на своите интереси, за подобрене на своето положение. Трябва при това да се има предвид, че показаната от нашата статистика *норма на принадлежната ценност* по никой начин не може да се счита за истинска. Зашто насърчаваните индустриалци, за да скрият истинското положение на работническата класа в техните предприятия, са показвали по-големи суми, дадени за работнишки заплати, и, обратно, са показвали печалбите си намалени. Но поради това именно нормата на принадлежната ценност следователно и чистият приход трябва да се смятат двойно по-

^α На това място в кн. 4 от 1908 г. на „Ново време“ е направена грешка, която авторът е поправил допълнително. В настоящото издание грешката е поправена според указанията на автора. *Ред.*

големи. Така че *експлоатацията* на труда на работническата класа в нашата насърчавана едра индустрия, *огравването* на нейния труд е двойно по-голямо, отколкото ни представляват данните на официалното преброяване.

Естествено е подир казаното, че при такава безобразна експлоатация на работнишкия труд положението на работническата класа в насърчаваната едра индустрия е извънредно мизерно. То се вижда още по-ясно, ако се обърнем към данните, които ни дава статистиката върху работния ден и работната заплата. Както видяхме, нашата статистика определя *средния работен ден* 11 часа. Обаче от следната таблица може да се види, че той е повече от 12 часа на ден.

<i>Работен ден</i>	<i>Работници и работнички</i>
8 часа и по-малко	134
8—10 "	2,188
10—12 "	2,902
12—15 "	756
15 и повече часа	169

Всичко 6,149

Ако вземем средното число часове на групите от 8 часа нагоре до 16 часа на ден, то ще бъде от 11'25—13'25 часа, а средното от последните ще бъде 12'25 часа на ден работно време. Но и то не е точно, защото според данните, които показва статистиката, 117 работници и работнички от 16 и до 61 години нагоре работели по 8 часа и по-малко на ден. Това е просто басня за в България, като знаем, че малолетните деца с изключение на 17 не работят 8 часа и по-малко. И наистина, следната таблица напълно потвърждава това.

<i>Работно време</i>	<i>Работници и работнички</i>	
	на 12 и по-малко години	от 13—15 години
8 часа и по-малко	4	13
8—10 часа	9	66
8—12 "	62	424
12—15 "	17	130
15 и повече часа	1	6
	Всичко 93	639

Очевидно е, че ако 732 деца работят от 8 часа до 15 и повече на ден, то за работници и работнички от 16 години нагоре не може да бъде другоаче. Така че данните на статистиката, според която за 117 работници и работнички работното време било 8 часа и дори по-малко, са съвсем фалшиви. Ние не допускаме да има насърчавани индустрии, в които работното време да е 8 часа. Но поради това именно средното работно време в насърчаваните 166 фабрични заведения не може да бъде нито 11 часа, нито 12, а по-голямо и най-малко 13 часа. В такъв случай очевидно е, че *принаденото работно време* в тия индустрии не може да бъде 6:85, а достига и до 8 часа на ден, а поради това и *нормата на принадлежната ценност*, т. е. *степенята на експлоатацията на работнишкия труд* е съвсем друга от показанията в данните на статистиката.

Към същото заключение ни привеждат и данните върху работната заплата. Според доклада на министерския съвет до княза годишно средната заплата на работник се падало 560 лева. Но това е невярно. Както видяхме по-горе, този доклад показва числото на работниците в 7,646, когато в това число не влизат работници от ред производства и когато след направените от нас допълнения то достига до 8,834 работници и работнички. Ако разделим цялата сума, дадена в работнишки заплати в 207 насърчавани индустрии, а именно 4,287,914 лева, според доклада на 8,834 души, ще намерим, че средната годишна заплата на един работник е не 560 лева, а 483 лева, т. е. месечно нашите работници в насърчаваната индустрия получават средно по 40:25 лева, значи на ден средно по 1:34 лева. Като имаме предвид, че от 6,149 работници и работнички, показани в преброяването на 166 насърчавани индустрии, 5,417 са по-големи от 16 години, че от 6,149 души 5,000 нямат абсолютно никакъв имот, т. е. са кръгли пролетарии, като имаме предвид, от друга страна, голямото поскъпване на живота и удръжките, които правят господарите от мизерна заплата на работниците във вид на всевъзможни глоби и дори за фонд на фиктивни каси за помощ на работниците при нещастни случаи, и, най-сетне, прекия данък, който взема държавата от тази заплата, ние можем само да се чудим как могат да живеят работниците.

Очевидно е, че тука не може и дума да става за живот; тука имаме работа с едно систематическо погубване на работническите сили в най-цветущата им възраст.

Ако разгледаме надниците, които получават работниците в 166 насърчавани индустрии, отделно по размера им и по числото на работниците, тогава картината за тежкото положение на работническата класа в едрата индустрия у нас ще бъде още по-поразителна. И наистина, от следната таблица можем да съдим каква е картината.

<i>Размер на надниците</i>	<i>Работници и работнички</i>
От 15 до 30 стотинки	123
" 30 — 50 "	477
" 50 — 80 "	845
" 80 ст. до 1 лев	732
" 1 лв. — 1·50 лева	1,267
" 1·50 — 2 "	1,015
Повече от 2 лева	803
	<hr/>
	Всичко 5,262

Трябва да се забележи преди всичко, че в тази таблица влиза числото на работниците, които получават *надница*, т. е. плата на ден или на седмица, или на месец и година, а така също и 481 работници и работнички, които работят на *парче* и на *куторица*, но на които при преброяването е пресметната плата средно на ден. Останалите работници и работнички до 6,149 са работили на парче и на куторица и надницата им не била пресметната. Обаче от тази таблица ние виждаме, че 2,177 работници и работнички получават заплатата от *15 стотинки до 1 лев* и 2,282 получават от 1 до 2 и само 803 души получават повече от 2 лева и при това средната най-голяма надница за тези работници достига до *2 лева и 48 стотинки*. Разбира се от само себе, че между тях 803 работници има отделни работници, които получават и по-големи заплати (най-голямата достига до 6, лева). Обаче повечето от тях работят на *парче* или на *работен час* и само чрез крайно изтощаване на работнишките сили и предивременно погубване на живота си те достигат да изкарат по-голяма от 2·50 лева и най-голямата от 6 лева на ден, а може би някъде и повече. Но изобщо една голяма

част от числото на работниците и работничките, показано от статистиката, получава, както виждаме, една заплата между 15 стотинки и 1 лев, т. е. месечно между 4¹/₂ и 30 лева, другата също голяма част получава между 1 лев и 2 лева на ден, т. е. между 30 и 60 лева месечно!

Както виждаме, положението на работническата класа в насърчаваната индустрия е извънредно тежко; то е просто чудовищно. И ако то е такова в насърчаваната индустрия, можем да съдим какво е то в ненасърчаваната едра индустрия и особено в пропадващата дребна индустрия, в занаятчийството. Ние нямаме данни за положението на работническата класа в производствата, ненасърчавани от държавата, но това, което знаем за насърчаваните, можем не само напълно да го отнесем към цялата едра индустрия в България, но и с пълна увереност да твърдим, че картината на положението на работническата класа в нея е много по-мрачна, отколкото данните на преброяването върху 166 индустрии ни я представяват. Но тази картина е още по-грозна в дребното производство. И наистина, нека си послужим с примера, който взема споменатия няколко пъти автор на изследванието: *„Преброяване на индустриите, насърчавани от държавата“*, Д. Йорданов.

Ние видяхме, че чистият приход, който получава капиталът в 166 фабрични заведения, достига до 8 лева и 68 стотинки на 100-те (8·68⁰/₀). При всичко че той е по-малък от действителния, обаче той е толкова голям, щото нашите индустриалци не могат да не бъдат доволни, макар те винаги да се оплакват, че *все губели* или едвам си *покривали разноските*. Но за един господар от дребното занаятчийство 8·68⁰/₀ чист приход означава просто съсипия. И наистина, да вземем примера на г. Д. Йорданов. Един занаятчия с 5,000 лева капитал, според горния процент, ще получи 434 лева годишен приход. Очевидно е, че с такъв годишен приход занаятчията-господар себе си не може да издържа, а камо ли своето производство. При всичко това обаче ние виждаме, че дребното производство още в голяма степен съществува и се крепи. На какво се дължи това.

Както вярно каза и споменатият автор, то се дължи на *безграничното продължаване на работния ден*, на *работата на парче* и на това, че дребното производ-

ство не е *масово* и поради това по-бърже става обращението на капитала. Но най-главно съществуването на дребното производство се дължи на *безграничното и безнаказано продължаване на работния ден* и на *работата на парче*. Това именно увеличава чистия годишен приход на господаря дребен занаятчия, процентът на неговата печалба, т. е. *дребният занаятчия изсмуква по такъв начин от работниците двойно по-голяма принадлежна ценност отколкото едрият индустриалец*. А това ще рече, че *експлоатацията на работнишкия труд* в дребното производство е двойно по-голяма отколкото в едрото капиталистическо производство; следователно положението на работническата класа в дребното производство е много по-мизерно от онова в едрото капиталистическо производство. При всичко това обаче с развитието на последното нищо няма да спаси дребното производство от пропадане. Чрез систематическото убиване на работнишките сили то може само да пречи временно за по-бързото развитие на едрата индустрия. Но колкото повече последната напредва и стъпва здраво на краката си, толкова по-бърже пропада дребното занаятчийство, а работниците се освобождават от едно невъобразимо мъчилице, за да се озоват в друг ад, но при условия по-благоприятни за окончателното освобождение на работнишката класа и от този капиталистически ад. А едрата индустрия в България, както видяхме, макар и млада, напредва, стъпя здраво на краката си.

След всичко казано тука и в първата част на тази статия заключенията, които трябва да направим за нас за дейността на социалдемократията, са извънредно важни. Но това ще направим в следната книжка.

(Сп. „Ново време“ кн. 4, 1908 г.)

4

III

Ако бихме рекли да направим всички подробни изводи от казаното в двете минали части на статията, тогава би трябвало да напишем още два пъти повече от писаното вече. Да направим това сега и тука нямаме възможност. Тука ще спрем накъсо само върху по-важните изводи, които могат да се направят от изложеното в двете минали части на статията.

Както видяхме, развитието на едрата индустрия в България, особено през последното петилетие, направи сравнително голям прогрес. Този икономически прогрес се дължи на една икономическа политика чисто капиталистическа, или политика на едроиндустриалното развитие, която намери съзнателни оръдия в бившата на власт буржоазна партия, в лицето на стамболовистката или народно-либералната партия, през последното петилетие. Ние видяхме, че тази политика е протекционна, т. е. политика на *насърчаване* едрото индустриално развитие, *насърчаване* на едроиндустриалните предприятия, на капиталистическия начин на производството. От друга страна, видяхме, че тази протекционна или *насърчителна* капиталистическа политика се състои не само в *закона за насърчаване на индустрията и търговията*, но и в митнишката, строителната, финансовата, професионално-образователната политика.

Първ резултат от тази *насърчителна* политика на едрата индустрия се яви този, че голяма част от натрупания в България паричен капитал чрез всички средства, известни в историята на *първоначалното натрупване на капиталите*, се пренесе от лихварството и банките в индустриалното производство. Ние видяхме в първата част на тази статия, че само *вложеният* в 207 *насърчавани* индустрии капитал (в земя, на която са построени фабриките, сгради и машини) достига до 54 милиона (53,961,100 лв.). Според доклада на министерския съвет до княза от тези 54 милиона *вложен капитал* повече от 40 милиона (40,611,048 лв.) принадлежат на българските индустриалци, а остатъкът, а именно 13,350,862 лв., са собственост на чужди предприятия, в които обаче участват като акционери и българи. Като вземем пред-

вид, че до края на 1894 година вложеният капитал на нашата индустрия е бил само 14.883.957 лв., виждаме, че в един период от 12 години (от 1894—1907 г.) привлеченият в едрата индустрия капитал (вложен само в земя, сгради и машини) се е увеличил с 39,077,953 лв. С други думи, ние виждаме, че една нова голяма част от натрупания паричен капитал се пренесе в индустрията. Ако сравним пък общия капитал (постоянния и променливия), разликата ще бъде още по-голяма. В 166 насърчавани индустрии до края на 1904 г. общият капитал достига до 58,612,770 лв., а общият капитал в 207 насърчавани индустрии до края на 1907 г., както показахме в първата част на статията, достига приблизително до 150 милиона лева. Това значи, че общият капитал, вложен само в насърчаваната едра индустрия, се е увеличил почти три пъти.

Това голямо увеличение на капиталите, пренесени в едрата индустрия през споменатия 12-годишен период, всъщност се пада главно на последното петилетие. Истина е, че насърчаването на едрата индустрия се почна с излизането на първия закон за тази цел, дори и преди да излезе той, още при Стамболовото управление. Обаче първият закон за насърчаване на индустрията носеше печата на голяма ограниченост, а народняшкото управление беше чисто котерийно и повече с лихварско-аграрско-гешефтарски тенденции, които и днес преобладават в така наречената „народна партия“. От друга страна, икономическата криза, започнала при народняшкото управление и продължила до 1901 година, не можеше да спомага за развитието на едрата индустрия. Поради това индустриалното развитие се засилва от 1901 год. насам, главно през последното петилетие, на което и се пада голямото увеличение на капиталите, пренесени от лихварството и банките в едрото производство.

Преди една страна да стъпи в пътя на капиталистическото развитие, нужно е да стане едно предварително натрупване на капитала. С други думи *преди периода на капиталистическо трупане* страната трябва да преживее периода на *първоначалното натрупване* чрез лихварството, търговията, държавните и общински земи, чрез ограбването на държавните и общински имоти и каси и т. н. От *Освобождението насам и до последно*

време България прекарваше изключително този предва-рителен период на първоначалното натрупване богатства във вид на парични съкровища, на паричен капитал, който период всъщност още не е свършен окончателно. Периодът на първоначалното натрупване капитала обаче означава същевременно съсипване на една голяма част от масата самостоятелни производители и преобращението ѝ в пролетарии, в „свободни работници“. По такъв начин през този период се създаде разделянето, на една страна класата, владетелка на паричния капитал, който оставаше да се преобърне в *производителен капитал*, да се приложи в капиталистическото производство; на друга страна се създаде и другото условие за такова преобращение — създаде се и класата, лишена от средства за производство.

Въпросът беше — да се преобърне натрупаният паричен капитал в *производителен капитал*. То ставаше в действителност обаче много бавно. Изискваше щото капиталистическото развитие да се постави в условия, при които да може да издържа конкурентната външна борба. Още при първите крачки на капиталистическото производство нашата търговско-индустриална класа почувствува нуждата от тези условия. Разбира се, че тия условия можеше да постигне чрез една „насърчителна“ политика, т. е. чрез протекционната политика на едрата индустрия, чрез прокарването на железници, чрез построяването на пристанища и въобще чрез разширяването на съобщенията и повдигането на производителните сили на страната. С тази политика наистина капиталистическото развитие на България се постави в условия, по-благоприятни в конкурентната борба, като създаде и известни условия за свободна вътрешна конкуренция на капиталистите, но и условия, вредни за развитието на производителните сили на страната, както ще видим. Обаче, изобщо взето, създадените през протекционната политика условия дадоха голям тласък на капиталистическото развитие в България. Нашата страна вече безвъзвратно встъпи в пътя на капитализма, в пътя на индустриалната революция. Бързото пренасяне на паричния капитал в едрата индустрия през последното петилетие, т. е. бързото му преобращение в *производителен капитал* и бързото му нарастване вече чрез *капитали-*

стическо натрупване, чрез създаването на свръхценност или принадлежна ценност, е най-главният признак на това.

При всичко това обаче България днес преживява, както видяхме, първоначалния период от капиталистическото развитие. В много важни клонове на индустрията то, както видяхме, е още в самото начало. Но този период се отличава с големи социални последици, с големи социални преврати, с цяла социална буржоазна революция. Капиталистическият начин на производство не само съсипва масата от самостоятелните производители, но негова историческа мисия съставлява унищожението на дребнобуржоазните начини на производство и заедно с него на класата на дребния градски и селски собственик и преобръщането им в пролетарии, в наемни работници. Това съсипване на старите, докапиталистически дребнобуржоазни начини на производство и на класата, свързана с него, не минава без социални сътресения. Ожесточените борби, които стават през последното петилетие около властта, около управлението на България, са борби на представителите, от една страна, на старите докапиталистически начини на производство и на класите, съществуването на които е свързано с тях, и от друга — на представителите на капиталистическото производство и на класата — носителка на това производство. Смислът на тия борби е именно в *класовата борба* между двете класи, едната от които е осъдена на пропадане, другата се стреми към пълно господство.

От друга страна, степента на експлоатацията на труда в България е извънмерно голяма. Тя е тъй голяма, както е била във всички страни в първоначалния период на капиталистическото производство, който период преживява днес нашата страна. Само с тази голяма степен на експлоатацията на труда се обяснява голямата норма на чистата печалба на нашите капиталисти и извънредно голямата норма на принадлежната стойност, изсмуквана от работнишкия труд, на голямото му ограбване от нашите индустриалци и бързото увеличение на капиталите в едрата индустрия. Но, както видяхме, поради това положението на работническата класа в България е неимоверно мизерно. Главното е там, че това положение на място да се подобрява с развитието на едрата индустрия то, напротив, се повече влошава поради голямото по-

скъпване на живота, което е свързано с капиталистическото развитие на нашата страна.

Протекционната политика, а особено специфичната митнишка тарифа, повдигна цените на продуктите, внасяни в България, и чрез по-високите мита, взимани от тях, и чрез намалението външната конкуренция, което дава възможност на нашите индустриалци да повишават цените на стоките във вътрешния пазар. Независимо от това, но прокарването на специфичната митнишка тарифа се съпровождаше с голям военен шум, с „дрънкане на сабите“, с големи военни приготовления, смисълът на които се състоеше в това, че България трябва да се представи пред правителствата на европейските капиталистически страни за важен фактор на Балканите, стремежите на който не могат да се игнорират. И наистина, по такъв начин и с подобни средства, както знаем, бившето правителство сполучи да прокара специфичната митнишка тарифа, да създаде за капиталистическото развитие в България по-благоприятни условия за отстояване на конкуренционната борба. Но тия усилия на бившето правителство струваха много скъпо, поискаха много средства и нови източници за приходи. Такива нови източници се явиха новите монополи като върху солта, кибрита, цигаревите хартии или, както ги наричат, „дръжавни привилегии“, и акцизите. Всичко това обаче увеличи бързо и неимоверно *косвените данъци*, животът бързо поскъпня. От само себе си се разбира, че това поскъпване на живота най-тежко пада върху работническата класа. В това време, когато цените на всички необходими продукти се качиха бързо, в това същото време работнишката заплата, както видяхме, остава най-мизерна, без да говорим при това за ограбването на тази мизерна заплата от нашите индустриалци по хиляди начини, като разни удръжки, глоби и други.

Протекционната политика, колкото и да е умерена, има това лошо, както казва Фр. Енгелс, че колкото повече насърчава индустриалците, толкова повече насърчения изискват последните във вид на все по-голямо облагане с мита на внасяните стоки и във вид на създаване всевъзможни привилегии. А това води към все по-голямо развитие на милитаризма и империализма, на разходите и следователно към увеличение на косвените данъци, към

все по-голямо поскъпване на живота. Всичко това пък води в края на краищата към пречене на развитието на производителните сили на страната.

В първата част на статията споменахме, че митата върху вносните стоки са умерени поради това, че България не е в състояние да прокара такава строга протекционна политика, каквато биха поискали буржоазията и нейните правителства. При всичко това обаче тя, заедно със свързаната с нея политика на „държавните привилегии“, данъчна и финансова изобщо политика, се оказва достатъчна, за да създаде бързо поскъпване на необходимите предмети за съществуване и с това да влоши извънредно и тъй тежкото положение на работническата класа у нас.

Но независимо от казаното, за поскъпването на живота причина се явява и самият закон за насърчаване индустрията у нас. Освен дето той дава ред привилегии на индустриалците като освобождаването им от данъци, освобождаване от мита на внасяните машини и други материали, нужни в производството, но то насърчава така наречената *концесионна система*. Тя се състои в това, че се дава право само на едни капиталисти да отварят фабрики в известни райони, в известни окръзи. Други в такъв случай в тези окръзи не могат да отворят същите фабрики. С тази система се ограничава вътрешната конкуренция между индустриалците, свободата на вътрешната търговия. Поради това тази система, която туря в изключително привилегировано положение индустриалците, последните стават господари и върху цените на стоките. Като се ползват от отсъствието на вътрешна конкуренция, нашите индустриалци повишават възможно в най-висока степен цените на продуктите. От друга страна, при такова изключително привилегировано положение нашите индустриалци не намират достатъчно импулси да прибегват до усъвършенствувани средства на производство, с което, очевидно, концесионната система се явява една пречка за развитието на производителните сили на страната. И в единия, и в другия случай обаче тази система също влияе пряко и косвено върху влошаването положението на работническата класа.

Но има и друго нещо. В миналата част видяхме, че степента на експлоатацията на работнишкия труд е много-

по-висока в дребнобуржоазното производство отколкото в едрата индустрия. Както казахме, историческата мисия на капитализма е да съсипе дребнобуржоазните начини на производство и съществуване и да преобърне масата самостоятелни производители в пролетарии. Развитието на капитализма в България, без съмнение, съсипва дребнобуржоазните начини на производство и съществуване. И ако те още не са съсипани в голяма степен, обяснява се, първо, с това, че капиталистическото развитие току-що се засилва и, второ, благодарение на безграничното продължаване на работното време и извънредно ниската работнишка заплата. Поради това положението на работническата класа в дребнобуржоазното производство е много по-лошо отколкото в едрата индустрия; то просто е убийствено. Разбира се, че с бързото засилване на капиталистическото развитие нищо не ще спаси дребнобуржоазното производство. Обаче безграничната експлоатация на труда в него, от една страна, убива работнишките сили, от друга — по такъв начин продължава едно безнадеждно дребнобуржоазно съществуване, а това се явява пречка за развитието на производителните сили на страната и в същото време източник на социалната и политическа реакция. Но буржоазията, в борбата ѝ с дребната буржоазия, в стремежа ѝ да я подчини на своето икономическо и политическо господство, подхранва тези пречки. Тя поддържа закона за еснафските сдружения, който узаконява безграничната експлоатация на труда в дребнобуржоазното производство и който има тенденцията да продължи агонията на последното, и по такъв начин туря пречка на капиталистическото развитие и на създаването на благоприятни условия за ръста и съзнанието на работническата класа, за нейната борба за подобрене на нейното положение.

Очевидно е, че тежкото положение на работническата класа зависи колкото от политиката на едно първоначално капиталистическо развитие, толкова и от недостатъчното му развитие. Разбира се, че капиталистическото развитие само по себе си не носи подобрения в положението на работническата класа. Напротив, то има тенденцията все повече да го влошава. Обаче влошаването на положението на работническата класа неизбежно тласка последната

към борба за живот, към защита на своите интереси. Осветлявана и ръководена тази борба от учението на съзнателния и борещ се пролетариат — от социализма, става *съзнателна, класова борба*, т. е. *самостоятелна политическа борба* на работническата класа. По такъв начин капиталистическото развитие у нас, макар и да не е достатъчно напреднало, издига в нашия общественно-политически живот нов социален фактор — *класовата борба* на пролетариата, която толкова повече ще влияе върху историческото движение на нашата страна, колкото повече капиталистическото развитие ще напредва.

Работническата класа в България може да излезе от днешното тежко положение, да извоюва ред подобрения в него и защитителни за себе си закони само чрез самостоятелна политическа борба, чрез класова борба. И наистина, ако е турено едно начало на работническо законодателство у нас, каквото представляват следните закони: *законът за женския и детски труд в индустриалните предприятия, законът за подпомагане на държавните работници в случай на инвалидност и заболяване, законът за спомагателни каси за работниците по обществените предприятия, законът за инспектората на труда, постановленията на закона за търговско-индустриалните камари, за помирителни съдилища между господари и работници и за уреждане борси за продажба на труда и бюро за набавяне на работници и за търсене работа на последните в случай на безработица, постановлението на чл. 41 от закона за насърчаване индустрията и търговията за учредяване от насърчаваните индустриални предприятия специален фонд за застраховане на работниците против злополука* — всички създадени от бившето буржоазно правителство през 1905 и 1906 год.; от друга страна, ако същото правителство „е начертало в програмата си“, както четем в доклада му до княза, *„въвеждане застраховането на работниците в частните промишлени заведения в случай на злополука, болест и инвалидност и старост“*; ако, най-сетне, всички буржоазни партии и котерии заговориха за работниците и вписаха в програмите и „платформите“ си „грижи за подрастващото работничество“ и обещания за „социално законодателство“ — всичко това се дължи не на друго,

а *единствено на класовата борба*, която поведе от 1904 год. насам социалдемокрацията, на *самостоятелната политическа борба* на съзнателната и организирана под знамето на социализма част от работническата класа. На тази борба и *единствено* на нея се дължи и този факт, че се осуетиха усилията да се наложи законът за еснафските сдружения на работниците и дори да се принуди бившето правителство да измени един член от този закон, с който се налагаше на работниците да дават вноски на еснафските сдружения. Разбира се, при това, че както бившето буржоазно правителство прокара споменатите закони, тъй и опозиционните буржоазни котерии вписват в своите програми и „платформи“ разни „грижи за подрастващото работничество“ не от хуманност към работниците, не от действително желание да подобрят положението на нашата работническа класа, а *единствено* предвид на изострената класова борба на последната, *единствено* от желание да попречат на засилващото се влияние на социалдемокрацията, да разпокъсат работническите сили, да отслабят класовата им борба.

След всичко казано ясно е какви са задачите на социалдемокрацията в преживявания от нашата страна исторически момент. Социалдемокрацията има да се бори против тенденциите на един строг протекционизъм и свързания с него империализъм, със съответната му политика. От друга страна, социалдемокрацията има да се бори за прилагането на закона за женския и детския труд, за неговото разширение и разпространение и върху дребнобуржоазното производство, за извоюването на общоработнишко законодателство, което да обема всички точки от минималната ѝ програма за работниците и за премахването на всички закони, създадени с цел да пречат на организацията и самосъзнанието на работническата класа и които изобщо имат тенденцията да пречат на социалното развитие на страната към социализъм.

Обаче социалдемокрацията не бива да преувеличава своята сила и своята роля в днешния исторически момент; тя трябва много ясно да гледа на условията, при които има да се бори. Фактът, че със самостоятелната политическа борба, с класовата борба на съзнателната и организирана част от работническата класа социалдемокра-

цията накара буржоазията да създаде казаните работнишки закони и нейните партии и котерии да говорят за работнишкия въпрос и „грижи за подрастващото работничество“, този факт само показва, че *единственият верен път* за извоюване исканията на работническата класа е пътят на самостоятелната политическа борба, на класовата борба. Но той не показва още, че работническата класа стана вече решаващ в социалното развитие фактор. Това се вижда най-добре от факта, че създадените от бившето буржоазно правителство закони уж за в полза на работниците не се прилагат и няма да се прилагат от никое правителство. Обяснява се това, разбира се, със слабостта на работническата класа.

В миналата част на статията видяхме, че индустриалният пролетариат у нас е сравнително малочислен. От 200,000 работници (приблизително), заети в едрото и дребното производство и в размяната, индустриалните едвам достигат 10%. От друга страна, от цялото число работници, организирани и борещи се заедно със социалдемократията, достигат 2—3%, при това по-голямата част от тях са работници от дребното производство. При такива обстоятелства очевидно е, че влиянието на социалдемократията върху социалното развитие на страната не може да бъде решаващо или тъй голямо, щото да говорим, че социалдемократията в днешния момент направлява социалното развитие на България. Такова преувеличаване на силата ни най-малко не е полезно за самата нея. Днес в България, пък и за доста време в бъдеще, буржоазията само оказва решаващо влияние върху социалното развитие и само под господството на буржоазията българският пролетариат ще стане сила. Това, разбира се, никак не ще рече, че не трябва да се води борба. Напротив, само чрез самостоятелна политическа борба, чрез класовата борба пролетариатът расте под господството на буржоазията.

От друга страна, социалдемократията в своята борба е сама, не може да има никакви съюзници, не може да разчита на класите, съсипвани от капиталистическото развитие. Ние видяхме, че положението на работническата класа в дребнобуржоазното производство е много по-убийствено отколкото в едроиндустриалното и че дребнобуржоазното производство се държи благодарение

на безграничната експлоатация труда на работниците, заети в него. Естествено е, че борбата на социалдемократията против тази експлоатация и за защита интересите на работническата класа, както знаем, се посреща от класата на дребнобуржоазните градски собственици много по-враждебно отколкото буржоазията. Тука класовата борба, борбата на социалдемократията с политическите представители на класата дребнобуржоазни собственици, особено с радикало-анархо-общоделците, е много по-интензивна при днешния исторически момент отколкото с политическите представители на буржоазията.

Когато социалдемократията поведе борба против „еснафския закон“, анархо-общоделците, както е известно, поведоха борба против социалдемократията, като се мъчеха да убеждават работниците да не се борят против „еснафския закон“. А когато работниците се присъединиха към борбата на социалдемократията, тогава анархо-общоделците се стремяха да попречат на нейните агитационни събрания с устройване на скандали и по такъв начин да се турят начело на движението против „еснафския закон“. Смесът на тази борба на анархо-общоделците със социалдемократията беше този, че те искаха да запазят интересите на дребнобуржоазните градски собственици, като се стремяха да увлекат работниците в една борба под лозунга не премахване закона, а само на един член от него, а именно спомнатия по-горе член. Когато обаче борбата на социалдемократията успя да спре прилагането на закона спрямо работниците, тогава анархо-общоделците, за да отклонят работниците от класовата борба против дребната буржоазия, почнаха да ги съветват да не водят вече „икономическа борба, защото *всичко, каквото можело да им даде производството, било им дадено*. Този им съвет се отнасяше именно до дребнобуржоазното производство, защото борбата на социалдемократията както против „еснафския закон“, тъй и за прилагането и особено за разширението на закона за женския и детски труд най-чувствително засяга интересите на класата, на която те са застъпници, от дребнобуржоазни работнически потосмукачи. От друга страна, анархо-общоделците съветваха буржоазните котерии да научат „изкуството да задоволяват работническото“. С това те, от една страна,

учеха буржоазията как да се бори против социалдемократията чрез залъгване на работниците с разни обещания и разпокъсване на силите им; от друга страна, те с това учат работниците да не водят класова борба и да тичат подир буржоазните и дребнобуржоазни оръдия. Същата борба против социалдемократията водят и радикал-демокрагите. Борбата на социалдемократията с радикало-анархо-общоделците е борба на политическите представители на две класи и, както виждаме, тя е също тъй наложителна на социалдемократията, както и борбата ѝ с представителите на буржоазията.

Тъй че социалдемократията в своята класова борба не само не може да разчита на другите съсипвани от капиталистическото развитие класи, но тя е принудена да се бори с техните представители. Още по-малко социалдемократията може да разчита на селските собственици в своята борба. Към казаното за тях класи тука се прибавя и ограничеността, и некултурността, и неподвижността на селския живот, и лесното им увличане подир обещанията на буржоазните демагози. Отделни единици от тях, разбира се, могат да се привлекат и се привличат към борбата на социалдемократията, но като класи или „средни съсловия“ те в днешния исторически момент, а и за едно продължително бъдеще време, те, или някакви значителни части от тях, не само не могат да бъдат привлечени към борбата на социалдемократията, но са и ще бъдат най-враждебно настроени.

Ясно е, след всичко казано, защо социалдемократията днес не може да има решаващо влияние върху социалното развитие на нашата страна, защо не може тя да се счита за единствен демиург на това развитие в рамките на буржоазното общество, както искаме тя да бъде и ще стане и както някои си мислят вече, че тя е такава. Обаче несъмнено е, че влиянието на класовата борба на нашия съзнателен и борещ се пролетариат ще расте постоянно заедно с ръста на индустриалния пролетариат и с неговото класосъзнаване и организиране. А в делото на ръста на пролетарската класна ние имаме един много верен и мощен съюзник; той е индустриалната революция; а в делото на класосъзнаването му и организирането му най-верен и мощен наш

съюзник е самостоятелната политическа борба, класовата непримирима борба, социалистическата пропаганда и агитация, че имаме един индустриален пролетариат, макар сравнително немногоброен, който съставлява засега едно широко поле за работа, за организация и проникване с класово съзнание, със социалистически дух. Ние виждаме, че този пролетариат е много малко засегнат. Следователно там трябва да бъдат насочени усилията на социалдемократията. Да разпрострем широко в растящия пролетариат нашата пропаганда и агитация, нашата организационна и просветителна работа, да сгъстим редовете на нашите професионални работнишки съюзи с нови пролетарски сили и да ги направим истински училища за класосъзнание чрез борба и социалистическа просвета, да използваме всички класови конфликти и всички средства, които ни дава буржоазното общество, за класосъзнаването на нашия пролетариат — това ще направи по-голямо влиянието на социалдемократията върху развитието на нашата страна. И ако при днешната по-малка сила социалдемократията чрез самостоятелната политическа борба на пролетариата, чрез класовата борба накара буржоазията да създаде известни закони, то при по-голяма сила и по същия път, и *само по него*, тя сигурно в близко бъдеще ще може да постигне своите задачи — да изтръгне нашата работническа класа от днешното ѝ тежко положение и с това да повлияе върху общото развитие на нашата страна. Прочее, широка пропаганда и агитация сред пролетарските маси, организация и просвета, просвета и организация — такава е най-главната задача на социалдемократията в днешния момент. За другото — за числения ръст на пролетариата — се грижи другият наш съюзник — индустриалната революция, която носи капиталистическото развитие на нашата страна.

(Сп. „Ново време“, кн. 5, 1908 г.)

СРАВНИТЕЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА НАСЪРЧАВАНАТА ИНДУСТРИЯ В БЪЛГАРИЯ

I

През 1908 година от това същото място, а именно в кн. III и другите, разгледахме развитието на насърчаната от държавата индустрия в България и положението на работническата класа в нея. Това направихме в статията: „*Едрата индустрия и работническата класа в България*“, въз основа на преброяването, направено на 31 декември 1904 година, и на министерския доклад до княза през 1907 година.

Сега ние имаме пред себе си два *Годишника* за индустриалното и земеделско производство в България — единият за 1909 год., а другият за 1910 година. Отлична идея на Главната дирекция на статистиката съставлява решението ѝ да издава всяка година по един *Статистически годишник*. С други думи, Главната дирекция на статистиката си поставя за цел всяка година да прави анкета за индустриалното и земеделско производство в България и да ги публикува. По такъв начин тя ни дава възможност всяка година да следим икономическото развитие на България.

Обаче велнага трябва да отбележим голямата разлика в двата *Годишника*. Вторият се отличава от първия с по-добра обработка и с по-голяма пълнота на статистическите данни, особено за отдел VIII — Индустрия. Но и двата имат един общ недостатък: статистическите данни на земеделското производство са по-обща, т. е. се отнасят до цялото производство, когато ония за индустриалното производство се отнасят само до насърчаната от държавата индустрия. Поради това от *Годишниците* ние повече можем да узнаем за земеделското производство отколкото за индустриалното изобщо. При все това обаче фактът, че *Годишникът* за 1910 година е много по-грижливо съставен, дава ни право да вярваме,

че Главната дирекция на статистиката има добрата воля да усъвършенствува своето произведение и в бъдеще ни дава все по-пълни, по-задоволителни статистически годишници.

Според преброяването на 31 декември 1904 година насърчавани индустрии бяха 166; според Годишника за 1909 год. те бяха 235, а според втория Годишник (за 1910 год.) те са 266. Така че от началото на 1905 год. до първото анкетиране от Главната дирекция на статистиката броят на насърчаваните индустриални предприятия порасна с 69, а до второто анкетиране, т. е. през 1909 год., броят на същите се увеличи със 100. Ако считаме, че първата анкета е правена през 1908 год. — което е вероятно, — в такъв случай числото на насърчаваните индустрии е пораснало с 69 нови индустриални предприятия в един период само от 4 години. Втората анкета, както е явно от втория Статистически годишник, е направена през 1909 год., следователно числото на насърчаваните индустриални предприятия, в сравнение с онова в началото на 1905 год., е пораснало със 100 нови в един период от 5 години и с 31 нови, само в един период от една година.

От приведените сравнителни статистически цифри е очевидно, че числото на насърчаваните индустриални предприятия расте много бърже. От друга страна, като имаме предвид, че насърчавани индустриални предприятия се считат ония, в които е вложен капитал най-малко 25,000 лева, или ония, в които е вложен капитал по-малко от 25,000 лв., които занимават 20 работника и произвеждат — с машини и други модерни средства на производството, — като имаме предвид това, става очевидно, че насърчаваните индустриални предприятия спадат към едрата индустрия или, с други думи, приведените статистически цифри говорят за едно бързо развитие на едрата индустрия у нас. При това заслужава да се подчертае фактът, че това бързо развитие на едрите индустриални предприятия се пада най-главно на периода от 1905 до 1909 год., т. е. в периода на стамболовисткото или народно-либералното управление. Но характерно е, че и след падането на това управление, вече при демократическото управление, а именно през 1908 и 1909 год., насърчаваните индустриални предприятия също растат.

Както е известно, демократическата партия, както всички дребнобуржоазни партии от типа на анархо-общоделците или „обединените“ и радикалите, пое властта с намерението да се противопостави на капиталистическата политика на народно-либералната партия. Обаче макар тя умишлено и неумишлено да пречеше на тая политика, се оказа безсилна спрямо нея. Капиталистическата политика си пробива път и при управлението на представителите на дребнобуржоазното състояние в България. Така че развитието на едрата индустрия в България не може да бъде спряно и поради това социалното развитие на нашата страна е тясно свързано с него.

Индустриалните предприятия, на брой 266, които днес се насърчават от държавата, са изникнали постепенно в един период от 70 години. В това отношение много интересни са данните на Годишника за 1910 год. върху индустриалните заведения *според годините на основаването им*. Според тия данни годините на основаването индустриални предприятия в България датират от 1830 година. От следната таблица можем да видим как се развива индустрията, която днес се насърчава от държавата.

<i>Години</i>	<i>Брой на индустриалните заведения</i>
От 1830—1879	20
„ 1880—1884	23
„ 1885—1889	33
„ 1890—1894	54
„ 1895—1899	36
„ 1900—1904	30
„ 1905—1909	70

От тая таблица виждаме същото, което видяхме и при сравнението на общия брой на индустриалните предприятия, а именно виждаме, че най-голям ръст на броя на насърчаваните индустриални предприятия се пада на периода от 1904—1909 год. И изобщо развитието на модерната едра индустрия в България се започва от създаването на първите насърчителни закони, които се създават от 1890 и 1905 год. Но ако влезем в подробния

състав на тази таблица, ние ще можем да извлечем интересни поуки.

Преди всичко първата, най-старата индустрия, която днес спада в насърчаваните, е индустрията за храни и питиета. Първото индустриално предприятие от този клон на индустрията е основано в 1830 год. Оттогава числото на предприятията постоянно расте и в 1909 год. то достига 100 предприятия, най-голямото между всички насърчавани индустриални предприятия. Това развитие на индустрията за храни и питиета показва, че капиталистическото развитие и в България започва от индустриализирането на най-важните клонове от земеделското производство. Върху този въпрос ние ще се спрем друг път в отделна статия. Но след тази индустрия идва кожарската. Първото индустриално заведение от тази индустрия е основано в 1858 год. и броят на индустриалните заведения, насърчавани днес, достига 22. След нея иде текстилната индустрия, основана в 1860 год., а броят на насърчаваните днес в тази индустрия достига 61. Сетне идват: металната индустрия, основана в 1866 год., и броят на насърчаваните днес индустриални метални предприятия достига 19; дървена и мебелна индустрия и химическа индустрия, основани в 1883 год., и броят им днес достига 25 и 18 индустриални предприятия; минна и кариерна индустрия, основана в 1890 год., и броят на предприятията достига днес 3, и, най-сетне, индустрия „за добиване на физически сили“, основана в 1900 год., и броят на предприятията е 2.

От тия данни заключението е следното: първо, индустриалното развитие на България се започва отдавна; второ, то постепенно се развива по пътя на капитализма, додето в последното двайсетилетие се трансформира в едрокапиталистическа модерна индустрия; трето, както навсякъде, и у нас капиталистическото развитие се започва с индустриализирането на съответните клонове от земеделското производство. В това отношение приведените цифри потвърждават казаното ни. Най-напред се развива индустрията за храни и питиета, сетне кожарската и текстилната, т. е. в най-важните клонове от земеделското производство. Напротив, металната, дърводелската и хартийната индустрия, макар и основани отдавна, се развиват бавно и очевидно в зависимост от разви-

тието на минната индустрия. Най-нова е, както видяхме, индустрията за „добиване на физически сили“. Във всеки случай общото заключение от приведените статистически данни е това, че едрата индустрия в България през последното 20-летие, и особено през последното 10-летие, се развива бърже. Това ни показват и другите статистически данни.

И наистина, от 266 насърчавани индустрии, според Статистическия годишник за 1910 год., най-малък е броят на индустриалните предприятия, в които е вложен по-малко от 25,000 лв. капитал. Индустриалните предприятия по вложения капитал се разпределят така:

<i>Вложен капитал</i>	<i>Брой на заведенията</i>	<i>Общ вложен капитал</i>
По-малък от 20,000	19	237,532 лв.
От 20— 50,000	48	1,672,801 „
„ 50— 100,000	47	3,336,195 „
„ 100— 150,000	43	5,358,975 „
„ 150— 200,000	26	4,362,600 „
„ 200— 250,000	15	3,333,477 „
„ 250— 500,000	34	11,756,841 „
„ 500— 750,000	13	8,240,541 „
„ 750— 1,000,000	6	5,366,201 „
повече от 1 милион	12	22,367,280 „
	Всичко 263	66,032,440 „

От тази таблица се вижда, че числото на индустриалните предприятия с вложен капитал от 100,000 лв. нагоре е несравнено по-голямо от онова на индустриалните предприятия с вложен капитал до 100,000 лв. От друга страна, тази таблица представлява едно сравнително голямо увеличение от 1905 год. насам на по-едрите индустриални предприятия. За да видим последното, трябва да сравним тази таблица с оная, която ни дава преброяването на 31 декември 1904 год., поместена в статията: „*Едрата индустрия и работническата класа в България*“, но която я комбинираме според

последната. Според вложения капитал при преброяването на 31 декември 1904 г. и през 1909 год. индустриалните предприятия се разпределят:

През 1905 година			През 1909 година		
капитал	бр.	общ. кап.	капитал	бр.	общ. кап.
По-малко 25,000	28	406,935	По-малко 20,000	19	237,532
от 25—50,000	29	1,070,181	от 20—50,000	48	1,672,801
„ 50—100,000	29	1,983,168	„ 50—100,000	47	3,336,192
„ 100—250,000	43	6,539,995	„ 100—250,000	84	13,055,052
„ 250—500,000	15	4,413,433	„ 250—500,000	34	11,756,841
„ 500—750,000	5	3,077,583	„ 500—750,000	13	8,240,541
„ 750 до 1 мил.	4	3,301,620	„ 750—до 1 мил.	6	5,366,201
1 милион и пов.	3	9,807,114	повече от 1 мил.	12	22,367,280
Всичко	154	30,599,432	Всичко	263	66,032,440

При сравнението на тия две таблици за нас е важно това, че през последното петилетие значително се е увеличил броят на по-едрите индустриални предприятия, а именно от 250,000 лв. вложен капитал нагоре. С други думи сравняването на двете таблици показва ни много ясно, че едрата индустрия в България се развива и много бърже, изобщо индустрията в България върви в пътя на тенденцията да става все по-едра. Това се вижда и от други статистически данни на Годишника за 1910 год.

Общият вложен капитал във всички насърчавани индустриални предприятия е 66,032,440 лв. Той през 1909 год. значи, в сравнение с ония през 1905 год., е повече от два пъти по-голям. И то се разбира: увеличи се числото на индустриалните предприятия, увеличи се и вложеният в тях капитал. Под вложен капитал се разбира капиталът, който е вложен в места, сгради и машини. Как е разпределен тоя капитал по притежатели? Или с други думи, в чии ръце се намират фабриките, мините, кариерите, машините? Отговор на тоя въпрос намираме в следната таблица.

<i>Притежатели</i>	<i>Брой на заведенията</i>	<i>Вложени капитали</i>
Отделни лица	93	15,240,705
Съдружия	131	24,175,533
Акционерни дружества	37	24,969,548
Държавата	5	1,636,654
Всичко	266	66,032,440

В сравнение с миналото петилетие през последното петилетие от 1905 до 1909 год. особено е порасло числото на индустриалните предприятия, които принадлежат на съдружия и акционерни дружества. В началото на 1905 год. числото на индустриалните предприятия, които принадлежаха на съдружията, беше 76, а през 1909 год. то е 131; на акционерните дружества принадлежаха 26 индустриални предприятия, а през 1909 год. — 37. От тази таблица се вижда ясно, че от 66,032 440 лв. вложен капитал повече от 50 милиона лева принадлежи на капиталистически съдружия: на събирателни, командитни и акционерни дружества. От друга страна, според цитирания *Годишник*, в 131 индустриални предприятия участвуват 412 съдружници, а именно в 115, които принадлежат на събирателни дружества, участвуват 341 съдружници, а и 16, които принадлежат на командитни дружества, 71 съдружници, при това едно от тия индустриални предприятия не е показало числото на участниците в него. Цитираният *Годишник* обаче не ни дава числото на участниците в индустриалните предприятия на акционерните дружества. Но ако предположим, че във всяко от тях участвуват по 10 души, ще получим, че в акционерните предприятия участвуват 370 души. По такъв начин вложеният в места, сгради, машини капитал се намира в ръцете на 876 души приблизително, от които 94 пълни еднолични притежатели (заедно с държавата), а 783 са съдружници в разните дружества, в които командуват, т. е. се явяват същински господари, една шепа, която по такъв начин концентрира по-малките капитали и в края на краищата ги експроприра.

У нас има много, които мислят, че индустрията се развива благодарение на нахлуването на външни капитали. Обаче спрямо насърчаваните индустриални предприятия у

нас това съвсем не е вярно. Статистическият годишник за 1910 год. в това отношение ни дава несъмнени доказателства. От 266 насърчавани индустриални предприятия с чуждестранни капитали има в България само 9 и със смесени чуждестранни и местни капитали само 4, всичко 13 индустриални предприятия с капитал само 14,649,080 лева.

В развитието на капиталистическото производство голямо значение има отношението между *постоянния* и *променливия* капитал. Това отношение определя, от една страна, темпа на развитието, а, от друга, степента на експлоатацията на работническия труд. Поради това от голям интерес е за нас да знаем какво е отношението на *постоянния* и *променливия* капитал през 1909 год., т. е. през последното петилетие. Но понеже това е свързано с работническия въпрос в нашата индустрия, оставяме го за следната статия.

(Сп. „Ново време“, кн. 5, год. XVI, 1912)

II

Както казахме в миналата статия, общият капитал, вложен в насърчаваните предприятия, порасна, защото порасна броят на последните. Но заедно с това очевидно порасна и постоянният капитал. Когато в 1908 год. разгледахме в статията „*Едрата индустрия и работническата класа*“ отношението между постоянния и променлив капитал, можехме да знаем нещо само за отношението в 166 насърчавани индустриални предприятия, а за останалите 41 нямаше сведения. Днес обаче *Статистическият годишник* за 1910 год. дава такива сведения. Доколко те са пълни, т. е. доколко те изразяват действителното отношение между постоянния и променлив капитал, това е въпрос. Като имаме предвид, че тъкмо тук нашите капиталисти не могат да не скриват действителното положение, сме в правото си да се съмняваме в статистическите данни. При всичко това обаче от сведенията на *Статистическия годишник* за 1910 год. получава се за *височината* или *нормата* на печалбата на господарите на насърчаваната индустрия картина, съвсем по-друга от оная, която получихме при изследването на същата индустрия в 1908 година.

И наистина, в 1908 год. *височината* или *нормата* на печалбата, според статистическите данни, получени от преброяването на 31 декември 1904 год., беше 8'68 лв. на 100 лв. срещу един общ капитал (постоянен и променлив) от 58,612,770 лева. Ние още тогава се усъмнихме в тази норма на чистата печалба на нашите индустриалци от насърчаваната индустрия. Виждаше ни се много по-малка от действителната и обяснихме си я с това, че дадените от индустриалците сведения бяха неверни. Сега това се потвърждава от данните на *Статистическия годишник* за 1910 год. Те сега потвърждават нашето пред-

положение, че *височината* или *нормата* на печалбата от насърчаваната индустрия е много по-голяма от оная, която намерихме в 1908 год.

Според *Статистическия годишник* за 1910 год. общата ценност на произведените от насърчаваната индустрия стоки достига 78,317,396. Принадената ценност, която получиха през анкетната година нашите насърчавани индустриалци, достига цифрата 24,844,974 лв. Общият капитал (постоянен и променлив), с който се произвежда общата ценност, достига 127,188,227 лв. Ако принадлежната ценност разделим на общия капитал и полученото помножим на 100, ще получим, че *височината* или *нормата* на чистата печалба от капиталите на 266 насърчавани индустриални предприятия достига 11 *лева* и 67 *стотинки*. Това ще рече, нашите насърчавани индустриални предприятия донасят на господарите им годишно на всеки 100 лв. по 11'67 *лева* чиста печалба.*

Тази *норма* на *чиста* печалба днес редки капиталистически предприятия в Западна Европа дават. Обикновено ако едно индустриално предприятие в Западна Европа даде 5% чиста печалба, смята се за едно от най-доходните. Но ако направим едно сравнение на сегашната норма на чистата печалба (11'67) с оная на преброените в края на 1904 год. насърчавани индустриални предприятия (8'68), ще трябва да дойдем до едно от следните две заключения: или експлоатацията на труда в насърчаваната индустрия през последното петилетие е станала двойно по-голяма, или в нея са се въвели нови усъвършенствувани средства на производство и оръдия на труда. При всичко, че последното е възможно, че са се въвели и нови усъвършенствувани средства на производство и оръдия на труда, но то по никой начин не е могло да бъде толкова голямо, щото тъй много да се покачи чистата печалба. И наистина, *двигателната сила*, т. е. парни котли, парни машини, локомотиви, електромотори и различни други мотори, се е увеличила на 17,677 ефективни конски сили, т. е. в сравнение с „двигателната сила“ в насърчаваните до

* Тази норма на чистата печалба всъщност е по-голяма от 11'67, защото три индустриални предприятия не са дали пълни сведения. Сигурно ако имахме и тия сведения, нормата на чистата печалба ще бъде най-малко 12 лева на 100.

1905 год. индустриални предприятия (8,976 конски сили) се е удвоила. Но ако вземем поотделно индустриалните предприятия днес и ония в началото на 1905 годинз и ги сравним по „двигателна сила“, ще видим, че удвояването на конските сили се пада главно на насърчаваните предприятия през последното петилетие. Няма съмнение, разбира се, че и предишните насърчавани предприятия през последното петилетие са се разширили и са въвели сигурно нови машини, мотори и т. н. „двигателни сили“. Обаче фактът е тоя, че удвояването на „двигателната сила“ се получава главно от новите насърчавани индустриални предприятия. Така че покачването нормата на чистата печалба говори главно за увеличаването на експлоатацията на труда в насърчаваната индустрия. Това се потвърждава и от други данни на *Статистическия годишник*.

В първата статия изтъкнахме недостатъците на делото на Главната дирекция на статистиката. Но като пристъпваме към степента на експлоатацията на труда в насърчаваната индустрия, трябва да подчертаем още един път неговите големи недостатъци в това отношение и в сравнение със статистическите данни, които ни даде преброяването на 31 декември 1904 год. Последното ни даде една по-подробна статистика за положението на работническата класа в насърчаваната индустрия и за експлоатацията на труда в нея. Ние имахме данни върху, това, колко деца, момчета и момичета бяха заети в нея възрастта им и работния им ден, колко работници и работнички и колко часа работен ден са имали и какви надници са получавали. Нищо такова не ни дава Главната дирекция на статистиката в своите статистически годишници. Това е един от най-големите недостатъци на нейното дело. По такъв начин ние сме лишени от възможността да представим пълната картина на положението на работническата класа в 266 насърчавани индустриални предприятия. Ние сме принудени тук да съдим за него и за степента на експлоатацията на труда от общите данни, които ни дава Статистическият годишник за 1910 год.

Според статистическите данни платено е работни заплати 7,272,321 лева, получена е принадлежна ценност 14,849,974 лева. Ако разделим последната на 7,272,321 и

полученото помножим на 100, ще получим, че *височината* или *нормата* на принадлежната ценност в насърчаваната индустрия достига кръгло до 204% (204.12%). Както знаем, принадлежна ценност се казва оная ценност, която получава капиталистът, след като изкара всички разноси по производството, следователно и работните заплати. *Височината, степента или нормата* на принадлежната ценност показва *височината* или *степенята* на експлоатацията на труда в капиталистическите предприятия. С други думи, колкото по-голяма е принадлежната ценност, толкова е по-голяма експлоатацията на работническия труд. В нашата насърчавана индустрия нормата на принадлежната ценност е 204 на 100, или 204%. А такава висока норма на принадлежната ценност може да се получи само при неимоверна експлоатация на труда.

Нормата на принадлежната ценност зависи от големината на принадлежното работно време. Според анкетата на Главната дирекция на статистиката за 1910 година принадлежното работно време е 7.37 часа, а необходимото работно време е 3.63 часа средно, при средно работно време 11 часа на ден. С други думи, нашите насърчавани индустриалци плащат на работниците само за 3.63 часа работа, а за 7.37 часа работа на ден абсолютно нищо не плащат на работниците. От това принадлежното работно време, което дава *принаден труд*, за който капиталистите нищо не плащат, се получава принадлежната ценност, печалбата на капиталиста. А следователно, принадлежното работно време, което дава *принаденият труд*, изсмукван от работниците, е, както виждаме, повече от два пъти по-голямо отколкото *необходимото работно време*, т. е. от работното време, което се заплаща на работника. Естествено е значи, че нормата на принадлежната ценност се явява много висока, именно 204 на 100, или 204%. Но оттук също се вижда, че експлоатацията на труда в насърчаваната от държавата индустрия в България е наистина неимоверно голяма.

Едно сравнение на тия статистически данни с ония, които ни даде преброяването на 31 декември 1904 год., показва, че експлоатацията на труда в нашата насърчавана индустрия не само не намалява, а, напротив, се увеличава. Средното работно време преди 5 години е било пак 11 часа на ден; обаче принадлежното работно

време тогава е било 6·10 часа, а необходимото работно време — 4·90 часа, когато в 1910 година, първото е 7·37 часа, а второто — 3·63 часа. Значи през второто петилетие принадлежното работно време се увеличило с 1·27 часа на ден, а необходимото работно време се е намалило с 1·27 часа на ден. А последното означава, очевидно, едно чувствително намаление на средната надница на работническата класа. Преди 5 години нормата на принадлежната ценност достига кръгло до 125%, а в 1910 год. до 204%! Очевидно е, че експлоатацията на труда в насърчаваната индустрия не се е намалила през последното петилетие, а е пораснала. Инак трябва да допуснем, че статистическите данни, получени от преброяването преди 5 години, са съвсем неверни. Впрочем, както и да гледаме на тия данни, но фактът е тоя, че и без да сравняваме статистическите данни на анкетата през 1910 г. с ония преди 5 години до тази анкета, експлоатацията на труда в нашата насърчавана индустрия е неимоверно голяма.

В 266 насърчавани индустриални предприятия през най-интензивния период на производството са били заети 16,733 работници и работнички, а в деня на анкетата 13,231 работници и работнички, от които мъже 10,445 и жени 2,736. Това според Статистическия годишник за 1910 година. Характерното тук е това, че в Статистическия годишник за 1909 год. е показано същото число работници и работнички — 16,733 за 203 насърчавани индустриални предприятия, колкото е за 266. Това ни дава основание да се съмняваме в точността на данните, които срещаме в Статистическия годишник и да предполагаме, че числото на работниците и работничките в насърчаваната индустрия е по-голямо. Ние същото съмнение изказахме и при изследването на статистическите данни от преброяването на насърчаваните индустриални предприятия преди 5 години от анкетата на Главната дирекция на статистиката. Според тогавашните сведения излизаше, че в 207 индустриални предприятия са били заети 7,696 работници и работнички. Още тогава показахме, че тази цифра е невярна и много по-малка от действителното число работници, заети в тия предприятия. Тогава ние изчислихме числото на работниците и работничките в 207 индустриални пред-

приятия на 8,834 души, като подчертахме, че и това число не отговаря на действителното. Година след нашето изследване анкетата на Главната дирекция на статистиката напълно потвърди нашето съмнение: числото на работниците и работничките, заети в насърчаваната индустрия, се оказа два пъти по-голямо отколкото онова, което можахме да установим през 1908 год. Но фактът, че анкетите на Главната дирекция на статистиката показват едно и също число, заети в насърчаваната индустрия, работници и работнички (16,733) за 203 и за 266 индустриални предприятия, говори очевидно за неточността на цифрите и за това, че числото на заетите работници и работнички е много по-голямо.

Обаче каква е заплатата, която получава нашата работническа класа, заета в насърчаваната индустрия? Изследването на този въпрос ще ни покаже така също степента на експлоатацията на труда и положението на работническата класа в нея. Но предвид на това, че този въпрос е свързан с положението на работническата класа в България и с отношението към това положение на буржоазията и социалдемократията, ще посветим на него друга статия.

(Сп. „Ново време“, кн. 6, год. XVI, 1912)

ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА В НАШАТА ИНДУСТРИЯ

Нормата на принадлежната ценност, която говори за степента на експлоатацията на труда в индустриалното производство, говори и за положението на работническата класа, занимавана от него. В статията: „Сравнително изследване на насърчаваната индустрия в България“, видяхме, че нормата на принадлежната ценност, следователно и степента на експлоатацията на труда в нея, е извънредно голяма. Както видяхме, *необходимото работно време*, т. е. работното време, за което работниците получават заплата, е повече от два пъти по-малко от *принаденото работно време*, т. е. от работното време, за което работниците не получават нищо, през което време те систематически губят безвъзвратно жизнените си сили. Така че положението на нашата работническа класа на нашата насърчавана индустрия е извънредно мизерно. За това мизерно положение говорят и другите статистически данни, доколкото ни ги дава *Статистическият годишник*.

Преди всичко каква е средната годишна заплата, която получават работниците в нашата насърчавана индустрия и каква е средната им надница? Според официалните статистически данни, с които разполагахме в 1908 година, излизаше, че средната годишна заплата, която получаваха работниците в насърчаваната индустрия, беше 560 лева спрямо общото число работници в нея от 7,646 души. Но както видяхме в статията: „Едрата индустрия и работническата класа в България“, числото на работниците, според нашите изчисления, беше не 7,646, а 8,834 души и следователно средната годишна заплата на работник спаднаше на 483 лева. Сега обаче и в това отношение ние имаме известни по-пълни данни. Според данните на *Статистическият годишник* за 1910 г. сред-

ната годишна заплата в частните предприятия при най-интензивния период на производството и при 13,958 работници достига 388·70 лева, а в държавните предприятия в същия период на производството при 2,755 работници достига 670·20 лева. Ако сравним средната годишна заплата, която ни дава анкетата на Главната дирекция на статистиката (388·70), с оная, която намерихме в 1908 година в официалните статистически сведения (560, а според нашите изчисления 483 лв.), ще намерим, че средната годишна заплата на работниците в насърчаваната индустрия е много по-ниска в 1909 отколкото в 1907 година. Дори ако вземем средната годишна заплата от двете средни годишни заплати, от частните и държавните предприятия, от 388·70 лв. и 670·20 лв., ще видим пак, че тя не само не надминава средната годишна заплата, която ни дадоха официалните статистически сведения в 1907 година, но е и по-малка с 30·55 лева. Тя достига, според анкетата за 1909 год., на 529·45 лева. Нещо повече: ако разделим същата обща сума, платена на работниците, а именно, 5,425,908 лева на числото на работниците в частните предприятия в деня на анкетата, т. е. на 10,476 работници, ще намерим, че средната годишна работническа заплата достига кръгло до 518 лева (517·93 лв.). Значи, на месец средно на работник в частните насърчавани индустриални предприятия се пада кръгло по 43 лв. (43·16 лв.) в деня на анкетата, а при най-интензивния период кръгло само 32 лева (32·41). Разликата ще бъде нищожна, ако вземем средните от средните годишни заплати в частните и държавните насърчавани индустриални предприятия. В първия случай, т. е. при 16,733 работници, средната годишна заплата ще бъде 529·45 лева, а във втория случай, т. е. при 13,261 работници в деня на анкетата, ще бъде 594·06 лева. Така че в първия случай месечно на работник се пада средно и кръгло 44 лева (44·08 лв.), а във втория случай кръгло 50 лв. (49·50 лв.).

Когато в 1908 година разглеждахме въпроса за средната годишна работническа заплата в статията: *„Едрата индустрия и работническата класа в България“*, свършихме изследванията си по тоя въпрос със следните думи:

„Като имаме предвид, че от 6,149 работници, показани в преброяването на 166 насърчавани индустрии, 5,417 са по-големи от 16 години, че от 6,149 души 5,000 нямат абсолютно никакъв

имот, т. е. са кръгли пролетарии; като имаме предвид, от друга страна, голямото поскъпване на живота и удръжките, които правят господарите от мизерната заплата на работниците във вид на всевъзможни глоби и дори за фонд на фиктивни каси за помощ на работниците при нещастни случаи, и, най-сетне, прекия данък, който взема държавата от тази заплата, ние можем само да се чудим как могат да живеят работниците. Очевидно е, че тук не може и дума да става за живот; тук имаме работа с едно систематическо погубване на работническите сили в най-цветущата им възраст.*

Тия думи днес можем да ги повторим и подчертаем с още по-голямо основание и с още по-голямо възмущение. От 1908 година до днес, 1912 год., в положението на работническата класа не само нищо не се е изменило към по-добро, но е станало още по-тежко. Средната годишна заплата се е намалила, животът още повече е поскъпнал, експлоатацията над работническия труд в насърчаваната индустрия се увеличи и абсолютно никаква закрила не съществува и експлоатацията не намира от страна на законите никаква съпротива. Очевидно е, че на това жестоко мизерно положение на работническата класа в насърчаваната индустрия, на безграничната експлоатация на труда и в нея се дължи оная извънредно висока норма на принадлежната ценност, която видяхме в статията: *„Сравнително изследване на насърчаваната индустрия в България“*. Наистина, натрупването на „националния капитал“, щастieto на една шепа варвари индустриалци се гради върху костите на 16,733 систематически убивани от мизерията и безграничната експлоатация работници в насърчаваната от „некласовата“ държава в България индустрия.

Но картината на експлоатацията на труда и положението на работническата класа в нашата насърчавана индустрия изпъква още по-релефно, ако извънредно високата норма на принадлежната ценност, която нашите насърчавани индустриалци изсмукват от работническия труд, и извънредно ниската годишна работническа заплата, на която отговаря също извънредно ниска надница, сравним с дължината на работния ден в насърчаваната индустрия. Според данните на *Статистическия годишник* средното работно време е 11 часа на ден. Според нашите изчисления обаче то е по-голямо, а именно, 11.75 часа на ден, или кръгло 12 часа на ден. Но за нас тука по-важно е да знаем поотделно в колко насърчавани индустриални пред-

приятя каква е дължината на работния ден. Затова ние даваме следната таблица:

<i>Брой на предприятията</i>		<i>Работен ден в часове</i>
В	9 предпр.	8 часа
„	11 „	8 1/2 „
„	9 „	9 „
„	2 „	9 1/2 „
„	64 „	10 „
„	19 „	10 1/2 „
„	55 „	11 „
„	7 „	11 1/2 „
„	62 „	12 „
„	3 „	12 1/2 „
„	7 „	13 „
„	2 „	13 1/2 „
„	9 „	14 „
„	1 „	14 1/2 „
„	3 „	15 „
„	3 „	16 „
В 266 предпр.		средно 11·75

От тази таблица е очевидно, че от 266 насърчавани предприятия в 152 работният ден е от 11 до 16 часа и в 114 индустриални предприятия той е от 8 до 10¹/₂ часа включително. Така че в повечето от половината на насърчаваните индустриални предприятия дължината на работния ден е извънредно голяма; средно той е 13¹/₂ часа.

Срещу тоя извънредно дълъг работен ден работниците от насърчаваните индустриални предприятия получават една средна надница от 2 лева в частните предприятия и 3 лева в държавните. В отделните клонове на насърчаваната индустрия средната надница се е движила между 1 лев и 3 лева в частните предприятия и между 2 и 4 лева в държавните. Подробно това се вижда от следната таблица:

<i>Индустрии</i>	<i>Надници (средни)</i>
Мини и кариери	2·38 лева.
Метални индустрии	2·75 „
Керамика	1·17 „
Химически	1·56 „
Храни и пития	2·02 „
Текстилни	1·70 „
Дървени	2·94 „
Кожарство	2·61 „
Хартийна	1·98 „
За добиване физическа сила	3·11 „
Държавни мини и кариери	2·37 „
Държавни метални индустрии	4·20 „
Общо средна 2·39 лева.	

Както виждаме от тази таблица най-малката средна надница е тази в керамиката, химическата, текстилната и хартийната индустрия, като се движи между 1 лев и 2 лева. В индустриите: мини и кариери (държавни и частни), храни и пития, средната надница се движи между 2 лева и 2·40 лева. В металните, дървените и кожарските индустрии тя се движи между 2·60 и 3 лева. Така че в първите от споменатите индустрии средната месечна работническа заплата се движи между 26 и 52 лв., във вторите — между 52 и 61 лева и в третите — между 67 и 78 лева, или средно между 41 и 63 лева. Изобщо, средната месечна заплата в 266 насърчавани частни и държавни индустриални предприятия се движи между 52 и 63 лв. По такъв начин и изследването на данните за надниците ни довежда до същата картина за тежкото мизерно положение на работническата класа, занимавана в насърчаваната индустрия, която видяхме и при изследването на другите статистически данни. Но ако ние имахме ония подробни данни, които имахме в 1908 година за надниците и работното време според възрастта и пола на работниците, картината сигурно щеше да бъде още по-грозна. Впрочем тя и така е грозна, за да няма нужда да търси и други черни краски.

Като характеристика обаче на положението на работническата класа в насърчаваната индустрия трябва да прибавим, че от 226 предприятия са имали работни дни:

121	предприятия	271—300
16	„	301—330
21	„	331—365

и от 266 предприятия 119 са имали работни нощи, от които

23	предприятия	271—300
7	„	301—330
10	„	331—365.

Ако от 365 дни извадим 52 неделни, ще получим, че работни и празнични дни в годината има 313. Обаче от приведените цифри е ясно, че в един голям брой от насърчаваните индустриални предприятия никаква празнична и дори неделна почивка няма за работниците. Нещо повече: в 17 индустриални предприятия няма празнична и неделна почивка дори и нощно време!

От друга страна в нашата насърчавана индустрия се работи на парче и домашна работа. Така, от 7,272,321 лева, дадени за работническа заплата, 780,872 лева се падат на работници, които работят на парче, и 131,077 лева на работници, които работят домашна работа, т. е. които вземат работа в къщи. Според тия суми и пропорционално с общото число на работниците в най-интензивния период на производството и в деня на анкетата излиза, че средно на парче работят 1,600 работници и домашна работа 277 работници. Но ако експлоатацията на труда в насърчената индустрия е извънредно голяма, тя, очевидно, е още по-голяма при система на парче и на домашна работа. Истина е, че в сравнение с общото число работници, занимавани от нашата насърчавана индустрия, работниците, експлоатирани от нея чрез споменатата система, не е особено голямо. Обаче и тук тенденцията на капиталистическото производство е да разширява прилагането на тази система. И само една упорита борба на силни работнически организации може да спре развитието на тази пакостна за живота на работническата класа тенденция.

И тъй, от казаното дотук картината за положението на работническата класа е такава: нищожна, мизерна заплата, извънредно дълъг работен ден, отсъствие на празнична и неделна почивка, отсъствие на всякаква защита на труда. Изобщо тя е картина на едно извънредно мизерно положение, понасянето на което от нашата работническа класа може да се обясни с нейното несъзнание, непросветеност, некултурност изобщо.

Числото на работниците в насърчаваната индустрия при най-интензивния период на производството е 16,733, а в деня на анкетата — 13,231. Идеолозите на нашата буржоазия взимат повод от това, за да представят работническата класа само от 13 хиляди. Това, разбира се, е по-добро отколкото онова, което направиха идеолозите на демократическата партия. Последните, както знаем, просто обявиха, че в България няма работници. Във всеки случай мисълта на едните и на другите е една и съща: буржоазните идеолози искат да кажат, че работническата класа в България е тъй нищожна, от някакви 13 хиляди души, между които 2—3,000 жени и деца, щото не заслужава и да се говори. Обаче нито е вярно глупавото твърдение, че в България няма работници, нито е вярно, че работническата класа в България се състояла само от 13 хиляди работници. И наистина, според същия Статистически годишник за 1910 година под рубриката „работници“ на стр. 88 до 107 намираме следните данни за числото на работническата класа в България:

<i>Професии</i>	<i>Работници</i>	<i>Работнички</i>
Добиване минерални вещества	810	—
Индустрия и търговия	54,175	5,153
Съобщение и превоз	8,039	10
Търговия	16,801	264
Управл., свободни и др. професии	58,155	24,391
Земледелски	82,652	47,707
	<hr/>	<hr/>
Всичко	220,632	77,525
А всички работници и работнички		298,157.

Така че работническата класа в България само в индустрията и занаятите достига до 167,798, а заедно със земеделските работници и работнички тя достига до

300,000 души. Но независимо от това към полученото число работници трябва да прибавим и категорията работници, които статистиката нарича „служачи“. Според Статистическия годишник за 1910 година при 521,538 самостоятелни, стопани, господари имало 1,226,791 помощници и служачи. Статистическият годишник не отделя броя на едните и другите, така че не знаем точно какъв е техният брой. Но очевидно е, че под „помощници“ се разбират синовете, дъщерите и др. на господаря на стопанството или индустриалното предприятие, а под „служачи“ — наемни работници, които изпълняват някаква служба при стопанствата или предприятието. Ако на 521,538 самостоятелни броим по 2 помощника средно, в такъв случай ще имаме помощници 1,043,076, а служачи — 183,715. Следователно ако към 298,157 прибавим 183,715, ще получим, че работническата класа в България в разните професии, заедно със земеделието, брой 481,872, т. е. без малко 500,000 души, а само в индустрията, занаятите, търговията, транспорта и др. професии брой 351,513 души. Но изобщо можем да кажем, че работническата класа в България се състои от 500 хиляди души.

Така че съвсем не е вярно твърдението, че работническото движение в България имало да оперира с една нищожна работническа класа от 13 хиляди души. Такова твърдение е една заблуда, с която буржоазните партии искат да прикрият своята враждебност спрямо работниците.

Какво е положението на тая 500-хилядна работническа класа?

Върху тоя въпрос нашата официална статистика нищо не ни казва. Но ако положението на работниците в насърчаваната от държавата индустрия, която уж се намира под контрола на държавните инспектори на труда и на комитетите на труда, е тъй мизерно, можем тогава да си представим колко по-мизерно е то в ненасърчаваната индустрия и другите производства в България! За него можем да съдим до известна степен от ония сведения, които всеки ден хроникира нашият партийен орган.

В статията: *„Сравнително изследване на насърчаваната индустрия в България“*, видяхме, че величината или нормата на чистата печалба, която получават нашите индустриалци от насърчаваната индустрия, достига 11'67 лева на 100 лева: т. е. тя е тъй голяма, как-

вато днес в капиталистическа Западна Европа никое капиталистическо предприятие не дава. При всичко това, обаче нашите индустриалци, а заедно с тях и буржоазните партии, колчем стане дума за тежкото мизерно положение на работническата класа у нас и за нуждата от „социално законодателство“, веднага надават вик, че нашата още „млада национална индустрия“ едвам се крепяла, че всяко покровителство на работническата класа от безобразната експлоатация на труда и щяло окончателно да я съсипе, че усилията на работниците чрез стачна борба да подобрят от малко своето мизерно положение вече била съсипала ред индустриалци и т. н. Очевидно лицемерие! Една индустрия, която донася на индустриалците чиста печалба 11'67%, очевидно не може да бъде заплашена със съсипване от това, че ще се ограничи безобразната експлоатация на работническия труд, че ще се подобри положението на работническата класа. От това може да се получи само едно спадане на принадлежната ценност, следователно, и в нормата на чистата печалба само с няколко единици. Но от такова спадане нито принадлежната ценност ще изчезне, нито следователно индустрията ще пропадне. Обаче капиталистическата класа навсякъде и винаги надава вой, щом се заприказва за интересите на работническата класа, за защитата им, за борба против експлоатацията на труда ѝ. И никога нийде капиталистическата класа и нейните партии не са отстъпвали абсолютно нищо на работническата класа, додето не са бивали притиснати от нейните организации и борби до стената. А това може да направи само един силен по организация и класово съзнание пролетариат, социалдемократията.

Предвид на изложеното тежко мизерно положение на работническата класа социалдемократията в България има да извърши една грамадна работа. Пред нея има едно широко работническо поле за дейност. Тя има пред себе си една армия от 500 хиляди работници изобщо или 300 хиляди в индустрията, занаятите, земеделието и свързаните с тях професии. Но тя е пръсната, неорганизирана, непросветена, некултурна, без класово съзнание и поради това се явява оръдие на буржоазните партии и техните оръдия под разни маски. От нея социалдемократията е организирила само 2'3% срещу

300 хиляди и 1·4% срещу 500 хиляди работници. На края на месец февруари тази година организираните при социалдемократията работници в професионалните съюзи достигат 7,016 души. В този момент сигурно са повече. Обаче очевидно е, че това число е нищожно в сравнение с голямата маса работници, която само в едрата и дребна индустрия достига 168 хиляди души. Така че наистина на социалдемократията предстои грамадна работа на организация и просвета. От само себе си се разбира, че социалдемократията само като действа в тази посока, ще приближи деня, когато ще извоюва за работническата класа в България едно сравнително по-добро положение и най-сетне ще се засили дотам, щото да извоюва и освободението на работническата класа от робството, което неизбежно създава капиталистическото развитие. Нека при това никога не забравяме, че партиите на нашата буржоазна демокрация при всеки успех на социалдемократията, при всяко засилване по организация и класово съзнание на работническото движение ще искат да пречат чрез демагогия, чрез опити за залъгване на работниците със „социално законодателство“. В такъв случай ние трябва добре да помним, че нито „социалното законодателство“ на буржоазните партии ще бъде такова, което наистина да защитава интересите на работническата класа, нито то ще бъде прилагано от тях. Следователно и в такъв случай само силни организации и проникнати с духа на социализма, т. е. с теорията за класовата борба, могат да повлияят върху опитите на буржоазните партии за „социално законодателство“ и за прилагането му.

(Сп. „Ново време“, кн. 5, год. XVI, 1912)

СТАТИИ ВЪРХУ

ИМПЕРИАЛИЗМА

ЩО Е ИМПЕРИАЛИЗЪМЪТ?

Отдавна преди избухването на днешната война социалистическите теоретици, резолюциите на интернационалните конгреси, както и резолюциите на националните социалистически партии я предвиждаха като *империалистическа* война или като последица от политиката на *империализма*. Върху това определяне характера на днешната война до избухването ѝ нямаше разногласия. След избухването ѝ обаче разногласия се явиха не само в отношението на социалистите към войната, но и към понятието *империализъм*, към неговата същност. *Що е империализъм?* — такъв беше въпросът, който се подигна от германските видни теоретици-марксисти преди войната Кунов и Кауцки в сп. Die Neue Zeit още в началото на войната.

Кунов, както е известно, се яви по-голям апологет на империализма и на анексиите. Според него империализмът — това е днешният капитализъм, и понеже развитието на капитализма е неизбежно и прогресивно, затова и империализмът е прогресивен, затова няма защо да се борим против него. Кауцки не е съгласен с Кунов. Според него империализмът не е днешният капитализъм, а само една форма в политиката на днешния капитализъм. Като възразява по-нататък на Кунов, Кауцки казва: „От чисто икономическа гледна точка не е невъзможно капитализмът да прекара още една нова фаза, фазата на пренасяне политиката на картелите във външната политика, фазата на ултраимпериализма.“ Самият империализъм Кауцки определя така:

„Империализмът е продукт на високо развития индустриален капитализъм. Той се състои в *стремежа на всяка* индустриална капиталистическа нация да присъединява към себе си все по-големи *аграрни* области без оглед на това, от какви нации те са населени.“

Против казаните определения на империализма въстана още през 1915 година руският социалдемократ и известен икономист *Илин*. Същност последният се опълчва

и полемизира с Кауцки. Определението на империализма, дадено от последния и което предадохме, Илин го намира съвсем неправилно, едностранчиво, произволно, което отделя само националния въпрос, като произвело и невярно свързва империализма *само* с индустриалния капитал на страните, които анексират други нации, като тъй също произволно и невярно изтъква анексиите на аграрните области. След това Илин казва: „Империализмът е стремеж към анексии — ето на какво се свежда *политическата* част на определението на Кауцки. Тя е вярна, но е крайно непълна, защото политически империализмът е изобщо стремеж към насилие и реакция. Нас тука занимава обаче *икономическата* страна на въпроса, която внесе в своето определение Кауцки. Невярностите в определението на Кауцки бият в очи. За империализма характерен е тъкмо не индустриалният, а финансовият капитал. Не е случайност, че във Франция именно особено бързото развитие на *финансовия* капитал при ослабване на индустриалния предизвиква от 80-те години на миналия век крайно изостряне на анексионистката (колониалната) политика. За империализма характерен е именно стремежът към анексиране не *само* на аграрни области, а дори и най-индустриалните (германски апетити спрямо Белгия, френските — спрямо Лотарингия), защото, 1-о, завършеният раздел на земята принуждава, при новата *подялба*, да се посяга на *всякакви земи*; 2-о, за империализма е съществено *съперничеството* на няколко големи държави в стремежа към хегемония, т. е. към завладяването на земи не толкова направо за себе си, колкото за ослабване противника и подриване на *неговата* хегемония (за Германия Белгия е опорен пункт против Англия; за Англия — Багдат, като опорен пункт против Германия и т. н.).“

Кауцки, според Илин, обича да се позовава на английски икономисти за потвърдяване на своето разбиране на империализма. Обаче Илин привежда мнението на английски автори, които говорят против разбиранията на Кауцки и подкрепят разбиранията на Илин по въпроса. Поради това, според Илин, определението, дадено от Кауцки на империализма, се явява не само невярно и немарксистко, но то служи за основа на цяла система от възгледи, които разкъсват „по цялата линия“ връзките с марксистката теория и с марксистката практика. Същността на

въпроса се състои в това, че Кауцки откъсва политиката на империализма от неговата икономика, като обяснява анексиите като „предпочитана“ от финансовия капитал политика и като противопоставя на нея друга възможна уж буржоазна политика върху същата база на финансовия капитал. Според Кауцки, капитализмът може да съществува и без империалистическа политика. Предвид на тия разбирания на Кауцки Илин казва: „Получава се замазване, притъпяване на най-коренните противоречия на най-новата степен на капитализма, наместо разкриване на тяхната дълбочина, получава се буржоазен реформизъм наместо марксизъм.“

Но какво определение на понятието *империализъм* дава Илин?

Най-краткото определение, каквото може да се даде на империализъм, според него, ще бъде: *империализмът е монополистическа стадия на капитализма*. Защото такова определение би включвало най-главното, а именно, от една страна, че финансовият капитал е банковият капитал на няколко монополистически най-големи банки, който се е слял с капитала на монополистическите съюзи на индустриалците, и че, от друга страна, подялбата на света съставлява преход от колониалната политика, която се разширява безпречно върху области, незападени от една капиталистическа държава, към колониалната политика на монополното владение над територията земя, разделена окончателно. За Илин обаче кратките определения са недостатъчни, защото те не обгръщат всестранните връзки на явлението в неговото пълно развитие. Затова и Илин дава такова определение на империализма, което съдържа следните пет основни негови признаци: 1) концентрация на производството и капитала, достигнала до такава висока степен на развитие, че създаде монополите, които играят решителна роля в стопанския живот; 2) сливане банковия капитал с индустриалния и създаване върху базата на тоя „финансов капитал“ финансова олигархия; 3) износът на капитала, за разлика от износа на стоки, добива особено важно значение; 4) образуват се международни монополистически съюзи на капиталистите, които делят света, и 5) завършена е териториалната подялба на земята от най-големите капиталистически държави. Така че Илин, като се базира на тия пет основни признака на

империализма, дохожда до следното късо негово определение :

*„Империализмът е капитализъм на оная стадия на развитие, когато се е установило господството на монополите и на финансовия капитал, добил е видно значение износът на капитала, започнала е подялбата на света от международните тръстове и се е завършила подялбата на цялата територия земя от най-големите капиталистически страни.“**

Такова е определението на империализма, което дава Илин. То коренно се отличава от онова на Кауцки и по теоретическо съдържание, и по практическите изводи, които прави Илин спрямо империализма. Твърде интересно е да знаем как Илин обосновава своето разбиране на империализма и какви са неговите *практически* заключения от него за социалдемокрацията и изобщо за пролетариата. Но върху това може би ще имаме случай да поприказваме с четците на нашия партийен вестник в друга статия.

†

* „Работнически вестник“ бр. 178 от 11 май 1918 г.

ИКОНОМИКАТА НА ИМПЕРИАЛИЗМА

I

Както видяхме в статията: „*Що е империализъм?*“ — Илин, като критикува Кауцки, намира неговото определение на империализма за неправилно, невярно и т. н., защото то не се основава на икономиката. При това Илин, за да даде едно научно късо определение на империализма привежда 5 основни икономически факта, на които то се основава и които приведохме в миналата статия. Да видим сега накъсо на какви данни се базира Илин в своята критика против Кауцки.

1. Концентрация на производството

Най-пълни и най-точни данни за този процес дават съвременните индустриални преброявания. Илин взема преброяванията на най-развитите капиталистически страни: Германия, Америка, Англия. Според най-новите преброявания, в Германия е имало най-едри индустриални предприятия — 30,588 от 3,265,623 предприятия, т. е. най-едрите съставляват 0.9%. Работниците, заети в тях, са били 5.7 милиона от 14.4 милиона работници, заети във всички предприятия, т. е. в най-едрите са били заети 39.5%. Парни конски сили тия най-едри предприятия са имали 6.6 милиона от 8.8 милиона, т. е. 75%; електрическа сила 1.2 милиона киловата от 1.5 мил., т. е. 80%. Значи по-малко от една стотна част от предприятията имат повече от $\frac{3}{4}$ от общото количество парна и електрическа сила. На 2,197,000 дребни (до 5 наемни работници) предприятия, които съставляват 91% от цялото число предприятия, се пада само 7% парна и електрическа сила! Няколко десетици най-едри предприятия са всичко, милиони дребни — нищо. Предприятия, които имат 100 и повече работници, имало в Германия през 1907 година 586.

Те занимавали почти *десетата част* (1.38 милиона) от общото число работници и *почти третата част* (32%) от общата сума на парната и електрическа сила. При това паричният капитал и банките, както ще видим, правят това надмощие на една шепа от най-едри предприятия още по-силно, т. е. милиони дребни, средни и дори част от едрите „стопани“ се оказват всъщност в пълна зависимост от няколко стотици милионери-финансисти.

В Съединените щати на Северна Америка ръстът на концентрацията на производството е още по-силен. В 1904 година най-едри предприятия с производство 1 милион долара и повече е имало 1,900 (от 216, 180) чисто индустриални предприятия, т. е. 0.9 %. Те са занимавали 1.4 милиона работници (от 5.5 милиона, т. е. 25.6%) и с 5.6 милиарда долара производство (от 14.8 милиарда долара, т. е. 38%). След 5 години, в 1909 година, най-едри предприятия е имало 3,060 (от 268,491, т. е. 1.1%) с 2 милиона работници (от 6.61 милиона, т. е. 30.5%) и с 9 милиарда долара производство (от 20.7 милиарда долара, т. е. 43.8%). Приведените факти показват, че почти половината от цялото производство на всички предприятия в страната са в ръцете на *една стотна част* от общото число на предприятията! И тези три хиляди предприятия-гиганти обгръщат 258 клона на индустрията. Последното не трябва да се разбере така, като че на всеки клон се падат по 12 предприятия от най-едър размер. Не във всеки клон на индустрията има големи предприятия, а, от друга страна, крайно важна особеност на капитализма, достигнал най-висока степен на развитие, се явява така наречената *комбинация*, т. е. съединяване в едно предприятие на различни клонове от индустрията, които представляват или последователна степен от обработката на сурови материали (напр. отделянето на чугунa от рудата и преработването на чугунa в стомана, а по-нататък, дори производство на готови продукти от стомана), или които играят спомагателна роля на едната спрямо другата (напр. обработване на отпадъците и странични продукти, производството на предмети за опаковане и т. н.).

Комбинираните или „смесени“ индустриални предприятия имат голямо значение в концентрацията на производството. Илин привежда из известната книга на

известния немски марксист Хилфердинг: „Финансовият капитал“, следното място:

„Комбинацията уравнива разликата в конюнктурата и с това обезпечава за комбинираните предприятия по-голямо постоянство в нормата на печалбата. Второ, комбинацията привежда към премахването на търговията. Трето, тя прави възможни техническите усъвършенствувания, а следователно и получаване допълнителна печалба в сравнение с „чистите“ (т. е. некомбинираните) предприятия. Четвърто, тя заякчава позицията на комбинираното предприятие в сравнение с „чистото“ — усилва го с конкурентната борба през време на силна депресия (застой, криза), когато падането цените на суровите материали върви по-бавно от онова на цените на фабрикатите.“

Нещо повече, казва германският буржоазен икономист Хайман, който е посветил специално съчинение на „смесените“, т. е. комбинираните предприятия в германската железарска индустрия. Той казва: „чистите предприятия гинат, смазани от високата цена на материалите, при ниски цени на готовите продукти“.

В другите капиталистически страни, особено в Германия, на бързата колосална концентрация на производството помагат и високите защитителни митнически тарифи, с които ограждат своята индустрия. Обаче и в страната на свободната търговия, в Англия, концентрацията на производство също е колосална и води към същите резултати, т. е. към образуването на монополи, картели и тръстове, но само по-бавно и в по-друга форма. Илин привежда мнението на проф. Херман Леви в специалното му изследване за „монополите, картелите и тръстовете“, според данни за икономическото развитие на Великобритания.

„Във Великобритания именно едрият размер на предприятията и тяхното високо техническо равнище носят в себе си тенденцията към монополи. От една страна, концентрацията приведе към това, че за едно предприятие трябва да се разходват грамадни суми капитал; поради това новите предприятия се озовават пред все по-големи високи изисквания на големи размери от необходимия капитал и с това се затруднява тяхното появяване. От друга страна (и тоя пункт считаме по-важен), всяко ново предприятие, което иска да бъде на равнището

на гигантските предприятия, създадени от концентрацията, трябва да произвежда такова грамадно количество продукти, че продажбата им с печалба бива възможна само при необикновеното увеличение на търсенето, а в противен случай този излишък от продуктите ще намали цените до равнище, неизносно нито за новото предприятие, нито за многобройните съюзи.“ Изобщо в Англия монополистическите съюзи на капиталистите, картелите и тръстовете, изникват повечето само тогава, когато концентрацията на производство достигне да създаде от конкуриращите се предприятия „някакви две дузини“. За това проф. Леви казва за Англия: „Влиянието на концентрацията върху раждането на монополите в едрата индустрия изпъква тук с кристална ясност.“

И така, развитието на капитализма се съпровожда с концентрация на производството; колкото по-висока степен от развитието достига капитализмът в една страна, толкова по-колосална става концентрацията на производството. И в капиталистическите страни с покровителствена система на индустрията, и в страни от системата на свободната търговия капитализмът създава колосална концентрация на производството, която води, както ще видим, към еднакви последици и в едните, и в другите страни. Концентрацията на производството днес достигна дотам, че може да се направи приблизителна сметка на всички източници на сурови материали в дадена страна и дори в ред страни, в целия свят. Такова изчисляване не само се произвежда, но тези източници се заграбват в едни ръце от гигантските монополистически съюзи. Произвежда се приблизителна сметка за размерите на пазара, които разделят помежду по договор тези съюзи. Монополизират се обучените работници, наемат се най-добрите инженери, заграбват се пътищата и средствата за съобщение — железниците в Америка, параходните дружества в Европа и Америка.

Но какво означава тази колосална концентрация на производството и на всички средства, свързани с него? Към какво води тази концентрация? Това ще видим в следната статия.

(„Работнически вестник“ бр. 282 от 16 май 1918 г.)

ИКОНОМИКАТА НА ИМПЕРИАЛИЗМА

II

Капитализмът до началото на 20 в. и капитализмът днес се различават по степента на своето развитие. Днешният капитализъм е най-високата степен от развитието му. Днешният капитализъм е империализъм. Отличителната черта на стария капитализъм съставляваше свободната конкуренция и раздробените и нищо незнаещи един за друг стопани, които произвеждат за неизвестен пазар. Както видяхме в миналата статия, днес размерът на пазара не само се знае приблизително, но той и се „разделя“ между съюзите на гигантските капиталистически предприятия. Това е една от последиците на концентрацията на производството.

2. Монополите, картелите и тръстовете

Преди 50 години „свободната конкуренция“ се счи- гаше от мнозинството на икономистите за „закон на природата“. Но Маркс доказа чрез теоретически и исторически анализ на капитализма, че свободната конкуренция поражда концентрацията на производството, а тази концентрация на известна степен от своето развитие води към *монополията*. Днес това е факт. Илин, въз основа на цяла редица изследвания на германските икономисти, установява началото на превръщането капитализма в империализъм, като установява историята на монополите. Той казва: „И така, ето основните етапи в историята на монополите: 1) 1860—70 година съставлява най-високата гранична степен от развитието на свободната конкуренция. Монополите съставляват само едвам забелязани зародиши. 2) След кризата в 1873 година започва развитието на картелите, но те съставляват още изключение, още не са здраво установени. Те са още

преходно явление. 3) Подем в края на 19 век и криза в 1900—1903 год.: картелите стават една от основите на целия стопански живот. „Капитализмът, прибавя Илин, се превърна в империализъм.“

В 1896 година в Германия числото на картелите се определяше приблизително в 250 и в 1905 година в 385, в които са участвували около 12,000 капиталистически предприятия. В Съединените щати на Северна Америка числото на тръстовете се определяше в 1900 г. в 180, в 1907 година—в 250. Американската статистика дели всички индустриални предприятия на такива, които принадлежат на отделни лица, на фирми и корпорации. На последните е принадлежало в 1904 година 23·6%, в 1909 година 25·9%, т. е. повече от четвъртината от общото число предприятия. В тях са били заети работници: 70·6% в 1904 г., 76·6% (трите четвърти от общото число работници) в 1909 год. Размерите на производството са били: 10·9 и 16·3 милиарда долара, т. е. 73·7% и 79% от общата сума.

Картелите и тръстовете са съединение на няколко капиталистически едри предприятия от един клон на индустрията с цел да обсебят, да създадат монопол над производството, над цените на неговите продукти и подялбата на пазара. Картелите сключват договори за условията на продажбата, за сроковете на платежите и т. н. Те делят помежду си пазара, определят количеството на произвежданите продукти, установяват цените, разпределят между отделните предприятия печалбата и т. н. По такъв начин картелите и тръстовете създават *монополията, монополистическите съюзи*. Монополията осигурява гигантски доходи и води към образуването на технически производителни единици от най-колосални размери. Образци от такива производителни единици представляват: знаменитият газов тръст в Съединените щати (Standart oil company), който за едно петогодие е дал чиста печалба 889 милиона долара или 4,445,000,000 лева; стоманеният тръст (United states steel Corporation), във всички предприятия на който в 1907 били заети 210,180 работници и служачи; Гелзенкирхенското рудничарско дружество (Gelsenkirchner Bergwerksgesellschaft), което в 1908 година е занимавало 46.04·8 работници и служачи.

Илин цитира следното място из отчета на американската правителствена комисия за тръстовете:

„Тяхното превъзходство над конкурентите се основава на едрите размери на техните предприятия и на тяхната превъзходно поставена техника. Тютюневият тръст от самото си основаване е прилагал всичките си усилия, за да замести в широки размери ръчния труд навсякъде с машинен. За тази цел той откупвал всички патенти, които имат каквото и да било отношение към обработката на тютюна, и изразходвал за това грамадни суми. Много от патентите се оказали негодни за целта и трябваше да ги преработват инженерите, които служат у тръста. В края на 1906 г. били създадени две филиални дружества с изключителната цел да откупват патенти. За същата цел тръстът основа свои леярници, фабрики за машини и ремонтни работилници. Едно от тях заведения, в Бруклин, занимава средно 300 работници; тук се произвеждат опити над изобретенията за производство на папирози, малки пури, енфие, олово на листа за опаковка, кутии и пр.; тука тъй също се усъвършенствуват изобретенията.“

Същото намираме и у другите тръстове, които наемат на служба т. н. *developping engineers* (инженери за развитието на техниката). По същия начин е организирано делото на техническите подобрения в германската едра индустрия — напр. в химическата. Характерно е картелирането на тази индустрия. Най-напред се съюзиха, картелираха, две от най-едрите фабрики — тази в Хохст с фабриката във Франкфурт на Майн, от една страна, а от друга — анилиновата и содовата фабрики в Людвигсхафен с оная в Еберфелд. В 1905 година единият от тези съюзи, а в 1908 другият поотделно влизат в съюз с трета едра фабрика с капитал 40—50 милиона марки всеки „трети съюз“ и между тези съюзи започнати бяха „сближаване“, „договори“ за цените и т. н. В 1916 година през юни германските вестници съобщиха за образуването на нов гигантски тръст, който обединява химическите производства в Германия. По такъв начин конкуренцията между капиталистическите предприятия се превръща в монополия.

Но не само обективният процес на концентрацията на производството води към монополията, към картелите

и тръстовете и тяхното съюзяване в монополия, в най-едри монополистически капиталистически предприятия. Еднаж образувани монополите, тръстовете и картелите и техните съюзи, те се налагат и с насилие. Илин привежда из специалното изследване на германския икономист Кестнер върху борбата на картелите против отделните капиталисти, които не влизат в тях, озаглавено: „Принуждаване към организация“. Ето до какви средства прибъгват съюзите на монополистите, за да принудят невлизащите в тях към подчинение, а именно: 1) лишаване от сурови материали — едно от най-важните средства за насилствено вкарване в картела неподчинените на него; 2) лишаване от работни ръце чрез „алиансите“, т. е. договори на капиталистите с работническите съюзи върху това, щото последните да приемат на работа само в картелираните предприятия; 3) лишаване от транспорт; 4) лишаване от пазар; 5) договор с купувача за водене търговски сношения изключително с картелите; 6) планомерно понижаване на цените с цел да съсият предприятията, които не се подчинят на монополистите; 7) лишаване от кредит; 8) обявяване бойкот.

С такива средства си служат картелите и тръстовете и техните съюзи, за да принудят към „организация“ невлизащи в тях капиталистически предприятия. Между тия средства липсва само средството, до което прибъгват американските монополисти: хвърляне във въздуха с динамит конкурентните предприятия на отделните капиталисти. Изобщо тука имаме работа не с конкурентната борба между дребните и едри, технически назадналите и технически напредналите предприятия, а задушаване от монополистите на онези, които не се подчиняват на монополията, на нейния произвол и угнетяване. С други думи, развитието на капитализма достигна дотам, че макар стоковото производство както преди да „царува“ и се счита за основа на цялото стопанство, обаче всъщност то вече е подровено и главните печалби получават „гениите“ на финансовите игри и мошеничества.

Монополите, създавани от концентрацията на производството, се явяват общ и основен закон на днешната степен от развитието на капитализма. Монополията прониква днес във всички области на производството. Бла-

годарение на образуването картели, както казва цитираният по-горе германски буржоазен икономист Кестнер, тя обхваща и индустрията, която обработва сурови материали. И не само там, дето картелите могат да вземат в ръцете си всички или главните източници на суровите материали, но и там, дето това се вижда невъзможно. Например в циментната индустрия суровият материал го има навсякъде, обаче и тази индустрия е картелирана в Германия от няколко районни капиталистически синдикати. Изобщо монополията си пробива път навсякъде и както видяхме, с всички средства.

Заклучението от всичко казано може да бъде само едно: Ние сме пред гигантски процес на *обобществяването (на социализирането)* на производството и на техническите изобретения и усъвършенствувания. Или, с други думи: капитализмът в неговата империалистическа степен води към най-всестранно социализиране на производството, вмъква капиталистите, въпреки волята им и съзнанието, в някаква нова обществена наредба, преходна от пълната свобода на концентрацията към пълно обобществяване, към пълно социализиране. Производството става обществено, но присвояването на продуктите му става частно. Обществените средства на производството стават частна собственост на неголямо число лица. Към това заключение днес идват и буржоазните икономисти. Така, цитираният от Илин германски буржоазен икономист Хайман, като говори за гигантската концентрация и германската железарска индустрия, дохожда до заключението: „По отношение към германската рудничарска индустрия е точно доказана правилността на учението на Карл Маркса за концентрацията; наистина, това се отнася до страна, в която индустрията е защитена с покровителствени мита и транспортни тарифи. Рудничарската индустрия в Германия е съзряла за експроприация.“ Но това, както видяхме, се отнася не само до страни с покровителствена система, но и до страни със системата на свободната търговия, която прочее вече изчезва, се замества със системата на монополиите. Такова е неизбежното заключение от икономическите факти днес!

(Раб. вестник бр. 285 от 20 май 1918 г.)

БАНКИТЕ И ТЯХНАТА РОЛЯ

За да си представим по-ясно действителната сила и действителното значение на днешните монополи, които се създават от концентрацията на производството и от образуването на картелите и тръстовете, трябва да вземем предвид ролята на банките в днешно време.

Основна и първоначална операция на банките съставлява посредничеството им в платежите. В свързка с това банките превръщат бездейния паричен капитал в деен, т. е. в капитал, който донася печалби. Това постигат те, като съберат всички и всякакви доходи и като ги предоставят на капиталистите.

Обаче заедно с развитието на капитализма, с все-по-голямата концентрация на производството се развива и банковото дело, което се концентрира в няколко най-едри банкови учреждения. Но заедно с това банките губят своята огромна роля на посредници и се превръщат в мощни монополисти, които се разпореждат почти с целия паричен капитал на всички капиталисти и дребни стопани, а също тъй на по-голямата част от средствата на производството и на източниците на суровите материали в дадена страна и в ред страни. Това превръщане на многобройните скромни посредници в шъпа монополисти създава един от основните процеси на превръщането на капитализма в капиталистически империализъм.

И наистина, Илин привежда изследванията на ред авторитетни икономисти по банковото дело и ред статистически данни из тях, които най-ясно говорят за концентрацията на банковото дело и образуването на банкови монополи. Той привежда например една таблица за разпределението на влоговете между едрите и дребни германски банки, от което става ясно, че дребните банки се поглъщат от едрите, от които само 9 банки концентрират у себе си почти половината (49%)

400 отделения (от 447 до 689), други четири банки са имали повече от 200 отделения и 11 повече от 100 отделения. Във Франция три най-едри банки (Credit Lyonnais, Comptair National d'Escompte и Société Générale) имали са операции и една мрежа отделения:

Отделения и каси в провинцията и Париж:

в 1870 год.	: 64
в 1890 год.	258
в 1909 год.	1,229

Размерът на капитала има в милиона франка:

в 1870 год. 200 свой и	427 чужд
в 1890 год. 265 „ „	1,245 „
в 1909 год. 887 „ „	4,363 „

В Америка, не девет и не три, а само *две* най-едри банки на милиардерите Рокфелер и Морган са господари над един капитал от 11 милиарда долара.

От приведените цифри виждаме каква колосална концентрация на капиталите чрез банките става. Но независимо от това, в банковото дело виждаме същите явления, каквито видяхме и при концентрацията на производството: образуването на банкови картели и тръстове, образуването на банкови монополи. Фактът, че в Америка само две банки владеят над 11 милиарда долара, показва, че тия две банки са два банкови тръста, които поглъщат другите банки, подчиняват другите банки под своя финансова власт. В Германия наместо тръстовете виждаме банкови картели, които играят същата роля, каквато играят американските. Две най-едри банкови групи, банкови „концерни“ в Германия, представляват „Deutsche Bank“ и „Disconto Gesellschaft“. В „концерна“ на първата влизат и три чужди банки, а именно: „Bank Verein“—във Виена и две руски банки — „Сибирската търговска“ и „Руската банка за външна търговия“. Във всички най-едри и изгодни операции, особено каквито са държавните заеми, тези банки винаги действуват заедно, в съюз. В „концерна“ на втората (Disconto Gesellschaft) в 1914 год. биде вмъкната и другата първокласна едра банка (Шафхаузенска съюзна банка) и по такъв начин капиталът ѝ достигна 300 милиона марки. Всъщност тук имаме работа със сливането на две първокласни едри банки в една. Така че в лицето на двата „концерна“ имаме два най-едри банкови картела, два съюза, които все повече влизат в

„съглашения“ и все повече се заякчават последните. По повод на това германското списание „Die Bank“ е писало: „Другите банки ще вървят по същия път и от 300 души, които днес икономически управляват Германия, ще останат след време 50·25 или още по-малко. Не може да се очаква, че най-новото концентрационно движение ще се ограничи само с банковото дело. Тесните връзки между отделните банки естествено водят и към сближение между синдикатите и индустриалците, които се покровителствуват от тези банки . . . В един прекрасен ден ние ще се събудим и пред нашите очи ще се окажат само тръстовете; пред нас ще стои необходимостта от заместването на частните монополи с държавни монополи.“

Приведените думи показват само това, че банките във всички капиталистически страни, при всичкото разнообразие в банковото законодателство много повече усилват и ускоряват процеса на концентрацията на капитала и образуването на монополите. По такъв начин банките съвсем изгубват първоначалната си скромна роля на посредници; те се обръщат в гигантски монополистически предприятия, които започват да играят господстваща роля в целокупния стопанствен живот. С други думи, една шепа банкови монополисти подчинява търговско-индустриалните операции на цялото капиталистическо общество, като добива възможността чрез банковите връзки, чрез текущите сметки и други финансови операции най-напред точно да узнава състоянието на работите у отделните капиталисти, сетне да ги контролира, да влияе на тях чрез разширяването или съкращаването, облекчаването или затрудняването на кредита и най-сетне всецяло да определя тяхната съдба, да определя тяхната доходност, да ги лишава от капитал или да дава възможност бърже и в граматни размери да увеличават техните капитали и пр.

Но нещо повече. Като по горния начин банковите „концерни“ и банковите монополисти все повече турят в пълна зависимост индустриалния капиталист, банките влизат в „лична уния“ с най-едрите предприятия от индустрията и търговията, т. е. влизат в „личен съюз“, сливат се едните и другите чрез владението на акциите, чрез влизането на директорите на банките за членове

на управленията на търговско-индустриалните предприятия, и обратно — директорите на последните влизат за членове в управлението на банките. Илин привежда цял ред данни върху това от изследванията на най-вещия по банковото дело германски икономист Ейделс, от които заключението е това, че банковият и индустриалният капитал все повече се сливат, все повече се срастват и че банките израстват до учреждения с „универсален характер“. А това последното означава, че банките днес централизират всички капитали и парични доходи, превръщат хиляди раздробени стопанства в единно общонационално капиталистическо, а след това във всесветско капиталистическо стопанство и старият капитализъм с конкуренцията изчезва и се замества от новия, от империалистическия капитализъм, от капитализма на монополите, който се явява преход към нещо ново. Какво е това *ново* видяхме в миналите статии. Това ще видим и в следните статии.

(„Раб. вестник“ бр. 288 от 23. V. 1918 г.)

ФИНАНСОВИЯТ КАПИТАЛ

Както видяхме в миналата статия, една постоянно растяща част от индустриалния капитал не принадлежи на индустриалците, които го прилагат. Разпореждането над капитала индустриалците получават само чрез банката, която представлява спрямо тях собственик на този капитал. Но и банките една постоянно растяща част от своите капитали влагат в индустрията и стават поради това във все по-голяма степен индустриални капиталисти.

Банковият капитал — значи капиталът в парична форма, — който е превърнат в индустриален капитал, се нарича *финансов капитал*. Или *финансовият капитал е капиталът, който се намира в разпореждането на банките и който се прилага от индустриалците*. Но очевидно е, че такова превръщане на банковия капитал в индустриален, във финансов капитал, е възможно само тогава, когато ръстът на концентрацията на производството и на капитала достига такава висока степен, че довежда и доведе до монополи. Така че концентрацията на производството, монополите, които се създават от нея, сливането или срастването на банките с индустрията — съставляват историята на изникването на финансовия капитал и определят неговото съдържание. От друга страна, както видяхме, концентрацията на банковия капитал и неговите постоянно растящи връзки с индустрията създават една шепа финансови монополисти, която господства над целия економически живот и която постоянно става все по-малка. По такъв начин във всички капиталистически страни се образува *финансова олигархия*, която се разпорежда в целия свят.

За да характеризира това „разпореждане“ на финансовата олигархия, Илин привежда ред примери, някои

от които, като най-типични, ще дадем тука. В основата на това управление лежи „системата на участието“.

• Банките, както видяхме, завладяват производството; те основават акционерни индустриални дружества, в управлението на които настаняват свои контролѐри и ръководители; сетне те подчиняват под своята власт с всички позволени и непозволени средства, пазят в своя зависимост и другите индустриалци и индустриални дружества. По такъв начин те създават „основни дружества“ и „зависими“ от тях дружества. Същността на тази система излага германският икономист Хайман така:

„Ръководителят контролира основното дружество — „дружеството-майка“; то от своя страна господствува над зависимите от него дружества — „дружества-дъщери“, и тези последните — над „дружествата-внуци“ и т. н. По такъв начин може, при владенето на много малък капитал, да се господствува над гигантски области на производството. И наистина, ако владението на 50% капитал винаги бива достатъчно за контрола над едно акционерно дружество, в такъв случай ръководителят трябва да владее само един милион, за да има възможност да контролира 8 милиона капитал на „дружествата-внуци“. А ако това „преплитане“ отиде по-нататък, тогава с един милион може да се контролират 16 милиона, 32 милиона и т. н.“

И наистина, опитът показва, че стига да владееш 40% от акциите, за да се разпореждаш с делата на акционерното дружество, защото раздробените дребни акционери нямат на практика никаква възможност да вземат участие в общите събрания. „Демократизацията“ на владенето акция, от която някои очакват „демократизация“ на капитала, засилването ролята и значението на дребното производство и т. н. всъщност създава един от начините за засилване мощта на финансовата олигархия. Затова, между другото, в по-напредналите и по-старите и опитни капиталистически страни законодателството разрешава по-дребни акции. В Германия например законът не разрешава акции по-малки от 1,000 марки и германските финансови магнати със завист гледат на Англия, дето законът разрешава акции и от 1 фунт стерлинги, 25 лева български. „Сименс — казва Илин — един от най-едрите индустриални и „финансови крале“ в

Германия, заявил в Райхстага на 7 юли 1900 год., че акцията от 1 фунт стерлинги съставлява основата на британския империализъм.“

Но „системата на участието“ не само служи за гигантското увеличаване властта на монополистите. Тя освен това позволява безнаказано да се вършат всякакви тъмни и мръсни дела, да се ограбва народът, защото ръководителите на „дружеството-майка“ формално, по закона не отговарят за „дружеството-дъщеря“, което се счита за „самостоятелно“ и чрез което може „да се прокара“ всичко. Илин привежда един пример, който взема из списанието „Die Bank“ от 1914 г. и който потвърждава казаното. „Акционерното дружество за произвеждане стомана за пружини“ в гр. Касел преди няколко години минаваше за едно от най-доходните предприятия на Германия. Обаче управлението на това дружество доведе работите му дотам, че дивидентите му паднаха от 15% до 0%. Предвид на това управлението без знанието на акционерите е дало *6 милиона марки* „в заем“ на едно от своите „дружества-дъщери“, „Хасия“, номиналният капитал на което съставляваше всичко само няколко стотици хиляди марки. За този „заем“, който почти три пъти надминаваше акционерния капитал на „дружеството-майка“ (на стоманеното акционерно дружество), в балансите на последното нищо не се споменаваше. Юридически такова замълчаване беше напълно законно и можеше да се продължава две години, защото нито един параграф от търговското законодателство с това не се нарушаваше. Председателят на управителния съвет на Акционерното дружество за произвеждане стомана за пружини, който като отговорно лице подписваше лъжливите баланси, беше и си остава председател на Каселската търговска камара. Акционерите узнаха за тоя „заем“, даден на „дружеството-дъщеря“ „Хасия“ само тогава, когато посветените в делата на „дружеството-майка“ почнаха да продават акциите му и тяхната цена падна почти на 100%. Тогава управлението обяви, че фалшификацията на балансите му била просто „по грешка“. По такъв именно начин финансовата олигархия „се разпорежда“ днес в света.

Финансовият капитал, концентриран в малко ръце и който се ползува с фактически монопол, взема гра-

мадна, постоянно растяща печалба от учредителство, от издаването на основателни (фондови) акции, от държавните заеми и др. т., като закрепява господството на финансовите олигархии и като облага цялото общество с данък за монополистите. Илин привежда един от многобройните примери как се разпореждат „американските тръстове“, които дава Хилфердинг в своята книга „Финансовият капитал“. А именно: в 1887 година Хавемайер основал захарен тръст от сливането на 15 дребни дружества, общият капитал на които се е равнявал на $6\frac{1}{2}$ милиона долара. Но капиталът на тръста бил, според американския израз, „разбавен с вода“, определен в 50 милиона долара. Тази „прекапитализация“ била разчитана на бъдещите монополни печалби. И наистина, захарният тръст установил монополни цени на захарта и получил такива доходи, че можал да плаща по 10% дивидент на един капитал, 7 пъти „разбавен с вода“, т. е. почти 70% на един капитал, наистина внесен при основаването на тръста! В 1909 година капиталът на тръста съставлявал 90 милиона долара. Значи за 22 години капиталът му се увеличил на повече от десет пъти.

Във Франция четири най-едри банки имат не относителен, а абсолютен капитал за издаването на ценни книжа. Този монопол гарантира монополни печалби на емисиите. При заемите страната, която прави заем, получава обикновено не повече от 90% от цялата сума; 10% получават банките и други посредници при сключването на заема. Капитализмът, който начена своето развитие с дребния лихварски капитал, свършва своето развитие с гигантски лихварски капитал. Петдесет човека във Франция, които представляват един капитал от 8 милиона лева, могат да се разпореждат с 2 милиарда в четири банки. Френският публицист Лизис, който писа цяла книга под заглавието „Против финансовата олигархия във Франция“, и 5-то издание на която излязло в 1908 година, казва за Франция: „Френската република е финансова монархия“, „пълно е господството на финансовата олигархия; тя господствува и над пресата, и над правителството.“

Това, което играе най-голяма роля в развитието и затвърдяването господството на финансовия капитал и финансовата олигархия, съставлява изключително висока

печалба, която им дава издаването на ценните книжа, което съставлява техния монопол, особено посредничеството им при отпускането на чуждестранни заеми. А общата сума на ценните книжа в света в 1910 г., според германския публицист А. Наймарк, съставляваше 815 милиарда франка. Като я очиства от повторения, той я определя приблизително на 600 милиарда франка. От тях 479 милиарда се падат на Англия, Съед. щати, Франция и Германия и 121 милиарда на останалите страни. От тези данни изведнаж изпъква колко рязко определят четирите най-богати капиталистически страни, които владеят приблизително всяка от 100 до 150 милиарда ценни книжа. Заедно тези четири капиталистически страни имат почти 80% от всесветския финансов капитал. Почти целият останал свят, тъй или инак, се намира в положението на длъжник и данъкоплатец на тези четири страни на международните банкери, на тези четири „стълпове“ на всесветския финансов капитал.

Към какви последици води господството на финансовия капитал и на финансовата олигархия ще видим в следната статия.

(„Работнически вестник“ брой 4 от 29. V. 1918 год.)

ИЗНОС НА КАПИТАЛА

Капитализмът е стоково производство на най-високата му степен от развитие, когато и работната сила става стока. Ръстът на размяната вътре в страната и особено на международната размяна съставлява характерната отличителна черта на капитализма. Обаче капитализмът при пълното господство на свободната конкуренция се различава по това, че изнася *стоки*, когато капитализмът в днешно време, при господството на монополите, се отличава по това, че изнася *капитал*.

Очевидно е, че за да стане тази промяна — да се изнася вместо стоки капитал, трябва да се извърши такова голямо натрупване на капитала, щото да се получи грамаден „излишък от капитал“. А тази концентрация на капитала в страни с напреднало капиталистическо развитие от началото на 20 век насам се извършва, както видяхме, в гигантски размери. Образуването на монополистически съюзи на капиталистите във всички страни с развит капитализъм, от една страна; от друга страна, създаването на монополистическо положение за няколкото най-богати страни доведоха до грамадното натрупване на капитала и образуването по такъв начин на грамаден „излишък от капитал“.

Възможност за износ на капитала се създава поради това, че ред останали назад страни са вмъкнати вече в обращението на всесветския капитализъм, прокарани са или са започнати главните железопътни линии, обезпечени са елементарните условия за развитието на индустрията и т. н. Необходимостта от износ на капитала се създава от това, че в няколко страни капитализмът е „презрял“ и капиталът не намира, поради неразвитостта на земеделието и беднотията на масите — място за „износно“ прилагане.

Какъв гигантски ръст достига износът на капитала може да се види от статистическите данни. Пред днешната война например вложеният в странство капитал от Англия, Франция, Германия достига от 180—200 милиарда лева, които поотделно се падат: от 75—100 милиарда на Англия, 60 милиарда на Франция и 44 милиарда на Германия. Но как се разпределя този вложен в странство капитал между разните страни може да се види само приблизително от следните данни. Англия е вложила в странство около 1910 год., а именно в Европа, Америка, Азия, Африка и Австралия, 70 милиарда марки, т. е. два пъти повече от Франция и Германия, т. е. всяка от последните по 35 милиарда марки. При това Англия най-малко е вложила в Европа (4 милиарда марки), най-много в Америка — 37 милиарда марки, и в Азия, Африка и Австралия (29 милиарда марки). Напротив, Франция най-много вложен капитал има в Европа (23 милиарда марки), най-малко в Америка (4 милиарда марки), а в Азия, Африка и Австралия — 18 милиарда. Германия също в Европа е имала вложен капитал най-много, а именно 18 милиарда, в Америка — 10 милиарда и в другите три страни — 7 милиарда марки.

Разликата в цифрите на вложения от тези три капиталистически страни капитал в странство се обяснява с положението им спрямо външния свят. Англия владее гигантски колонии в Америка (Канада например), Азия, Африка и Австралия. Франция, напротив, изнася капитал предимно в Европа и преди всичко в Русия (не по-малко от 11 милиарда лева, а днес те са много повече). Германия има много малко колонии и затова тя почти равномерно е изнасяла капитал в Европа и Америка.

Износът на капитал донякъде може да докарва застой в развитието на страните, които изнасят, но това се покрива с разширяването и задълбочаването на понататъшното развитие на капитализма в целия свят. За страните, които изнасят капитал, винаги почти се получава възможност да добият известни „ползи“, характерът на които пролива светлина върху особеността на финансовия капитал и монополите. Илин например привежда следното място из това, което е писало през октомври 1913 година берлинското списание „Die Bank“:

„На международния пазар на капиталите се разиграва напоследък една комедия, достойна за перото на Аристофан. Ред чуждестранни държави, от Испания до Балканите, от Русия до Аржентина, Бразилия и Китай, се явяват открито пред едрите парични пазари с искания, понякога извънредно настоятелни, за заем. Паричните пазари днес се намират в не много бляскаво положение и политическите перспективи не са весели. Нонито един от паричните пазари не се решава да откаже отпускането на заем от страх, че съседът ще го изпревари, ще се съгласи да отпусне заем, а заедно с това да си гарантира известни услуги за услуги. При този род международни сделки почти всякога нещо пада в полза на кредитора: отстъпка в търговския договор, каменно-въглищна станция, построяване на пристанища, тлъста концесия, поръчка на топове.“

И наистина, най-обикновено нещо е: за условие на заема се туря изразходването на част от него за покупка на продукти от страната, която дава заема, особено за предмети на въоръжението, за параходи и т. н. Франция, която даваше заем на Русия, „овърза“ я с търговски договор от 1905 година, с който ѝ наложи различни отстъпки, които имаха сила до 1917 година. Митнишката война между Австрия и Сърбия, която се продължава от 1906 до 1911 година с едно прекъсване от 6 месеца, беше предизвикана между другото и от конкуренцията между Австрия и Франция в доставянето на военни припаси на Сърбия. Франция за периода от 1908—1911 година е доставила на Сърбия военни материали за 45 милиона лева. Според Илин, в отчета на австро-унгарския консул в Сао-Паоло (Бразилия) се казва: „постройката на бразилските железници се извършва главно от французки, белгийски, британски и германски капитали; тези страни при финансовите операции, свързани с постройката на железниците, получават за себе си доставянето на железопътните строителни материали“.

Тия факти показват, че финансовият капитал простира своите мрежи по всички страни на света. При това голяма роля играят банките, учредявани в колониите, и техните отделения. Германските империалисти със завист гледат на „старите“ колониални страни, гарантирали себе си в това отношение особено „добре“.

Англия в 1904 година е имала 50 колониални банки с 2,279 отделения, а в 1910 година е имала 72 банки с 5,449 отделения; Франция е имала 20 банки със 136 отделения; Холандия — 16 банки с 68 отделения, а Германия само 13 банки със 70 отделения. Американските империалисти от своя страна завиждат на английските и германските. По повод на това Илин цитира из „Die Bank“ следното: „В Южна Америка — оплакват се американците в 1915 година — 5 германски банки имат 40 отделения и 5 английски банки имат 70 отделения. Англия и Германия през последните 25 години са вложили в Аржентина, Бразилия, Урагвай приблизително 4 билиона (милиарда) долара и в резултат те се ползват с 46% от цялата търговия на тези три страни.“

(„Раб. вестник“ бр. 12 от 10. VI. 1918 г.)

НАЙ-ВИСОКАТА КОНЦЕНТРАЦИЯ НА ПРОИЗВОДСТВОТО

Монополистическите съюзи на капиталистите — картелите, синдикатите, тръстовете — делят помежду си преди всичко вътрешния пазар. Но вътрешният пазар при капитализма е неизбежно свързан с външния. И колкото повече расте износът на капитала и се разширяват задграничните и колониални връзки и „сферите на влияние“ на най-едрите монополистически съюзи, толкова повече работата отива до международно съглашение между тях, до образуването на международни картели. Това вече съставлява нова степен на всесветската концентрация на капитала и производството, несравнено по-висока от предишната. Какъв е процесът, който води към такава нова степен концентрация?

Най-типична за най-новите успехи на техниката, за капитализма в края на 19 и началото на 20 век съставлява електрическата индустрия. Най-много се е развила тази индустрия в двете напреднали нови капиталистически страни, в Съединените щати и Германия. В Германия върху ръста на концентрацията в този клон от индустрията особено силно влияние е оказала икономическата криза през 1910 година. Банките, които към това време бяха вече достатъчно се сраснали с индустрията, в голяма степен ускориха и задълбочиха през времето на тази криза смъртта на дребните предприятия, тяхното поглъщане от едрите. В резултат концентрацията след 1900 год. тръгна напред с гигантски крачки. До 1900 година в електрическата индустрия имаше осем или седем „групи“. Всяка от тях се е състояла от няколко дружества (от 28) и зад всяка група са стояли от 2—11 банки. Обаче през периода 1908—1912 г. всички тия групи се сливат първен в две: АЕГ (Всеобщо електрическо дружество) и Сименс — Галске-Шукерт К-о, а по-сетне в една — АЕГ.

Това прочуто АЕГ господствува над 175 – 200 дружества, според „системата на участието“, и се разпорежда с един капитал на обща сума приблизително 1½ милиарда марки. То има 34 представителства в странство, от които 12 акционерни дружества, в 10 и повече държави. Още в 1904 година смятаха, че капиталите, вложени в германската електрическа индустрия в странство, достигнали 233 милиона марки, от които 62 милиона в Русия. Очевидно е, че АЕГ представлява едно гигантско „комбинирано“ предприятие, което има 16 дружества само за фабрикации на най-различни продукти, от кабели и изолатори до автомобили и апарати за аероплани.

Но концентрацията в Европа съставляваше и част от процеса на концентрацията в Америка. Най-напред там се образуват две фирми за производство на електричество: К-о Томсон Гаустон и К-о Едисон под името „Французка К-о на Едисона“. Но сетне тези две фирми се сливат в една ГЕС (Всеобща електрическа К-о). По такъв начин се създадоха две електрически „държави“ и други, напълно независими от тях електрически дружества няма на земята. В 1907 г. обаче между американския и германския тръстове биде сключен договор за подялба на света. Според договора, конкуренцията се премахва: ГЕС „получава“ Съединените щати и Канада; на АЕГ се „пада“ Германия, Австрия, Русия, Холандия, Дания, Швейцария, Турция и Балканите. Специални — разбира се, тайни — договори са сключени относително „дружествата-дъщери“, които проникват в нови клонове на индустрията и в „нови“, формално още неподелени страни. Установена е била взаимната размяна на изнамиранията и опитите.

Самò от себе си се разбира, че конкуренцията против този, фактически един, всесветски тръст, който се разпорежда с капитал от няколко милиарда марки и има свои отделения, представителства, агентури и връзки във всички краища на света, е извънредно трудна. Но подялбата на света между двата силни тръста не изключва, разбира се, *една нова подялба*, ако отношението на силата, поради неравномерно развитие, война, проваляне и т. н., се измени. Поучителен пример на борбата за такава нова подялба представлява газовата индустрия. Международният пазар на газта още в 1905 година е бил поде-

лен между двете едри финансови групи: американския „Газов тръст“ (Standard Oil C-y) на Рокфелера и руските нефтени фирми на Ротшилда и Нобеля в Баку. И двете групи се намират в тясна връзка помежду си, но тяхното монополно положение се заплашва от 5 врага: 1) изтощението на американските газови източници; 2) конкуренцията на фирмата Манташев в Баку; 3) газовите източници в Австрия; 4) същите в Румъния и 5) зад-океанските газови източници, особено в холандските колонии (най-богатите фирми на Самуеля и Теля, свързани с английския капитал). Трите последни от изброените предприятия са свързани с немските големи банки, с най-едрата „Deutsche Bank“ начело, които самостоятелно и планомерно развиха газовата индустрия, например в Румъния, за да имат „своя“ опорна точка. В румънската газова индустрия смятаха вложени в 1907 година чужди капитали на 185 милиона лева, от които германски 74 милиона.

Между тези газови тръстове и фирми се започна една борба, която в икономическата литература тъй и се нарича — *борба за „подялба на света“*. От една страна, „газовият тръст“ на Рокфелера с цел да заграби *всичко* е основал „дружество-дъщеря“ в самата Холандия, като откупи газовите източници в Холандска Индия с желанието по такъв начин да нанесе удар на своя главен враг: на холандско-английския тръст на Шелда. От друга страна, „Deutsche Bank“ и др. берлински банки се стремяха да задържат за себе си Румъния и да я обединят с Русия против Рокфелера. Обаче последният имаше капитал неизмерно по-голям и една превъзходна организация на транспорта и доставянето газ на консуматорите. Борбата се свърши в 1907 година с пълно поражение на „Deutsche Bank“, която трябваше да се подчини на един договор с тръста на Рокфелера, според който се задължаваше да не предприема нищо против „американските интереси“.

Но същата борба виждаме и в другите области на производството и размяната. Така е например в паракходното дело. В Германия се образуваха две най-големи паракходни дружества: „Хамбург—Америка“ и „Северогермански Лойд“, двете с капитал по 200 милиона марки (акции и облигации), с параходи на стойност 185—189 ми-

лиона марки. От друга страна, в Америка на 1 януари 1903 година се образувал така нареченият тръст на Моргана: „Международната компания за морска търговия“, която обединява американските и английските параходни компании, девет на брой, с капитал 120 милиона долара— (480 милиона марки). Вече в 1903 година между германските компании и американо-английския тръст биде сключен договор за подялбата на печалбите. Германските дружества се отказаха от конкуренцията в преноса между Англия и Америка. Било точно установено кому какви пристанища се предоставят, бил създаден общ контролен комитет и т. н. Договорът бил сключен за 20 години, обаче с уговорката, че в случай на война губи сила.

Друг пример съставлява историята на образуването международния релсов картел. Още в 1884 година английските, белгийски и германски релсови фабрики основаха такъв картел. Те се съгласили помежду си да не конкурират във вътрешния пазар страните, които влязоха в съглашението, а външния пазар си поделиха по нормата: 66% на Англия, 27% на Германия и 17% на Белгия, като предоставиха Индия изцяло на Англия. На една английска фирма, която не поиска да влезе в картела, обявиха обща война. Но в 1886 година две английски фирми излизат от картела и той се разпада. В 1904 година обаче той пак се възстанови по норми: Англия 53.5%, Германия 28.83%, Белгия 17.67%. По-подире към картела се присъединила и Франция с норма: 4.8%, 5.8% и 6.4% в първата, втората и третата година. От друга страна, в 1904 година се образува в Германия стоманен синдикат, към който в 1905 година се присъединява и североамериканският „Стоманен тръст“, сетне се присъединяват Австрия и Испания. По такъв начин се създаде един общ гигантски картел за производството на стоманени произведения, който в 1910 година достигна пълна подялба на света.

В 1910 година се образува от 5 групи, а именно от германски, английски, френски, белгийски и испански, международният цинков синдикат, който точно разпределил помежду тях размерите на производството. В същото време се образува барутният международен тръст, който, според думите на германския буржоазен икономист Лиф-

ман, съставлява „напълно модерен тесен съюз между всички германски фабрики за взривни вещества, които заедно с такива организирани френски и американски динамитни фабрики поделени помежду си, тъй да се каже, целия свят“.

(„Работн. вестник“ бр. 16 от 17. VI. 1918 г.)

ФИНАНСОВИЯТ КАПИТАЛ И КОЛОНИАЛНАТА ПОЛИТИКА

В миналата статия видяхме как монополистическите съюзи на капиталистите разделиха света помежду си. Сега ще се спрем върху териториалната подялба на света, която се постига чрез колониалната политика, т. е. чрез политика на завладяване колонии.

Споменатият в миналите статии английски икономист Хобсон в своята книга за империализма счита епохата от 1884 — 1900 г. за епоха на усилената „експанзия“ (разширяване на териториите) на главните европейски държави. Според него, Англия придобила през това време 3·7 милиона квадратни мили с население 57 милиона; Франция придобила 3·6 милиона квадратни мили с население 36 милиона; Германия придобила 1·0 милиона кв. мили с 14·7 милиона население; Белгия — 900,000 кв. мили с 30 милиона население; Португалия — 800 хиляди кв. мили с 9 милиона население. Лудото надпреварване в придобиването на колонии в края на 19 в., особено от 1880 год., от страна на всички капиталистически държави представлява общоизвестен факт от историята на дипломатията и на външната политика. Резултатът на това надпреварване към 1914 година за трите най-развити капиталистически държави — Англия, Франция и Германия, е този, че Англия в 1914 година владееше колонии от 33·5 милиона квадратни километра с 393·5 милиона население, Франция — 10·6 милиона кв. клм. с 55·5 милиона население, Германия 2·9 милиона кв. клм. с 12·3 милиона население.

Но въвн от колониалните владения на великите държави има колонии на малките държави като: Белгия, Холандия и др., които се явяват най-близък обект за възможна и вероятна подялба на колониите. По-голямата

част от тия малки държави запазиха досега своите колонии само затова, че между големите държави има противоположни интереси, които бъркаха на съглашението им за подялба на плячката. От друга страна, има държави, които се намират в положението на „полуколони“. Такива са Китай, Персия, Турция. Те се явяват като пример на преходни форми. Финансовият капитал съставлява такава голяма, решаваща сила във всички икономически и във всички международни отношения, че той може да подчини и наистина подчинява дори държави, които имат най-пълна политическа независимост. Но, разбира се, че най-големи „удобства“ и най-големи изгоди дава на финансовия капитал такова подчиняване, което е свързано с лишаване на подчинените страни и народи от политическа независимост. Полуколониалните страни са типични като „средина“ в това отношение. От само себе си се разбира, че борбата за тези полузависими страни трябваше особено да се изостри в епохата на финансовия капитал, когато другият свят беше вече поделен.

Основна черта на най-новия капитализъм се явява, както видяхме, господството на монополистическите съюзи на най-едрите капиталисти. Такива монополи са най-сигурни, когато завладяват всички източници на суровите материали. В миналите статии видяхме с каква стръв международните съюзи на капиталистите се стремят да лишат противника от всякаква възможност да конкурира, да закупи напр. земите с железни руди или готовите източници и др. т. Само владението на колонии дава пълна гаранция за успеха на монопола против всички случайности на борбата със съперниците, както и до такава случайност, когато противникът би искал да се защитава чрез закон за държавен монопол. Колкото по-високо стои развитието на капитализма, колкото по-силно се чувствува недостигът в сурови материали, толкова по-остра бива конкуренцията и лудото надпреварване в диренето източници за сурови материали в целия свят, толкова по-отчаяна бива борбата за добиване колонии.

Илин привежда думите на германския икономист Шилдер, според който ръстът на градското индустриално население може в по-далечно или по-близо бъдеще да

срещне много по-скоро пречка в недостига на суров материал за индустрията отколкото недостиг в предметите за прехрана. Според него, изострува се недостигът в дърво, което все по-скъпо става, в кожи, в суров материал за текстилната индустрия. Той прибавя: „Съюзите на индустриалците се опитват да създадат равновесие между селското стопанство и индустрията в границите на цялото всесветско стопанство; като пример може да се посочи и съществуващият в 1904 г. съюз на съюзите на памукопредачните фабриканти в няколко от най-важните индустриални държави, сетне основаният по негов образец в 1910 г. съюз на европейските съюзи на лено-предачните фабриканти.“

Но за финансовия капитал имат значение не само откритите вече източници за суров материал, а и възможните източници за такъв, защото техниката се развива днес с невероятна бързина, поради което земи, които днес се смятат за негодни, утре могат да станат годни, щом бъдат намерени нови начини за обработването им (а за това една голяма банка може да нареди специална експедиция от инженери, агрономи и пр.), щом бъдат направени големи разходи от капитала. Същото трябва да се каже и за изследванията на минералните богатства, за новите начини на обработка и утилизацията тоя или други сурови материали. Оттука произтича неизбежният стремеж на финансовия капитал към разширяването на стопанствената територия и дори територията изобщо. Финансовият капитал изобщо се стреми да заграби колкото се може повече земи, каквито и да са, дето и да са и както и да е, като разчита на възможните източници, като се страхува да не остане назад в бясната борба за завладяване последните кътове от неподделения свят или за новата подялба на кътовете, вече разделени.

Независимо от това и интересите на износа на капитала тласкат към завоюване на колонии, защото на колониалния пазар е по-лесно (а понякога само така е възможно) чрез монополистически пътища да се отстрани конкурентът, да се обезпечи доставката, да се заякчат съответните връзки и т. н. От друга страна, надстройката, която израства над икономиката на империализма въз основа на финансовия капитал, а именно неговата

политика, неговата идеология, усилва стремежа към колониални завоевания. „Финансовият капитал — казва Хилфердинг — иска не свобода, а господство.“ Английският милионер, финансов крал, главният виновник на англо-бурската война Сесил Родс е казал в 1895 година, според неговия интимен приятел журналиста Стед: „Моята заветна идея е решението на социалния въпрос, именно: за да се спасят четиридесет милиона души на Съединеното кралство от убийствена гражданска война, ние колониалните политици трябва да завладеем нови земи за заселването им с излишъка от населението, за да добием нови области, дето да изнасяме стоки, произведени във фабриките и рудниците. Империята, винаги това съм говорил, е въпрос на стомаха. Ако не искате гражданска война, трябва да станете империалисти.“ А един французки буржоазен писател, като да пояснява казаното от Сесилия Родс, пише, че към икономическите почини на съвременната колониална политика трябва да се прибавят и социалните: „Поради растящата сложност на живота, сложност и трудност, която потиска не само работниците, но и средните класи, във всички страни на старата цивилизация се натрупват нетърпение, раздражение, ненавист, които заплашват обществено спокойствие; на енергията, която изскача из определения класов път, трябва да се намери приложение, да ѝ се даде работа вън от страната, за да не стане избухване вътре.“

Колониалната политика в епохата на капиталистическия империализъм създава цял ред преходни форми на държавна зависимост. Типични са за тази епоха разнообразните форми на зависими страни, които политически са формално самостоятелни, а всъщност са оплетени в мрежата на финансовата и дипломатическа зависимост. Една от формите съставляват полуколониите, за които по-горе споменахме. Образец на другата форма се явяват Аржентина и Португалия. Цяла Южна Америка, но особено Аржентина, се намира в такава финансова зависимост от Лондон, че я счита търговска колония на Англия. В 1909 година капиталите, вложени от Англия в Аржентина, достигат почти 9 милиарда франка (8³/₄ милиарда). За пример на финансова и дипломатическа, при политическа независимост служи Португалия. Тя уж е самостоятелна, суверенна държава, всъщност обаче

в течение на повече от 200 години, от времето на войните за испанското наследство (1700—1714), тя се намира под пълния протекторат на Англия. Такъв род отношения между отделните големи и малки държави са съществували винаги, но в епохата на капиталистическия империализъм те стават всеобща система. Френският историк Дрио в своята книга от 1907 година: „Политическите и социални проблеми“, в главата за „великите държави и поаялбата на света“, пише: „През последните години всички свободни места на земята, с изключение на Китай, са завзети от великите държави на Европа и Северна Америка. На тази почва произлязоха няколко конфликта и преместване на влиянията, които се явяват предвестници на по-ужасни избухвания в близко бъдеще. Защото трябва да се бърза: нациите, които не обезпечиха себе си, рискуват понякога да не получат своята част и да не вземат участие в тая гигантска експлоатация на земята, която ще бъде един от най-съществените факти на следния (т. е. 20-я) век. Ето защо цяла Европа и Америка бяха завладени през последно време от треската на колониалните разширявания на „империализма“, който се явява най-забележителна характерна черта на края на 19 век.

Такива са икономическите основи, или такава е *икономиката на империализма*, както го схваща Илин. Остава ни да сведем всичко казано за империализма до главната същност в полемиката между Илин и Кауцки, толкова повече, че сме предизвикани от провокаторите около в. „Народ“.

„Раб. вестник“ бр. 20 от 26 юни 1918 г.)

СЪЩНОСТТА НА ПОЛЕМИКАТА ЗА ИМПЕРИАЛИЗМА

Същността на полемиката за империализма не се състои в това, че Кауцки разглежда империализма като политика на капитализма, а Илин като по-висока степен в развитието на капитализма. Схващаме ли империализма само като политика на капитализма, пак се поставя въпросът: Защо капитализмът до последната четвърт на миналия век и особено в началото на 20-я век не е водил такава политика, не е бил империалистически? — Очевидно е, че е станала известна промяна в самия капитализъм, в неговото развитие, че днешният капитализъм е по-друг от оня в 19 в., че последният е умрял и отстъпил мястото си на империалистическия капитализъм. Старият капитализъм, капитализмът на 19 в. имаше за основа свободната конкуренция, свободната търговия, когато империалистическият капитализъм има за своя основа насилническата, така да се изразим, конкуренция на монополистическите капиталистически съюзи. С други думи, икономическите основи на капитализма в 19 век са други; други са тези на днешния капитализъм; следователно по-друга е политиката им като надстройка на различната им *икономика*.

Кауцки обаче, като схваща империализма като политика на капитализма, оставя настрана икономиката ѝ, нито пък дава научно обосноваване на днешната империалистическа политика. В това именно се състои същността на полемиката на Илин против Кауцки. Схващането на последния върху империализма наистина се явява неправилно, не марксистическо. Кауцки, в противоположност на апологета на империализма и социалпатриота Кунов, прави позив за борба против империалистическата политика. Обаче той не обосновава необходимостта от тази борба с всичките икономически факти, които дава съвременното развитие на капитализма,

дори прави, както видяхме, заключение от някои икономически факти съвсем неверни. Кауцки преди войната беше един от първите теоретици на социализма, при всичко че последните години преди нея из средата на самата германска партия и на самите марксисти се явиха критици, които не бяха съгласни с неговите възгледи по съществени въпроси, като Роза Люксембург, Панекоек, Либкнехт и други. Но Кауцки като пръв теоретик и като правеше позив очевидно към пролетариата за борба против империалистическата политика на капитализма, длъжен беше да обоснове своя позив с всички научни данни, да разкрие пред пролетариата цялата научна същност на империализма и цялата картина на неговата опустошителна политика. Той беше задължен да направи това не само поради широката пропаганда сред пролетариата на империалистическите възгледи от страна на явните оръдия на буржоазията, но и поради същата пропаганда на скритите буржоазни оръдия, които под булото на социалисти, социалдемократи, дори марксисти и работнически представители пропагандират *националистически работнически империализъм*, т. е. чрез завоеванията на империализма повече работа и по-големи заплати за пролетариата на империалистическите нации, победителки в тази война. Кауцки, като говори за империализма, това именно не прави.

Илин обвинява Кауцки в „замазване“ същността на работата, каквато вършат с империализма и буржоазните негови апологети (възхвалители), и следователно за да се заблуждава пролетариатът. Това обвинение против Кауцки ние смятаме за лично отношение на Илина към Кауцки, което не можем да споделяме. Кауцки теоретически греша по въпроса, защото той схваща невярно империализма или той не задълбочава своето схващане. Обаче той не можеше да бъде обвинен, че умишлено, както това правят буржоазните идеолози, е искал да заблуждава. Кауцки през времето на днешната война направи ред теоретически грешки, обяснение на които може да се намери в неговата минала литературна и практическа дейност. Но този въпрос е друг.

Събитията, които се създадоха и развиха от войната, особено сред социалистическия интернационал, дават една голяма поука, която ни налага нова оценка на

много понятия, които до нея се смятаха за непоколебими, нова ориентировка в принципите на Маркса и Енгелса. Но тъкмо това съставлява смъртен страх за буржоазните оръдия от всички видове, но особено за социалпатриотите. Такъв е случаят и с нашите, и с българските „широки“ социалпатриоти, с общоделците, или „широките социалисти“, или „обединените социалдемократи“. Още не бях свършил статиите за империализма, те, широките социалпатриоти, като гузни, побързаха да се обадят. Според нашите широки социалпатриоти, да обясняваш същността на империализма и обективните последици, към които води той, значело да скръстиш ръце и да чакаш той сам да събори себе си. Такова разбиране е тъкмо достойно за техните дребнобуржоазни глави. За нас, както и за всеки социалдемократ, е много ясна истината, че за да бъде ефикасна и резултатна борбата против империализма, необходимо е, щото пролетариатът да знае неговата същност и към какво обективно той води; с други думи, необходимо е пролетариатът да знае, че днешният капитализъм, империализмът, създава, създаде всички обективни условия за тържеството на неговата борба, за тържеството на социализма. Иначе се получава не борба против империализма, а само шумотевица, която означава не борба за събарянето му, а борба за закрепването на господството му чрез усилията, с помощта на пролетариата. Това последното желаят социалпатриотите и са смъртни врагове на съзнателната му борба

Но българските „широки“ намират у нас „скръстени ръце“, за да изтъкнат себе си като „борци“, които са водили и водят „страшна борба“. Вярно е, че те водеха такава борба. Дò ще време, когато ще имаме възможност да разкрием основателно тази им борба. За сега ще кажем само това, че те наистина се бореха в Народното събрание със страшна шумотевица против гешефтарството на отделните гешефтари; . . . те се бореха за преуспяването на „кооперативното дело“, т. е. на своята кооперация; те се бореха за преуспяване на мандраджийството и техните гешефти по него и т. н. и т. н., но особено много те се бореха против нас социалдемократите, те се бореха против нас и в Народното събрание, и във от него с всички средства, от клеве-

тата до провокаторството и откритото доносничество, против нашата парламентарна група, против отделните ѝ членове и против цялата партия.

Да, българските „широки“ наистина водеха такава страшна „революционна борба“! Ние тесняците наистина не сме способни за такава „борба“ и никак не съжаляваме. Но тази широка, най-широка, широка в превъзходна степен „революционна борба“ на нашите „широки“ се увенча с един многостранен „революционен акт“. *Пошушнали им*, че на властвването на Радославов е изпята песента, в навечерието на падането му нашите широки „герои“ отправиха едно отворено „писмо до министър-председателя г. д-р В. Радославов“, с което го канеха, дори го молеха да си отиде, да отстъпи мястото си на други „отечествоспасители“. При всичко казано обаче нашите широки „герои“ имат днес безсрамието да приписват свалянето на Радославова на своята „борба“, главно на тоя свой „революционен акт“.

Ще свършим, като повторим: Да, през всичкото време на Радославовия режим „широките“ не стояха със „скръстени ръце“; те страшно се „бореха“! Отсега нататък те също не ще стоят със „скръстени ръце“. Напротив, сигурно отсега нататък те ще развият още по-голяма „революционна борба“ отколкото досегашната им, но подобна на нея. На добър им час, прочее!

(„Работнически вестник“ бр. 30 от 7 юли 1918 г.)

БЕЛЕЖКИ
И
ПОКАЗАЛЦИ

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ Става дума за статиите на Захари Стоянов, печатани във в. „Свобода“ През 1887 година в „Свобода“ бр. 111—113 от 20 декември 1887 г. Захари Стоянов в три последователни подлистника, озаглавени „Социализъмът в България“, полемизира с Димитър Благоев, „доказвайки“, че в България е невъзможно даже и да се мисли за установяването на социализъм, защото всички искания на „социалисти, нихилисти и демократи“, напълно законни в Русия, Франция и Белгия, в България са налице. — 3.
- ² Благоев има предвид тайнствената конспиративна „сиромахомилска“ организация, основана от Спиро Гулабчев. Виж подробности в Д. Благоев „Принос към историята на социализма у нас“, гл. „Сиромахомилство“, стр. 123—126, издание на Партиздат 1949 г. — 3.
- ³ Книгата на Димитър Благоев „Що е социализъм и има ли той почва у нас“ е била написана в гр. Търново. Решението да се издаде такава книга е било взето на Бузлуджанския конгрес. „Решението всъщност беше категорично спрямо излизането със „Социалдемократическата библиотека“, първият номер на която се реши да бъде брошурата: „Що е социализъм и има ли той почва у нас“ (Димитър Благоев — „Принос към историята на социализма в България“). 15 години по-късно в „Принос към историята на социализма в България“ Благоев дава сам следната оценка на книгата: „Няма съмнение, че от гледна точка на днешното (1905 г. — Б. Р.) обществено-икономическо развитие на България... фактите, с които се обосноваваше възможността на социализма в България, са недостатъчни... От друга страна, брошурата днес от марксистеска гледна точка не е добре издържана в някои отношения... В нея виждаме следи от влияние на Ласалиевите идеи върху социалистическата мисъл на автора... Обаче въпреки тия недостатъци на брошурата, тя беше първата, която даде едно научно обоснование на социалистическото движение в България“ (Д. Б. „Принос към историята на социализма в България“, стр. 147).

Книгата на Благоев предизвиква оживени полемки. Тя послужва на Д. Благоев като повод да излезе със съкрушителни статии срещу народничеството в България в лицето на Прокопиев. Полемиката около „Що е социализъм“ започва сп. „Лъча“ в кн. 1, год. 1 в 1891 г., като съобщава, че колоните на списанието са отворени за тези, които искат да се изнажат по въпроса.

В писмо до редакцията, поместено в кн. 3, К. Прокопиев „доказва“ с аргументи от народническия арсенал, че България е дребнособственическа страна, в която няма почва нито за капитализъм, нито за социализъм.

Отговор на неговата статия дава Д. Братанов (Димитър Благоев) в бр. 6 и 7, оборвайки доказателствата на Прокопиев. След статията на Благоев Прокопиев започва широка атака срещу възможността да се изгради капитализъм, а след това социализъм в страни с дребностоково производство и запазени общинни форми на земевладение и дребна поземлена собственост, използвайки аргументи от статиите на известния руски теоретик на либералното народничество В. В. (Воронцов). Статиите му, озаглавени „Писмо до редакцията“, са поместени в сп. „Лъча“, бр. 8, 9, 10, 12, 13 и 14.

Редакцията на „Лъча“ поканва да се изкаже Петър Габе, който в кн. 16 на „Лъча“ пише: „Писмо до редакцията“, в което поддържа изцяло схващанията на Прокопиев.

Полемиката в сп. „Лъча“ се завършва от Н. Хр. Габровски, който в статия „Социализмът в България“ полемизира с Габе и Прокопиев.

В „Периодическо списание“, кн. 40 Иван Евстатиев Гешов, рецензирайки книгата на М. Георгиев „Статистически сведения за земеделската производителност в България в навечерието на първото българско изложение“, полемизира с Благоев (стр. 683—684), отричайки каквато и да е възможност да се говори за социализъм в България, като нарича социалистите гробонопатели на кредита на България.

Във в. „Работник“, год. I, бр. 2 от 7. XI. 1892 г. Благоев отговаря на Гешев със статията „Сметките на един буржоа“, аргументирайки своята статия със статистика за разоряването и пролетаризирането на българското село.

В сп. „Ден“, г. I, кн. 7 и 8 Янко Сакъзов рецензира Благоевата книга, полемизирайки с Прокопиев във връзка със статиите му, поместени в сп. „Лъча“.

Във връзка със статиите на Прокопиев Благоев пише две големи статии „Научний социализъм или марксизмът, отговор г. Прокопиеву“ сп. „Ден“, г. I, кн. 11 и 12 от 1891 г. с подпис Д. Братанов (Виж настоящото издание, стр. 95—121) и „Марксистите, или социалдемократите, и г. Прокопиев“, напечатана в сп. „Ден“, кн. 3—4 от 1892 г. с подпис Д. Братанов (Виж настоящото издание, стр. 122—135), в които разгромява народниците в България. — 4.

⁴ Земеделските каси в България, които съществували до 1862 г. като селски хамбари за взаимопомощ, били преобразувани от турския държавник Митхад паша в общополезни каси с характер на кредитни учреждения.

След Освобождението те продължили съществуването си като земеделски каси и към 1890 г. броят им надминава 50 с капитал повече от 16,000,000 златни лева.

През 1894 г. касите били реорганизирани с оглед на превръщането им в модерно капиталистическо учреждение за земеделски кредит.

През 1903 г. земеделските каси били реформирани и преустроени в Българска земеделска банка. — 4.

- ⁵ Самсар — посредник, комисионер. — 13.
- ⁶ Институтът на пътуващите земеделски учители е бил създаден през 1889 г. В началото за цялата страна били назначени само 5 души, от които един с висше, а останалите със средно земеделско образование — свършили курса на българските средни земеделски училища. През 1892 г. броят им се увеличил на 18 души, през 1897 г. — на 32, през 1907 г. — на 44, през 1912 г. — на 65. Институтът на пътуващите земеделски учители просъществува до първата световна империалистическа война. Задачата на тези учители била да подирят сами земеделските стопани, да ги научат да си служат със земеделските машини и да пропагандират за тяхното купуване. За създаването на този институт били особено заинтересувани група вносители на земеделски машини. — 14.
- ⁷ В лионските копринени фабрики и работилници работели около 30,000 гъкачи. След юлската революция от 1830 г. вносът на сурова коприна спрял и лионските фабриканти намалили надниците от 4 на 0-90 франка. Сресу протестната работническа манифестация била изпратена националната гвардия. В двудневни сражения работниците завладели града, който останал в техни ръце в продължение на 10 дни. Сресу въстаналите работници правителството изпратило цял корпус войска, който взел града и кърваво се разправил с въстаниците. Лионското въстание направило силно впечатление на работниците от цяла Европа. — 48.
- ⁸ През 1842 г. чартистите съставили петиция с политически и икономически искания, която била подписана от 3,000,000 души. Правителството отхвърлило петицията. В отговор на това чартистите обявили стачка, която била лошо организирана. Волачите на стачката и на чартисткото движение били арестувани и дадени под съд. — 48.
- ⁹ През 1891 год. в стамболовистките вестници се пишат редица статии за необходимостта от въвеждането на избирателен ценз. Закон за ограничаване избирателното право обаче не е приет от Народното събрание. — 74.
- ¹⁰ Законът за наследството, приет през 1891 год., остава в сила до 1948 год. — 74.
- ¹¹ Положението за „Децентрализацията на държавата и преобръщането ѝ на федеративен съюз от производителни общини“ е дадено и в първата програма, приета на Бузлуджанския конгрес през 1891 година (Виж „Първата програма и първия устав на БСДП“, списание „Исторически преглед“, год. IV, книжка 2). На Търновския конгрес, на който се изоставя старата програма, изработена по подобие на Белгийската социалдемократическа партия, се приема нова програма по подобие на Германската социалдемократическа партия. В нея положението за децентрализация на държавата е изхвърлено като неотговарящо на принципите на научния социализъм. — 82.

- ¹² Писмата на Прокопиев били поместени в сп. „Лъча“, кн. 3, 8, 9, 10, 12, 13 и 14 (Виж бележка 3). — 89.
- ¹³ Благоев е използвал „Нашите разногласия“ на Г. В. Плеханов на руски език. — 108.
- ¹⁴ „Съюз на комунистите“ — първата международна организация на революционния пролетариат, основана през лятото на 1847 г. в Лондон на конгреса на делегациите от революционните пролетарски организации. Ръководители на „Съюза на комунистите“ били Карл Маркс и Фридрих Енгелс, които по поръка на организацията написали „Манифест на комунистическата партия“. „Съюзът на комунистите“ просъществувал до 1852 г. (Виж подробности в „К истории союза коммунистов“. К. Маркс. Избранные произведения, т. 2, 1940, стр. 3—21.—109.
- ¹⁵ „Първи май, годишен празник на работниците по целия свят“, Георги В. Плеханов. Превел от руски д-р Герганов, Търново 1892 г., 39 стр.
Книгата е снабдена с предговор „Към българските работници“ (стр. 3—8), „Положението на българския пролетариат“ (стр. 8—11) и „Приложение: 9 ползи от 8-часовия работен ден (стр. 11—12) с подпис В. С.
В предговора В. С. обосновава необходимостта българските работници да празнуват Първи май.
Във връзка с предговора К. Прокопиев пише две последователни статии в сп. „Лъча“ бр. 8 и 9, като полемизира с автора, а същевременно и с Димитър Благоев във връзка с книгата му „Що е социализъм и има ли той почва у нас“. — 116.
- ¹⁶ Благоев има предвид статията на проф. Кавелин „Кръстьянский вопрос“, сп. „Вестник Европы“, 1891 г., месец октомври, стр. 716. — 124.
- ¹⁷ Номунето е вид десетък върху земеделското производство. — 125.
- ¹⁸ Писмото на Карл Маркс до редакцията на в. „Отечественные Записки“ било написано в края на 1877 г. във връзка със статията на Н. К. Михайловски „Карл Маркс пред съда на г. Ю. Жуковски“. Това писмо било преписано и изпратено в Русия от Енгелс след смъртта на Маркс. По свидетелство на Енгелс то „дълго време циркулирало в Русия в ръкописни копия от френския оригинал, а след това публикувано в руски превод в сп. „Народная Воля“, бр. 5 през 1886 г. в Женева, а по-късно и в Русия. Това писмо, както и всичко, което е излизало от перото на Маркс, обърнало голямо внимание на руските кръгове (Карл Маркс, Фридрих Энгельс. Соч., т. 14, част II, 1936 г., стр. 396). В Русия писмото на Маркс за първи път било напечатано в сп. „Юридический Вестник“, бр. 10 от 1888 г. По всяка вероятност Благоев е имал писмото, отпечатано в сп. „Народная Воля“. — 134.
- ¹⁹ От „Българска социалдемократическа библиотека“ са излезли 16 книги:
1. Д. Братанов — „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“, Търново, 1891 г., 115 стр.
2. „Какво искат социалдемократите?“ Превел от руски Н. Хр. Габровски, 1891 г., 37 стр.

3. Георги В. Плеханов — „Първи май, годишен празник на работниците по целия свят“. Превел от руски д-р Герганов, Търново, 1892 г., 39 стр.
4. Жул Гед — „Колективизъм“. Превел от френски Н. Хр. Габровски, 1892 г., 36 стр. (В края две притурки от Ж. Гед и П. Лафарг).
5. Вилхелм Либкнехт — „Как е и как трябва да бъде (същинското име е: „Що са социалдемократите и какво те искат“). Превод от немски, Шумен, 1892 г., 24 стр.
6. „Работническото движение и социалдемократите“. Превел от руски Х., Шумен, 1892 г.
7. П. Аржириадис — „Опит върху научния социализъм. Икономическата критика на капиталистическото производство“. Превод от френски, Шумен, 1892 г., 82 стр.
8. Димитър Благоев — „Социализмът и задачите на българската работническа класа“, Шумен, 1892 г., 66 стр.
9. Пол Лафарг — „Религията на капитала“. Превел от френски Г. Бакалов, Шумен, 1892 г., 63 стр.
10. Пол Лафарг — „Август Бебел“ (германски занаятчия-столар). Превел Н. Г., Шумен, 1892 г.
11. Симон Дикшайн — „Кой на чий гръб живее“. Превел от руски Еню Марковски, 1892 г., 44 стр.
12. Пол Лафарг — „Комунизмът и икономическата еволюция“. Превел от френски Д. Петков, Шумен, 1893 г., 46 стр.
13. П. Акселрод — „Работническото движение в началото на 60-те години и сега“. Превел от руски Еню Марковски, Шумен, 1893 г.
14. Август Бебел — „Жената и социализмът“. Превел от френски Н. Хр. Габровски, Търново, 1893 г., 373 стр.
15. Симон Дикшайн — „Принадената стойност“. Превел от полски Г. Бакалов, Търново, 1893 г., 47 стр.
16. Карл Маркс — „Гражданската война във Франция (1870—1871)“. С едно предисловие от Енгелс към III немско издание. Превел от руски Д. Благоев, Търново, 1894 г., 69 стр.
Задачата на „Българската социалдемократическа библиотека“ била да пропагандира идеите на научния социализъм и да агитира в името на програмните искания на Българската социалдемократическа партия. — 87.
- 21 Статите „Работническият въпрос в България, към оборванията на социализма у нас“ са печатани в списание „Ново време“: г. 2, книжка 6, 7, 8, 11 и год. 3, книжка 2, 9—10 и 11—12.— 169
- 22 „Земледелческият въпрос“ от Карл Кауцки. Авторизиран превод от Я. Сакъзов. Печатница „П. Зилбер“, 1899 г., 282 стр.—169.
- 23 Книгата на Едуард Бернщайн „Предпоставките на социализма и задачите на социалната демокрация“, която „ревизирала“ революционния марксизъм, се появила през 1899 г. Ленин нарича Бернщайн „херостратовски знаменит“ (Херострат е грък, живял в IV в. до нашата ера. Според преданието, той запалил знаменития храм на Артемида в родния си град Ефес, за да запази името си за потомството. Името на Херострат е станало нарицателно за хора, готови да извършат дори пре-

- стъпление, за да получат лична слава.) На български език книгата била издадена през 1901 г. в превод на Димитър Димитров. — 170.
- ²⁴ Майоратство е особена феодална форма за онаследяване на крупни земевладения, които се наследявали изцяло от първородния син, за да не се наруши цялостта на земевладението. — 175.
- ²⁵ Статията на Б. Минцес „Марксизмът на професор В. Зомбарт“ с подзаглавие „Ново време“ (списание на работническата социал-демократическа партия ?) е печатана в списание „Български преглед“, год. IV, книжка 12 от м. март 1898 година, стр. 156—160. Статията на Минцес е написана по повод рецензията на сътрудника на списание „Ново време“ М. К. за книгата на Зомбарт „Социалното движение в 19 век.“ Рецензията е печатана в „Ново време“, год. II, книжка 2.—237.
- ²⁶ Благоев в няколко литературно-критически статии разглежда творчеството на българските писатели-народници. Особено в две от тях, „Разлагането на старите основи на народния живот“ (списание „Ден“, год. I) и „Положението на селската маса“ (списание „Дело“, година I), препечатани в сборника „Обществено-литературни въпроси“, Пловдив, 1901 година, Благоев подробно се спира на процеса на окончателното разлагане на задругата и пролетаризирането на селяните, отразено в творчеството на Влѝйков. — 243.
- ²⁷ Пътните съобщения в България след освобождението били в твърде плачевно състояние. За нуждите на младата капиталистическа държава започват да се строят усилено шосета и железници. През 1883 г. българската държава получила Хиршовата железница срещу задължението да свърже линията Виена—Белград—София—Цариград и да осигури превозването по тарифи върху началото на „най-облагодетелствуваните държави“. През 1885 г. бил издаден закон, според който железниците могат да бъдат само държавна собственост. През първите 20 години след освобождението на България били построени около 1000 км. ж. п. линия на обща стойност около 112,000,000 златни лева. През 1894 г. със закон за пътищата шосейното дело се поставя на по-сOLIDни основи и оттогава започна интензивното строене на нови пътища, както и поправката на старите. Към 1910 г. били построени повече от 2,000 километра държавни, окръжни и междуселски пътища. — 264.
- ²⁸ В списание „Ново време“ под заглавието „Икономическата политика на нашта държава“ били поместени, както следва:
- Глава I в год. 4, кн. 1, стр. 72—80.
 Глава II в год. 4, кн. 9, стр. 933—947.
 Глава III в год. 4, кн. 10, стр. 1096—1907.
 Глава IV в год. 5, кн. 3, стр. 313—303.
 Глава V в год. 5, кн. 6, стр. 656—666.
 Глава VI в год. 5, кн. 10—11, стр. 1133—1147.
 Глава VII в год. 5, кн. 3, стр. 237—246.
 VIII, IX, X, XI и XII глава се печатат за първи път в книгата.

Печатаните в списание „Ново време“ статии Благоев помества в „Икономическото развитие на България“ почти без промени. На места са правени само стилни и езикови поправки. — 317.

- ²⁹ На първия български земеделско-промишлен събор, свикан по инициатива и председателствуван от Иван Евстатиев Гешев през 1892 год., между много други предложения към държавата е и да се организират земеделско-скотовъдни и занаятчийски конкурси за подобряване на начините на производство. Първият земеделски и скотовъден конкурс бил организиран през 1894 год. в София. — 324.
- ³⁰ Благоев има предвид закона за еснафските сдружения (Виж бележка № 32). — 324.
- ³¹ Homstead или „Челядни, семейни имоти“ (виж подробности в глава 7) е определен от закона имот, който не може да се продава заради дългове. По въпроса, дали да се въведе хомстедът в България, е имало оживена полемика в българския буржоазен печат. Бил изготвен дори законопроект, който обаче бил отхвърлен от Народното събрание. — 324.
- ³² Първият закон за еснафите бил създаден в 1897 год. Чл. 2 от закона гласи, че всеки занаятчия е длъжен да се зачисли към съответните еснафски сдружения. Надзорът върху еснафските сдружения се е извършвал от финансовите власти. — 324.
- ³³ За първи път по законодателен ред се урежда отношението между майсторите, калфите и чираците със закона за организацията на занаятите и еснафските сдружения от 1905 год. Въвежда се осемчасовият работен ден само за ученици по-малки от 18 год. — 325.
- ³⁴ На 15—27 август 1892 година в Пловдив бил открит първият международен панаир, организиран от българската държава. Правителството решило да организира панаира още през 1891 година и учредило за това специална комисия. Били уредени специални павилиони на Чехия, Унгария и Германия, а също така и павилион на българската държава. Отделните скръзи участвували със собствени павилиони. Чуждестранните изложители излагали предимно земеделски оръдия и машини. Във връзка с резултатите на първия международен панаир в Пловдив на 25 септември с. г. в Пловдив бил свикан първият български земеделско-промишлен събор по инициатива и под председателството на Иван Евстатиев Гешев. Задачата на този събор била обсъждане на мерките за повдигане земеделието и промишлеността на страната. Съборът препоръчал на правителството редица мерки, които покровителствували развитието на индустрията в България. Особено внимание съборът отделил на румънския закон за подпомагане на индустрията, като го препоръчал на българското правителство (Виж подробности в „Първи български земеделски промишлен събор при изложението в Пловдив“. Пловдив, дружествена печатница „Съгласие“, 1892). — 326.
- ³⁵ Първият закон за развитието на народната промишленост е в 1883 година. С него се задължават всички войници, стражари

и разсилни да се обличат и обуват с местни стоки. През 1897 год. излиза нов закон за задължителното носене на местни дрехи и обувки, както и задължението всички български чиновници при изпълняване на служебните си задължения да носят местни дрехи и обувки.

През 1905 год. се създава закон за насърчение на местната промишленост и търговия, според който вносът на машини и стоки, произведени у нас, се освобождава от мита, дават се облекчения за превозването на стоки по БДЖ и се отстъпват безплатно места за постройки на фабричните предприятия, както и безплатното използване на държавната водна сила.

Някои клонове от индустрията се ползват и с 1) Освобождаване от данък сгради върху фабричните сгради. 2) Освобождаване предприятията от данък занятие. 3) Безплатно ползуване държ. землища за вадене чакъл, пясък и пр. 4) Право на фабричния и определен район за определен срок. — 332.

- ³⁶ Благоев има предвид търговския договор, сключен между Австро-Унгария и България на 9/21. XII. 1896 г. във Виена. Той улеснявал проникването на австроунгарски индустриални стоки и капитали в България. По-важните клаузи на договора били следните: чл. 1. Между България и Австро-Унгария съществува пълна свобода на търговия и мореплаване. При търговия или индустрия поданиците на двете държави ще се третират на равни начала; чл. 3. Задължават се да сключват конвенции по въпроса за мореплаването и за покровителствването на фабричните мерки и образци. Поданиците на двете страни ще се третират като поданици на „най-облагодетелствуваните страни“. (Специфична международна правна формула, която фактически е насочена срещу слабите икономически страни. Б. Р.) Договорът бил сключен за срок от осем години — до 1903 г. — 404.

ВЕСТНИЦИ И СПИСАНИЯ

„Балканска зора“ — ежедневен вестник. Отговорен редактор Х. Геннадиев. Пловдив, централна печатница на Х. Геннадиев. 1890 г.

- Год. I, бр. (1. III. 1890) — 286 (28. II. 1891)
- „ II, бр. 281 (1. III. 1891) — 569 (29. II. 1892)
- „ III, бр. 570 (1. III. 1892) — 856 (28. II. 1893)
- „ IV, бр. 857 (2. III. 1893) — 1130 (26. II. 1894)
- „ V, бр. 1131 (1. III. 1894) — 1189 (25. V. 1895).

„Балканска зора“ може да се смята за първия български ежедневник. Редакторът му Харитон Геннадиев, близък с дворцовите среди и Фердинанд, го създава като безпартиен информационен вестник. В редактирането на вестника живо участие вземат Никола Геннадиев и Гаврил Баламезов, които прокарват политически тенденции, опозиционни на правителството. Тези тенденции особено се засилват след като Н. Геннадиев става главен редактор. „Балканска зора“ играе ролята на вътрешна „легална опозиция“. Към края на Стамболовия режим, след преминаването на Н. Геннадиев към Стамболів, „Балканска зора“ се приобщава към правителствения печат. Отрицателно отношение към социалистическото движение.

България — политически вестник. Излиза два пъти в седмицата. Отговорен редактор Христо Василев, София, книгопечатница и литография на Янко С. Ковачев. Цената на вестника е 10 лв. годишно.

- Год. I (1898) бр. 1—103.
- „ XVII (1915).
- „ XVIII (1918).
- „ XXI (1921).

Орган на прогресивно-либералната партия на Драган Цанков и Стоян Данев. Монархически вестник с русофилска тенденция.

Български преглед — списание за наука, литература и обществен живот. Издава дружеството „Общи труд“ — София. Излиза всеки месец. Годишна цена 5 лв.

- Год. I (1893 — 1894), кн. 1—12.
- „ II (1894 — 1896), кн. 1—12.
- „ III (1896 — 1897), кн. 1—12.
- „ IV (1897 — 1898), кн. 1—12.
- „ V (1898 — 1899), кн. 1—10.
- „ VI (1899 — 1900), кн. 1—10.

Буржоазно списание, редактирано от професорите Ал. Годоров—Балан, Б. Цонев, Л. Милетич, Ив. Шишманов и др. „Б. П.“ води ожесточена борба срещу младата българска социалдемокрация.

„Вестник Европы“ — руско ежемесечно списание, излизащо в Петербург от 1866 — 1918 г. „В. Е.“ провеждал схващанията на умерената част на руската либерална буржоазия, главно чиновничеството. Според списанието главна задача на Русия е била да се проведат политически реформи в либерален дух. Основано от М. М. Стасюлевич при близкото сътрудничество на Н. И. Костомаров. В списанието били застъпени обществено-политически, литературни, исторически и научно-популярни отдели. В него сътрудничели Салтиков — Шchedрин, Островски, Погодин, Мечников, Сеченов и др.

От началото на деведесетте години „В. Е.“ води систематическа борба с марксизма. Особено яростно нападат марксизма Л. З. Слонимски и Ю. Жуковски. Във „В. Е.“ била напечатана известната статия на Жуковски „Карл Маркс и неговата книга за капитала“. След революцията от 1905 г. значението на „В. Е.“ намалало значително. През 1909 г. списанието преминава в ръцете на М. М. Ковалевски, който привлича като сътрудници редица именити университетски професори. Спира да излиза през 1918 г.

Дело — месечно списание за литература и обществени знания. Редактор В. Благоева; София, печатница „Труд“. Годишна цена 10 лева.

Год. I (1894) — кн. 1—12

„ II (1895 — 1896) кн. 1—12.

„Дело“ е социалистическо списание. В него сътрудничи активно Д. Благоев, като пише „обществените хроники“ и „вътрешния преглед“ и публикува статиите: „Положението на нашата селска маса (литературни бележки)“, „Тайната на първоначалното натрупване (Политическо-икономически откъследи по К. Маркс I—IV)“ и др.

Ден — месечно списание, редактор Янко Сакъзов. Шумен, скоропечатница Сп. Гулабчев, 1891 год., год. I—IV (1891—1896), по 12 книжки всяка годишнина.

В кн. 3—4 на год. II като редактор е посочен и Д. Благоев. От книжка 7 на година II списание „Ден“ започва да се печата в София. До книжка 7, год. II Димитър Благоев активно участва в списанието. След това около „Ден“ се сгрупирват съюзистите. След съединението на партисти и съюзисти „Ден“ става орган на Българската работническа социалдемократическа партия.

Die Neue Zeit (Ново време) — теоретически орган на Германската социалдемократическа партия. Излизал в Щутгард от 1893 до 1923 г. До 1917 г. редактор Карл Кауцки, а след това Х. Куно. Сътрудничели — А. Бебел, Е. Бернщайн, В. Либкнехт, Франц Меринг, Р. Люксембург, Плеханов, Парвус и др. През десетилетието 1885—1895 г. били публикувани статии на Енгелс, който често давал указания на редакцията и рязко крити-

кувал отстъпничеството ѝ от марксизма. След смъртта на Енгелс списанието окончателно се оформило като проводник на центристски и опортюнистически схващания. В него започнали систематически да се печатат статии на ревизионисти. След разцеплението на РСДРП на болшевики и меншевики списанието взело извънредно рязко враждебна позиция срещу болшевиките. През времето на първата империалистическа война (1914—1918 г.) списанието заело центристка позиция, фактически поддържаща социал-шовинистите. Към Великата октомврийска социалистическа революция и СССР — определено отрицателно отношение. Печатало редица клеветнически антисъветски статии. Спира да излиза през 1923 г.

„Жизнь“ — литературно-политическо списание, излизало в Петербург от 1897 до 1901 г. От 1899 г. около „Жизнь“ се групирани легалните марксисти (Струве, Туган-Барановски и др.). Били печатани статии и на революционните марксисти. Ленин печатал в „Ж.“ под името В. Илич статиите „Капитализъм и селското стопанство“ и „Отговор на П. Нежданов“. През 1901 г. било спряно от царската цензура (повод: „Песен на буревестника“ от Максим Горки). Списанието продължило да излиза и през 1902 г. вече зад граница.

„Лъча“ — научно-литературно и обществено списание. Отговорен редактор В. Т. Велчев, Татар Пазарджик, печатница на Н. Радулов, 1892 г. Два пъти месечно. Год. I, бр. 1 — 24 (1892 г.). Списанието било редактирано от В. Т. Велчев и Б. Величков. След съединението си с шуменския вестник „Правдина“ започва да излиза под името „Прогрес“. Имало антистамболовистки характер. В него се печатала полемиката между Благоев, от една страна, и Прокопиев и П. Габе, от друга, за Благоевата книга „Що е социализъм и има ли той почва у нас“.

„Мир Божий“ — руско списание, излизащо в Петербург от 1892 — 1906 г. Ежемесечно литературно и научно-популярно списание с либерално направление. В него сътрудничели писателите-реалисти В. Вересаев, Мамин-Сибиряк, Бунин и др. От втората половина на деветдесетте години около „М. Б.“ се групирани легалните марксисти Струве, Туган-Барановски и др. „М. Б.“ бил използван като легална трибуна и от революционните марксисти. През 1898 г. Ленин печатал в него рецензия за книгата на Богданов „Краткий курс экономической науки“. Спрян от цензурата през 1906 г., „М. Б.“ подновява излизането си под името „Современный мир“.

Мисъл — списание за наука, литература и критика. Редактор д-р К. Кръстев. София, печатница на „Либералний клуб“, 1892 г. Списание „Мисъл“ излизало седемнадесет години при близкото сътрудничество на П. Р. Славеиков, П. К. Яворов, П. Ю. Тодоров и др. видни български буржоазни писатели и критици. „Мисъл“ е списание, около което се върти, сътрудници и редактира цветът на нашата буржоазна интелигенция“. (Д. Благоев, сп. „Ново Време“, год. 4, стр. 213.) То се противопоставя в своята практика на реалистичното течение на българската литература. „Мисъл“ полемизира с българските социалисти.

Народен лист — вестник политически. Излиза засега един път в седмицата: в неделя. Редактор — стопанин Д. С. Балев. Редактор — отговорник Н. С. Найденов — София. Книгопечатница на Д. Мирчев. Видин. Абонамент на година 5 лв.

Год. I (1894—1895), бр. 1—50.

„ II (1898), бр. 1—50.

„ III (1899), бр. 1—50.

„ IV (1900—1901), бр. 1—50.

„ V (1901—1902), бр. 1—50.

„ VI (1902—1903), бр. 1—46.

Народен лист е почнал като орган на младата либерална демокрация, водена от Найчо Цанов във Видин. След това става изразител на недоволното от Петко Каравелов крило. Вестникът е имал голямо влияние във Видинския окръг. Излизал е с прекъсвания след 1903 год., с прекъсване до 1931 год.

„Научное обозрение“ — руско списание, издавано в Петербург от 1893 до 1902 г. Под редакцията на М. М. Филипов. Отначало излизало ежеседмично, а от 1897 г. ежесечно. Списанието нямало определена политическа платформа и има еkleктичен характер. Предоставяло страниците си на марксистите, които го използвали, за да публикуват свои трудове. В „Научное обозрение“ са печатани статите на В. И. Ленин по въпроса за теорията на пазарите. Списанието било доста разпространено между българската интелигенция.

Ново време — месечен преглед на умствения и обществен живот.

Редактор Д. Благоев, Пловдив, печатница „Труд“, 1897 г.

I. кн. 1—10	ян.—дек.	1897
II. „ 1—12	„ — „	1898
III. „ 1—12	„ — „	1899
IV. „ 1—12	„ — „	1900
V. „ 1—12	„ — „	1901
VI. „ 1—12	„ — „	1902
VII. София кн. 1—12	„ — „	1903
VIII. кн. 1—12	„ — „	1904
IX. „ 1—12	„ — „	1905
X. „ 1—12	„ — „	1906
XI. „ 1—12	„ — „	1907
XII. „ 1—12	„ — „	1908
XIII. „ 1—12	„ — „	1909
XIV. „ 1—12	„ — „	1910
XV. (полумесечник), кн. 1—24	„ — „	1911
XVI. кн. 1—16, 15 януари — 1 септ.		1912
XVII. „ 1—24, 15 септ. 1913—1 дек.		1914
XVIII. „ 1—18, 15 януари 1915 — 1 ян.		1916
XIX. „ 1—24, 1 юли 1919 — 1 юли		1920
XX. „ 1—24, 1 септ. 1920 — септ.		1921
XXI. „ 1—24, 1 септ. 1921 — 15 авг.		1922
XXII. „ 1—24, 15 септ. 1922 — 15 авг.		1923
XXIII. „ 1, 1 септ. 1923.		

От год. IX „Ново време“ става теоретически орган на Българската социалдемократическа партия (тесни социалисти).

Излезли са 23 годишници (1897 — 1923). През балканската и европейската война „Ново време“ не е излизало. От годишнина ХХІІІ излязла само една книжка през месец септември 1923 г. След Септемврийското въстание списанието било спряно. От 1947 г. поднови излизането си като орган на Българската работническа партия (комунисти), а от 1948 г. като орган на Българската комунистическа партия.

Списание „Ново време“ под редакцията на Димитър Благоев е свързано с борбата за отстояване чистотата на принципите на марксизма, за тяхното приложение в България, за изграждането на самостоятелна партия на работническата класа и трудещите се, способна да ги поведе на успешна борба за освобождението им от всеки гнет и експлоатация.

На страниците на „Ново време“ Димитър Благоев, заедно със своите първи съратници Георги Кирков и Гаврил Георгиев, показва и доказва на българска почва неотразимата жизнена и научна сила на марксизма в анализа на българската действителност и в определянето на основните насоки на нейното развитие. В „Ново време“ Димитър Благоев в течение на повече от две десетилетия дава дълбока марксистка оценка и разработка на политическите, обществени, стопански и културни събития. Тук, от страниците на „Ново време“, той развенча и срази буржоазната „наука“ — различните идеалистически и метафизически „теории“, проповядвани от идеолозите на капитализма у нас.

Главната заслуга на „Ново време“ и Димитър Благоев от периода до Великата октомврийска социалистическа революция се състои в отстояване на българска почва чистотата на Марксовите принципи, в отстояване самостоятелността на българското работническо движение, в разгрома на буржоазната теория за „общото дело“ в интереса на капиталистическата класа.

От 1917 до 1923 година списанието „Ново време“ пропагандираше великите и безсмъртни идеи на ленинизма като марксизъм в епохата на империализма и социалистическите преобразования. Тази своя задача „Ново време“ не можа да осъществи докрай. От септември месец 1923 година то престана да излиза. След победоносното деветосептемврийско въстание „Ново Време“ продължи да излиза като теоретически орган на ЦК на БКП.

Neue Rheinische Zeitung (Нов рейнски вестник) — излизал в Кьолн от 1 юли 1848 год. до 19 май 1849 год. Главен редактор Карл Маркс. „Нито един немски вестник, нито по-рано, нито след това, нямаше такава сила и енергия, не можеше така да наелектризира пролетариата както „Нов рейнски вестник““ (Фридрих Енгелс). Ленин в статията „Карл Маркс“ нарича „Нов рейнски вестник“ „най-добрия, ненадминат орган на революционния пролетариат“.

Освобождение — социалдемократически вестник. Мото: „Освобождението на работниците е дело на самите работници“. Излиза всяка среда. Отговорен редактор Ив. Чуков. Търново.

Скоропечатница на П. Х. Панайотов. Цената за 1 год. 6 лева.
Един брой 10 стотинки.

Год. I (1895—1896). бр. 1—51.

„ II (1896—1898). „ 1—50.

„ III (1898—1899). „ 1—5.

Социалистически вестник, издаван и редактиран главно от Н. Хр. Габровски. Спрян по решение на партийния конгрес.

Пловдив — отговорник Н. Т. Бъларев. Седмично. Пловдив, печатница „Напредък“, 1886 г. В. „Пловдив“ е седмичен вестник, който излиза в продължение на двалесет години (от 1886 г., бр. 1, 29. IV. 1886 г. до 1905 г., бр. 1517, 31. XII. 1905 г.).

В-к „Пловдив“ излиза като местен орган (без това да е отбелязано) на пловдивските либерали. Отговорните редактори, поставени лица, често се сменят. Подкрепя през Стамболовия режим Стамболов, а след смъртта му Д. Петков. Отрицателно отношение към социалдемократическата партия.

Поминък (бивш Промишлено-търговски вестник) — Орган за защита на българската търговия, промишленост, занаяти и земеделие. Излиза всяка събота. Мото: „Говори право, па се не бой“. Редактор-стопанин П. Баджов — София. Печатница Напредък. Абонамент за година 6 лева.

Год. I и II е излизал под името „Промишлено-търговски вестник“

Год. III (1897). Бр. 6—50.

„ IV (1898). „ 1—46.

Вестник „Поминък“ е буржоазно-капиталистически вестник, защитник на „свободата на търговията“. Продължение е на „Промишлено-търговски вестник“ и следва неговата номерация.

Промишленост — научно-икономическо списание. Под редакцията на Д. Паяков, К. Милде, Н. Попов, Хр. Н. Атанасов, Ив. Бояджиев и др. Свищов. Скоропечат на Д. Т. Дамянов и Сне. Годишен абонамент 8 лв.

Год. I (1887—1888), кн. 24. Излиза два пъти в месеца.

„ II (1889), кн. 1—12. Излиза месечно. Редактирано и издавано от дружество „Промишленост“ в гр. Свищов.

Год. III (1890), кн. 1—11. Излиза месечно.

„Работник“ — орган на Българската социалдемократическа партия. Редактор Н. Хр. Габровски. Седмично. Печатница „Основа“, Шумен, 1892 г.

Год. I — бр. 1—52 (1. XI. 1892—23. X. 1893).

„ II — „ 1—43 (30. X. 1893—21. VIII. 1894).

Решението да се излезе с печатен орган на Българската социалдемократическа партия се взема на Бузлуджанския конгрес. Вестник „Работник“ обаче започва да излиза едва една година по-късно, след като съюзистите започват да издават своя печатен орган, в. „Другар“ „... При липсата на средства... всички членове на общия съвет, с изключение на Н. Габровски, бяха всичко: и управители на печатница, и словослагатели, и въртачи на машината, и редактори, и писатели, и преводачи.“ (Д. Благоев. „Принос към историята на социализма

в България“, стр. 159.) В. „Работник“ играе в известна степен ролята на Лениновия вестник „Искра“. Той е организатор на новите социалистически организации в страната. „Работник“ води идеологическа борба срещу българската буржоазия и срещу бъдещите широканци — съюзистите. Значението му като боеви орган на революционната марксистка социалдемократическа партия, ръководена от Димитър Благоев, е огромно. „В. „Работник“, като орган на Българската социалдемократическа партия, на авангарда на работническото движение у нас, на организацията на най-съзнателните работнически сили там, гдето се отнася до задачите и принципите на организацията, както и за бъдещето на работническото движение у нас, принципиално, с други думи, е добре издържано. . . Яснота на възгледите. . . Енергия и ентузиазъм. . . Дълбоко проникване от вярата в научния социализъм бликат от редовете на всяка статия“ (Д. Благоев. „Принос към историята на социализма в България“. стр. 163).

След злополучното обединение между партисти и съюзисти в. „Работник“ спира да излиза. На негово място започва да излиза в. „Социалист“.

Работнически вестник — защитник на работническите интереси. Излиза веднаж в седмицата. Отговорен редактор Ст. Н. Кисъов. Казанлък 1897 г. Дружествена печатница „Надежда“ Год. I, бр. 1—51, 4. IX. 1897—1. IX. 1898.

- .. II, бр. 1—50, 11. IX. 1898—20. VII. 1899.
- .. III, Ст. Загора, бр. 1—50, 2. IX. 1899—13. VIII. 1900.
- .. IV, София, бр. 1—50, 2. IX. 1900—31. VIII. 1901.
- .. V, София, бр. 1—50, 6. IX. 1901—11. IX. 1902.
- .. VI, бр. 1—44, 19. IX. 1902—30. VII. 1903.
- .. VII, бр. 1—50, 16. VIII. 1903—22. VII. 1907.
- .. VIII, (дваж седмично, бр. 1—89, 10. VIII. 1904—19. VIII. 1905; бр. 40 от г. VIII не е издаван; за двоен брой редакцията смята 58).
- .. IX, бр. 1—91, 5. I. 1905—11. VIII. 1906.
- .. X, бр. 1—91, 18. VIII. 1906—25. VII. 1907.
- .. XI, бр. 1—93, 4. VIII. 1907—10. VII. 1908.
- .. XII, бр. 1—88, 15. VII. 1908—29. V. 1909.
- .. XIII, бр. 1—133, 2. VI. 1909—28. V. 1910.
- .. XIV, бр. 1—144, 31. V. 1910—13. V. 1911.
- .. XV, бр. 1—76, 16. V. 1911—9. XI. 1911.
- .. XVI, (ежедневник) бр. 1—260, 12. XI. 1911—5. X. 1912.
- .. XVII, бр. 1—288, 16. II. 1913—20. IV. 1914.
- .. XVIII, бр. 1—288, 22. IV. 1914—8. IV. 1915.
- .. XIX, бр. 1—288, 9. IV. 1915—31. III. 1916.
- .. XX, бр. 1—288, 4. IV. 1916—7. V. 1917.
- .. XXI, бр. 1—288, 8. V. 1917—22. V. 1918.
- .. XXII, бр. 1—288, 25. V. 1918—24. VI. 1919.
- .. XXIII, бр. 1—288, 25. VI. 1919—7. VII. 1920.
- .. XXIV, бр. 1—288, 8. VII. 1920—1. VII. 1921.
- .. XXV, бр. 1—288, 2. VII. 1921—21. VI. 1922.
- .. XXVI, бр. 1—288, 21. VI. 1922—5. VI. 1923.
- .. XXVII, бр. 1—281, 6. VI. 1923—8. IX. 1923.

Год. XXVIII, бр. 1—12 (13). 27. X. 1923—8. II. 1924.

Год. I (1897—1898) — XV (1911) — излиза седмично и полу-седмично.

Год. XVI (1911—1912) — год. XXVII (1923) — всекидневник.

Год. XXVIII (1923—1924) до г. XXXV (1937) — нелегално.

Год. III излиза в Ст. Загора. От г. IV — в София. Год. XXVIII излиза във Виена. След това пак в София.

От год. VIII става орган на Работническата социалдемократическа партия и Общия работнически синдикален съюз.

От год. XXIII е орган на Българската комунистическа партия (тесни социалисти).

Редактори са били Георги Кирков, Гаврил Георгиев, Христо Кабакчиев и др.

Въпросът за издаване на в. „Работнически вестник“ се решава на четвъртия конгрес на БРСДП. Инициатор за създаването на „Работнически вестник“ е Г. Кирков. „Въпросът за издаването на „Работнически вестник“ се реши лесно. Възщност идеята за създаването на този вестник принадлежи на Г. Кирков и закрепването му се дължи изключително на него“ (Д. Благоев, Принос към историята на социализма в България, стр. 292). По оценка на Д. Благоев, най-важното дело на четвъртия конгрес е основаването на „Р. В.“ Замислен като специален орган за агитация и пропаганда между работниците, „Р. В.“ в скоро време си извоюва крупен авторитет между българските работници. На страниците на „Р. В.“ се изнася борбата между тесните и широки социалисти. В борбата за чистота на партията и марксистическа линия на развитие на Българската работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти) „Работнически вестник“ играе ролята на Лениновата „Искра“, който безпощадно критикува всички опити на опортюнистите да изкривят партийната линия. „Работнически вестник“ изнася борбата и против „прогресистите“ и „либералите“. В него редовно сътрудничат ръководителите на партията, като я осветляват по всички текущи практически и теоретически въпроси. Особено важна роля играе „Работнически вестник“ през първата империалистическа война. Въпреки многократните опити на командването да спре разпространяването на „Р. В.“, войниците налагат неговото свободно разпространение на фронта дори чрез войнишки бунтове. След войната авторитетът на вестника нараства неимоверно много и достига до тридесет хиляди екземпляра тираж. След Септемврийското въстание във Виена излизат 12 броя от вестника под редакцията на Г. Димитров и В. Коларов. След това излизането му продължава в нелегални печатници в България, като последният брой излиза през 1937 г.

„Русское Богатство“ — руско списание, излизало първите месеци в Москва и след това в Петербург от 1876 г. до средата на 1918 г., първоначално под друго име. От края на 1892 година става орган на либералните народници с главен редактор Н. К. Михайловски, от 1900 г. редактори са Михайловски (до смъртта си, 1904) и В. Г. Короленко. Като орган на либералното народничество списанието проповядвало примирение с царското пра-

вителство и отказване от каквато и да е революционна борба
Водило ожесточена борба срещу марксизма и руските марк-
систи.

„Свобода“ — излиза дважд в седмицата — сряда и събота. Отго-
ворник Христо Иванов. София, книгопечатница Янко С. Кова-
чев, цена за годината 20 лева. Един брой 25 стотинки.

Год. I 1886 — 4. X. — 8. X. 1887—1—90
„ II 1887 — 10. X. — 10. IX. 1888—91—200
„ III 1888 — 22. IX. — 30. IX. 1889—201—305
„ IV 1889 — 4. X. — 3. XI. 1890—306—407
„ V 1890 — 2. XI. — 3. X. 1891—408—642
„ VI 1891 — 9. X. — 5. X. 1892—643—925
„ VII 1892 — 6. X. — 5. X. 1893—926—1214
„ VIII 1893 — 6. X. — 19. X. 1894—1215—1508
„ IX 1894 — 20. X. — 4. X. 1895—1509—1774
„ X 1895 — 5. X. — 14. X. 1896—1775—2000
„ XI 1896 — 21. X. — 6. X. 1897—2001—2135
„ XII 1897 — 8. X. — 5. X. 1898—2136—2263
„ XIII 1898 — 7. X. — 11. II. 1899—2264—2307

Отговорните редактори на „Свобода“, обикновено подста-
вени лица, са се сменявали твърде често. От бр. 422 „Свобода“
е всекидневен вестник. От год. VIII, бр. 1422. става официален
орган на народно-либералната партия. От 6 май 1896 год.
излиза три пъти седмично.

„Свобода“ е орган на Стамболовата партия. Редактиран от
З. Стоянов (до смъртта му 1889 г.) и Д. Петков. До падането
на Стамболов — официоз. Прокарва схващането на правител-
ството по вътрешната и външна политика. Ярко русофобски
характер. Грубо националистическа линия. На предложението
да се направи балканска федерация отговаря: „Кой може да
мисли, че гърци и българи, които са по-рождение врагове“ и
пр. През цялото време на излизането си има рязко антисо-
циалистически характер. Един от първите български вестници,
които пишат против социалистите преди още да се е образу-
вала партията. В бр. 58 З. Стоянов пише статия „Нашите
нихилисти“, обвинявайки ги, че са руски агенти. В бр. 111 —
113 от 20. XII. 1887 г. в три последователни подлистника, оза-
главени „Социализмът в България“, З. Стоянов полемизира с
Д. Благоев, че е невъзможно да се мисли за социализъм в
България. „Ако ние да бяхме в Русия, Франция и Белгия, то в
първата щяхме да сме нихилисти, а във втората социалисти.
Но в България, която има всичко, което искат социалисти,
нихилисти и демократи. . .“ и пр. В. „Свобода“ спира да
излиза след бр. 2307.

Свят — излиза веднажд в седмицата — в неделя. Стопанин-изда-
тел Ц. Гарибов. Главен редактор д-р Д. Йовев — София.
Отговорник С. Николов, печатница „Нова епоха“. Цена за
година 5 лв., фол.

Год. I (1900), бр. 1—12
„ II (1901), „ 53—150
„ III (1902), „ 151—162.

Вестникът е издаван от дворцовия генерал Рачо Петров, по това време водач на „реформаторското движение“, което си поставяло за задача да измести партиите.

Сеяч — орган на българската земеделска дружина. Отговорен редактор Ю. Пекаров. Дваж месечно. Варна, печатница „Взаимност“, 1896 год. От сп. „Сеяч“ излизат тригодишници (1896—1900 г.), като към третата год. има полумесечна притурка в. „Сеяч“.

„Сеяч“ е създаден от Юрдан Пекаров, един от създателите на земеделското движение в България. Списанието е орган на земеделската дружина в с. Джаферлии, Варненско, която може да се счита за зародиш на Земеделския съюз. „Сеяч“ се е занимавал предимно със земеделски и стопански въпроси. Пекаров прокарвал тенденцията за по-активно участие на селяните в политическия живот. Поради несъгласието на останалата част от редакцията, той напуска „Сеяч“ и основава в. „Нова борба“.

Социал-Демократ — руско социалистическо списание, излизало от 1890 до 1892 г., издавано в Женева и Лондон от групата „Освобождение на труда“. Редактори и главни сътрудници били Г. В. Плеханов, П. Б. Акселрод, В. И. Засулич. Играло значителна роля за разпространението на марксизма в Русия. Излезли всичко четири броя. По подобие на руския „Социал-Демократ“ в България било издавано българско социалдемократическо списание „Социал-Демократ“ през 1892—1893 (всичко 4 книжки), в което били превеждани статии от руското списание.

ПОКАЗАЛЕЦ НА ПО-ВАЖНИТЕ ИМЕНА

- Акселрод, Б. П. (1850—1928)** — един от видните водачи на меншевиките. Отначало бакунист, след това чернопределец. През 1883 г. участва в основаването на групата „Освобождение на труда“ в Женева. През 1900 г. член на редакцията на в. „Искра“ и „Заря“. През 1903 г. става меншевик. През годините на реакцията—ликвидатор. По време на империалистическата война 1914—1918 г. заема центристка позиция. След първата империалистическа война един от лидерите на Втория интернационал и яростен враг на Съветския съюз. Искан вълнообразна интервенция срещу СССР. — 103.
- Аристотел (384—322 до н. е.)** — най-големият учен и философ в историята на древността. Работи във всички науки, известни дотогава на древния свят. Обосновава и систематизира редица отделни знания, придавайки им формата на наука. В историята на всяка наука неговите възгледи се явяват като начало от първостепенна важност. „Най-универсалният ум между древните гръцки философи, който вече бил изследвал най-съществените черти на диалектичното мислене“ (Ф. Енгелс). Оставил много съчинения, по-важни от които са: „Етика“, „Поетика“, „Политика“, „Психика“ и др. — 49, 160.
- Арирайт, Ричард (1732—1792)** — английски механик и изобретател, по-късно фабрикант. Приписват му изобретяването на редица текстилни машини, подготвящи възможността за масово производство. — 31, 42.
- Бакс, Ернст Белфорд (1854—1926)** — английски социалист и философ. Ревизионист. Един от основателите на „социалистическата лига“ в Англия през 1874 г. По-късно един от лидерите на британската социалистическа партия. През първата империалистическа война 1914—1918 г. застава на шовинистически позиции. По-важни трудове: „Етика на социализма“ и „Религия на социализма“. През 1891 г. като издание на съюзистката българска социалистическа библиотека излиза извадка от книгата му „Етика на социализма“ под заглавие „Новата етика или религията на социализма“, която била остро критикувана в партиския печат. — 155, 157, 158, 159, 160.
- Бакунин, Михаил Александрович (1814—1876)** — теоретик на анархизма. Ярък враг на марксизма. Водил бясна фракционна борба в Първия интернационал, като се опитал да създаде в

него „съюз“ от свои привърженици. По предложение на Маркс през 1872 г. Хагският конгрес на Интернационала го изключва заради разколническата му дейност. — 87.

Бебел, Август (1840—1913 г.) — един от основателите и вождовете на германската социалдемократическа партия и на Втория интернационал, излязъл от работническата класа. Съратник на Маркс и Енгелс. По време на Парижката комуна издига в райхстага лозунга „Мир на хижите, война на дворците“. Към края на живота си заедно с Кауцки заема центристка позиция. Главни трудове „Жената и социализмът“ (български превод от 1893), „Из моя живот“ (български превод от 1910—1912) и др. — 122, 214, 216, 237.

Белами, Едуард (1850—1898) — американски писател и общественик. През 1887 г. издава своя социално-утопичен роман „Looking Backward“ (Поглед назад — 2000—1887). (Преведен на български от руски превод през 1892 г. под името „След сто години“; авторизиран превод на Йовев през 1900 г.) В него прави сурова критика на някои страни от съвременното нему буржоазно общество, дава картина на бъдещата държава, в която ще съществува обществено производство и разпределение. Написан под несъмненото влияние на литературата на научния социализъм, доводите и плановете на Белами имат характер на интелегентско буржоазно мечтание. — 17, 19.

Бернщайн, Едуард (1850—1932) — немски социалдемократ. След смъртта на Енгелс, през 1898 г., представител на крайния опортюнизъм и противник на диалектическия материализъм, който „гласкал Маркс по пътя на революционните илюзии“. „ревизира“ марксизма с книгата „Предпоставки на социализма и задачите на социалдемократията“ (български превод от Димитър Димитров през 1901 г., предизвикала оживени полемики в партийния печат). През време на първата империалистическа война 1914—1918 г. бил заедно с Кауцки на центристски позиции, фактически подпомагайки немския империализъм, достига до социал-фашизма. Разкритикуван основно от Ленин в „Марксизъм и опортюнизъм“, Ленин нарича Бернщайн херостратовски знаменит. — 158, 170, 171, 172, 174, 176, 183.

Благоев, Димитър (1855—1924) — основател и вожд на Българската комунистическа партия.

Димитър Благоев е написал книгите:

1. „Демократична република“. 1885 г.;
2. „Нашите апостоли“ (Захари Стоянов като публицист, революционер, апостол и патриот). 1886 г.;
3. „Христо Ботев“, реч пред пловдивските ученици. Пловдив. 1887 год.
4. „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“ — Търново. 1891 год.
5. „Социализмът и задачите на българската работническа класа“ — Шумен, 1892 год.
6. „Социализмът и градските съвети“ — Търново, 1891 год.
7. „Кое е най-доброто поведение“ — Татар Пазарджик, 1897 год.
8. „Социализмът и работническият въпрос в България“ (към

- оборванията на социализма у нас) — Пловдив, 1900 год.
9. Обществено-литературни въпроси" — Пловдив, 1901 год.
10. „Из кой път“, реч — 1902 год.
11. „Икономическото развитие на България. Индустрия или земледелие“ — 1903 год.
12. „Принос към историята на социализма в България“ — 1906 год.
13. „Славянският конгрес в София“, реч — София, 1911 год.
14. „Долу войната“, реч — 1911 год.
15. „Към марксизъм. Упътвания към изучаване на Марксовото учение“ — 1911 год.
16. „Пълен руско-български речник“ — 1914 год.
17. Балканската война и социалдемократията — 1915 год.
18. „Социалдемократията против войната“, реч — 1919 год.
19. „Книжка за малоимотните. Какво казват тесните социалисти“ — 1919 год.
20. „Из историята на руската революция“ — 1919 год.
21. „Гладът в Светска Русия“ — 1920 год.
22. „Кратки бележки из моя живот (посмъртно издание) — 1926 г. Благоев е съставил и граматика и хрестоматия на руски език.
- Блайхрьодер.** — Берлинска банкерска къща. Финансира железопътните строежи в Европа и на Балканите. Директорът ѝ Герсон Блайхрьодер бил съветник на германското правителство през времето на Бисмарк и оказвал влияние върху външната му политика по отношение на Балканския полуостров. — 235.
- Бокъл, Хенри Томас (1821—1862)** — английски буржоазен историк — позитивист. Автор на „История на цивилизацията в Англия“, български превод от 1894 г. Бокъл подхвърлил на рязка критика идеята за „божественото предопределение“. Не разбирал икономическите основи на обществото. Оказал значително влияние върху българската прогресивна интелигенция през деветдесетте и деветстотинте години. — 147.
- Брайт, Джон (1811—1889)** — английски фабрикант, политик, водач на лигата против житните мита. — 206.
- Братанов** — псевдоним на Димитър Благоев. Виж Благоев, Димитър. — 93, 121, 135.
- Брем, Алфред Едмунд (1829—1884)** — виден немски биолог и пътешественик, известен главно със знаменитото си съчинение „Животът на животните“. — 208.
- Брентано, Луи (1844—1931)** — германски икономист от групата на катедрените социалисти. Противник на марксизма. През 1872 г. основава „Съюз за социална политика“, който искал провеждане на реформи в полза на работниците с цел да ги отвлече от социалистическото движение. Застъпвал се за създаване на синдикално движение по образец на английските трейдюниони. — 214.
- В. В. (1847—1919)** — псевдоним на В. П. Воронцов. Един от видните водачи на народниците през 80—90-те години. В. В. се опитвал да докаже, че капитализмът в Русия е ненужен и невъзможен. Най-важно произведение „Судбы капитализма в России“. Бил

разкритикуван основно от Плеханов и Ленин. — 95, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 106, 117, 133.

Велинов — псевдоним. Виж Пасманик.—136, 137, 138, 139, 140, 141; 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 170, 179, 183.

Вико, Джовани Батиста (1668—1744) — италиански философ, антирационалист, автор на една философия на историята. Използван често от марксистите. — 128.

Вилих, Август (1810—1878) — пруски офицер, член на Съюза на комунистите и ръководител на фракцията на левите в съюза. Участник и ръководител във въстанието през 1848 г. в Баден и Пфалц, след това се обявява против Маркс. — 113, 114.

Винклер, Хуго (1865—1913) — немски археолог. — 235.

Волгин, Я. — псевдоним на Г. В. Плеханов. — 219.

Волгин, Вячеслав Петрович — роден 1879 г. Руски историк-академик, публицист и общественик. Автор на редица трудове, предимно из историята на социализма. „Очерки по история на социализма“, „История на социалистическите идеи“ и др.

Габе, Петър (1857—1927) — руски емигрант, заселил се в Добруджа, едър български земевладелец. Противник на марксизма. Полемизира с Благоев по въпроса, има ли почва за развитието на социализма в България — 64, 65, 66, 72, 122, 130, 134, 135, 283.

Гаргрйфс, Джеймс—умрял 1778 г. Английски изобретател. Открил предачните машини. — 47.

Гед, Жул (1845—1922) — виден френски социалдемократ. Участник в Първия интернационал. Един от първите пропагандатори на марксизма във Франция. Заедно с Лафарг изработил програмата на френската работническа партия, приета на Хавърския конгрес през 1880 г. (Извадки от тази програма биват издадени на български през 1892 г. под заглавието „Какво искат социалдемократите“). След разкола във френската социалдемократическа партия Гед ръководи марксистическото крило. През 1906 г. се изказва против въстанието през време на война като „опасна илюзия“. В началото на първата империалистическа война от 1914—1918 г. Гед застава на социал-шовинистически позиции и става министър (1914—1915) в коалиционния кабинет на Вивияни. През 1916 г. се оттеглил от активен политически живот. Имал отрицателно отношение към Великата октомврийска социалистическа революция. — 122, 123.

Гешов, Иван Евстатиев (1849—1924) — български буржоазен политик и икономист. Министър на финансите през 1894 г. в кабинета на Стоилов. Шеф на народната партия. Министър-председател през 1911 и 1912 г. Горещ привърженик на развитието на капитализма в България. По негова инициатива се свиква първият промишлен земеделски събор в 1892 г. в Пловдив. Виден буржоазен икономист, автор на книгата „Думи и дела“. „Финансови и икономически студии“. София, 1899, в която теоретически обосновава необходимостта от развитие на капита-

лизма в България. Ярък враг на социалистическото движение, често полемизира с Димитър Благоев. — 243, 277, 281, 285, 286, 317, 322, 323, 324, 346, 408, 526—541.

Дарвин, Чарлз Роберт (1809—1882) — гениален английски натуралист. Най-големият биолог през 19 в. Създател на еволюционната теория за променливостта на видовете и природния произход на човека. За главния му труд „Произход на видовете“ Маркс пише: „Съчинението на Дарвин е природо-научната основа на историческата класова борба. Дарвин нанесе могъщ удар върху метафизическия възглед за природата.“ „Из възприемам от Дарвиновото учение еволюционната теория, и приемам Дарвиновия метод на доказване (борбата за съществуване, естествения подбор) само като пръв временен, несъвършен израз на един новооткрит факт.“ (Ф. Енгелс.) Дарвин пренася „буржоазното икономическо учение, както и Малтусовата теория за населението, от обществото — в живата природа“ (Ф. Енгелс). — 51, 129.

Деборов — псевдоним. Виж Д-р Пасманик — 136, 137, 138, 155, 156

Девил, Габриел (1854—1931) — френски социалист, съратник на Гед и Лафарг, автор на популярно изложение на първия том на „Капитала“ (български превод от 1900). Напусна редовете на социалистическото движение през 1905 г. — 139, 176, 223, 225, 237, 239, 240, 262, 263.

Джорж, Хенри (1839—1897) — американски буржоазен икономист, „буржоазен национализатор на земята“ (Ленин). Автор на книгите: „Прогрес и бедност“ (български превод 1933) и „Социализъм“ (български превод 1910). Критикува някои положения на вулгарната политическа икономия. Има известно влияние върху социалистите в Англия. Маркс преценява значението на неговите книги като „пръв, макар и несполучлив опит да се освободи от вулгарната политическа икономия и като последна траншея на капитализма“. — 15, 410.

Дон Кихот — герой на едноименния роман на великия испански писател Сервантес. — 126.

Дрепер, Джон Уилям (1611—1882) — американски естественик и култур-историк. Идеолог на младата американска промишлена буржоазия. Близък до френските буржоазни рационалисти от 18 век и до позитивистите и физиолози-материалисти от 40—50-те години на 19 век. Ламаркист. Грубо биологично обяснение на историческия процес. Най-важни исторически трудове „История на умственото развитие на Европа“, „История на стълкновение между науката и държавата“ — рязко антицърковна и антикатолическа, и др. На български преведени „Сън и смърт“ (1902) и др. — 50.

Енгелс, Фридрих (1820—1895) — за първи път името на Енгелс се мярка съвсем случайно в сп. „Български книжици“ в 1858 г.: в „Търговски дневник“ се споменава за някой си Фридрих Енгелс, който установил търговските кризи; но това още няма никаква връзка с разпространението на марксизма в

България. За първи път на български език се издава отделна книга на Енгелс през 1890 г., книгата му „Развитие на научния социализъм“. Този превод е бил направен от Ефтим Дабев. До смъртта на Димитър Благоев са излезнали следните отделни книги от Енгелс на български:

„Развитие на социализма от утопия в наука“, превод от руски, Е. Дабев, 1890 г.

„Лудвиг Фойербах“, превод от руски, 1892 г.

„Произход на семейството, частната собственост и държавата“, превод от немски, 1893 г.

„Две най-важни открития на К. Маркс в науката“, превод от руски, П-к, 1893 г.

„Външната политика на руското царство“, превод от руски, Г. Бакалов, 1895 г.

„Развитие на научния социализъм от утопия в наука“, превод от руски, Г. Бакалов, 1896 г., 2 издание 1905 г., 3 издание 1919 г.

„Обществени отношения в Русия“, превод от руски, Г. Бакалов, 1897 г.

„Комунистически манифест“, превод от немски, Г. Бакалов, 1900 г., 2 изд. 1905, 3 издание 1919 г.

„Първобитното християнство“, превод от френски, Г. Бакалов, 1902 г.

„От материализма към социализма“, превод от руски, Г. Бакалов, 1902 г.

„Селският въпрос във Франция и Германия и др.“, превод от руски, Ст. Попова и Г. Бакалов, 1905 г., 2 издание 1919 г.

(Писма) до Зорге, Вишневецка и Х. Шлютер, превод от руски, Г. Бакалов в книгата „Социалистическа тактика“, 1908 г.

„Анти-Дюринг, превод от немски, 1908 г.

„Лудвиг Фойербах“, превод от руски, Ст. Попова и Г. Бакалов, 1900 г.

„Произход на семейството, частната собственост и държавата“, 1909 г.

„Жилищният въпрос“, 1911 г.

„Комунистически манифест“, превод от немски, В. Коларов, 1915 г., 2 издание 1918 г.

„Развитие на социализма от утопия в наука“, 1918 г.

„Що е комунизъм и др.“, превод от немски, Т. Гъпанков и Г. Бакалов, 1919 г.

„Селският въпрос във Франция и Германия“, превод от руски Ст. Попова и Г. Бакалов в книгата „Социалната демокрация и селяните“, 1919 г., 2 издание.

„Принципите на комунизма“, 1920—1921 г.

„Диалектическият метод“. Откъс от „Развитие на социализма“. 1922 г. — 11, 12, 17, 20, 34, 35, 36, 37, 38, 45, 54, 102, 113, 114, 115, 128, 135, 139, 155, 163, 579, 654.

Ернст, Паул (1866—1933) — германски драматург и критик. Един от идейните вождове на полуанархистическата опозиция на „младите“ в социалдемократическата партия. Енгелс остро критикува неговите работи, представляващи механическо вулгарно извращаване на марксизма. По-късно Ернст става теоретик на буржоазния неокласицизъм. — 159.

Жорес, Жан (1859—1914) — един от най-видните дейци на френското социалистическо движение. Блестящ оратор, историк; принадлежал към реформисткото дясно крило на партията. В 1904 г. основал централния орган на партията „Юманите“ и го редактирал до смъртта си. Заради борбата му срещу войната бил убит в навечерието на първата световна война. — 136, 139, 140, 141, 146, 147, 154, 158, 224, 237, 238, 240.

Жуковски, Юлий Галактионович (1822—1907) — руски буржоазен икономист. Еклектик и политик. Управител на държавната банка. Един от първите „критици“ на Маркс в Русия. Особена известност получил с нашумялата, невежествена и зловна статия „Карл Маркс и неговата книга за капитала“ (сп. Вестник Европы“. 1877 г., бр. 9), в която се опитва да докаже, че Маркс е защитник на частната собственост. — 135.

Зибер, Николай Иванович (1844—1878) — руски радикален публицист и икономист. Един от първите популяризатори на Маркс в Русия — Дава подробно изложение на „Капитала“ в книгата си „Д. Рикардо и К. Маркс в техните обществено-икономически изследвания“ (български превод на 11 и 12 глава от книгата от Д. Каранешев и Е. Марковски, 1896 г.). Много четен от българската прогресивна интелигенция на руски. Неколкократно превеждан на български. „Това, което изненадва западноевропейския читател в отличното съчинение на Зибер, е последователното му придържане към едно теоретическо становище“ (К. Маркс). Неразбрал революционната същност на марксизма, останал по същество буржоазен радикал, Зибер заема видно място между популяризаторите на марксизма в Русия. — 23, 463.

Зомбарт, Вернер (1863—1941) — немски дребнобуржоазен икономист. Признавайки заслугите на Маркс в теорията на политическата икономия, той се опитва да опровергае Марксовата теория за трудовата стойност. Зомбарт отрича теорията за класовата борба, концентрацията на капитала, теорията за обедняването и диалектичния метод. Основното обяснение на икономическото развитие Зомбарт вижда в психологическите мотиви на ръководителите на стопанството. Главни трудове: „Социализъм и социалистическо движение“, „Съвременният капитализъм“. — 199, 237, 245, 341.

Илин — виж Ленин.

Иречек, Йосиф Константин (1854—1918) — чешки буржоазен историк, професор. През 1881—1882 г. български министър на просветата. Автор на „История на българите“, която е пръв опит систематично да се изложи историята на българския народ, и на книгите „Пътувания по България“, „Княжество България“, „Български дневник“. — 276.

Исаев, Я. Я. (1851 — 1924 год.) Буржоазен икономист, професор в Петербургския университет. — 416.

Каменски — псевдоним на Г. В. Плеханов.

- Каришев, Николай Александрович** (1855—1905) — руски дребно-буржоазен икономист и публицист. Теоретик на легалното народничество. Ленин рязко критикува и разобличава буржоазната същност на неговите народнически възгледи. „Вместо да изучи разложението на селячеството, господин Каришев промъква произволни и неверни предпоставки за някакво средно селячество. Затова . . . всички негови заключения . . . не могат да имат никакво значение“ (Ленин). — 219.
- Картрайт, Едмунд** (1743—1823) — английски изобретател, създател на механичния тъкачен стан. — 47.
- Кауцки, Карл** (1854—1938) — един от идеолозите на немската социалдемократия и Втория интернационал. Икономист и историк. Редактор на органа на Германската социалдемократическа партия „Die Neue Zeit“ („Ново време“). „В първите си работи Кауцки се проявявал като марксист, макар и непоследователен. Бил скрит „центрист“ и затова толкова по-опасен за работническото движение. В борбата между болшевиките и меншевиките поддържал последните. През време на първата империалистическа война (1914—1918 г.) заел социал-шовинистическа позиция, лицемерно скривана зад маската на центризма. Кауцки се прояви като първокласен лицемер и виртуоз в протитуирането на марксизма“ (Ленин). След Октомврийската социалистическа революция яростен враг на Съветската власт. — 25, 134, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 169, 171, 172, 174, 176, 178, 180, 183, 237, 238, 239, 393, 394, 397, 398, 400, 411, 459, 517, 518, 524, 615 — 619, 651, 652.
- Колбер, Жан-Батист** (1619—1683) — виден френски държавник по времето на Людовик XIV. Ръководи външната и вътрешна политика на Франция. Икономическата му политика се характеризира като меркантилизъм и способствува за развитието на буржоазните иконом. отношения във Франция. — 112, 474.
- Крамpton, Томас** (1816—1888) — английски изобретател. Усъвършенствувал локомотива. Поставя първия подводен кабел Кале — Дувър. — 47.
- Крживицки Л.** — Полски марксист, икономист. Автор на „Капитализация на земеделската промишленост“. „В нея той е изобразил живо грамадния преврат, направен от капитализма в световното земеделие и тенденциите на този преврат да обобща производството“ (Ленин). — 207, 212, 214, 217, 230, 235, 350, 392, 397, 400.
- Круп.** — най-голямата германска оръжейна фирма. Развива се благодарение на войните в 19 и 20 в. и агресивната политика на германския империализъм. Фамилията Круп принадлежи към най-реакционната финансова олигархия в Германия и по-късно подпомага хитлеристкото движение. — 235.
- Кун Аделберг** (1812—1871) — немски учен езиковед, създател на лингвистичната палеонтология. Написал е редица трудове по история на митологията — 219.
- Кунов, Хенрих** — род. 1862 г. Немски социалдемократ, икономист. В годините на първата империалистическа война открит аполет на империализма. — 615, 652.

- Кювие, Жорж** (1769—1832) — френски естествовик. Един от създателите на палеонтологията. Превръща сравнителната анатомия в наука. Създател на нова класификация на животинския мир. Противник на еволюционната теория. Създател на „Теория за катастрофите“. „Теорията на Кювие за революциите на земята е била революционна по фраза и реакционна на дело. На мястото на едно божествено сътворяване той поставя редица повтарящи се актове на сътворяване, превръща чудото в съществен лост на природата“ (Ф. Енгелс). — 47.
- Лабриола, Антонио** (1843—1904) — италиански литератор и философ. Отначало хегелианец, постепенно преминава към марксизма. В 1896 г. излиза трудът му „За историческия материализъм“. Остава интересна преписка с Енгелс и Сорел. — 136, 140, 141, 148, 149, 153.
- Лавеле, Емил де** (1822—1892) — белгийски буржоазен икономист и публицист. Катедър-социалист. Автор на „Начало на политическата икономия“ (български превод 1891 г.), „Съвременният социализъм“, „Балканският полуостров и България“ (български превод 1890 г.) и др. — 15, 207.
- Ламуш, Леон** (1860—1945) — френски инженер, капитан във франц. войска, участва в международната комисия по реорганизиране на турската жандармерия и остава неин инструктор до 1912. След това почетен български генерален консул в Париж. Занимавал се с българска история. По-важни негови трудове са: „България в миналото и сега“, „История на Турция“, „България“, „Петнадесет години балканска история (1904—1918)“ и др. — 280.
- Ланге, Фридрих Алберт** (1828—1875) — немски философ неокантианец. Един от инициаторите на лозунга „Назад към Кант“. Ленин характеризира Ланге „Как путаника фалсифицировавшего историю материализма“. Ланге смята, че материализмът е възможен само като метод за изучаване на природата, но че като философско учение е несъстоятелен и е длъжен да доведе до идеализма. Маркс пише, че Ланге не е имал никаква представа не само за диалектическия материализъм, но и за диалектиката въобще. Главният труд на Ланге е „История на материализма и критика на значението му в днешно време“. — 19, 20, 53, 450.
- Лаплас, Пиер Симон** (1749—1827) — виден френски физик и астроном, близък до френските материалисти. Доразви известната Кантова хипотеза за произхода на слънчевата система. Създател на теорията за вероятностите. Главни трудове: „Изложение на системата на света“, „Трактат по небесна механика“ „Аналитична теория на вероятностите“. — 49, 50, 129.
- Ласал, Фердинанд** (1825—1864) — деец на германското работническо движение, създател на Общия германски работнически съюз. По решаващите въпроси на теорията и практиката на работническото движение стои на позиции, враждебни на марксизма, и става знаме на опортюнизма в германската социалистическа партия. Като икономист стои на позициите на класи-

ческата школа в полит. икономия, като философ — на обективния идеализъм на Хегел. Бил агент на Бисмарк. „В действителност Ласал е предател на партията. Той бил влязъл във формален договор с Бисмарк“ (К. Маркс). „За нас той беше в настоящето много несигурен приятел, а в бъдещето — много сигурен противник... за нашата партия няма абсолютно нищо, на което тя би могла да се учи у ласалианците в теоретическо отношение... Цялото величие на Ласал почиваше на това, че Маркс му позволяваше дълги години да се кичи с резултатите от изследванията на Маркс като със свои собствени и на това отгоре... да ги извърта“ (Ф. Енгелс).—26, 36.

Лафарг, Пол (1842—1911) — философ и публицист. „Един от най-талантливите и дълбоки разпространители на марксистическите идеи“ (Ленин), ученик на Маркс, взема най-живо участие в Първия и Втория интернационал. Трудове: „Икономическият детерминизъм на Карл Маркс“, „Собствеността и произхождението ѝ“ и др. — 136, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153.

Ленин, Владимир Ильич (1870—1924). — Първият труд на Ленин, споменат в българския социалистически печат, е брошурата „Обяснение на закона за глобите, налагани на работниците във фабриките и заводите“, издание на „Съюза за освобождение на работническата класа“ (в. Социалист, бр. 44 от 8 юни 1897 г.). За пръв път името на Ленин става известно на българските социалисти с излизането на бележитата му книга „Какво да се прави“. Благоев в статията си „Опортионизъм или социализъм“ (сп. Ново Време, год. 5. 1902, кн. 12) на два пъти цитира горната книга, като предполага, че тя е на Плеханов. До войните книги на Ленин на български език не са преведени, обаче Лениновите книги в оригинал са се продавали в партийната социалистическа книжарница.

След Великата октомврийска революция Ленин за нашата партия е общопризнатият вожд на световния пролетариат. Лениновите книги започват масово да се превеждат. Освен това в партийните списания и вестници се печатат редица Ленинови статии.

До смъртта на Благоев са излезнали, както следва, следните Ленинови книги:

Военният въпрос в пролетарската революция	1918 г.
Държавата и революцията	1919 „
Империализмът като най-висша фаза на капитализма	1919 „
Комунизмът и Съветската власт.	1919 „
Към работниците в Европа и Америка.	1919 „
Отговор на пет въпроса, зададени от един американски буржоа	1919 „
„Левичарството“ — детска болест на комунизма.	1920 „
Най-близките задачи на Съветската власт.	1920 „
Писма на Ленин до италианските, французките и германски комунисти.	1920 „
Пролетарската революция и ренегатът Кауцки	1920 „
Военният въпрос в пролетарската революция	1921 „
Задачите на младежките съюзи.	1921 „

За натуралния налог.	1921 г.
За натуралния налог. — 2 изд.	1921 ..
Положението в Съв. Русия и тактиката на руската ком. партия	1921 ..
Тактиката на комунистическия интернационал	1921 ..
За значението на златото днес и след пълната победа на комунизма	1922 ..
Съветската власт и жената	1922 ..
Карл Маркс. Кратък биографически очерк	1924 ..
— 615, 619, 623, 624, 629, 632—641, 648, 651, 652, 653.	

Леруа-Болйо, Пиер (1843—1916) — френски буржоазен икономист, привърженик на свободната търговия, еkleктик и апологет на капитализма. Яростен противник на марксизма.—170, 176, 259, 262.

Либкнехт, Вилхелм (1826—1900) — един от водачите на германската социалдемократическа партия. Бори се заедно с Бебел против ласалианците. Борейки се за самостоятелна политическа партия на работническата класа, той не можа докрай да се освободи от дребнобуржоазното еснафство. Под негово влияние се създава „айзенахската“ партия. По-късно обаче той се примирява с ласалианците, поради което Енгелс заявява от свое име и от това на Маркс, „ние решително се отказваме да вървим след него по този път“. В края на живота си се бори против опортюнизма на Бернщайн. „Неговите недостатъци са само обратната страна на много ценни качества, без тези слабости той просто не би могъл да даде това, което наистина дава. Докато Бебел стои до него, той, наистина, ще прави множество ненужни бели и празни работи; и ако се стигне до скъсване с еснафите — той ще ги защитава до последния момент; но в решителния момент ще застане там, където трябва“ (Енгелс). — 237, 238.

Либкнехт, Карл (1871—1919 год.)—един от вождовете на германския пролетариат и един от основателите на ГКП, син на В. Либкнехт. В 1890 год. се бори против ревизионистите. В 1903 год. организира първата германска социалистическа организация на младежите. Дълго време не разбира необходимостта от скъсване с опортюнистическите и центристките групи в германската социалдемократическа партия. Но от края на 1914 год. той заема революционна позиция. Затварян през войната, след освобождението му той застава начело на германския пролетариат. На 15 януари 1919 г. заедно с Роза Люксембург бива убит от агенти на Еберт и Шайдман. 653.

Линей, Карл (1707—1778) — знаменит шведски естествоизпитател, метафизик, привърженик на теорията за неизменяемостта на видовете. „Главната задача, която е стояла пред естествознанието в първи период от развитието му, била да се справи с наличния материал. Тук само ботаниката и зоологията достигнаха някакъв завършек, благодарение на Линей“ (Ф. Енгелс). Главни съчинения: „Видовете растения“, „Система на природата“, „Философия на ботаниката“ и др. — 47.

Лист, Фридрих (1789—1846) — немски. буржоазен икономист. Един от основателите на историческата школа. Поддръжник на младата немска промишлена буржоазия, главен привърженик на протекционизма. В главния си труд „Националната система в политическата икономия“ иска намесата на държавата в стопанския живот за развитието на капиталистическата индустрия. — 113, 361.

Люксембург, Роза (1871—1919) — вожд на полския и германския пролетариат и един от основателите на Германската комунистическа партия. Бори се против Бернщайн. Известно време (1905 г.) застава на полуменшевишки позиции, заради което рязко бива критикувана от Ленин. Пламенен борец против войната, след първата империалистическа война заедно с К. Либкнехт основава ГКП. Била убита от агенти на Еберт и Шайдеман през 1919 г. заедно с К. Либкнехт. — 653.

Маркс, Карл (1818—1873) — за пръв път произведение на Маркс се превежда на български език през 1886 г., три години след смъртта му и 8 години след освобождението на България. Първите преводи на Карл Маркс са направени от руски преводи. Първият превод на Марксово произведение на български език е направен от Евтим Дабев, който през юни 1886 г. в своя в. „Росица“, издаван в Габрово, започва да публикува в подлистник „Наемний труд и капитал“ в превод от руски по Плехановото женевско издание. През същата година този превод бил издаден и в отделна брошура, но тя била конфискувана и унищожена от полицията. До смъртта на Димитър Благоев са издадени следните книги от Маркс:

„Наемен труд и капитал“, превод руски, Е. Дабев, 1886 г.

„Комунистически манифест“, превод руски, Ив. Кутев, 1891 г.

„Въведение към критиката на философията на правото от Хегела и др.“, превод руски, Д. Бойкинов, 1892 г.

„Реч за свободата на търговията“, превод руски, 1893 г.

„Парижката комуна“, превод руски, Д. Благоев, 1894 г., 2 изд. 1905, 3 изд. 1921.

Из преписката в 1843 година, превод руски, Г. Бакалов, 1895 г.

„Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“, превод руски, Г. Бакалов, 1897 г.

„Мизерия на философията“, превод френски, Г. Бакалов, 1898 г., 2 издание, 1921.

„Комунистически манифест“, превод немски, Г. Бакалов, 1900 г., 2 издание 1905, 3 издание 1919 г.

„Реч за свободата на търговията“, превод руски, Д. Г. Т-ков, 1901 г.

„Революция и контрареволюция в Германия“, превод френски. Ю. Юрданов, 1902 г.

„Към критика на политич. икономия“, превод руски, Д. Благоев, 1904 г.

„Капиталът“, т. I, превод руски, Д. Благоев, 1905 г., 2 изд., 1910.

„Наемен труд и капитал“, 2 издание, превод руски, Г. Бакалов, 1905 г., 3 изд., 1921.

„Кери и Бастиа“, превод руски, М. Д. Николов, 1905 г.

„Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“, превод руски, Д. Благоев, 1905 г.
 До Ф. Боте (писмо) (23. XI. 1871 г.), превод руски, Г. Бакалов в книгата „Социалистическа тактика“, 1908 г.
 „Капиталът“, т. I, превод немски, Г. Бакалов, 1910 г.
 „Парижка комуна“, превод руски, Г. Бакалов, 1910 г., 2 издание, 1919 г.
 „Комунистически манифест“, превод немски и френски, В. Коларов, 1915 г., 2 издание, 1918 г.
 „Наемен труд и капитал“, 1918 г.
 „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“, 1922 г.
 „Работна заплата, цена и печалба“, превод руски, Г. Бакалов, 1922 г. — 12, 14, 17, 19, 31, 34, 35, 37, 39, 69, 93, 102, 113, 114, 115, 122, 123, 128, 130, 134, 135, 137, 139, 146, 155, 159, 163, 164, 171, 173, 174, 178, 179, 189, 190, 193, 197, 198, 201, 202, 204, 205, 206, 209, 227, 229, 236, 237, 240, 248, 250, 251, 258, 335, 340, 361, 466, 467, 469, 470, 479, 623 627, 654.

Маслов, Петър Павлович — роден 1867 г., икономист, публицист, легален марксист, по-късно меншевик. В най-крупните си произведения „Аграрният въпрос в Русия“ и „Теория за развитието на народното стопанство“ „ревизира“ основите на марксизма, като проповядва принципите на вулгарната политическа икономия. Ленин дава критика на Маслов в книгата си „Аграрният въпрос“. — 136.

Милан Обренович (1854—1901) — сръбски крал от 1868—1889 г. — 128.

Михайловски, Николай Константинович (1842—1904) — литературен критик и един от главните теоретици и публицисти на народничеството. Яростен враг на марксизма и на революционното работническо движение. Редактирал „Отечественные Записки“, където помества статията „Карл Маркс пред съда на г. Жуковски“. Маркс отговаря на статията на Михайловски с писмо до редакцията, поместено за първи път в списание „Народная Воля“. По-късно редактира сп. „Русское Богатство“ — 135.

Минцес, Борис — руски емигрант, народник. Преподавател по немски език в Соф. университет. Полемизира с Благоев по въпроса за развитието на капитализма и социализма в България. — 186, 194, 203, 204, 237, 240, 244, 245.

Мил, Джон Стюарт (1806—1873) — английски философ, икономист и политик. Еклектик. Привърженик на свободната търговия. Епигон на класическата школа в политическата икономия. Последовател на Рикардо, заменя навсякъде неговите идеи с вулгарни теории. Един от създателите на индуктивната логика. В областта на икономическата политика Мил, наред със защитата на свободната търговия, поддържа също законодателното уреждане на работния ден и създаване на производствени сдружения. — 15, 463, 466, 468, 470.

Морган, Луис Хенри (1818—1881) — американски етнограф, социолог и политически деец. Изследвал живота на американските

индианци. Написал книгата „Първобигното общество“. Според Енгелс Морган открил отново в Америка материалистическото разбиране на историята, открито от Маркс преди 40 години. — 38.

Нютон Исак (1642—1727) — най-големият физик и математик на 17 век. Във физиката формулира основните закони на класическата механика. Открива закона за всемирното притегляне, открива разлагането на светлината, усъвършенствува телескопа. В математиката той едновременно с Лайбниц развива и завършва диференциалното и интегрално смятане. Главни съчинения на Нютон: „Оптика“, „Трактат за движението“, „Математически принципи на природната философия“, „Теория за светлината и цветовете“. — 47, 49.

Оуен, Роберт (1771—1858) — английски утопичен социалист. Основател на фабричното законодателство. Отхвърля всяка употреба на насилието. Въз основа на добитите от собствената му практика резултати разработил свой план за бъдещето. В 1824 г. прави опит да устрои в Америка колонии във вид на трудови комуни, който завършил неуспешно. Тогава „той се обърнал направо към работническата класа и работил в нейната среда още 30 години. Всички обществени движения, всички действителни успехи, постигнати в Англия в интереса на работниците, са свързани с името на Оуен“ (Ф. Енгелс). — 43, 44, 45.

Пасманник — руски емигрант, народник, с когото Благоев води ожесточени полемики по въпроса, има ли почва за развитието на социализма в България. — 155, 156, 161, 170, 173, 180, 183.

Пекъор, Константин (1801—1887) — френски религиозен социалист, социолог и икономист. През революцията от 1848 г. е член на така наречената Люксембургска комисия. Предложил превръщането на средствата за производство в държавна собственост на буржоазната държава като средство за отстраняване на неравенството при разпределението на средствата за производство. Главни трудове: „Социална икономия“, „Нова теория на социалната икономия“ и др. — 14.

Перикъл (490—429 до н. е.) — гръцки държавник. Ръководител на атинската политика в епохата на разцвета на робовладелската демокрация. Демократизира атинските институции. Главен ръководител на Пелопонезката война — 160.

Платон (427 до 347 г. до н. е.) — старогръцки философ, идеолог на робовладелската класа. Главен представител в античния свят на обективния идеализъм, създател на социални утопии. Политически противник на демокрацията. В своята книга за държавата развива реакционната утопия за един потребителен комунизъм в полза на господстващата робовладелска аристокрация, под която стоят занаятчиите и селяните. Главни трудове „Полития“, „Федър“, „Критон“, „Федон“ и др. — 51.

Плеханов, Г. В. (1756—1918 г.) — Основател на първата марксистическа група в Русия „Освобождение на труда“, блестящ пропагандист на марксизма. Разкритикувал руските народници, борец

срещу опортюнистите „Плеханов написа редица марксистически трудове, от които са се учили и възпитавали марксистите в Русия“ (История на ВКП (б), Кратък курс, стр. 16). В своите работи обаче недооценявал ролята на селячеството като необходим резерв на революцията и взел неправилна позиция по въпроса за диктатурата на пролетариата и ръководната му роля в революцията. Бил против национализацията на земята. Теоретическите грешки на Плеханов го завели след втория конгрес на партията в лагера на меншевиките, а през време на империалистическата война станал социал-шовинист. Във връзка с опита му да привлече българската социалдемократия във войната на страната на Русия Благоев написва статията „Magister dixit“, сп. Ново Време, 1914 г., кн. 23—24, в която остро го разкритикувал. Плеханов е един от най-популярните марксистически писатели в България през тесносociалистическия период от историята на нашата партия.—100, 103, 118.

Прокопиев, К. — псевдоним на Дебагорий Владимирович Мокриевич (1848—1926). Един от видните руски народници през 70-те години. Емигрирал през 1881 г. През 1885 г. се заселва в България. През 90-те години води полемика с Димитър Благоев по въпроса, ще се развие ли България по пътя на капитализма и има ли почва за социализма у нас. — 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135.

Прудон, Пиер Жозеф (1809 — 1865) — френски дребнобуржоазен социалист, най-видният французки представител на теоретичния анархизъм. Прудон „раздърква икономическите категории във вечни идеи и по този заобиколен път пак стига до становището на буржоазната икономия“. Неговият социализъм е „разкрсяване на филистерската утопия“. „Тъй като никога не е проумявал научната диалектика, той стигна само до софистиката“ (Маркс). Теориите на Прудон, против които Маркс написва своята „Мизерия на философията“, дълго време упражнявали във Франция силно влияние. — 87.

Радославов, Васил д-р (1854—1929) — български буржоазен политически деец, германофил. Министър в кабинета на Каравелов (1884—1886), министър-председател, 1886—1887 г. След идването на Фердинанд Радославов се разделя със Стамболов и образува отделна партия, наречена либерална („радославистка“). След падането на Стамболов известно време министър в кабинета на Стоилов, но скоро минава в опозиция. През 1899—1900 г., след оттеглянето на Стоилов, министър на вътр. работи в кабинетите на Греков и Тодор Иванчев. Тъкмо тоя режим Д. Благоев нарича „радославистки“. Министър-председател през 1913—1918 г., агент на империалистическа Германия, умира в Берлин. „Ако народняшкият режим се нарече татарско-византийски и гешефтарски, то радослависткият (1899—1900, Б. Р.) с право се нарече черкезки и разбойнически“ (Д. Благоев).—655.

Раковски, Кръстю Станчев (роден 1873 г.). — В първите години на дейността си принадлежи към съюзистите у нас, по-късно —

центрист; след Октомврийската революция е в Съв. съюз, дето завършва като троцкист. През 1937 г. заради предателска троцкистка дейност в Съветския съюз осъден на затвор от съветския съд. — 137, 160.

Рикардо, Давид (1772—1823) — английски икономист, върхът на класическата политическа икономия. — 463, 466, 468, 469.

Ротшилд—банкерско семейство. Най-видни представители на финансовия капитал. Собственици на множество банки. В 19 и началото на 20 век играят важна роля в европейското стопанство и политика, главно като участвуват във финансирането на големи държавни заеми. — 235.

Росеж, Петър (1843—1918)—австрийски писател от края на 19 век. Описва селския живот в австрийските Алпи и социалните борби на селяните.

Рошер, Вилхелм (1817—1894) — немски буржоазен социал-икономист. У него вулгарната икономия добива „професорска форма, която пристъпва към работа исторически и с мъдра умереност, подбира отвсякъде най-доброто, като при това не се държи сметка за противоречията, а само за пълнотата. . . Тъй като подобни работи се появяват едва когато политическата икономия като наука завърши своя кръг — те са същевременно и гробницата на тази наука“ (Маркс) — 187, 188, 190, 200.

Русо, Жан-Жак (1712—1778) — знаменит френски писател, най-значителният идеолог на революционната дребна буржоазия преди Великата френска революция. Смята за причина на неравенството и бедствията между хората собствеността. Бил под властта на идеите на просвещението, но същевременно се обявил против неговия рационализъм. Поддръжник на възвръщане към природата. Якобинците са виждали в него свой теоретически предшественик. Обосновава правото на народа насилствено да изгони деспотите. Най-важни съчинения: „Обществен договор“ (първ български превод 1887), „Нова Елоиза“, „Емил“ (български превод. 1906), „Причините за неравенството между хората“ и др. — 44.

Сен-Симон, Ари (1760 — 1825) — френски утопист-социалист. Неговите идеи оказват силно влияние на развитието на социалистическите идеи. Той е един от тримата велики утописти (Сен-Симон, Фурие, Оуен), които се явили като представители на интересите на пролетариата. . . „Гениалната широта на възгледите на Сен-Симон му позволи да улови зародишите на почти всички по-късни социалистически идеи, които не се отнасят към областта на чистата икономика“ (Ф. Енгелс). — 43, 44.

Серинг, Макс (1857—1939) — немски буржоазен икономист, аграр-политик. — 237, 409.

Смит, Адам (1723—1790) — английски икономист и философ. Един от основателите на буржоазната политическа икономия. В труда си „Изследване на природата и причините за богатството на народите“ първ дава систематическа разработка на основ-

ните въпроси в политическата икономия. Според неговото учение — истинското богатство на нациите не се заключава в парите, както твърдят меркантилистите, а в полезния труд, който създава разменни стойности. Маркс го нарича икономиста на мануфактурния период. Той е идеолог на индустриалната буржоазия в епохата, когато тя се бори с феодализма. „Противоречията на Адам Смит имат това голямо значение, че съдържат проблеми, които той наистина не разрешава, но ги показва с това, че си противоречат“ (Маркс). — 465, 466, 470.

Стефенсон, Джордж (1781—1848) — английски изобретател, поставил началото на железопътния паров транспорт, пръв построил ж. п. локомотив, който послужил за масово ползване. — 31, 47.

Страбон (около 60 г. до н. е. — около 20 г. от н. е.) — Знаменит гръцки географ и историк. Много образован за времето си, пътешествувал по Мала Азия, Сирия, Гърция и Италия. До нас е достигнало почти напълно запазено неговото капитално съчинение „География“ в 17 книги, представляващо справочник за географските знания на древността. — 22.

Струве, Петър Бернхардович — род. 1870 год., литератор, политик. От 1890 год. легален марксист, по редица основни въпроси на марксистката теория развива ревизионистически възгледи. След Октомврийската революция — член на белогвардейското правителство на Врангел, емигрант. — 195, 219.

Тарасов — (псевдоним на Н. С. Русанов), род. 1859 год. — литератор, автор на редица популярни брошури. Отначало народовелец, по късно взел участие в образуването на партията на социалистиче-революционери (есерите). Живял дълги години в емиграция. През февруарската революция бил един от редакторите на есерския орган „Дела народа“. Враг на Съветската власт. След Октомврийската революция емигрант. — 134.

Тихомиров, Лев Александрович (1852—1922) — народник, а после ренегат. Играе важна роля в партията „Народна воля“. — 95, 96, 100, 112.

Туган-Барановски, Михаил Иванович (1865—1919) — руски дребнобуржоазен икономист. Отначало представител на легалния марксизъм, който според Ленин представлява отражение на марксизма в буржоазната литература. Критикува народничеството. По-късно застава срещу марксизма и го критикува в духа на неокантианството, като се мъчи да примири марксистката политическа икономия с психологическата школа. Главен негов труд „Руската фабрика“. — 217, 218.

Уат, Джеймс (1736—1819) — английски изобретател. Прави редица усъвършенствования на парната машина, които ѝ придават значение на универсален двигател. — 31, 42.

Фихте, Йохан Готлиб (1762—1814) — немски философ идеалист. „Класически представител на субективния идеализъм“ (Ленин). Развива Кантовата философия по пътя на субективния идеа-

лизъм. В немския идеализъм предшествува Хегел във въвеждането на диалектическия метод. Фихте е водил активна борба против феодалната изостаналост на Германия, за демократическа свобода, за република, за обединение на Германия. Заради неговия политически радикализъм реакционерите лишили Фихте от правото да преподава в Йенския университет. — 12.

Фоусет, Хенри (1833—1884) — английски филантропичен икономист и либерален държавник. Привърженик на възгледите на Джон Стюарт Мил — 206.

Фурие, Шарл (1772—1873) — френски утопичен социалист. Социално-утопичните идеи на Фурие имат подчертан дребнобуржоазен характер. Рязко критикува капитализма. „У Фурие ние намираме истинска френска остроумност, но не по-малко дълбоко проникваща критика на съществуващия обществен строй. Той безпощадно разкрива материалната и морална нищета на буржоазния свят“ (Ф. Енгелс). Главни трудове: „Теория на четирите движения“, „Всеобщо единство“, „Нов свят“ и др. — 43, 44.

Хегел, Георг Вилхелм (1770—1831) — най-крупен представител на немската класическа философия и обективния идеализъм. „Най-новата немска философия намери своя завършен вид в системата на Хегел, чиято голяма заслуга е, че в нея за първи път целият природен, исторически и духовен свят бе представен като процес. Хегел освободи разбирането на философията от метафизиката. Той го направи диалектическо“ (Ф. Енгелс). Маркс отхвърля идеализма и мистиката на Хегел, като поставя диалектиката на краката ѝ, която у Хегел, както казва Маркс, стои на главата си. Преработвайки диалектиката на Хегел в процеса на революционната практика, Маркс създава диалектическия материализъм. Хегел е идеолог на немската буржоазия от началото на XIX век., прогресивна по отношение на стоящите пред нея задачи, но страхлива и непоследователна, половинчата и търсеща компромис с феодализма. В значителна степен благодарение на това гениалният диалектик Хегел обявява пруската феодална монархия за последен и висш етап в развитието на човешкото общество, въпреки своя диалектически метод. — 50, 137.

Хелд, Адолф проф. (1843—1880)—немски дребнобуржоазен историк, представител на историческата школа. — 252.

Хершел Фридрих Вилхелм (1738—1822) — английски астроном. Конструктор на телескопи, открил планетата Уран и движението на слънчевата система към съзвездието Херкулес. — 50.

Хилфердинг, Рудолф — род. 1877 г. Един от водачите на Германската социалдемократическа партия. Икономист, опортюнист. — 621, 636, 650.

Шапер, Карл (1812—1870) — германски революционер. Член на „Съюза на справедливите“ и на ЦК на Съюза на комунистите. Член и на Генералния съвет на Първия интернационал. Водил фракционна опортюнистическа борба срещу Маркс. — 113, 114.

- Шаумбург** — графство в Северозападна Германия. — 228.
- Шефле, Алберт Еверхард** (1831—1903) — буржоазен германски икономист и социолог. Виден представител на „катедрените социалисти“. Яростен противник на научния социализъм. Мъчи се да представи делението на обществото на класи и експлоатацията на пролетариата като естествена необходимост; той е за отказ от класовата борба, за класово сътрудничество между буржоазията и пролетариата. — 10, 11, 17.
- Шмолер, Густав** (1883—1917) — германски буржоазен икономист. Най-видният представител на новата историческа школа. Участва активно в създаването на „Съюза за социална политика“, в който поддържа най-десни схващания. Трудове: „Социалният въпрос“, „За някои основни въпроси на социалната политика и учението за народното стопанство“ и др. — 123, 124, 249, 253.
- Щедрин** (1826—1889) — псевдоним на великия руски писател-сатирик и реалист Михаил Евгр. Салтиков. Близък сътрудник и редактор на сп. „Современник“, орган на революционните демократи от 60-те години. В художествената сатира на Щедрин ярко се отразява неговото критическо отношение към класовото общество. Ленин и Сталин се ползват често от образите на Щедрин, за да характеризират бюрократизма, опортюнизма, за разобличаване предателството и лицемерието на меншевики, троцкисти и други изменници на работническата класа. — 93, 119.
- Янжула, И. И.** (1846 — 1914 год.) — буржоазен икономист; фабричен инспектор на Московската област. Автор на редица работи по въпроси из фабричното законодателство. Привърженик на „Държавния социализъм“. — 335, 336.

СЪДЪРЖАНИЕ

ТЕСНОСОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯТ ПЕРИОД В РАЗВИТИЕТО НА НАШАТА ПАРТИЯ	VII
(Из доклада на др. Г. Димитров пред V конгрес на БКП)	
ЩО Е СОЦИАЛИЗЪМ И ИМА ЛИ ТОЙ ПОЧВА У НАС?	1
Предговор	3
Глава I	5
Глава II	21
Глава III	40
Глава IV (Има ли социализмът почва у нас?)	55
Глава V (Заклучение)	80
БЪЛГАРСКАТА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКА ПАРТИЯ	85
БОРБА СРЕЩУ НАРОДНИЦИТЕ	91
Научний социализъм или марксизмът. Отговор г. Прокопиеву	93
Марксистите или социалдемократите, и г. Прокопиев	122
Из живота и литературата	136
Из живота и литературата	155
СОЦИАЛИЗМЪТ И РАБОТНИЧЕСКИЯТ ВЪПРОС В БЪЛГАРИЯ	167
Увод	169
Предговор	
Глава първа. Индустиалният въпрос	185
Глава втора. Аграрният въпрос	204
Глава трета. Капитализация на добивателната индустрия	221
Глава четвърта. Условиата на развитието	241
Глава пета. Индустиалното развитие в България	264
Глава шеста. Земледелческият въпрос в България	275
Глава седма. Работническият въпрос в България	290
ИКОНОМИЧНОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ. ИНДУСТРИЯ ИЛИ ЗЕМЛЕДЕЛИЕ?	315
Предговор	317
Глава първа. Начало на икономичната политика на нашата държава	319
Глава втора. Индустиална и противоиндустиална политика	328
Глава трета. Аграрна и експортна политика	346
Глава четвърта. Положението на земледелието у нас	362
Глава пета. Индустрия или земледелие	376
Глава шеста. Сдружаванията	388
Глава седма. Homestead — челядните имоти	407
Глава осма. Ефтин кредит	420

Глава девета. Еснафска политика	439
Глава десета. Протекционната система	462
Глава единайсета. Професионалното образование	488
Глава дванайсета. Пречки за земеделското раз-	
витие	501
Глава тринайсета. Буржоазна и пролетарска по-	
литика	514
Приложение „Думи и дела“	526
СТАТИИ ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА ИНДУСТРИЯТА И ПОЛО-	
ЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА У НАС	543
Едрата индустрия и работническата класа в България .	545
Сравнително изследване на насърчаваната индустрия в	
България	588
Положението на работническата класа в нашата индустрия	602
СТАТИИ ВЪРХУ ИМПЕРИАЛИЗМА	613
Що е империализъм?	615
Икономиката на империализма	619
Банките и тяхната роля	628
Финансовият капитал	633
Износ на капитала	638
Най-високата концентрация на производството	642
Финансовият капитал и колониалната политика	647
Същността на полемиката за империализма	652
БЕЛЕЖКИ И ПОКАЗАЛЦИ	657